

Buddhaghosa

अट्ठसालिनी

ATTHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgāṇī, the First Book of the  
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-  
vāda School, for the first time critically  
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.

AND

R. D. VADEKAR, M.A.

*Fergusson College, Poona.*

*First Edition*

POONA

1942



## Other Works

by

**Prof. P. V. Bapat**

**Prof. R. D. Vadekar**

- |  |                 |
|--|-----------------|
| 1. सुत्तनिपातो (Out of print)                            | 1. पातिमाक्खो   |
| 2. Vimuttimagga and Visuddhi-magga : A Comparative Study | 2. मिलिन्दपण्हो |
| 3. धम्मसंगणि   |                 |

## In Preparation

by

**P. V. Bapat**

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
2. Chinese version of the Atthakavagga (Arthavargiya Sūtras).
3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapitaka, by Sanghabhadra.
4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Sbyaṅs-paḥi Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गधृतगुणनिर्देशनाम): A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimagga.
5. Visuddhimagga : A Study



Printed by Lakshman Narayan Chapekar at the Aryasanskṛti Press, 198(17) Sadashiv Peth, Tilak Road, Poona 2, and published by Dr. R. N. Dandekar for the B. O. R. Institute, Poona 4.

## CONTENTS

	PAGES
Contents	iii-vi
Preface	vii-x
Abbreviations	xi-xiv
Select Books on the Abhidhamma	xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xi
वीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुकमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अभिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३९)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेमूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसलं (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मवत्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारी (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
कम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विज्झाणानि, विज्झाणद्वारानि (१३७)	७९
संकस्सा, संकस्सद्वारानि (१३८)	७९
असंवरा, असंवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निद्वेसवारो (२६५-२९९) §§२-५७	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§५८-१२०	१२४-१२६
(iii) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§१२१-१४५	१२६-१२७
दुतियं... अट्टमं चित्तं (३०९-३१३) §§१४६-१५९	१२७-१२८
पुञ्जकिरियवत्थुनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छव्विधेन (३२३)	१३२
दक्खिणाविसुद्धियो, चतस्सो (३२४)	१३२
(2) रूपावचर-कुसलं (३२६-४२६) §§१६०-२६४	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§१६०-२०३	१३३-१५३
पठवीकसिणं (३२६-३८५) §§१६०-२०२	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§१६०-१६६	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§१६७-१७५	१४६-१४९
पटिपदा, चतस्सो (३७४-३८०) §§१७६-१८०	१४९-१५०
आरम्मणचतुक्कं (३८१) §§१८१-१८५	१५०-१५१
सोळसक्खत्तुक्कं (३८२-३८५) §§१८६-२०२	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §२०३	१५२-१५३
अभिभायतनकथा (३९०-३९४) §§२०४-२४७	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§२४८-२५०	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§२५१-२६२	१५६-१६१
पकिण्णककथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
असुमकथा (४१७-४२५) §§२६३-२६४	१६१-१६३
पकिण्णककथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(3) आरुप-कुसलकथा (४२७-४६०) §§२६५-२६८	१६४-१७३
हीनादि-पमेदो (४६१-४६३) §§२६९-२७०	१७३-१७४
पकिण्णककथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

## (B) लोकुत्तर-कुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९) §§२७७-३६४	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४) §§२७७-३६१	१७५-१९४
पकिण्णककथा (४९३-५२१)	१८४-१९३
दुतियो... चतुर्थो मग्गो (५२५-५३९)	§§३६२-३६४a १९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§३६५-४३० २००-२११
पठमं चित्तं (५४०-५५५)	§§३६५-३९८ २००-२०६
दुतियं... द्वादसमं (५५६-५६८)	§§३९९-४३० २०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)	२१०-२११

## III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§४३१-९८० २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८)	§§४३१-५६५ २११-२३७
-------------------------	-------------------

(a) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)	§§४३१-४९८ २११-२३३
-----------------------------------	-------------------

अट्टमहाविपाका (५८४-५८६) §४९८	२१४-२१६
------------------------------	---------

विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५)	२१६-२३२
---------------------------	---------

(i) तिपिटक-बुल्लनागत्येववादो (५८८-६३४)	२१६-२२९
--	---------

पकिण्णकनयो (६१५-६३४)	२२५-२२९
----------------------	---------

(ii) मोरवापीवासी-महादत्तत्येववादो (६३५-६४१)	२२९-२३१
---	---------

(iii) महाधम्मरक्खितत्येववादो (६४२-६४५)	२३१-२३२
--	---------

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)	§§४९९-५०४ २३३-२३४
-------------------------------------	-------------------

(d) लोकुत्तरविपाककथा (६५२-६५७)	§§५०५-५५५ २३४-२३६
--------------------------------	-------------------

(e) अकुसलविपाककथा (६५८)	§§५५६-५६५ २३६-२३७
-------------------------	-------------------

(२) किरियकथा (६५९-६६६)	§§५६६-५८२ २३७-२३९
------------------------	-------------------

(३) रूप-अव्याकतकथा=	§§५८३-५८४ २३९-२४०
---------------------	-------------------

## ४ रूपकण्डवण्णना (१-११९) } §§५८५-५९४ २४०-२४५

मातिकाववत्थानं (१-१९)	§§५८५-५९४ २४०-२४५
-----------------------	-------------------

	PAGES
एककनिहिसवण्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
दुविधसंगहवण्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिनादिससदुकवण्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिविधादिसंगहवण्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पकिण्णकं (११२-११९)	२७२-२७५
<b>५ निखेपकण्डवण्णना (१-१५०)</b>	<b>§§981-1367U २७५-३२३</b>
तिकवण्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-२८८
दुकवण्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अमिधम्मदुकं (४५-१०६)	§§1053.1295 २८८-३०८
मिद्धस्स रूपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) सुत्तन्तदुकं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
<b>६ अट्ठकथाकण्डवण्णना (१-३७) 1368-end of Dhs.</b>	<b>३२३-३२३</b>
तिकवण्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३२५
दुकवण्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३२५-३२६
निगमनं (१-३)	३२६-३२७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३२८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

## PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasaṅgaṇī, the first Book of the Abhidhamma-piṭaka. In preparing this edition, we have made use of the following material:—

- (i) Sinhalese edition of Aṭṭhasālinī, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanasaratthara and printed in Samayavaddhana-muddalaya (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in Zabu Meit Swe Press, Rangoon, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by Rājākavi Cattasallatṭhara and published by Mahāmakutṭha-rājavidyālaya, Bangkok, 2463 B.E. (i. e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Müller, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from Adyar Library, through Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The manuscript is dated "Nabhi-gotra"<sup>1</sup> of the Buddhist era; i. e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of Dhammasaṅgaṇī. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split; punctuation is far from satisfac-

<sup>1</sup> See below pp.viii-ix.



tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written<sup>1</sup>. He supplied to us the following key:—

क = १ = ट = प = य  
ख = २ = ठ = फ = र  
ग = ३ = ड = ब = ल

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of आर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपात् क-ट-प-य-पूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद्भवन्लङ्काः ।  
न-नौ शून्यं प्रथमार्थं आ छेदे ये तृतीयार्थे ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Aryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 232, (1931 ed. in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukhthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nīlakaṇṭha (circa 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-33), which has adopted exactly this very system (vol. i, p. 40, end of the comment on the Second Parvan):—

पर्वसंग्रहो वररुचिप्रोक्त्या कादिनव-टादिनव-पादिपञ्च-याद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते—  
आदि-ध्यान (१९) सभा-धनं (९) वन-चयं (१६) वैराट-भू (४) द्योग-युक् (११)  
भीष्म-द्रोण-म (५) जं (८) च कर्ण-कु (१) तथा शल्य-भ (४) सौप्त-ग (३) म् ।  
क्री-शं (५) शान्ति-भ (४) दानवर्म-कु (१) हयैज्या-रा (२) श्रमावास-ग (३) म्  
कं (१) कं (१) मौसलयानयोर्धुगति-कं (१) वंश-ख (२) मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukhthankar in his 'Epic Studies' (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

ष = ४ = ढ = भ = व  
ड = ५ = ण = म = श  
व = ६ = त = ष  
छ = ७ = थ = स  
ज = ८ = द = ह  
झ = ९ = ध = ङ  
ञ = ० = न

The vowels have no value.<sup>1</sup>

So ना = न = ०, मि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant त्र) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां वामतो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i. e. 2340—543 = 1797 A.D.

In preparing this edition, we also found very helpful the Mūla-ṭīkā by Ānandācariya, the Aṭṭhasālinī-Yojanā by Nāṇakitti and Anu-ṭīkā and Madhusāraththa-dīpanī, sub-commentaries on Mūla-ṭīkā. Readers will note, in footnotes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of Aṭṭhasālinī by Prin. Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added<sup>1</sup>. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from Dhammasaṅgaṇī, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of Dhammasaṅgaṇī (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PIS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp. 338-401.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3.602; 4.46,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3.265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmanand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five<sup>1</sup> years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }  
December 1942 }  
P. V. BAPAT  
R. D. VADEKAR

## ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasangai. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;  
दी० अ०— दीघनिकाय-अट्टकथा etc.
- अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on मूलटीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिधम्मसंग्रह with नवनीतटीका edited by Prof. Dharmānanda Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिधम्मट्टविभावनी (Vidyodaya Tikā Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोमित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by ज्ञानकिति, Burmese edition, 1928.
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, " " " "
- क०— कथावत्थु, " " " "
- जा०— जातक edited by Fausboll.
- तर्कसंग्रह of अन्नम्मट्ट edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas- (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- थेर०— थेरगाथा, " " " " (verses are referred to).
- थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद; verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

<sup>1</sup> See our note on this on p. xiv.

- निदा०— निदानकथा of जातकटुकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).  
 पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.  
 पु०— पुमालपञ्जति. " " "  
 बोधि०— बोधिव्यवितार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.  
 वृ० उ०— वृहदारण्यक-उपनिषद्.  
 म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.  
 म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pali Text Society.  
 म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.  
 मधु०— मधुसारत्वदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.  
 मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.  
 मा०— मातिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940.  
 मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.  
 मूल०— मूलटीका, Burmese Text  
 मो०— मोमहालानव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadīs'a Kās'yapa. Mahābodhisabbhā, Sarnath, Benares, 1940.  
 य०— यमक (PTS ed.)  
 यो० सू०— योगसूत्र.  
 वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).  
 वि०— विभंग (PTS ed.)  
 वि० अ०— विभंग-अट्टकथा (PTS ed.)  
 विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).  
 विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimaggā, described below on p.xiv).  
 विसु०— विसुद्धिमग्ग (Visuddhimaggā, described below on p.xiv).  
 शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.  
 सं०— संयुतनिकाय (PTS ed.)  
 सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाहिरनिदानवण्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.  
 सी०— Sinhalese " " " p. vii.  
 सु० नि०— सुत्तनिपात; the number of stanzas is referred to.  
 स्फुटार्थ०— स्फुटार्थ अभिषर्म्मकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.  
 A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)  
 Chart— The Chart, चित्तुप्पादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgaṇi.  
 Cm.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.  
 D.— Dīghanikāya (PTS ed.)  
 Dh. or Dhṇ.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gathās).  
 Dhs— Dhammasaṅgaṇi (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)  
 Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids. (English Translation of Dīghanikāya).  
 It.— Itivuttaka (PTS ed.)  
 J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausböll.  
 K.— Kathāvatthu (PTS ed.)  
 KA.— Kathāvatthu-Atthakathā (PTS ed.)  
 M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.  
 M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)  
 Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.  
 Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.  
 Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.  
 Nd.<sup>1</sup>, Nd.<sup>2</sup>— Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)  
 Pat. Mahā.— Pātañjala Mahābhāṣya.  
 Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)  
 PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālinī.  
 S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)  
 Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.



- U. or Ud.— *Udānavagga* (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
- Vbh.— *Vibhanga* (PTS ed.)
- Vim.— *Vimuttimagga* and *Visuddhimagga*: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
- Vin. or V.— *Vinaya-Piṭaka* (Oldenberg's ed.)
- Vis.— *Visuddhimagga* edited by Prof. D. Kosambi (Bharatiya Vidyā Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

### Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p. viii of our edition of *Dhammasaṅgāṇi*, the following books are recommended:—

- (1) *Visuddhimagga* by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) *Abhidhammatṭhasaṅgaha* by Anuruddha.
- (3) *Vibhāvanī-Tikā* by Sumangala.
- (4) *Paramatthadīpanī* by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) *Navanīta-Tikā* by Prof. D. Kosambi.  
[Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) *Abhidhamma Philosophy* (in two volumes), by Bhikkhu Jagadīśa Kāśyapa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

### A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	22-7-1934
Collation work commenced ...	24-12-1938
" " completed ...	30-9-1940
Printing commenced ...	17-5-1941
Printing completed ...	31-12-1942

### INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātikā-vañṇanā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhamma-saṅgāṇi*; (3) *Cittuppāḍakaṇḍa-vañṇanā*; (4) *Rūpa-kaṇḍa-vañṇanā*; (5) *Nikkhepa-kaṇḍa-vañṇanā*, and (6) *Aṭṭha-kathakaṇḍa-vañṇanā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasaṅgāṇi*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Viśati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including *Kathāvatthu* in the *Abhidhamma-piṭaka* in as much as it has been ascribed to Moggaliputta Tissa-thera (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the *Abhidhamma* (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the *Mahā-pakarāṇa*—the last Book of the *Abhidhamma*—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the *Abhidhamma* being first preached by the Buddha, in the *Tāvātimsa* Heaven, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the *Anotatta* Lake, to *Sāriputta* who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the *Abhidhamma* was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the Bodhi Tree (1.28, 35, 44).

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-



planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन), in its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.46-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhammapiṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyakaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosingasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समयं भगवा राजगृहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rājagaha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāṭa, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissabhūti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Padesavihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gāmaṇī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has *two* *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahmā to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dūre-nidāna*, *avidūre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakaṭṭhakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiranidāna-vaggaṇā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dighanikāya-Aṭṭhakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapāṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaggaṇā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppāḍakaṇḍa-vaggaṇā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

*abyākata* (3.571-658) and (ii) *kiriyā-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-460). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavattāna-vāra (3.1-300), Sangaha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of Dvāra-kathā (3.92-172), based upon Mahā-Atthakathā. It contains a very lucid exposition of the Kammās (actions, 3.115-136), Kammadvāras (gateways of action, 3.92-114), viññātis (intimations 3.95-101, 108-111), and akusala or kusala kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhārakathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūlanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādhammarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.<sup>1</sup>

The *vipāka* in the *kāmāvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the hetus are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-patisandhi* even from *tihetuka-kamma*, or *ahetuka-patisandhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmāvacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmāvacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.563). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658). The *vipākas* in the *rūpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmāvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññata*, *animitta* and *appaṇihita*.

The next section on *kiriyā-abyākata* refers to the inoperative *ahetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *sahetuka* actions of those who have destroyed the āsavās. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriyā*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *hasanaka-cittāni* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rūpakāṇḍa-vannanā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the Visuddhimagga. See, for

<sup>1</sup>Also see D. Kosambi's अग्नि pp. 100-102.

instance, relevant foot-notes on 4.4,12,28,38,46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavi*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. §648). Visuddhimagga (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12,25). (See foot-note on Dhs. §596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavi*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. §596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *nissaya-paccaya* in in the Tika-paṭṭhāna (i.4)—ये रूपं निस्साय मनोपातु च मनोविक्रान्तातु च वृत्ति— we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a *rūpa*, a material thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. §6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct *rūpa* and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava-rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in Visuddhimagga 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*) which is the same as twenty-eight of Visuddhimagga as explained above (last para). Vimuttimagga, p.95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsins. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14.71). Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii. pp. 520-21). Abhidhammattha-vibhāvanī (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp.60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No.6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4.42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि० at the end of 4.64 should be corrected into वि०). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subtleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Āpo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhabbāyatana*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *rajata* (4.54), which is explained as कदापणो<sup>1</sup>, लोहमासको, दाहमासको, जलमासको—ये बोहारं गच्छन्ती ति वृत्तं, तं सर्वं नि इष्य गहितं. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.i.78 and SCm.iii.304. VinCm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kārsāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māṣaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampage on it (*rūpaṃ samutthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue<sup>1</sup> *kahāpapas* of olden times (*porāṇassa nīlakahāpaṇassa vassena*) and not to other coins such as Rudradāmakas.<sup>2</sup> Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Manusmṛti 8.135-36, धरण). Our author also speaks of *Kahāpapas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पण्डर), while others noted its big size and four-sided shape (पुण्ड, चतुरस्र). One of them recognised it to be a standard coin, and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradāman, one of the Western Kṣātrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 154 A.D.), at Girnār in Kathiawad, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āndhras and Western Kṣātrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmī script:— राज्ञो क्षत्रपस जयदामपुत्रस राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामस. His son's coins also have the inscription:— राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपस (or महाक्षत्रपस in later coins) रुद्रसीहस. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1896) vol. i, part i, History of Gujarat, pp. 84-85, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the Nikkhepakāṇḍa-vaṇṇanā. Two explanations of the title, Nikkhepa-kāṇḍa, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्यारदेसनं निक्खिपित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खिपित्वा देसितत्ता). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs. itself appears to be later. The Suttanta-mātikā portion is ascribed by our author to Sāriputta (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha-niddesa* (5.47-52) agrees with that in Mahāniddesa Commentary i.38-42, or that on *nāma* with the explanation in DCm. iii.977-78, the comment on *bhojano mattaññutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the Visuddhimagga (1.89-94).

(6) The last division, Atthakathākāṇḍa-vaṇṇanā, is the briefest of all the divisions in the text. The original Atthakathākāṇḍa itself is ascribed by a certain tradition to Sāriputta, but, remarks our author, this is rejected by महा-अट्ठकथा which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as Abhidhamma cannot be a subject for non-Buddhas (6.2; 1.73). It goes over the Abhidhamma portion only of the *mātikā* explained in the Nikkhepakāṇḍa but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our



text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammaṇas* (6.4.33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on *Nibbāna* in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asankhatā dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says—असंखता धातु ति पदेन निब्वानं निष्पदेस्येन गहितं, 'by the term *asankhatā dhātu* the whole of *nibbāna* is implied' (4.2).

That *Dhammasaṅgapi* was also called by another name, *Dhammasaṅgaha*, is clear from several uses of the latter. *Vibhanga-Commentary*, for instance, uses the latter name on pp.290,432, along with the name *Dhammasaṅgapi* on pp.287, 301. DCM. i.17, iii.898-99, MCM. iv.116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs. is also called by the name *Dhammasaṅgaha-Atthakathā* along with *Atthasālinī*, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in *VbhCm.* pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name *Atthasālinī-Dhammasaṅgaha-Atthakathā* is found not only in the present Pali version of the *Vinaya-Atthakathā* i. e. *Samantapāsādikā* vol. i. pp.150-151, but also in the Chinese version of the same (Taisho, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because *Samantapāsādikā* itself is referred to not only in this text (3.143,144) but also in several *Atthakathās* on the *Nikāyas*.<sup>1</sup> While commenting on *upekkhako ca vihāsin*, *VinCm.* i.150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to *Atthasālinī-Dhammasaṅgaha-Atthakathā*. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—*Sā-li-ni*, *Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye* and *Chin-tao-tao* (*Visuddhimagga*). There is here a confusion between the two titles *Dhammasaṅgaha* and *Dhammasaṅgapi*. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the *Dhammasaṅgaha-Atthakathā*, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

<sup>1</sup> See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and *Vibhanga* seem to be keeping a close touch. The *VbhCm.*

The Relation of our Text with the Commentary on *Vibhanga* not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned :—हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे रूपावचरनिर्देसे (p.371); हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव (p.372); ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तयानेव (p.8); हेट्ठा रूपकण्डे विथारितनयेनेव (p.36); तत्थ 'कतमा इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता' ति आदीसु पन यं वत्तव्वं तं सव्वं निक्खेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); विथारकया पनेत्थ अट्टकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितव्वा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. *DhsCm.* also, on the other hand, refers (5.55,145) to *VbhCm.* and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will*<sup>1</sup> appear in it. It mentions the names *Paṭicca-samuppāda-vibhanga* (5.119) and *Bojjhanga-vibhanga* (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of *DhsCm.* had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on *Vibhanga* also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Com-

The Style and Methods of Comment mentaries, as the *Atthakathās* on the *Nikāyas*, as well as that of the *Visuddhimagga*. Like the *Digha-nikāya-Atthakathā*, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the *Abhidhamma*. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the *Abhidhamma* in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

<sup>1</sup> At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छिते पापके धम्मे सल्यन्ती ति, कुच्छितेन आकारेण सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छितानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो माणं कुसं नाम; तेन कुसेन लातव्वा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदु वा खादति, खणति च, कायचित्ताबाधं (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिनोती ति, विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छो; महियं सेती ति महिसो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkhana* (characteristic), *rasa* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *paratthāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति वुत्ते (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *mistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 213); that of water-crystal (*udakappasāḍaka-maṇi* 3.213, *amaṇiṇi yeva udakam maṇiṇi katvā*, 4.8); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanaya* of the *jhānas*, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *amboṇamā* and *pañca-ucchu-nāliyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the *vipākacittas*. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or *Porāṇas* (3.103, 191, 655; 4.6, 41; 5.131), or *Aṭṭhakathā* (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or *Ācariyā* (3.531), or *Aṭṭhakathā-Ācariyā* (3.105, 229, 473), or *Āgamatṭhakathā* (3.109, 390), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.2), or *Milindapañha* (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or *Visuddhimagga* (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from *Visuddhimagga* or Commentaries on *Nikāyas*, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *ubbeḡā-pīṭi* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl in a village called *Vattakālakagāma*, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the *Girikandāvihāra* nearby, and being subsequently transported, as a result of *ubbeḡā-pīṭi*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of *Cakkaṇa*, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain *Uttara-vaddhamāna* (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *aparō nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as *Aṭṭhakathā* (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), *Āgamatṭhakathā* (3.390-91), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.109, 175), or of even Reciters of the *Dīghanikāya* (*Dīghabhāṇakā* 3.297, 317). *Mahāśivaththera* is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning *vipākacittas* as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, *Tipiṭaka-Cūlanāgatthera* (3.588-634), *Moravāpivasi-Mahādattatthera* (3.635-41) and *Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera* (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

*uppanna* (3.240-42) = that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii. 45-49, Vis. xxii. 81-82, VbhCm. 298ff.;

*rajata* (4.54) = that in Vin. iii. 238, DCm. i. 78, MCm.

ii. 209, SCm. iii. 304;

*jarā* (4.82) = that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99;

*āhāra* (4.90) = that in MCm. i. 208;

*agamanīyatthāna* (3.146-147) = that in DCm. iii. 1048-49;

*nāmanatthēna nāmaṃ* (5.115) = that in DCm. iii. 977-78.

So also the story of

*Cakkāna-upāsaka-kathā* (3.163) = that in SCm. ii. 150,

MCm. i. 203;

*Uttaravaḍḍhamāna-pabbatavāsī-upāsaka-kathā* = that

in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vinicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i. 203. The explanation of *Dasa Puññakiriyavathāni* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ panevaṃ..... vuḍḍhi yeva pana hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *saṃaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i. 31-32, MCm. i. 7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i. 11-12, VinCm. i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catubbidham nāmaṃ* (5.112-113), or when under *bhōjane mattaṅkūtā* he gives the explanation of *neva davāya, na mudāya..... na vibhāsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as MCm. i. 77, SCm. ii. 106, ACm. ii. 185.

Much reliance, however, is placed on the authority of *Atthakathā* (1.86; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता वीमसित्वा गहेतव्वा (३.१४९); अट्टकथायं पन 'अयं थेरस्स (महासीक्थेरस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिविखपित्वा (३.५८६); अट्टकथासु आगतं (६.२१); अट्टकथासु पटिविखत्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even *Atthakathā* is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the *Atthakathā*, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.१९५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of *Atthakathā*:—अयमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं पकत्तिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरो पि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the *Atthakathā*—इदं अट्टकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेत्तं सारतो दट्ठव्वं (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārūpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp. 342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, *Suttapiṭaka*, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the *Suttapiṭaka* is a relative one- (*pariyāya-desanā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desanā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्ञास्य, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayaṇuloma*,<sup>1</sup> 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety<sup>2</sup> of his preaching (*desanā-vilāsu* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.368, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,<sup>3</sup> (किं पन सुत्तं नेय्यत्थं, उदाहु नीतत्थं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्वं अतिविय विनये पकत्तञ्जू, यो सत्थारा अपञ्चस्ते टानि आपत्तिं पञ्जापेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse : गच्छ, विद्यासादो हुत्वा जीवस्ससि. 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence, or wish-fulfilling tree (कम्पत्तकख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmāśava* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

#### Social and Religious Conditions as revealed by the Text

1. बोधि. ३६२—वेनेयजनाशयानुशयवञ्जात्; also 377.
2. मध्य. p. 366—विनयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेशना देशिता ।
3. See मध्यमकवृत्तिः (Bib. Buddhica) p. 355—तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतो अन्वेष्यः । Also pp. 41-44. Cf. देशना लोकनाथानां सत्त्वशयवशानुमा (भामती II. 2.18.)

coin of a *kahāpaṇa* or *kārsāpaṇa* and the smaller coin of a *māsaka* or *māsaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm. iii.690). We have already made some remarks on this subject (p.xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit कूट, ३.४३५ coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-maṇḍula* is explained as *kaṇṇasamaya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (4.54). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*manosilāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekhāgahana*<sup>1</sup> (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *ujjotana* (brightening up<sup>2</sup>) and *vattana* (rounding off<sup>2</sup>). It appears that during the life-time of the author, portraits (*ciraṇaṇi cittaṇi*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammaṇi*), plaster-statues<sup>3</sup> (*pothakamma*), images (*paṭimāyo*) or shrines (*cetiyaṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *cetiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vappadāna*, *saddadāna*, *gandha-dāna*, *rasadāna*, *phoṭṭhabbadāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jīvitadāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेखा and गहण in the text.

2—2 Maung Tin translates these words (i.86) by 'touching up and embellishing'. See मानसोल्लास of King समिद्ध vol. ii (Gaekwad's Oriental Series) pp. 11-17.

3. Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 425), which does not appear to be correct.



meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*silamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyakamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vacikamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bheri-mutingādīsu aññatara-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela-phāṇiādāni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दिन्नवेतनेन एकै न पच्छा आगन्त्वा आदितो पट्ठाय कथेही ति वुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva<sup>1</sup> (S'iva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*pitthaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdCm. 851—'Khandadeva-Sivādi-paricaraṇaṃ,' VinCm. iii, 626—*pupphaṃ nāma...maṇḍanatthāya pana, Sivalingādi-pūjanatthāya vā, kassaci dātum na vattati.*

in front of them (*paribhaṇḍa*).<sup>1</sup>

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālīnī has been

Authorship of the ascribed to the famous Commentator, Aṭṭhasālīnī Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭha-kathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Samyutta and

Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakarāṇa*) called Nānodaya, wrote Aṭṭhasālīnī

तथ जाणोदयं नाम कत्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कासि कच्छं सो अट्ठसालिनिं ॥ (Mhv. 37.225)

Sāsanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahāpaccariy-aṭṭhakathā from Sinhalese into Magadhi and then composed Aṭṭhasālīnī, the Commentary on Dhammasaṅgāṇi (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Suttanipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālīnī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālīnī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālīnī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammattāna*, *ariyā*, *abhinna* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of S'iva. Mahāvamsa (93.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.18; 25.7,19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in Visuddhimagga (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in Visuddhimagga:—सर्वकम्मदुद्धानं हि भावनाविधानं सर्वं अट्टकथानयेन गृहेत्वा त्रिसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तस्य तस्य पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेद्वा अनागतं अत्थं अपरिहपित्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

That Buddhaghosa should have been the author of all the other commentaries—as they exist to-day—scribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. Samantapāsādikā, which is itself quoted profusely in DCm. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCm. i.198, 199; iii.106; SCm. i.3, 348, ii 37, 145 and DhS. (3.143, 144), there have been references to Dīghanikāya-Commentary, Sumaṅgalavilāsiṇī (in i.172), Majjhimanikāya-Commentary, Papañcasūdanī (in i.172, 173; v.965) and Dhammasaṅgaha-Commentary, Aṭṭhasālinī (in i.150-151). Similarly, Vibhanga-Commentary, Sammohavinodanī, which is certainly later than DhS. (see above p. xxv) refers in one place (p.334) to Vinaya-aṭṭhakathā, while it is itself referred to in MCm. ii.30 (*Sammohavinodaniyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCm. ii.45 (*Vibhaṅga-aṭṭhakathāya ceva Papañcasūdanīya eva*). It is obvious therefore that Samantapāsādikā, which existed even before the Commentaries on the Nikāyas or before Aṭṭhasālinī, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the Samantapāsādikā can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Sanghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 236ff. ii.311; iii. 614, 616, 626-629; iv. 892ff. A passage in Samantapāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम... मण्डनत्थाय पन, सिवल्लिङ्गादि पूजनत्थाय वा, कस्सचि दातुं न वट्ठति । 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga !' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the Aṭṭhasālinī shows agreement with the Visuddhimagga—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the Visuddhimagga. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhS.	Vis. or other Aṭṭhākathās
(1) <i>Duvidham—jhānaṃ ārammaṇūpaniṭṭhānaṃ lakkaṇūpaniṭṭhānaṃ ti. Paccanikajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṭṭhānato paccanikajjhāpanato vā jhānaṃ</i> DCm. i. 219, MCm. i. 124, SCm. ii. 175, ACm. ii. 100 as well VinCm. i. 142-147 refer to Vis.; SCm. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedanā</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Saññā</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.130 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā* (3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in Vis. but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasīsa* and *Mahāvādḍhakkī* are given in detail.
- (5) *Sukha* (3.208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in Vis. are added as *aparō nayo*. The similes referred to in Vis. are expanded here.
- (6) *Cittasakkagatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭhakathā*. The remark *nānapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in Vis.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of Vis. is given as *aparō nayo*.
- (8-10) *Vīriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of Vis. is given as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247) — Very detailed explanation is given here. The *lakkha-*
- 14.135; no expansion of the simile of *jetthasīsa* or *mahāvādḍhakkī*, though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna-sa vanantodakadassana* or *vanacchāyappavesa - udakaparibhoga* are merely referred to.
- = *Samādhi* in 14.139. *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- 14.140. The similes of *udakappasādakamaṇi* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in Vis. are accepted in our text as an alternative.
- 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *vesiyā*; they are simply

- ṇa* is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapālā*) is illustrated by a passage from A.i.51
- (13) *Nāmaṇ*, *catubbidham* (5.112-113) — *sāmañña-nāmaṇ*, *guṇanāmaṇ*, *kittināmaṇ*, *opapātika-nāmaṇ*.
- (14-15) *Neva davāya*, *na madāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *nata-langhakādayo*. *Mada* is compared to *rājarājamahāmatta*.
- (16) To illustrate *maṇḍana* the similes used are: — *rūpūpajiviniyo māru-gāmā*, *antepurikādayo* etc.
- (17) To illustrate *vibhūsaṇa*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-thikamalla-cetakādayo* who develop their bodies to endure blows.
- (18) *Navam ca vedunaṇ* — (5.137). No simile is used.
- (19-20) *Anavajjatā ca phāsu-vihāro ca* (5.138-139) — explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while
- referred to as *lokapālā*.  
MCm.ii.313, SCm.iii.117, ACm. ii. 96 refer to Vis. for details.
- 7.54. *āvatthikam*, *lingikam*, *nemittikam*, *adhiccasamuppannam* — a quite different list.
- 1.89-94.
- Dava* is compared to *gāmadārakādayo*.  
*Mada* is compared to *mutthimallakādayo*.  
Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.
- Natanaccakādayo* who eat excellent food to make their bodies look brighter.
- Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins — *āhara-hatthaka*, *alaṃsāka*, *tatra-vattaka*, *kākamāsaka*, *bhuttavamitaka*.
- 1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCm.i.77, SCm.ii.105, ACm. ii.185 refer to Vis. for explanation].

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsi Tissabhattitthera (1.72) and Gāma-vāsi Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgatimiya-Tissadattathera (1.27), Pingalabuddharakkhitatthera (3.165) and Dīghabhāṇaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsīs (1.1.16). The words *idhamuttamaṃ dipaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagamaṇi-Abhaya (3.83), Coranāgarājā and Mahānagarājā (5.130); mountains like Cetiyapabbata (5.130) and Cittalapabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setambangaṇa (5.130), shrines like Mahācetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhāvari (3.274), Bhāratyuddha and Sitāharapa (3.153, 161), Āthabbapa-iddhikā (3.127), Khandha-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-attḥakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*) Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosa-ācariya<sup>1</sup>? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 80) that he is perhaps the famous Buddhagosa-ācariya himself and that the author of the *Atṭhasālinī* is his pupil.

## अट्टसालिनी नाम धम्मसंगणिपकरणट्टकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुदस्स ।]

(१)[1] करुणा विद्य सत्तेसु पञ्जा यस्स महेसिनो ।  
जेय्यधम्मेषु सन्धेसु पवत्तिथ यथास्मि ॥१॥  
दयाय ताय सत्तेसु समुत्साहितमानसो ।  
पाटिहीरोवसानाहि वसन्तो तिदसाल्ये ॥२॥  
पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलनामके ।  
सिलसने सन्निसिन्नो आदिच्चो'व गुगन्धरे ॥३॥  
चक्रकवालसहस्तेहि दसहागम्म संवसो ।  
सन्निसिन्नेन देवानं गणेन परिवारितो ॥४॥  
मातरं पमुखं कत्वा तस्सा पञ्जाय तेजसा ।  
अभिधम्मकथामगं देवानं सम्पवत्तयि ॥५॥  
तस्स पादे नमस्सित्वा सम्बुदस्स सिरीमतो ।  
सद्धम्मं च'स्स पूजेत्वा कत्वा सद्धस्स च'ज्जलि ॥६॥  
निपच्चकारस्सेतस्स कतस्स रतनत्तये ।  
आनुभावेन सोस्सेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥  
विसुद्धाचारसीलेन निपुणात्मबुद्धिना ।  
भिक्षुना बुद्धधेसेन सक्कच्चं अभियाचितो ॥८॥  
यं देवदेवो देवानं देसेत्वान यतो पुन ।  
थरस्स सारिपुत्तस्स समाचिक्षि विनायको<sup>३</sup> ॥९॥  
अनोत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।  
यं च सुत्तान सो थेरो आहरित्वा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथास्मि । २ सि०-पाटिहीरो । ३ M.-सनायको.



भिक्षून् पयिरुदाहासि<sup>१</sup> इति भिक्षूहि धारितो ।  
 सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥  
 तस्स गम्भीरजाणेन<sup>२</sup> ओगाळहस्स अभिण्हसो ।  
 नानानयविचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥  
 या महाकस्सपादीहि वसीहट्टकथा पुरा ।  
 सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥  
 आमया पन<sup>३</sup> थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।  
 या दीपं दीपवासीनं भासाय अभिसङ्कता ॥१४॥

[२] अपनेत्वा ततो भासं तन्त्रपाणिनिवासिनं ।  
 आरोपयित्वा निदोसं भासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥  
 निकायन्तरलद्धीहि असम्मिस्सं अनाकुलं ।  
 महाविहारवासीनं दीपयन्तो विनिच्छयं ॥१६॥  
 अत्थं पकासयिस्साभि आगमट्टकथासु पि ।  
 गहेत्तव्वं गहेत्त्वान तोसयन्तो विचक्खणे ॥१७॥  
 कम्मट्ठानानि सव्वानि चरियाभिज्जा विपस्सना ।  
 त्रिसुद्धिमगे पनिदं यस्मा सव्वं प्रकासितं ॥१८॥  
 तस्मा तं अगहेत्त्वानं सकलाय पि तन्ति या ।  
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णनं ॥१९॥  
 इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।  
 अविविखत्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

## [ निदानकथा ]

(२) तस्य अभिधम्मो ति<sup>१</sup> केनट्टेन अभिधम्मो? धम्मातिरेकधम्माविसेसट्टेन ।  
 अतिरेकविसेसत्थदीपको हि एत्थ 'अभि'-सदो । "वाळ्हा मे आरुसो दुक्खा वेदना  
 अभिक्रमन्ति नो<sup>२</sup> पटिकमन्ति" [ ] "अभिक्रन्तवण्णा" [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिरुदाहासि. २ म०, सि०-जाणेहि. ३ सि०, सी०-पुन.  
 ४ म०, सि०-अगहेत्त्वान. ५-५ म०-omits. ६ सी०, M. omit. ७-७ M.-  
 omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the  
 reference given by Maung Tin.

२

आदीसु विथ । तस्मा यथा समुस्सितेसु बहूसु छत्तेसु च धजेसु च यं अतिरेकप-  
 माणं विसेसवण्णसण्णानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं' ति बुच्चति, यो अतिरेकपमाणे  
 नानाविरागवण्णविसेससम्पन्नो च धजो सो 'अतिधजो' ति बुच्चति, यथा च एकतो  
 सन्नपतितेसु बहूसु राजकुमारेसु चैव देवेषु च यो जाति-भोग-यस-इस्सरियादिसम्प-  
 तीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो' ति बुच्चति,  
 यो आयु-वण्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो चैव देवो सो  
 'अतिदेवो' ति बुच्चति, तथास्यो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति बुच्चति, एवमेव अयं  
 पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मविसेसट्टेन 'अभिधम्मो' ति बुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्वा पञ्चक्खन्धा एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभि-  
 धम्मं पत्वा पनं सुत्तन्तमाजिनिय-अभिधम्ममाजिनिय-पञ्चपुच्छकनयानं वसेन निष्प-  
 देसतो विमत्ता । तथा द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चानि, त्रयोसति-  
 त्रियानि, द्वादसपदिको पच्चयाकारो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...]   
 सुत्तन्तमाजिनियं नत्थि, पच्चयाकारे [वि० १३५...] च पञ्हापुच्छनकं नत्थि । सुत्तन्तं  
 च पत्वा चत्तारो सतिपट्ठाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा  
 पन तिण्णं पि नयानं वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्मपधाना,  
 चत्तारो इन्द्रियादा, सत्त बोज्जङ्गा, आरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि,  
 चतस्सो अप्पमज्जायो, पञ्च सिक्खापदानि, चतस्सो पटिसम्मिदा तिण्णं पि नयानं  
 वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । केवलं हि एत्थ सिक्खापदविमङ्गे [वि० २८५...]   
 सुत्तन्तमाजिनियं नत्थि । सुत्तन्तं हि<sup>१</sup> पत्वा पनं जाणं एकदेसेनेव विमत्तं न निष्प-  
 देसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्वा पन "एकविधेन आणवत्थु" ति [वि०  
 ३०६...] आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा निष्पदेसतो विमत्तं । तथा एकैकतो  
 पट्ठाय अनेकेहि नयेहि किलेसा विमत्ता । सुत्तन्तं पत्वा च पनं मुम्मन्तरपरिच्छेदो  
 एकदेसेनेव विमत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पनं तिण्णं पि नयानं वसेन  
 मुम्मन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतो विमत्तो<sup>२</sup> । एवं धम्मातिरेक-धम्माविसेसट्टेन अभि-  
 धम्मो ति वेदितव्वो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसंगणि-विमंग-धातुकथा-पुगलपञ्जात्ति-

१ सि०, M.-omit. २ सि०-विसेसवण्णं. ३ M.-अभि. ४ M.-  
 omits. ५ M.-पत्वान. ६ सी०, M.-पञ्च. ७ सि०-द्वादसङ्गीपको.  
 ८ सि०, M.-omit. ९ सि०-हि. १०-१० सी०, M.-चत्तारि सम्मपधानानि.  
 ११ सि०-संबोज्जङ्गा. १२ M.-omits. १३ M.-अप्पमज्जा. १४-१४ म०, नी०-  
 omit. १५ M., सी०, म०-omit. १६ M., सी०, म०-च. १७ सि०-"जाणवत्थु".  
 १८ सी०-एकतो, M.-एकतो. १९ सी०, म०, M.-omit. २० सी०, म०,  
 M.-omit. २१-२१ सी०, M.-पन पत्वा. २२-२२ सि०, M.-च पञ्चतो.

३

कथावत्थु-यमक-पट्टानानं सत्तन्नं पकरणानं वसेन ठितो<sup>१</sup>। अयमेत्थ आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्थु कस्मा गहितं ? ननु सम्भासम्बुद्धस्स परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिककमत्वा मोग्गालिपुत्त-  
तिस्सत्थेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छड्ढेथ नं’ ति । ‘किं पन छप्पकर-  
णानि अभिधम्मो’ ति ? ‘एवं न वदामी’ ति । ‘अथ किं वैदेसी’ ति । ‘सत्तप्पकर-  
णानां’ ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ ति ? ‘महाधम्महदये नाम अत्थि, एतेन सह सत्ता’ ति । ‘महाधम्महदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया व पण्हवारा अवसेसा,  
कथावत्थुना सद्धि सत्ता’ ति । ‘नो कथावत्थुना, [४] महाधातुकथा नाम अत्थि,  
ताय सद्धि सत्ता’ ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिकां व तन्ति अव-  
सेसा । कथावत्थुना व सद्धि सत्ता’ ति ।

(६) सम्भासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा यो एसा पुगलवादे ताव चत्तुस पण्हसु द्वित्रं पञ्चकानं वसेन अट्टमुस्सवादयुत्ति तं औदं कत्वा सब्बकथामग्गेसु असम्पुण्णभाणवारमत्ताय पालिया मातिकं ठपेसि । सा पनेसा तन्ति ‘पुगलो उपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो पर-  
मत्थो ततो सो पुगलो उपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आज्ञा-  
नाहि निग्गहं । ... पे० ... पुगलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता ।  
यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुगलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न  
हेवं वत्तव्वे । आज्ञानाहि निग्गहं ... पे० ... । सब्बत्थ पुगलो नूपलब्धमति,  
सब्बदा पुगलो उपलब्धमति सब्बदा पुगलो नूपलब्धमति, सब्बेसु पुगलो उपलब्धमति  
सब्बेसु पुगलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना’ ति एवं पठमं वादं निस्साय पठमं  
निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं निग्गहं ... पे० ... अट्टमं निस्साय अट्टमं निग्गहं  
दस्सेन्तेन सत्थारा ठपिता । इमिना नयेन सब्बत्थ मातिकाठपनं वेदितव्वं ।

(७) तं पनेतं मातिकं ठपेन्तो इदं दिस्वीं ठपेसि—मम परिनिब्बानतो अट्टा-  
रसवस्साधिकानं द्वित्रं वस्ससतानं मत्थके मोग्गालिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this पि. २ M.—कथावत्थुं. ३ सि०—वदसि. ४ सि०—  
सत्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च.  
७ सि०—पण्हवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin].  
Also see Mal. under धातुकथा. ९ सि०, सी०, M. insert before this  
महाधम्महदये ताव कतिपया व पण्हवारा अवसेसा. १० सि०—अप्पमत्तका. ११ सि०—  
याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिकं. १४ सि०—M.—  
omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं  
परिनिब्बानतो. १८ सि०—omits.

सहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समो-  
धानेत्वा दीघनिकायप्पमाणं कथावत्थुपकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गालिपुत्ततिस्स-  
त्थेरो पि इदं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेति, सत्थारा पने दिन्ननयेन  
ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलं  
पेतं<sup>३</sup> पकरणं बुद्धमासितमेवं नामं जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[५]-पिण्डिकमुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डिकमुत्तरिंम  
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पपञ्चसञ्जासंखा समुदाचरन्ति, एत्थ चे  
नत्थि अभिनन्दितव्वं अभिवदितव्वं अज्झोसितव्वं, एसेवन्तो रागानुसयानं” [म०  
१.१०९] ति मातिकं ठपेत्वा उट्ठायासना विहारं पाविसि । धम्मपटिग्गाहका  
भिक्खू महाकच्चानत्थेरं उपसङ्गमत्वा दसव्वलेन ठपितमातिकाय अत्थं पुच्छिसु ।  
थेरो पुच्छितमत्तकेनेव अकथेत्वा दसव्वलस्स अपचितिदस्सनत्थं “सेय्यथा पि आवुसो  
पुरिसो सारत्थिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपमं आहरित्वा सारक्खो  
विय भगवा साखापलाससदिसा सावका, “सो हावुसो भगवा जानं जानाति, परसं  
पस्सति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निज्जेता  
अमतस्स दाता धम्मसामी तथागतो” [म० १.१११] ति सत्थारं थोमेत्वा पुनपुनं  
थेरेहि याचितो सत्थारा ठपितमातिकाय अत्थं विमाजित्वा “आकङ्कमाना व पन  
तुम्हे आयस्सन्तो भगवन्तं येव उपसङ्गमत्वा एतमत्थं पुच्छेय्याथ” [म० १.११३];  
सचे सब्बञ्जुतजाणेन सद्धि संसन्दिममानं समेति<sup>४</sup> गण्हेय्याथ, नो चे मा गण्हित्था<sup>५</sup>  
ति इमिना अधिप्पायेन “यथा वो” भगवा व्याकरोति तथा तं धारेय्याथा”  
[म० १.११३] ति क्वा उय्योजेसि । ते सत्थारं उपसङ्गमत्वा पुच्छिसु । सत्था  
दुक्कथितं<sup>६</sup> कच्चानेनो<sup>७</sup> ति अवत्वा मुवण्णालिङ्गं उस्सापेन्तो विय गीवं उपनामेत्वा  
सुगुणितसत्तपत्तं<sup>८</sup> सेस्मिरिकं विय महामुखं पूरेन्तो ब्रह्मस्सरं निच्छोरेत्वा साधु साधू ति  
थेरस्स साधुकारं दत्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो<sup>९</sup>, महापज्जो भिक्खवे

१ सि०, म०, M.—इमं. २ M.—omits. ३ सि०—चेत्. ४ M.—omits  
एव नाम. ५ सि०—पुच्छितमत्तेनेव. ६ सि०—puts this after तुम्हे. ७ सि०—  
inserts तं after this. ८ सि०—गण्हय. ९ सि०—adds च after this.  
१० M.—नो. ११ सि० inserts after this एतमत्थं. १२ सि०—दुक्कथितं.  
१३ सि०—वच्चायनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्गं. मूलटीका—सुवण्णमयं आलिङ्गं,  
सुदकमुद्रिङ्गं. म०—सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the  
authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टसालिनीयोजना also says: सुवण्णेन पकतं  
आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गतलसज्जिमा गीवा । मधुसारत्थ दोपनी [p.  
52] adds:—सुदकमुद्रिङ्गं नाम मज्जे संखितं, उभतो वित्थतं । १५ M.—सत्तपक्कं.  
१६ सि०—महाकच्चायनो.

महाकचानो, मं चे पि तुहे भिक्खवे एतमथं पटिपुच्छेय्याथ, अहं पि तं एकमेव व्याकरेय्यं यथा तं महाकचानेन व्याकृतं” [म० १.११४] ति आह । एवं सत्थारा अनुमोदितकालतो पट्टाय पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धमासितं नाम जातं । आनन्दत्थे-रादीहि वित्थारितसुत्तन्तेसु<sup>१</sup> पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्भासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा वुत्तनयेन मातिकं उपेसि । [6] उपेन्तो च इदमहसं-मम परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्वित्रं वस्ससतानं मत्थके मोग्गालिपुत्तितस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीध-निकावप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गालिपुत्तितस्सत्थेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन उपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन उपितमातिकाय देसितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-मासितं एवं जातं । एवं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिभग्मो नाम ।

(१०) तथ धम्मसङ्गणिप्पकरणे चतस्सो विभत्तियो — चित्तविभत्तिं रूप-विभत्तिं निक्खेदरांति अत्थुद्धारो ति ।

(११) तथ कामावचरकुसलतो अट्ट, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोळम, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारी ति एकूननवुति चित्तानि चित्त-विभत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेव नाम । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-छमाणवारं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं उपेत्वा वित्थारेन विमज्जित्वा दस्सिता रूपविभत्ति नाम । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नाम । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्विमाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वास्तो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरासि नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वास्तो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पवुच्चति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि तस्सेव नाम । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०- सुत्तन्तेस्वपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§51-582. ४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०- विभ-ज्जिता. ८ सी०- द्वि०. ९ सि०- पत्तस्स. १० सि०- omits.

तदनन्तरं पन तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुद्धारभूतं याव स-रणदुका नि-क्खित्तं अट्टकथाकण्डं नाम । [7] यतो महापकरणिया भिक्खु महापकरणे गणनचारं असहस्रधेन्ता गणनचारं समानेत्ति । तं वाचनामग्गतो द्विमत्तमाणवारं । वित्थारिय-मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि<sup>३</sup> धम्मसङ्गणिप्पकरणं<sup>४</sup> वाचनामग्गतो अतिरेकेतरसमत्त-माणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविभत्ति रूपं च निक्खेपो अत्थजोतना ।

गम्भीरं निपुणं ठानं<sup>५</sup> तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विभङ्गप्पकरणं नाम । तं खन्धविभङ्गो आयतनविभङ्गो धातुविभङ्गो सच्चविभङ्गो इन्द्रियविभङ्गो पच्चयाकारविभङ्गो सतिपट्टानविभङ्गो सम्मप्पधानविभङ्गो इद्धिपादविभङ्गो बोज्झङ्गविभङ्गो मग्गविभङ्गो ज्ञानविभङ्गो अप्पमज्जाविभङ्गो सिक्खापदविभङ्गो पटिस्सम्भिदाविभङ्गो ज्ञाणविभङ्गो खुदकवत्थु-विभङ्गो धम्महृदयविभङ्गो ति अट्टारसविधेन विभत्तं ।

तथ खन्धविभङ्गो सुत्तन्तमाजनिय-अभिधम्मभाजनिय-पञ्हापुच्छकानं वसेन तिधा विभत्तो । सो वाचनामग्गतो पञ्चमत्तमाणवारो, वित्थारियमानो पन अनन्तो अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविभङ्गादयो पि तेहेव तीहि नयेहि विभत्ता । तेषु आयतनविभङ्गो वाचनामग्गतो अतिरेकमाणवारो, धातुविभङ्गो द्विमत्तमाणवारो । तथा सच्चविभङ्गो । इन्द्रियविभङ्गे सुत्तन्तमाजनियं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकमाणवारमत्तो । पच्चयाकारविभङ्गो छमत्तमाणवारो, पञ्हापुच्छनकं पनेत्थ नत्थि । सतिपट्टानविभङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मप्पधान-इद्धिपाद-बोज्झङ्ग-मग्गविभङ्गो । ज्ञानविभङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्पमज्जाविभङ्गो अतिरेक-माणवारमत्तो । सिक्खापदविभङ्गे पि सुत्तन्तमाजनियं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकमाणवारमत्तो; [8] तथा पटिस्सिम्भिदाविभङ्गो । ज्ञाणविभङ्गो दसविधेन विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुदकवत्थुविभङ्गो पि दसविधेन विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महृदयविभङ्गो तिविधेन विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । सज्जे पि वित्थारियमाना अनन्ता अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विभङ्गप्पकरणं नाम वाचनामग्गतो पञ्चत्तिसमत्तमाणवारं; वित्थारतो<sup>६</sup> वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथापकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो, (२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ सी०- M.-गणनवारं. २ सि०- M.- गणनं. ३ सि०- omits. ४ सि०- puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ सी०- जाणं. ६ M.- जाणवत्थुं. ७ सि०- वित्थारियमानं.

(५) असङ्ग्रहितेन असङ्ग्रहितं; (६) सम्प्रयोगो विष्णुयोगो, (७) सम्प्रयुक्तेन विष्णुयुक्तं, (८) विष्णुयुक्तेन सम्प्रयुक्तं, (९) सम्प्रयुक्तेन सम्प्रयुक्तं, (१०) विष्णुयुक्तेन विष्णुयुक्तं; (११) सङ्ग्रहितेन सम्प्रयुक्तं विष्णुयुक्तं; (१२) सम्प्रयुक्तेन सङ्ग्रहितं असङ्ग्रहितं, (१३) असङ्ग्रहितेन सम्प्रयुक्तं विष्णुयुक्तं, (१४) विष्णुयुक्तेन सङ्ग्रहितं असङ्ग्रहितं [धातु०१] ति चतुस्रविधेन विभक्तं । तं वाचनामगतो अतिरेकलक्षणवारमत्तं, विचार्यमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१४) तदनन्तरं पुगलपञ्जति नाम । सा “स्वन्धपञ्जति आयतनपञ्जति धातुपञ्जति सचपञ्जति इन्द्रियपञ्जति पुगलपञ्जति” [पु०१] ति छविधेन विभक्ता । सा वाचनामगतो अतिरेकपञ्चभाणवारा; विचार्यमाना पन अनन्ता अपरिमाणा व होति ।

(१५) तदनन्तरं कथावत्थुपकरणं नाम । तं सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समोधनेत्वा विभक्तं । तं वाचनामगतो इदानी पोत्थके लिखितं अगहेत्वा सङ्गीतिआरोपितनयेन दीघनिकायपमाणं, विचार्यमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१६) तदनन्तरं यमकं नाम । तं मूलयमकं स्वन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सचयमकं सङ्गारयमकं अनुसर्गयमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं । [७] तं वाचनामगतो वीसभाणवारमत्तं, विचार्यमानं अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम । पट्टानं ति पि तस्सेव नाम । तं (१) हेतुपच्चयो (२) आरम्भणपच्चयो (३) अधिपतिपच्चयो (४) अनन्तरपच्चयो (५) समनन्तरपच्चयो (६) सहजातपच्चयो (७) अञ्जमञ्जपच्चयो (८) निस्सयपच्चयो (९) उपनिस्सयपच्चयो (१०) पुरेजातपच्चयो (११) पच्छाजातपच्चयो (१२) आसेवनपच्चयो (१३) कम्मपच्चयो (१४) विपाकपच्चयो (१५) आहारपच्चयो (१६) इन्द्रियपच्चयो (१७) ज्ञानपच्चयो (१८) मग्गपच्चयो (१९) सम्प्रयुक्तपच्चयो (२०) विष्णुयुक्तपच्चयो (२१) अतिपच्चयो (२२) नतिपच्चयो (२३) विगतपच्चयो (२४) अविगतपच्चयो ति । पच्चयवसेन ताव चतुर्वीसतिविधेन विभक्तं ।

(१८) इमस्मिं पन ठाने पट्टानं समानेतव्वं । कुसलत्तिकादयो हि द्वावीसैतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...स-रणा धम्मा अ-रणां धम्मा, इमे सत्तं दुर्का । अपरे पि विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०-चेव. २ सि०-कोट्टके. ३ सि० adds पकरण. ४ सि०-अनुसयं. ५ सि०-वीसतिं, M.-वीस. ६ सि०-द्वावीसतिं. ७ सि०, M.-असरणा. ८ सि०-सत्तदुका; See मा० १-१२२. ९ सि०- adds दुका.

जाणं, अनुप्पादे जाणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेषु द्वावीसति तिका सत्तं दुर्का ति अयं आहच्च भासिता जिनवचनभूता सम्बच्चुबुद्धेन देसिता सत्तं पकरणानं मातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमवा केन ठपिता केन देसिता ति ? धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरपमवा, तेन ठपिता, तेन देसिता ति । इमे ठेपन्तो पन थेरो न सामुक्कसिक्केन अत्तनो जाणेन ठेपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपातं-दुकनिपातं-सङ्गीति-दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधनेत्वा आभिधम्मिकत्थेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमन्तं ठेपिता । ते पनेते एकरिंम निक्खेपकण्डे येव मत्थकं पापेत्वा विभक्ता । सेसट्टानेषु याव स-रणदुका अभिधम्मो विभक्तो ।

(१९) सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके<sup>१</sup> निस्साय तिकपट्टानं नाम निहिट्टं । सत्तं दुके निस्साय दुकपट्टानं नाम निहिट्टं<sup>२</sup> । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसते पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम दस्सितं<sup>३</sup> । ततो दुकसत्तं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम दस्सितं<sup>३</sup> । [१०] तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम दस्सितं<sup>३</sup> । दुके च दुकेसु येव पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नाम दस्सितं<sup>३</sup> । एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ अनुलोममिह नया सुगम्भीरं ति ।

(२०) पच्चनीयपट्टाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम । दुकसत्तं निस्साय दुकपट्टानं नाम । द्वावीसतितिके दुकसतेसु पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम । दुकसत्तं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नामा ति पच्चनीये पि छहि नयेहि पट्टानं निहिट्टं<sup>२</sup> । तेन वुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ पच्चनीयमिह नया सुगम्भीरं ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपच्चनीये पि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

१ मा०-१-१२२. २ सि०-सम्बच्चुत्तजाणबुद्धेन. ३ सि०, M.-omit सुत्तन्तिक. ४ सि०-एकनिपातादि. ५ सि०-अभिधम्मिक. ६ सि०-अकिलमन्तं. ७ M.-only reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-अट्टकथा. १० धम्मसंगणि १-२२ of मातिका. ११ धम्मसंगणि २३-१२२, मा० १२ सि०-निहिट्टं, १३ सि०-दस्सति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii, ७१. १६ All texts read so: १७ सि०, M.-पच्चनीयानुलोममिह. १८ See तिकपट्टान ii, ७१ (last two lines).



तिक्ं तिक्ं चैव दुक्ं दुक्ं च । छ अनुलोमपच्चनीयमिह नया सुगम्भीरौ ति ॥  
(२२) तदनन्तरं पच्चनीयानुलोमे पि<sup>१</sup> एतेहैव छहि नयेहि निदिट्ठं । तेनाह-  
तिक्ं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुक्ं तिक्ं चैव तिक्ं दुक्ं च ।

तिक्ं तिक्ं चैव दुक्ं दुक्ं च । छ पच्चनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरौ ति ॥  
(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपच्चनीये छ, पच्चनीयानु-  
लोमे छ पट्टानानि ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं<sup>२</sup> नाम ।

(२४) इदानीं इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरभावविजानन्तं चत्तारो सागरा  
वेदितव्या- संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, जाणसागरो ति ।

(२५) तथ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानि<sup>३</sup> च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पवुच्चती ति ॥

एवं वृत्तं संसारवृत्तं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उपपत्तिया पुरिमकोटि न पञ्चायति  
एत्तकानं हि वस्ससत्तानं वा [११] वस्ससहस्सानं वा वस्ससतसहस्सानं वा, कप्प-  
सत्तानं वा कप्पसहस्सानं वा कप्पसतसहस्सानं वा मत्थके सत्ता उपपन्ना, ततो पुब्बे  
नाहेसुं ति वा, असुकस्स नार्म रज्जो काले उपपन्ना, असुकस्सं बुद्धस्स काले उपपन्ना  
ततो पुब्बे नाहेसुं ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न  
पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा संभवी” [ अं०  
५.११३ ] ति इमिना पन नयेन अयं संसारसागरो नाम अनमतणो<sup>४</sup> वं ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-  
योजनसहस्सगम्भीरो । तथ उदकस्स आळ्हकस्सेहि वा आळ्हकसहस्सेहि वा  
आळ्हकसतसहस्सेहि वा पमाणं<sup>५</sup> नाम नत्थि । अथ खो असंखेय्यो अप्पमेय्यो  
महाउदकखन्धो त्वेव संखं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिट्ठं बुद्धवचनं । द्वे पि हि<sup>६</sup> तन्तियो पच्च-  
वेक्खन्तानं सद्वासम्भनानं पसादब्रहुलानं जाणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-  
नस्सं उपपज्जति । कतरो द्वे<sup>७</sup> ? विनयं च अभिधम्मं च । विनयधरानं भिक्खून्  
विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोसानुरूपं सिक्खापदपञ्चापनं नाम— इमस्मिं दोसे  
इमस्मिं वीतिक्रमे इदं नाम होती ति सिक्खापदपञ्चापनं— अज्जेसं अविसयो,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ सि०, M.— पञ्चनयानुलोममिह. ३ सि०—  
wrongly reads अनुलोमपच्चनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ सि०—  
समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ सी०— M.— धातु-आयतनानि. ७ सि०  
adds संसारसागरो नाम. ८ सि० omits. ९ M. adds नाम after this.  
१० सि०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ सि०— omits; M. दे हि. १३ सी०, म०—  
कतमा. १४ सि० adds पि after this. १५ M.— omits the first member.

बुद्धानमेव विसयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं<sup>१</sup> पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं<sup>२</sup> पच्च-  
वेक्खन्तानं सञ्जरित्तेपेय्यालं<sup>३</sup> पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं<sup>४</sup> पीतिसोमनस्सं उपपज्जति ।  
आभिधम्मिकाभिक्खून् पि खन्धन्तरं पि आयतनन्तरं पि धातवन्तरं पि इन्द्रियन्तरं  
बल-बोज्झङ्ग-कम्म-विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारक-  
रूपानि गणन्तो<sup>५</sup> विद्य रूपारूपधमे पव्वं पव्वं कोट्टासं कोट्टासं कत्वा विभजन्तो<sup>६</sup>  
दस्सेसि वत नो सत्था ति अभिधम्मतन्ति पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं  
उपपज्जति ।

एवं उपपत्तिया पनस्स इदं वत्थुं<sup>७</sup> पि वेदितव्वं— महानाग-तिमिथं-तिस्सदत्त-  
त्थेरो [१२] किर नाम महाबोधिं वन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले  
निसिन्नो महासमुदं ओलोकेसि । अथ<sup>८</sup> स्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्चायित्थ, न  
ओरिमतीरं, ऊभिवेगाप्पमेद-समुग्गत-जलचुण्ण-परिकिण्णो पन<sup>९</sup> पसारित-रजतपट-सुमन-  
पुष्पसन्धरसदिसो महासमुदो<sup>१०</sup> वं पञ्चायित्थ । सो किं नु खो महासमुदस्स ऊभिवेगो  
बलवा उदाटु चतुर्वीसतिप्पमेदे समन्तपट्टाने नयमुखं बलवं ति दिन्तेसि । अथ<sup>११</sup> स्स  
महासमुदे परिच्छेदो पञ्चायति—अयं हि हेट्ठा पटविद्या परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन,  
एकतो चक्रवाळपव्वतेन, एकतो वेलन्तेन परिच्छिन्नो; समन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो  
न पञ्चायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उपपन्ना । सो पीतिं  
विकल्पमेवा विपस्सनं वट्टेत्वा यथानिसिन्नो<sup>१२</sup> वं सब्बकिलेसे खेपेत्वा अगगले अरहत्ते  
पटिट्ठाय उदानं उदानेसि—

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं । सयं अभिज्जाय सहेतुसम्भवं ।

यथानुपुव्वं निखिलेन देसितं । महेसिना रूपगतं व पस्सती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सब्बज्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं  
संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि<sup>१३</sup> तं अज्जेन  
न सक्का जानितुं, सब्बज्जुतजाणेनेव सक्का जानितुं ति सब्बज्जुतजाणं जाण-  
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतूसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिपेतो । इमं हि  
सब्बज्जु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अयं पि भगवा बोधिमूले निसिन्नो ‘इमं पटिविज्जित्वा  
इमं वत मे धम्मं एसन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसतसहस्साधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि

१ विन०—३.९२. २ विन०—३.११३. ३ विन०—३.१३९. ४ सि०—अनन्तत  
(?). ५ सी० म०— गणहन्तो, PTS, गन्धन्तो, M.— गन्धन्तो. ६ सी० M.— विभजन्तो.  
७ सि०—वत्थु. ८ सी०, M.— महागातिव्वयं, म०— महागतिगामेयं. ९ सि०—विष्ण-  
किण्णं. १० सि०—omits. ११ म०—च, सि०, M. omit. १२ सि० omits.  
१३ सि० omits.

वीतिवत्तानि, अथ मे इमस्मिं पलङ्के निसिन्नेन दियदुक्किलेससहस्सं खेपेत्वा अयं धम्मो पटिविद्धो'ति पटिविद्धधम्मं पच्चवेकखन्तो सत्ताहं एकपलङ्केन निसीदि । ततो तस्मा पलङ्का बुट्ठाय 'इमस्मिं वत मे पलङ्के सब्बञ्जुतजाणं पटिविद्ध'ति अनिमिसेहि चक्खूहि सत्ताहं पलङ्कं ओलोकैन्तो अट्ठासि । ततो देवतानं 'अज्जा पि नूनं सिद्ध-[13]-त्थस्स कत्तव्वीक्कच्चं अत्थि, पलङ्कस्मिं आलयं न विजहती'ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं जत्वा तावदेव तासं वितक्कं वृषसमत्थं वेहासं अब्भुगन्त्वा यमकपाटिहारियं दस्सेसि । महाबोधिपलङ्कस्मिं हि कतपाटिहारियं च, जातिसमागमे कतपाटिहारियं च, पाटालुत्तसमागमे कतपाटिहारियं च, सब्बं गण्डम्वरूक्खमूले कर्त-यमकपाटिहारियसदिसमेव अहोसि । एवं पाटिहारियं कत्वा पलङ्कस्स च टितट्ठानस्स च अन्तरे आकासतो ओरुह्य सत्ताहं चङ्गमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसतिया दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुत्थे पन सत्ताहे पच्छिमुत्तराय दिसाय रतनघरे निसीदि—रतन-घरं नाम न रतनमयं गेहं । सत्तन्नं पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रतनघरं ति वेदि-तव्वं—तत्थ धम्मसङ्गणिं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । विभङ्ग-पकरणं धातुकथं पुग्गलपञ्चात्तिं कथावत्थुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरणं ओरुह्य "हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो ... पे०... अविगतपच्चयो"ति सम्मसनं आरभि, अथ'स्स चतुवीसतिसमन्तपट्ठानं सम्मसन्तस्स एकन्ततो सब्बञ्जुतजाणं महापकरणे येव ओकासं लभिं । यथा हि तिमिरतिमिङ्गलमहामच्छो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरे महासमुदे येव एकन्ततो ओकासं लभति, एवमेव सब्बञ्जुतजाणं एकन्ततो महापकरणे येव ओकासं लभि ।

(३२) सत्थु एवं लद्धोकासेन सब्बञ्जुतजाणेन यथामुखं सण्हसुखुमधम्मं सम्मसन्तस्स सरीरतो नीलपीतलोहितोदातमज्जेट्ठप्पमस्सरवसेन छव्यण्णरस्मियो निक्ख-मिंसु । केसमस्सुहि चेव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, यासं वसेन गगनतलं अञ्जनचुण्णसमाकिण्णं विय उम्मापुष्फनीलुपलदलसञ्चलं विय वीतिपतन्तं मणितालवण्टं विय सम्पसारितमेचकपटं विय च अहोसि । छवितो चेव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा सुवण्णरसधारा निसिञ्चमानो विय सुवण्णपटपसारितो विय कुकुर्मवृण्णरञ्जिता विय

कणिणकारपुष्फसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु । मंसलोहितेहि चेव अक्खीनं च रत्तट्ठानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिंसु यासं वसेन दिसामागा चीनपिटुचुण्णरञ्जिता विय सुपकलाखारसनिसिञ्चमानो विय रत्तकम्बलपरीक्खिता विय जयसुमनं-पालि-भदक-वन्धुजीवककुसुमसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु । अट्ठीहि चेव दन्तेहि चेव अक्खीनं च सेतट्ठानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा रजत-धटेहि' आसिञ्चमानखीरधारा सम्परिकिण्णा विय संपसारितरजतपट्टविताना विय, वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्चला विय च विरोचिंसु । मज्जेट्ठप्पमस्सरा पन तम्हा तम्हा सरीरपदेसा निक्खमिंसु ।

(३३) इति ता छव्यण्णरस्मियो निक्खमिन्त्वा घनमहापट्ठि गण्हिंसु । चतु-नहुताधिक-द्वियोजनसतसहस्सवहला महापट्ठो निद्वन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोसि । पट्ठविं भिन्दिवा हेट्ठा उदकं गण्हिंसु । पट्ठवीसन्धारकं अट्ठनहुताधिकं चतुयोजन-सतसहस्सवहलं उदकं सुवण्णकलसेहि आसिञ्चमानं विलीनसुवण्णं विय अहोसि । उदकं विनिविज्झित्वा वातमग्गहेसुं । छन्नहुताधिक-नवयोजनसतसहस्सवहलो वातो समुस्सितसुवण्णक्खन्धो विय अहोसि । वातं विनिविज्झित्वा हेट्ठा अर्जटाकासं पक्खमिंसु । उपरिभागेन उगन्त्वा पि चातुम्महाराजिके गण्हिंसु । ते' विनिविज्झित्वा तावतिसे ततो यामे ततो तुसिते ततो निम्मानरती ततो परनिमित्तवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहफले ततो ऽद्द सुद्धावासे विनिविज्झित्वा चत्तारो आरुपे' गण्हिंसु । चत्तारो आरुपे विनिविज्झित्वा अजटाकासं पक्खन्दिंसु । तिरियमाणेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खन्दिंसु ।

(३४) एत्तकेसु ठानेसु चन्दभि चन्दप्पमा नत्थि, सुरिये सुरियप्पमा नत्थि, तारकरूपेसु तारकप्पमा नत्थि, देवतानं उय्यानविमानकप्पक्खेसु चेव सरीरेसु च आमरणेसु चा ति सब्बत्थ पमा नत्थि । तिसहरिस-महासहरिस-लोकधातुया आलोकफरणसमत्थो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने खजोपनको विय अहोसि । चन्दसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कप्पक्खानं परिच्छेदकमत्तकमेव पञ्चायित्थ । एत्तकं ठानं बुद्धरस्मीहि येव अज्जेत्थयं अहोसि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिट्ठान-इद्धि, न भावनामया इद्धि । सण्ह-सुखुम-धम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहितं पसीदि, वत्थुरूपं पसीदि, छवि-वण्णो पसीदि । चित्तसमुद्धाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निञ्चला व अट्ठासि । इमिना नीहरेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दिवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ M.—एकपलङ्के २. M.—पटिविद्धं. ३ सि०, M.—omit. ४ M.—पाटिकपुत्त°. ५ म०—कण्डम्ब°. ६ सि०, M.—omit. ७ सि०, M.—insert before this सत्त. ८ See १.१७ above. ९ सि०—लभति. १० सि० M.—तिमिरपिङ्गल° Cf. Kalpasūtra i.43 where we have तिमि and तिमिपिङ्गल. ११ So reads M. १२ M.—पवारिता. १३ सि०—कुकुट; म०—कुकुट.

१ सि०' M.—कणिणकार. २ So reads M. ३ सि०—जयकुसुम°. ४ सि०, M.—रजतकूटेहि. ५ सि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अजट° ७ सि०—ते पि. ८ सि०—अरुपे.

(३६) सत्था पन एवं सत्ताहं मनसा चिन्तितं धम्मं वचीयेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेन पि वस्ससहस्सेन पि वस्ससतसहस्सेन पि मत्थकं पापेत्वा देसेतुं न सकोतीति न वत्तव्व । अपरभागस्मिं हि तथागतो तावत्तिसमवने पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बल-सिलायं दससहस्रचक्रवालदेवतानं मज्जे निमिन्नो मातरं कायसक्खिं कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [ध० मा० १] ति धम्मं देसेन्तो सतमागेन सहस्समागेन सतसहस्समागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संक्रमित्वा संक्रमित्वा वै देसेसि । तयो मासे निरन्तरं पवत्तितदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विष्य अधोमुख-उपितउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विष्य च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि भत्तानुमोदनकाले थोकं वट्टेत्वा अनुमोदेन्तानं देसना दीव-माज्झिमानिकायप्पमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्पत्तपरिसाव धम्मं देसेन्तानं देसना संयुत्त-अंगुत्तरिके-द्वेमहानिकायप्पमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लड्डुको दन्तावरणं सुफस्सितं सुखादानं सिलिट्ठं जिह्वा मुटुका सरो मधुरो वचनं लड्डुपरिवत्तं । तस्मा तं मुहुत्तं देसितधम्मो पि एत्तको होति । तेमासं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो वेव ।

(३८) आनन्दत्थेरो हि बहुस्सुतो तिपिटकधरो पञ्चदसगाथासहस्सानि सट्ठिपदसहस्सानि लतापुष्पानि आकङ्कन्तो विष्य टिटपदेनेव उवा गण्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उद्देसमगो होति । थेरस्स हि अनुपदं उद्देसं ददमानो अज्जो दातुं न सकोति, न सम्पापुणाति । सम्मासम्बुद्धो व सम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[16]-मत्तधितिमा तथाविधसावको सत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देसितं देसनं वस्ससते वस्ससहस्सं उगण्हन्तो पि मत्थकं पापेत्तुं न सकोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तथागतस्स कवळिङ्काराहारपट्टिबद्धं उपादिन्नकसरीरं कथं यापेसीति ? पट्टिजग्गनेनेव । बुद्धानं हि सो सो काळो सु-वस्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपच्चक्खो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सल्लोके कालं ओलोकैति । सो भिक्षवाचारवेलं सल्लक्खेत्वा निम्मित्तबुद्धं मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आकप्पो एवरूपो नाम होतु, एत्तकमेव धम्मं देसेतू' ति अधिट्ठाय पत्तचीवरमादाय अनोत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्टं देन्ति । तं खादित्वा अनोत्तदहं सरीरं पट्टिजग्गित्वा मनोसिलातले टितो सुरत्त-दुपट्ठं निवासेत्वा चीवरं पारुपित्वा चातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुटं गच्छति । ततो पिण्डपातं आहरित्वा अनोत्तत्तीरे निमिन्नो तं परिभुजित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

१ सो०, म०-अपरभाग पि. २-३ सि०, M. omit. ४ सि०-सिखिपित्वा संसिपित्वा. ५ M.-एकुत्तरिक, सि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ म०-सुफस्सितं, सि०-सुफस्सितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तत्थेरो पि तत्थ गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । 'सारिपुत्त, एत्तको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पट्टिसम्मिदात्तास्स अग-सावकस्स वेलन्ते उवा हत्थं पसारेत्वा दस्सितसमुद्दसादिसं नयदानं होति । थेरस्सा पि नयसतेन नयसहस्सेन नयसतसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति वेव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छतीति ? सावत्थिवासीनं कुलपुत्तानं<sup>१</sup> सम्पत्तानं धम्मदेसनविला नाम अस्थि, ताव वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्तीति ? महैसक्खा देवता जानन्ति, अप्पेसक्खा न जानन्तीति । कस्मा न जानन्तीति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मित्तबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्तामावा । उमिन्नं पि हि तेसं रस्मीसु वा सरेसु वा वचनेसु वा नानत्तं नत्थीति । सारिपुत्तत्थेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्धिविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्षुसुत्तानं देसेतीति ।

(४२) तेसं अयं पुब्बयोगो— [17] ते किर कस्सपदसवलस्स काले खुट्ठक-वग्गुलि-योनियं निव्वत्ता पव्वमरे ओलम्बन्ता द्विन्नं आमिधम्मिकभिक्षूनां अभिधम्मं सज्झायन्तानं सरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खं सुकपक्खं अजानित्वा पि सरे निमित्तग्गा-हमत्तकेनेव कालं कत्वा देवल्लोके निव्वत्तिसु । एकं बुद्धन्तरं देवल्लोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सल्लोके निव्वत्ता यमकपाटिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सत्तिके पव्वजिसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोसानं च तेसं भिक्षूनां सत्तप्पकरण-उग्गहणं च एकपहारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मे वाचनामगो नाम सारिपुत्तत्थेरप्पमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव टपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वा व सुखं गहेत्तुं धारेत्तुं परियापुणितुं वाचेत्तुं च पढोतीति<sup>२</sup> गणनवारं टपेसि ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पठमतरं आमिधम्मिको होतीति ? न होति । सम्मासम्बुद्धो च पठमतरं आमिधम्मिको होति । सो हि तं महावोधिपलङ्के निसी-दित्वा पट्टिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपलङ्केन निमिन्नो उदानं उदानेसि—

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

अथ'स्स कङ्खा वपयन्ति सव्वा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

अथ'स्स कङ्खा वपयन्ति सव्वा । यतो सयं पच्चयानं अवेदि ॥

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सो०, म०-देसेत्तुं; M. inserts after this पत्तचीवरमादाय. २ सि० omits; M.-सम्पत्तानं. ३ सि०, M.-होतीति.

विधूपयं तिष्ठति मारुतेनं, सूरौ<sup>१</sup> व ओमासयमन्तलिकेवं ति ॥  
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मपदभाषाका पन

“अनेकजातिसंसारं सन्धाविरसं अनिध्वंसं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥

गहकारकं दिट्ठो<sup>२</sup>सि पुन गेहं न काहसि ।

सव्वा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसंखतं ।

विसङ्खारगतं चित्तं तण्हानं खयमज्झगा<sup>३</sup>” ति ॥ [ध० १५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिव्वानसमये “हृद दानि भिक्खवे  
आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अप्पमादेन सम्पादेया”ति [दी० २.१५६]  
वुत्तवचनं पच्छिमबुद्धवचनं नाम । उभिनमन्तरे पञ्चवत्तालीसवत्सानि पुष्पदामं  
गन्धेत्तेन विय, रतनावलि<sup>३</sup> आवुगन्तेनं विर्यं, च कथितो अमत्तप्पकासनो सद्धम्मो  
मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) तं सव्वं पि सङ्गहमानं पिट्ठकतो तीणि पिट्ठकानि होन्ति, निक्कायतो  
पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्रानि ।

(४६) कथं ? सव्वं पि हेतं पिट्ठकतो विनयपिट्ठकं सुत्तन्तपिट्ठकं अभिधम्म-  
पिट्ठकं ति<sup>४</sup> तिप्पमेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गा द्वावीस-  
ति खन्धका सोळस परिवारा ति इदं विनयपिट्ठकं नाम । ब्रह्मजालादिचतुत्तिस-  
सुत्तसङ्गहो दीधनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियङ्कसत-द्वेसुत्तसङ्गहो मज्झिम-  
निकायो । ओघतरणसुत्तादि-सत्तमुत्तसहस्र-सत्तसत्तद्वेसादिसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो ।  
चित्तपरियादान-सुत्तादि-नवमुत्तसहस्र-पञ्चसत-सत्तपण्णासंसुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-  
निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवुत्तक-सुत्तनिपात-विमानवत्थु-पेतवत्थु-  
थेरोया-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पटिसम्मिदा-अपदान-बुद्धवंस-चरियापिट्ठकवसेन  
पण्णरसप्पमेदो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तन्तपिट्ठकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि  
सत्तप्पकरणानि अभिधम्मपिट्ठकं नाम ।

(४७) [19] तत्थ

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ॥

१ M., म०, सी० - सुरियो. २ विन० - १.२. ३ M. - omits. ४ Cf.  
समन्त० pp.16-27, §§22-43. ५ M. - सुत्तसत०. ६ M. - सुत्तपञ्चास०  
Chinese version of समन्तपासादिका omits this and mentions only  
fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देस-पाराजिकादि-सत्तआपत्तिवखन्धमातिका  
विमङ्गादिप्पमेदनया विसेसभूता च दब्बहीकम्मसिधिलकरणप्योजना अनुपज्जत्ति-  
नया । कायिकवाचसिकअज्झाचार-नियेधनतो एस कायं वाचं च विनेति । तस्मा  
विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति  
अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो<sup>५</sup>थ सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसभागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेत्थ<sup>६</sup>ज्ज्ञासयानुलोमेन  
वुत्तत्ता । सवति चेत्त अत्थे, सस्समिव फलं, पसवती ति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं,  
धेनु विर्यं सारं, पग्घरती ति वुत्तं होति । सुद्धु च ने तायति रक्खती ति वुत्तं होति ।  
सुत्तसभागं चेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेत्तं पि विज्जूनं । यथा  
च सुत्तेन सङ्गहितानि पुष्पानि न विकिरियन्ति विद्धंसियन्ति एवमेत्तेन सङ्गहिता  
अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

सुत्तानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसभागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो येव । अपरो पन नयो—

यं एत्थ बुद्धिमन्तो सल्लखणा पूजितौ परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सहो बुद्धि-सल्लखण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति ।  
तथा हेस “बाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती  
[ ] ति<sup>७</sup> आदीसु बुद्धियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिज्जाता अभि-  
लक्खिता” [ ] ति आदीसु सल्लखणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [सु० नि०  
५५३] ति आदीसु पूजिते । “पटिव्रलो विनेतुं अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन०  
१.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अज्जमज्जसंकरविरहिते धम्मे च विनये चा ति  
वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१...] ति आदीसु अधिके ।  
एत्थ च “रूपपपत्तिया मगं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विह-  
रती” [§१६०] ति आदिना नयेन बुद्धिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा  
सहारम्भणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि लल्लखणीयत्ता सल्लखणा  
पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोक्कुत्तरा धम्मा” [ ] ति आदिना

१ M., सी०-विद्धंसेन्ति. २ M.-पूरिता. ३ See n. 7 in १.२.



नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्ठाया। “कस्सो होति, वेदना होती” [११] ति आदिना नयेन समावपरिच्छिन्नत्वा परिच्छिन्ना पि। “महग्गता धम्मा, अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [ ] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा वुत्ता। तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सल्लखणा पूजिता परिच्छिन्ना।  
वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ति ॥

(५०) यं पनेत्थ अविस्सिट्ठं तं  
पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिमाजनत्थतो आहु।  
तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्ति पि हि “मा पिटकसंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु पिटकं ति वुच्चति। “अथ पुरिसो आगच्छेय्य कुद्दालपिटकमादाया” [म० १.१२७] ति आदीसु यं किञ्चि भाजनं पि। तस्मा

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिमाजनत्थतो आहु।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एवं दुविधत्थेन पिटकसद्देन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकं च परियत्तिभावतो, तस्स तस्स अत्थस्स भाजनतो चा ति विनयपिटकं। यथावुत्तेनैव नयेन सुत्तं च तं पिटकं चा ति सुत्तपिटकं। अभि-[२१]-धम्मो च सो पिटकं चा ति अभिधम्मपिटकं ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या।

(५१) एवं कत्वा च पनै पि तेस्सेव पिटकेसु नानपकारकोसल्लत्थं  
देसना-सासन-कथाभेदं तेसु यथारहं।  
सिक्खवा-पहान-गंभीरभावं च परिदीपये ॥  
परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं।  
पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विमार्जये ॥

(५२) तत्थार्यं परिदीपना विमावता च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-  
कमं आणा-वोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-  
संवर-दिट्ठिविनिवेठन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति वुच्चन्ति।

एत्थ हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणावाहुल्लतो देसितत्ता आणा-  
देसना; सुत्तपिटकं वोहारकुसलेन भगवता वोहारवाहुल्लतो देसितत्ता वोहारदेसना;  
अभिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थवाहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना  
ति वुच्चति।

१ M.- अवसिद्धं. २ सि०- inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०- पुन. ४. सी०, म०- add ति. ५ सी०, म०- त्वाये.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सासिता ति यथा-  
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ  
सासिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते “अहं ममा” ति सज्जिनो सत्ता  
यथाधम्मं एत्थ सासिता ति यथाधम्मसासनं ति वुच्चति।

तथा पठमं अज्झाचारपटिपक्खमूतो संवरासंवरो एत्थ कथितो ति संवरा-  
संवरकथा; संवरासंवरो ति खुद्दको चेव महन्तो च संवरो, कम्माक्रमं विय फलाफलं  
विय च; दुतियं द्वासट्ठिदिट्ठिपटिपक्खमूता दिट्ठिविनिवेठना एत्थ कथिता ति  
दिट्ठिविनिवेठनकथा; ततियं रागादिपटिपक्खमूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो  
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति वुच्चति।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिस्रो सिक्खा तीणि पहानानि चतुर्विधो च  
गंभीरभावो वेदितव्वो। तथा हि विनयपिटके विसेसेन अधिशीलसिक्खा वुत्ता,  
सुत्तपिटके अधिचित्तसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपज्जासिक्खा। विनयपिटके  
च [२२] वीतिककम्मपहानं, किलेसानं वीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तपिटके  
परियुट्ठानपहानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयपहानं,  
अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाय। पठमे च तदङ्गपहानं किलेसानं, इतरेसु विक्खम्मन-  
समुच्छेदपहानानि। पठमे च दुच्चरितसंकिलेस्स पहानं, इतरेसु तण्हादिट्ठिसंकिले-  
सिकानं पहानं।

(५४) एकमेकस्मिं चेत्य चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-  
भावो वेदितव्वो—तत्थ धम्मो ति तन्ति। अत्थो ति तस्सा येव अत्थो। देसना ति  
तस्सा मनसा ववत्थापिताय तन्तिर्या देसना। पटिवेधो ति तन्तिर्या तन्तिअत्थस्स च  
यथामूलावबोधो। तीसु पि चेतुसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा। यस्मा ससादीहि  
विय महासमुद्दो मन्दबुद्धीहि दुक्खवोगाळ्हा अलब्भनेय्यपटिट्ठा च तस्मा गंभीरा।  
एवं एकमेकस्मिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितव्वो।

(५५) अपरो नयो— धम्मो ति हेतु। वुत्तं हेतं— “हेतुहि आणं  
धम्मपटिसंभिदा” [वि० २९३] ति। अत्थो ति हेतुकलं। वुत्तं हेतं— “हेतुकले  
आणं अत्थपटिसंभिदा” [वि० २९३] ति। देसना ति पज्जात्ति, यथाधम्मं धम्मा-  
लापो ति अधिष्ठाया; अनुलोम-पटिलोमसंखेपकियारादिवसेन वा कथनं। पटि-  
वेधो ति अभिसमयो। सो च लोकियलोकुत्तरो। विसयतो असंमोहतो च; अत्था-  
नुरूपं धम्मेषु, धम्मानुरूपं अत्थेषु, पज्जत्तिपथानुरूपं पज्जत्तीसु अवबोधो। तेसं तेसं  
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितव्वं; सल्लखणसंखातो अधिपरीतसभावो।

इदानी यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अत्थजातं वा यो चायं यथा यथा  
आपेतव्वो अत्थो सोतूनं जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

१ म.— पाठिया.

यो चेत्थ अविपरीतावबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो— सव्वं पेत्तं अनुपचितकुसलसंभारेहि दुप्पज्जेहि, ससादीहि विय महासमुद्धो, दुक्खोगाळ्हं अलब्भनेय्यपटिट्ठं च, तस्मा गंभीरं । एवं पि एकमेकस्मि एत्थ चतुब्बिधो पि गंभीरभावो वेदितब्बो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देसना-सासन-कथाभेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खापहानगंभीरभावं च परिदीपये ॥

इति अयं गाथां वुत्तथा होति ।

(५७) परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विभावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिट्ठकेसु तिविधो परियत्तिभेदो दट्ठब्बो । तिरस्सो हि परियत्तियो— अलगद्दूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तत्थ यं दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं अलगद्दूपमा । यं संधाय वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगद्दत्थिको अलगद्दगवेसी अलगद्दपरियेसनं चरमानो, सो परसेय्य महन्तं अलगद्दं, तमेनं भोगे वा नंगुट्ठे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगद्दो पटिपरिवत्तिवो हत्थे वा बाहाय वा अञ्जतरस्मिं वा अंगपच्चंगे डसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं । तं किरस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे अलगद्दस्स । एवमेव खो भिक्खवे इधेक्कच्चे मोघपुरिसा धम्मं परियापुणान्ति सुत्तं... पे०... वेदलं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पञ्चाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पञ्चाय अत्थं अनुपपरिक्खन्तं न निज्झानं खमन्ति, ते उपारंभानिसंसा चेव धम्मं परियापुणन्ति इतिवादप्पमेक्खानिसंसा च । यस्स च— त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च’स्स अत्थं नानुमोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किरस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपरिपूर्<sup>३</sup> येव आक्खमानेन परियापुटा न उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किरस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्जातक्खंधो पहीनकिलेसो भावितमग्गो [24] पटिविद्वाक्कुप्पो सच्छिक्तनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंसानुरक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।<sup>४</sup>

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवर्तित्वा. ४ M., सि०, सी० म० — परिपूर्. ५ सि० inserts after this एवमेव तीड पिट्ठकेसु तिविधो परियत्तिभेदो वेदितब्बो ।

(५९) विनये पन सुप्पटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिरस्सो विज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । सुत्ते सुप्पटिपन्नो समाधिपसंपदं निस्साय छलभिज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । अभिधम्मं सुप्पटिपन्नो पञ्चासंपदं निस्साय चतस्सो पटिसंभिदा पापुणाति तासं च तत्थेव पमेदवचनतो । एवमेतेसु सुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं विजात्तय-छलभिज्जा-चतुपटिसंभिदा-पमेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुप्पटिपन्नो अननुज्जातसुखसंफस्स-अत्थरण-पापुणादिसंफस्स-सामञ्जतो पाटिक्खित्तेसु उपादिन्नफस्सेसु अनवजसञ्जी होति । वुत्तं पि हेतं— “तथाहं भगवता धम्मं देसितं आजानामि, यथा ये’मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायया” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-भावं पापुणाति । सुत्ते दुप्पटिपन्नो “चत्तारो’मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मिं” [अं० २.२०५] ति आदीसु अधिप्पायं अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । यं संधाय वुत्तं— “अत्तना दुग्गहीतेन अम्हे चेव अद्भ्याचिक्खवत्ति अत्तानं च खनति ब्रह्मं च अपुञ्जं पसवती” ति । ततो मिच्छादिट्ठिं पापुणाति । अभिधम्मं दुप्पटिपन्नो धम्मचिन्तं अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानि पि चिन्तेति, ततो चित्तविकल्पं पापुणाति । वुत्तं हेतं— “चत्तारि’मानि भिक्खवे अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विधातस्स भागी अस्सा” [अं० २.८०] ति । एवमेतेसु दुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विकल्पेपमेदं विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परियात्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विभावये ति ॥

अयं पि गाथा वुत्तथा होति । एवं नानपकारतो पिट्ठकानि अत्वा तेसं वसेन सव्वमेतं संगय्हमानं तीणि पिट्ठकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? सव्वमेव हेतं दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायो ति पञ्चप-मेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो दीघनिकायो ? तिवग्ग-संगहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-त्तिसं सुत्तानि ।

चतुत्तिसं सुत्तन्ता तिवग्गो यस्स संगहो ।

एस दीघनिकायो ति पठमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुज्जात but M.—अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०—१.१३३. ४ सी०—धम्मचिन्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीघनिकायो ति बुच्चति ? दीघपमाणां सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायो ति पवुच्चति । “नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्खवे तिरच्छान्निगता पाणा, पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चैथ साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायभावे वचनत्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मज्झिमनिकायो ? मज्झिमपमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियद्वसत्तं द्वे च सुत्तानि ।

दियद्वसत्तसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मज्झिमो पञ्च-दसवग्गपरिगहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादिवसेन ठितानि ओघतरणादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसतानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसतानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगातिरेकवसेन ठितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि सत्तपञ्चासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि च ।

सत्तपञ्चाससुत्तानि संखा अंगुत्ते अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुद्दकनिकायो ? सकलं विनयपिटकं, अभिधम्मपिटकं, खुद्दकपाठे-धम्मपदादयो च पुब्बे दस्सिता पञ्चदसपभेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेते निकाये दीघ-आदिके ।

तदञ्जं बुद्धवचनं निकायो खुद्दको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सब्बमेव हि’दं ‘सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अमृतधम्मं वेदल्लं’ ति नवङ्गपभेदं होति ।

तत्थ उमतोधिगंग-निदेस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलमुत्त-रत्तनमुत्त-नालकमुत्त-तुवट्ठकमुत्तादीनि अञ्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । सब्बं पि सगाथकं सुत्तं गेय्यं ति वेदितव्वं । विसेसेन संयुत्ते सकलो पि सगाथकवग्गो । सकलं पि अभिधम्मपिटकं, निग्गाथकसुत्तं, यं च अञ्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्वं । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्वं । ‘वुत्तं हेतं भगवता’ति आदिनयपवत्ता दमुत्तरसत्तसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

१ Cf. सं० ३.१.५२. २ See note on this in १.४३.

तव्वं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसतानि जातकं ति वेदि-तव्वं । “चत्तारो’मे भिक्खवे अच्छरिया अमृतधम्मा आनन्दे” [अं० २. १३२] ति आदिनयपवत्ता सब्बे पि अच्छरियमृतधम्म-पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अमृत-धम्मं ति वेदितव्वं । सुल्लवेदल्लं-महावेदल्लं-सम्मदिट्ठिं-सकपव्हे-संखारमाजिनियं-महापुण्णमसुत्तादयो सब्बे पि वेदं च तुट्ठिं च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लं ति वेदितव्वं । एवमेतं अंगतो नव अंगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानी ति ? सब्बमेव हि’दं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गण्हि द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि ये’मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सपभेदं होति । तत्थ एका-नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसंधिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्म-क्खन्धगणना । गाथावन्धेषु पञ्हापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको । अभिधम्मे एकमेकं तिकटुकभाजनं एकमेकं च चित्तवारमाजनं एको धम्मक्खन्धो । विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मातिका, अत्थि पदभाजनियं, अत्थि आपत्ति, अत्थि अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिकच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्टासी एक-मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्वो । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-सहस्सानि ।

(६८) एवमेतं सब्बं पि बुद्धवचनं पंचसत्तिकसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-कस्सपमुखेन वसीगणेन इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिम-बुद्धवचनं, इदं विनयपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं दीघ-निकायो ... पे० ... अयं खुद्दकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्सानी ति इमं पभेदं ववत्थपेत्वा व संगीतं । न केवलं च इममेव अञ्जं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-पेय्यालसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-निपातसंगह-संयुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिमनेकाविधं, तीसु पिटकेसु सन्दिस्समानं संगहपभेदं ववत्थपेत्वा व सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरिशोसाने च’स्स इदं महाकस्सपत्थेरेन दसव्रलस्स सासनं पंचवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कत्तं ति संजातपमोदा साधुकारं विय ददमाना अयं महापटवी उदकपरियन्तं कत्वा अनेकपकारं संकम्पि संपकम्पि संपवेधि । अनेकानि च अच्छरियानि पातुरहेसु ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives संखारपत्तिमुत्त. ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit. ६ सि० adds hereafter अत्थि अतेकिच्छो अत्थि सतेकिच्छो. ७ सी०, म०—insert hereafter अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सङ्गीते पनेत्य अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निकायतो खुद्दकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मखन्धतो कलिपयानि धम्मखन्धसहस्रानि होति । तं धारयन्तेसु भिक्खुसु पुञ्चे एको भिक्खु सब्बसामायिकपरिसाय निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरित्वा धम्मं कथेन्तो “रूपखन्धो अब्याकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्याकता; दसायतना अब्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्याकता; सोलसधातुयो अब्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अब्याकतं, दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अब्याकतं; दसिन्द्रिया अब्याकता, सोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया कुसला सिया अब्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अब्याकता” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु निस्सिन्नो ‘धम्मकथिक त्वं सिनेरं परिक्खिपन्तो विष दीघसुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेतं’ ति आह । ‘अभिधम्मसुत्तं नाम आवुसो’ ति । ‘अभिधम्मसुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अञ्जं बुद्धमासितं सुत्तं आहरित्तुं न वड्ढती’ ति ? ‘अभिधम्मो केन मासितो’ ति ? ‘न एसो बुद्धमासितो’ ति । ‘किं पन ते आवुसो विनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुसो’ ति । ‘अविनयधारिताय मञ्जे त्वं अजानन्तो एवं वदेसी’ ति । ‘विनयमत्तमेव आवुसो उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहीतं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं भविस्सति; तुम्हादिसे हि पव्वाजेन्तो वा उपसंपादेन्तो वा सातिसारो होति’ । ‘किं कारणा ? ‘विनयमत्तस्स पि दुग्गहितत्ता; वुत्तं हेतं’—‘तत्थ अनापत्ति, न विवण्णेतुकामो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा पि विनयं परियापुणस्सती’ ति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा विनयं वा पुच्छति, अभिधम्मे ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा विनयं वा पुच्छति, विनये ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती” ति । त्वं पन एत्तकं पि न जानासी’ ति एत्तकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महागोसिगमुत्तं पन इतो पि बलवतरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो अञ्जमञ्जं पुच्छितपण्हं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्थु सन्तिकं गन्त्वा महामोग्गल्लानत्थेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इधावुसो सारिपुत्त द्वे भिक्खू अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पण्हं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्स पण्हं पुट्ठा

विस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मिका च नेसं कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिगसालवनं सोमेय्या” ति आह । सत्था अभिधम्मिका नाम मम सासने परिवारिहा ति अवत्ता सुवण्णालिगंसदिसं गीवं उन्नामेत्वा पुण्णचन्द-सस्सिरिकं महामुखं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छारेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लानत्थेरस्स साधुकारं दत्वा “यथा तं मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) अभिधम्मिका भिक्खू येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा ? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तरं आलोकेत्वा कथेन्ति । अभिधम्मिका पन धम्मन्तरं न आलोकेन्ति । तस्मा अभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पण्हं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाय सत्था साधुकारं दत्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ ति आह । अभिधम्मं पटिवाहन्तो इमस्मिं जिनचक्रे पहारं देति, सब्बञ्जुतआणं पटिवाहति, सत्थु वेसारज्जआणं पटिनिर्वत्तेति, सोतुकामं परिसं विसंवादेति, अरियमग्गे आवरणं वन्धति, अट्टारससु भेदकरवत्थुसु एकस्मिं सन्दिस्सति उक्खेपनियकम्म-निस्सयैकम्म-तज्जनीयकम्मरहो होति । तं तं कम्मं कत्वा उय्योजेतब्बो ‘गच्छ विधासादो हुत्वा जीविस्ससी’ ति ।

(७३) अथापि एवं वदेय्य—‘सचे अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नयेन निदानं सज्जितं, एवं अस्सा पि निदानं सज्जितं भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्मपदादीनं एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि बुद्धमासितानी ?’ ति पटिक्खिपित्वा उत्तरं पि एवं वत्तब्बो—‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सब्बञ्जुबुद्धानं येव विसयो, न अञ्जेसं विसयो । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभिसंघोधि पाकटा, धम्मचक्कण्वत्तनं पाकटं । [30] यमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिवक्कमो पाकटो, देवलोके देसितभायो पाकटो, देवोरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरञ्जो हरिथरतनं वा अस्सरतनं वा थेनेत्वा यानके योजेत्वा विचरणं नाम अट्ठानं अकारणं; चक्करतनं वा पन थेनेत्वा पलालसकटे ओलम्भेत्वा विचरणं नाम अट्ठानं अकारणं; योजनपमाणं ओभासनसमत्थं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पक्खिपित्वा वल्लेजनं नाम अट्ठानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादेन्ति, म०— सेसरन्ति. २ सि०— सुवण्णालिग. सी०, म०, PTS— सुवण्णालिग; see note on this in १.८. ३ M.— अतिमन्तेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, म०— omit.

१. All authorities except PTS read होन्ति; PTS होति.

२ वि०— ६२, ७३, ९०, ११२, १२५.

३. विन०— ४.१४४.

४ विन०— ४.३४४. ५ म०— १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०— १.२१८.



कस्मा ? राजारहभण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अञ्जेसं अ-विसयो, सब्बज्जु-  
बुद्धानं येव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा...  
पे०... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिच्चं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न  
हि सक्का एवं वुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलारामवासी तिस्रसमूहित्थेरो पन भोवोधिनिदानो एस अभि-  
धम्मो नामा ति दस्सेतुं "येन स्वाहं भिक्खवे विहारेन पट्टमाभिसंबुद्धो विहरामि  
तस्स पदेसेन विहासि" ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— खन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,  
सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पञ्चाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,  
धम्मपदेसो ति । तेषु सत्था महावोधिपण्डे पञ्चखन्धे निष्पदेसतो पटिविज्झि, इमं  
तेमासं वेदनाखन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसन्धातुयो निष्पदेसेन  
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव  
विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसच्चे वेदनावसेनेव  
विहासि । बावीसतिन्द्रियानि निष्पदेसेन पाटविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-  
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिकं पञ्चाकारवट्टं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं  
कस्सपच्चर्यवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टाने निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं  
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन  
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानंगेसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि,  
इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निष्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं  
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स  
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुमनदेवत्थेरो पन हेट्ठा-ल्लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो  
'अयं परवादी बाहा पग्गय्ह अरञ्जे कन्दन्तो विय, असक्खिकं अट्टं करोन्तो विय च,  
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिभावं पि न जानाती' ति वत्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—  
'एकं समयं भगवा देवेषु विहरति तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं ।  
तत्र खो भगवा देवानं तावत्तिसानं अभिधम्मकथं कथेसि— "कुसला धम्मा, अकुसला  
धम्मा, अब्याकता धम्मा" ति ।

(७७) अञ्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे निदानानि—  
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्थ अधिगमनिदानं दीपंकरदसबलतो  
पट्टाय याव महावोधिपलङ्का वेदितव्वं । देसनानिदानं याव धम्मचक्रपवत्तना ।  
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोसल्लत्थं इदं ताव पञ्च-  
कम्मं वेदितव्वं—

१ सि०— तिस्रसुत्तथेरो. २ See also विमु० १७.९. ३ सी०, म०, M—  
फत्सपच्चया. ४ सि०— सुधम्म०. ५ सि०, म०— पण्डा०.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पमावितो ? कत्थ परिपाचितो ? कत्थ  
अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कत्थ विचितो ? कदा विचितो ?  
केन विचितो ? कत्थ देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमत्थं देसितो ? केहि  
पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खितसिक्खा ? के धारेन्ति ? कस्स वचनं ?  
केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्सज्जनं । केन पमावितो ति बोधिअभिनीहारसद्धार्य  
पमावितो । कत्थ परिपाचितो ति अड्डुल्लककेसु जातकसत्तेसु । कत्थ अधिगतो ति  
बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विसाखपुण्णमासियं । केन अधिगतो ति  
सब्बज्जुबुद्धेन । कत्थ विचितो ति बोधिपण्डे । [३२] कदा विचितो ति  
रतनघरसत्ताहि । केन विचितो ति सब्बज्जुबुद्धेन । कत्थ देसितो ति देवेषु  
तावत्तिसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतानं । किमत्थं देसितो ति चतुरोष-  
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ति ति सेक्खा पुत्थुज्जन-  
कल्याणा च । के सिक्खितसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धारेन्ती ति येसं  
वत्ति' ते धारेन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।  
केनामतो ति आचारियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तथेरो' भद्रजि सोमिप्तो पियजाली पियपालो  
पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गालिपुत्तो सुदत्तो' धम्मियो दासको  
सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव तत्तियसंगीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं  
येव सिस्सानुसिस्सेही ति एवं ताव जम्बुदीपतले आचारियपरम्पराय आमतो । इमं  
पन दीपं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भदनामो च संबलो' ।

एते नागा महापञ्जा जुंबुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचारिय-  
परंपराय याव'ज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन'स्स यं तं दीपंकरदसबलतो पट्टाय याव महावो-  
धिपलङ्का अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्रपवत्तना देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स  
आधिभावत्थं अयमानुपुब्बी कथा वेदितव्वा— इतो किर कप्पसतसहस्साधिकानं

१ सो०— बोधिअभिनीहारसंघाय. M., बोधिअभिनीहार संघाय. २ M.— अड्डुल्लककेसु.

३ म०, सी०— ये संवत्तन्ति; सि०— येसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects  
of Hinayāna and Mahāyāna Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—  
तिस्रसुत्तो; M, PTS-विसुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उत्तियो संबलो तथा ।  
पण्डितो भदनामो ( सी०— भद्रसालो ) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्थके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तत्थ सुमेधो<sup>१</sup> नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवट्टा अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णपोक्खरताय समन्नागतो । सो अज्जं कम्मं अक्त्वा ब्राह्मणसिपमेव उग्गहि । तस्स दहरकाले येव मातापितरो कालमकंसु । अथ<sup>२</sup>स्स रासिवड्डको अमच्चो आयपोत्थकं आहरित्वा सुवण्णरजतमाणमुत्तादिमरिते गम्मे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तकं, एत्तकं अय्यक-पय्यकादीनं<sup>३</sup> ति याव सत्तमा कुलपरिवट्टा धनं आचिक्खित्वा एतं पटिपज्जाही'ति आह । सुमेधपण्डितो चिन्तेसि— 'इमं धनं संहरित्वा मय्हं पितुपितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणं पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं वट्ठी'ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दानं दत्त्वा तापसपव्वज्जं पव्वजि<sup>४</sup> ।

(८२) इमस्मिं ठाने सुमेधकथा कथेतब्बा । वुत्तं हेतं बुद्धवंसे<sup>५</sup>—

कण्णे च सत्सहस्से चतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्सनेय्यं मनोरमं ॥

... ..

... ..

अवमन्तरिह सत्ताहे अभिज्जात्रलं पापुणि<sup>६</sup> ति ॥

(८३) तर्थ "अस्समो सुकतो मय्हं पण्णसाला सुमापिता" ति<sup>७</sup> इमाय पालिया सुमेध-पण्डितेन 'पव्वजिस्सामी' ति निक्खमन्तेन अस्समपण्णसाला चकमा सहर्था मापिता विय वुत्ती । ... .. वीसतिवस्ससहस्सानि आयू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०—अय्यक—अय्यकानं; म०, सी०—अय्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविभावत्थं. ४ बुद्धवंस, गाथा— २.१-३४; निदानकथा— गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंस २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०—सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१६] followed by बुद्धवंस २.३५-२१९ [=gāthā portion only in निदा० §§१७-३९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स पन भगवतो ओरमागे<sup>१</sup> ठपेत्वा पन इमं अग्हाकं सम्मासम्बुद्धं अज्जो बुद्धो नाम नत्थी ति ।... .. एवं महापठवीकम्पनानि<sup>२</sup> महापुज्जानि कत्वा आयुपरियोसाने इतो चुतो तुसित-भवने निव्वत्ति ।

(८५) तत्थ अज्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगण्हित्वा यावतायुकं दिव्वसंपत्तिं अनुभवन्तो मनुस्सगण-[33]-नाय सट्ठिवस्ससत्सहस्साधिकानि<sup>३</sup> सत्तपज्जासवस्स-कोटियो<sup>४</sup> इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पापुणिस्सती ति वत्थानि किलिस्सन्ति, माला मिलायन्ति, कच्छेहि सेदा मुच्चन्ति, काये वेवण्णियं ओक्कमति, देवो देवासने न सण्ठहती ति इमेषु पञ्चसु पुब्बनिमित्तेसु<sup>५</sup> उप्पन्नेसु तानि दिस्वा 'सुज्जा वत भो<sup>६</sup> सग्गा भविस्सन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पूरितपारमिभावं जत्वा, इमस्मिं इदानी अज्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोकं उप्पजित्वा बुद्धमावं पत्ते, पुज्जानि कत्वा जुता जुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो<sup>७</sup>हं तुसिते काये संतुसितो नाम<sup>८</sup>हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पज्जली<sup>९</sup> मम ॥

कालो<sup>१०</sup>यं ते<sup>११</sup> महावीर उप्पज मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुद्धस्सु अमतं पदं ति ॥

एवं बुद्धमावाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्थिया आयुपरिमाणं ति इमानि पञ्च महाविलोकैकानानि विलोकित्वा कतसन्निट्ठानो ततो चुतो स्वयराजकुले पटिसन्धि गहेत्वा तत्थ महासम्पात्तिया परिचारियमानो<sup>१२</sup> अनुक्कमेन मद्रयोव्वनं अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मिं अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीनं सुत्तपदानं चेव तेसं अट्ठकथाय वसेन कित्थारो वेदितब्बो ।

(८७) सो तिण्ण उत्तूनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरिं विय रजसिरिं अनुभवमानो उय्यानकीळाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्त-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found here; निदा० §७२ reads कस्सपस्स पन भगवतो अपरमागे. २ End of निदान §७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स. ४ सि०, M.—मुच्चन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these. Further compare निदा० §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M., PTS—नो. ७ सि०, म०—अज्जली. ८ म०, सि०—देव. ९ निदानकथा §७४. १० सी०, M.—परिहारियमानो; म०—अपरिहारियमानो.

संखाते तयो देवदूते दिस्वा संजातसंवेगो निवत्तिवा चतुर्थवारे पञ्चजितं दिस्वा  
'साधु पञ्चज्जा'ति पञ्चजाय सचिं उपादेत्वा उय्यानं गत्वा तत्थ दिवसं खेपेत्वा  
मंगलपोकखरणीतीरे निसिन्नो कप्पकवेसं गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन  
अलंकृतपटियत्तो [34] राहुलकुमारस्स जातसासनं सुवा पुत्तसिनेहस्स बल्लवभावं  
जत्वा 'याव इमं बन्धनं न वट्टति तावदेव नं छिन्दस्सामी'ति चिन्तेत्वा सायं नगरं  
पविसन्तो

निव्वुता नून सा माता निव्वुतो नून सो पिता ।

निव्वुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पतीति ॥

किसागेतामिया नाम पितुच्छाधीताय मासितं इमं गाथं सुत्वा, 'अहं  
इमाय निव्वुतपदं साधितो' ति गीवतो सतसहस्सग्घनिकं मुत्ताहारं मुञ्चिन्वा, तस्सा  
पेसेत्वा, अत्तनो भवनं पविसित्वा, सिरिसयने निसिन्नो निदावसेन नाटकानं विप्पकारं  
दिस्वा, निव्विन्नहृदयो छन्नं उट्टपित्वा, कन्थकं आहरापेत्वा, कन्थकं आरुह्य,  
छन्नसहायो दससहस्सिलोकधातूहि देवताहि कतपरिवारो महाभिनिक्खमनं निक्ख-  
मित्वा, तेनेव रत्तावसेनेन तीणि महारज्जानि अतिककम्म अनोमानदीतीरे पञ्च-  
जित्वा, अनुक्कमेन राजगहं गत्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपञ्चतपम्भारे निसिन्नो  
मगधराजेन रज्जेन निमन्तियमानो तं पटिक्खित्वा, सब्बज्जुतं पत्वा तस्स विजितं  
आगमन्तथाय तेन गहितपटिज्जो, आळारं च उह्कं च उपसंकमित्वा, तेसं सन्तिके  
अधिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापधानं पदहित्वा, विसाखपुण्णमदिवसे  
पातो व सेनानिगमे सुजाताय दिवं प्रायासं परिभुञ्जित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्ण-  
पातिं पवाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनसण्डे नानासमापत्तीहि दिवसभागं वीतिनामेत्वा,  
सायण्हसमये सोत्थियेन दिवं अट्ट तिणमुट्ठिं गहेत्वा, काळेन नागराजेन अभिस्थुत-  
गुणो बोधिमण्डं आरुह्य तिणानि सन्थरित्वा, 'न ताविमं पल्लकं भिन्दस्सामि याव  
मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती' ति पटिज्जं कत्तौ, पाचीनदिसा-  
भिमुखो निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमिते' येव आरवलं विधमित्वा, पठमयामे  
पुब्बेनिवासजाणं, मज्झिमयामे जुतूपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसव्रल-  
चतुवेसारज्जादिसव्ववु- [35]-द्वगुणपटिमण्डितं सब्बज्जुतज्जाणं पटिविज्जन्तो येव  
इमं अभिधम्मनयसमुद्दं अधिगाच्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्वं ।

(८८) एवं अधिगताभिधम्मो एकपल्लंकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं

१ सी०, M. PTS— भदस्स. २. All authorities except PTS  
read so; PTS— इदं. ३ निदा० §९५. ४ M.— आळारकालाम. ५ सी०  
M., PTS— सेनानो०. ६ सि० inserts hereafter. बोधिपल्लंके. ७ सि०—  
मो— अन्त्यं गमिते. ८ See §77 above.

चंकमनसत्ताहं अतिकमित्वा, चतुर्थे सत्ताहे सयंभुजाणाधिगमेन अधिगतं अभि-  
धम्मं विचिन्तिवा अपरानि पि अजपाल-मुचल्लिन्द-राजायतनेसु<sup>१</sup> तीणि सत्ताहानि  
वीतिनामेत्वा, अट्टमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधस्समूले निसिन्नो धम्मगंभीरतापञ्च-  
वेक्खणेन अप्पोस्सुकत्तं आपजमानो दससहस्सी-महोब्रह्मपरिवारेन सहंपतिब्रम्हुना  
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोकं बोलीकेत्वा, ब्रम्हुनो अज्झेसनं आदाय  
'कस्स नु खो अहं पठमं धम्मं देसेय्य'ति ओलोकेन्तो आळारुहकानं कालकतभावं  
जत्वा, पंचवगियानं भिक्खून् ब्रह्मपकारतं अनुस्सरित्वा, उट्टायासना कासिपुरं  
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाळहपुण्णमदिवसे द्वासिपत्तेन  
मिगादाये पंचवगियानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छाविकेन समुदाचारेन समुदाचरन्ते  
सज्जापेत्वा, धम्मचक्कं पवत्तन्तो अज्जाक्रोण्डज्जत्थेरण्णमुखा अट्टारस ब्रह्मकौटियो  
अमतपानं पायेसि । एवं याव धम्मचक्कपवत्तना देसनानिदानं<sup>२</sup> वेदितव्वं । अयमेव  
संखेपो । वित्तारो पन साट्ठकथानं अरियपरियेसन-पञ्चजासुत्तादीनं वसेन वेदितव्वो ।

(८९) एवं अधिगमनिदान-देसनानिदानसम्पन्नस्स पन<sup>३</sup>स्स अभिधम्मस्स  
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।  
तत्थ दीपंकरपादमूलतो पट्टाय याव तुसितपुरा दूरेनिदानं वेदितव्वं । तुसितपुरतो  
पट्टाय याव बोधिमण्डा अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेसु विहरति  
तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्वलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावत्ति-  
सानं अभिधम्मं कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

## २

## [मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

## [तिकमातिका]

## (१) इदानी [36]

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथो ति ॥

एवं पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.२-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See  
१.७७ above. ४ See निदा० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza  
in the Introductory verses of this text.

(२) तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसंगणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संगणिया पि चित्तुप्पादकण्डादीनं वसेन चत्तारि कण्डानि; चित्तुप्पादकण्डं पि मातिका-पदमाजनियवसेन दुविधं; तत्थ मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [ मा० १ ] इदं पदं; तस्मा

इतो पट्ठाय गंभीरं अभिधम्मकथं इमं ।

वुच्चमानं निसामेथ एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युत्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय संपयुत्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनात्तिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसं पि तिकदुकानं नामं वेदितव्वं । सब्बे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववस्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुदस ।

(४) “हेतु धम्मा, न-हेतु धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गन्थतो च अत्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुप्फकणिका विय घटा विय हुत्वा टितत्ता “हेतुगोच्छको” ति वुच्चति । ततो परं “सपञ्चया धम्मा अपञ्चया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्त दुका, अञ्जमञ्जं असम्बन्धा, [३७] केवलं दुक्सामञ्जतो उच्चिन्तिवा उच्चिन्तिवा विसुं विसुं गोच्छकन्तरे ठपितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूलकत्ता ‘चूलन्तरदुका’ ति वेदितव्वा । ततो परं आसवदुकादीनं छन्नं दुकानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० ३६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्ध-ओघ-योग-नीवरण-दुकादीनं वसेन ‘गन्ध-ओघ-योग-नीवरण-गोच्छका’ [मा० ४८-७१]; परामासदुकादीनं पञ्चन्नं वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सब्बे पि सत्त गोच्छका वेदितव्वा ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुदस दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किलेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किलेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं दस्सनेन पहातव्वदुकादयो अट्ठारस दुका अभिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तन्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सब्बे पेटे पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववस्थिता ति वेदितव्वा ।

(६) एवं ववस्थिता पनेते सप्पदेस-निष्पदेसवसेन द्वे वै कोट्ठासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुका सप्पदेसानं रूपारूपधम्मानं परिगहितत्ता

१ मा०-अपरे; सि०-परं. २ सि०-हेतुकादयो. ३ M., सी०, PTS-द. च.

सप्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निष्पदेसा नाम ।

(७) तत्थ तिकेसु ताव वेदनत्तिको वितक्कत्तिको पीतित्तिको उप्पन्नत्तिको अतीतत्तिको चत्तारो आरम्मणत्तिका ति इमे नव तिका सप्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनं उपादानगोच्छकपरियोसानानं नवन्नं गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका [३८], किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविप्पयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महन्तरदुका, सुत्तन्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तित्तिकं पञ्जत्तित्तिकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके ठपेत्वा अवसेसा अट्ठत्तिस दुका चा ति एते सप्पदेसा नाम । वुत्तावसेसा तिकदुका सब्बे पि निष्पदेसा ति वेदितव्वा ।

(८) इदानीं कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुब्बपदवण्णना—“कुसलं-सहो ताव आरोग्य-अनवज्ज-छेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “काचि नु भोतो कुसलं, काचि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोग्ये दिस्सति । “कतमो पन भन्ते कायसमाचरो कुसलो ? यो खो महाराज कायसमाचरो अनवज्जो” [म० २.११५] ति च, “पुन च परं भन्ते एतदनुत्तरियं यथा भगव धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसु” [Cf. दी० ३.१०२] ति च एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपच्चङ्गानं” [Cf. म० २.९४], “कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चतुरिथियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं भिक्खवे धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपाचितत्ता” [§४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सहो पनायं परियत्ति-हेतु-गुण-निस्सत्तनिजीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परियापुणाति सुत्तं मेय्यं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तियं दिस्सति । “हेतुग्धि जाणं धम्मपटिसंभिदा [वि० २.९३] ति आदीसु हेतुग्धि ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुग्गति” [थेर० ३.०४] ति ॥  
आदीसु गुणे । “तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति” [§१२१], “धम्मेसु धम्मनुपस्सी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निस्सत्तनिजीवताय । स्वायमिधा पि निस्सत्तनिजीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [३९] वचनत्थो पनेत्थ—कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति

१ मा० २.६, ७, १७, १८; १३, १६, १९, २१. २ The last three dukas in each of the sections 1, 3-9 and 11 of दुक्कमातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०-१०१-१०४. ४ मा०-१२८-१३१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.-धम्मस्स.



कम्पोति विद्वसेन्तीति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकरेण सयन्तीति कुसा । ते अकुसलसंखाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्तीति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओसान-करणतो<sup>१</sup> आणं कुसं नाम । तेन कुसेन लातव्वाति कुसला; गहेतव्वा पवत्तेतव्वाति अत्थो । यथा वा कुसा उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति, एवमिमे पि उपन्नानुपन्नभावेन उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा विय लुनन्तीति पि कुसला । अत्तनो पन सभावं धारेन्तीति धम्मा । धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासभावतोति धम्मा । न कुसलाति<sup>२</sup> अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विय च, कुसलपटिपक्खाति अत्थो । न व्याकताति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिताति अत्थो । तेसु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चित्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं होति । अथ नानत्थानि तिकदुकानं लक्खत्तुक्कभावो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूपं' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थवसेन अञ्जमञ्जं अनोलोकेन्तानं पदानं न कौचि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुब्बापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेसा परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुच्छा, ताय पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुच्चति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानत्थानं कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं'ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सम्पटिच्छथ, अञ्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अञ्जो च अकुसलपरो धम्मो, अञ्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अञ्जो अभावो ति कुसलपरा भावसंखाता धम्मा अञ्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिया, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अञ्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपजेहि धम्मेहि अनञ्जे<sup>३</sup> कुसलादयो पि अभावा येव सियु'ति ।

(१३) सव्वमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०— धरियन्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलटोका— धम्मसदत्थानं धम्मभावेन एकत्ता. ६ सि०— अञ्ज.

हि यथा यथा अत्थेसु अनुमतो संपटिच्छित्तो तथा तथेव सिद्धो । न चायं "कुसला धम्मा" ति आदीसु कुसलपुब्बो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा 'कुसला कुसला' एवं, अत्तनो अत्थविसेसामावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छित्तो; न च 'कुसला'-'रूपं'-'चक्खुमा'-सद्दा विय अञ्जमञ्जं अनोलोकितात्थमावेन । 'कुसल'-सद्दो पनेत्थ अनवज्जसुखविपाकसंखातरस्स अत्थस्स जोतनभावेन संपटिच्छित्तो, 'अकुसल'-सद्दो सावज्जदुक्खविपाकसंखातकत्तेन, 'अव्याकत'-सद्दो अविपाकसंखातकत्तेन, 'धम्म'-सद्दो समावधारणादि-अत्थजोतकत्तेन । सो एतेसं अञ्जतरान्तरे वुच्चमानो अत्तनो अत्थसामञ्जं दीपेति । सव्वे व हि एते सभावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । 'कुसला'दि-सद्दा चापि धम्मसदस्स पुरतो वुच्चमाना अत्तनो अत्थविसेसं तस्स दीपेति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विसुं विसुं वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थमत्तदीपकत्तेन संपटिच्छित्तो । धम्मसद्देन सह वुच्चमाना अत्तनो अत्थसामञ्ज-अत्थविसेसदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानत्थत्वं विकप्पेत्वा दोसारोपणकारणं वुत्तं सव्वमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलात्तिकस्स अनुपुब्बपदवण्णना । इमिना व नयेन सेसात्तिकदुकानं पि वेदितव्वो । इतो परं विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

(१५) सुखाय वेदनाया [ मा० २ ] ति आदीसु 'सुख'-सद्दो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण-सुखहेतु-सुखपचयद्वान-अव्यापज्ज-निब्बानादीसु दिस्सति । अयं हि "सुखस्स च पहाना" [ दी० १.७५ ] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । "सुखो बुद्धानं उप्पादो" [ ध० १९४ ], "सुखा विरागता लोके" [ उ० २.१ ] ति आदीसु सुखमूले । [ ४१ ] "यस्मा च खो महालि रूपं सुखं सुखानुपपितं सुखावक्कन्ते" [ सं० ३.६९ ] ति आदीसु सुखारम्भणे । "सुखस्सेतं भिक्खवे अधिवचनं यदिदं पुञ्जानी" [ अ० ४.८८-८९ ] ति आदीसु सुखहेतुभिः । "यावद्धिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणिंतुं याव सुखा सग्गा" [ Cf. म० ३.१७२ ], "न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दनं" [ सं० १.५, २०० ] ति आदीसु सुखपचयद्वाने । "दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा" [ Cf. म० १.४०-४१ ] ति आदीसु अव्यापज्जे । "निब्बानं परमं सुखं" [ ध० २.०३, २०४ ] ति निब्बाने । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१६) 'वेदना'-सद्दो "विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती" [ ] ति आदीसु वेद-यित्तिमे येव वट्ठति । 'दुक्ख'-सद्दो दुक्खवेदना-दुक्खवत्थु-दुक्खारम्भण-दुक्खपचय-दुक्खपचयद्वानादीसु दिस्सति । अयं हि "दुक्खस्स च पहाना" [ दी० १.७५ ]

१- १ सि०, M., PTS omit. २ सी०, म०, PTS.— नयो वेदितव्वो.

३ सि०, सी०, M.— अव्यापज्ज.

ति आदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जाति पि दुक्खा” [विन० १.१०] ति आदीसु दुक्खवत्थुस्मि । “यस्मा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपतितं दुक्खावक्कन्तं” [सं. ३.७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पाप्पस्स उच्चयो” [ध० १.१७] ति आदीसु दुक्खपच्चये । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया” [म० ३.१६७] ति आदीसु दुक्खपच्चयद्वाने । इध पनायं दुक्खवेदनायमेव दट्ठब्बो ।

(१७) वचनत्थो पनेत्थ—सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिबन्धेन वुत्तो । सञ्जा पि आरम्भणस्स रसं वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तामु इट्ठानुभवनलक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खमसुखा ।

(१८) यो पनायं तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सद्वो, तस्स त्थो—समं पकारेहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतरेहि पकारेही ति ? एकुप्पादादीहि । [४२] “नात्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्चस्स पटिक्खेपे “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एवं एकुप्पादादीनं वसेन संपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि समं पकारेहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसलकुसलानं पाका ति विपाका । विपाकभावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । **विपाक-धम्मधम्मा** ति विपाकसभावधम्मा<sup>१</sup> । यथा जातिजरासमावा जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुच्चन्ति एवं विपाकजनकट्टेन विपाकसमावा विपाकपकतिका धम्मा ति अत्थो । ततियपदं उभयसभावपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२०) उपादिबुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिता ति **उपादिन्ना** । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-बुपादानिया; सासवकम्मनिब्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्वो ।

(२१) संकिलिडुसंकिलेसिकत्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विव्वा-धेति, उपतापेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता **संकिलिडु** । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसं अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभावं अन-

१ सी०, म०- उपचयो. २ सी०, M.- वेदियन्ति. ३ सि०- विपाकधम्मानं

धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.- जनकत्तेन.

तिक्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । संकिलिडु च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिडु-संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरि-मत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(२२) [४३] वितक्कत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन सवितक्का । सहविचारेन सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवि-तक्क-सविचारा** । उभयरहिता **अवितक्क-अविचारा** । वितक्कविचारेसु विचारो व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरिं वितक्केन सद्धिं संपयोगं न गच्छती ति अत्थो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचार-मत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गता ति **पीति-सहगता**, पीतिसम्पयुत्ता ति अत्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति चेत्य अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता । सा हि सुखदुक्खाकारणपवत्ति उपेक्खति, मज्झत्ता-कारसण्ठितत्ता तेनाक्रोरन नपवत्तती ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव गहेत्वा निष्पीतिकस्स सुखस्स सप्पीतिकसुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पठमं निब्वानं दस्सनतो दस्सनं ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पठमतरं पस्सति, यथा पन रञ्जो सत्तिकं केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राजानं दिस्वा पि ‘दिट्ठो ते राजा’ ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तब्ब-किच्चस्स अकतत्ता ‘न पस्सामी’ ति आह, एवमेव निब्वानं दिस्वा पि कत्तब्बस्स किलेसपहानस्सामावा न दस्सनं ति वुच्चति । तं हि जाणं मग्गस्स आवजनद्वाने तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गत्तयेन । सेसमग्गत्तयं हि पठममग्गेन दिट्ठस्मिं येव धम्मे भावनावसेन उपपज्जति, अदिट्ठपुब्बं किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावना ति वुच्चति । ततियपदं उभयपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमत्थं अ-गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति एवमत्थो [४४] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गाहणं भवेय्य; हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो सिया । सहेतुकेसु पि हेतुवज्जानं पहातं आपज्जति, न हेतूनं; हेतु येव हि एतेसं ‘नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ सी०, म० omit न. २ सि०-च. ३ सि० inserts hereafter च.

४ See मूलटीका, ५ M.-गहनं.

तब्बो'ति वुत्तो, न ते धम्मा । उभयं पि चेत्तं न अधिप्पेतं । तस्मा नेव दस्स-  
नेन न भावनाय पहातब्बो हेतु एतेसं अत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय  
पहातब्बहेतुका ति अयमत्थो गहेतब्बो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आचीयती ति आचयो ।  
पटिसंघि-चुति-गतिप्पवत्तानं एतं नामं । तस्स कारणं हुत्वा निष्कादनकभावेन तं  
आचयं गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं गमेन्ती ति पि  
आचयगामिनो; सासवकुसलाकुसलानं एतं अधिवचनं । ततो एव आचयसंखाता  
चया अपेतत्ता, निब्बानं अपेतं चया ति अप-चयो । तं आरम्भणं कत्वा पवत्तनतो  
अपचयं गच्छन्ती ति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिवचनं । अपि च  
पाकारं इट्ठकवट्ठकी विय पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन  
चित्तं चित्तं इट्ठकं विद्धसयमानो पुरिसो विय तदेव पवत्तं अपचिनन्ता गच्छन्ती ति  
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] तीसु सिक्खामु जाता ति सेक्खा । सत्तत्रं  
सेक्खानं एते ति पि सेक्खा । अपरियोसितसिक्खत्ता सयमेव सिक्खन्ती ति पि  
सेक्खा । उपरि-सिक्खितत्वाभावतो न सेक्खा ति असेक्खा । वुट्ठिप्पत्ता वा सेक्खा ति  
पि असेक्खा । अरहत्तफलधम्मानं एतं अधिवचनं । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति  
वुत्तति; 'परित्तं गोमयपिण्डं'ति आदीसु विय । इमे पि अप्पानुभावताय परित्ता  
विया ति परित्ता; कामावचरधम्मानमेतं अधिवचनं । किलेसविकल्पेनसमत्थताय  
विपुलफलताय दीघसंतानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उल्लारच्छन्दविरिय-  
चित्तपञ्चेहि गता पटिपन्ना ति पि महग्गता । [४५] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं  
नाम । आरम्भणतो वा संपयोगतो वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा  
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्भणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्भणं एतेसं ति परित्ता-  
रम्भणा । सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लामका अकुसला धम्मा । हीनपणी-  
तानं मज्जे भवा ति मज्झिमा । अवसेसा तेभूमका धम्मा उत्तमद्वेन अनप्पकद्वेन  
च पणीता; लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तिके [मा० १५] 'हितसुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एवं  
आसंसिता पि तथा अभावतो, 'अमुमादीसु येव सुभं'ति आदिविपरीतपवत्तितो च  
मिच्छासमावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

१ अहेतुकानं अगहणं, हेतुवज्जान पहात च (अ० यो०) २ मि०-अतिप्पकत्थेन.

नियता; मिच्छत्ता च ते नियता चा ति मिच्छत्तनियता । वुत्तविपरीतेन अत्थेन  
सम्मा-समावा ति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेना ति  
सम्मत्तनियता । उभयथा पि न नियता ति अनियता ।

(३२) मग्गारम्भणत्तिके [मा० १६] निब्बानं मग्गति, गवेसति, किलेसे  
वा मारेन्तो गच्छती ति मग्गो । मग्गो आरम्भणं एतेसं ति मग्गारम्भणा ।  
अट्ठंगिको पि मग्गो पच्चयद्वेन एतेसं हेतू ति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुत्ता वा हेतू  
मग्गो वा हेतू ति मग्गहेतू । ते एतेसं हेतू ति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सयं मग्गो  
चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेसं ति पि मग्गहेतुका । अभिभविता पवत्तनद्वेन  
मग्गो अधिपति एतेसं ति मग्गाधिपतिनो ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्टाय याव मज्झा उद्धं पन्ना  
गता पवत्ता ति उप्पन्ना । न उप्पन्ना ति अनुप्पन्ना । परिनिष्ठितकारणेकदेसत्ता  
अवस्सं उप्पजिस्सन्ती ति उप्पादिनो ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो समावं उप्पादादिलक्खणं वा  
पत्वा अतिककन्ता ति अतीता । तदुभयं पि न आगता ति अनागता । तं तं  
कारणं पटिच्च उप्पन्ना ति पच्चुप्पन्ना ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीतं आरम्भणं एतेसं ति अतीतारम्भणा ।  
सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३६) [४६] अज्झत्तिके [मा० २०] 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता' ति गहणं,  
'गमिस्सामा'ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ता ति अज्झत्ता ।  
'अज्झत्त'-सदो पनायं गोचर'ज्झत्ते नियक'ज्झत्ते अज्झत्त'ज्झत्ते विसय'ज्झत्ते ति  
चतसु अत्थेसु दिस्सति । "तेन आनन्द भिक्खुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधि-  
निमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेतव्यं" [म० ३.११२], "अज्झत्तरतो समाहितो"  
[दी० २.१०७] ति आदीसु हि अयं गोचर'ज्झत्ते दिस्सति । "अज्झत्तं संपसादनं  
[दी० १.७४]", "अज्झत्तं वा धम्मेसु धम्मानुपरसी विहरती" [दी० २.३०१] ति  
आदीसु नियक'ज्झत्ते । "छ अज्झत्तिकानि आयतनानी" [पटि० १.१२२] ति  
आदीसु अज्झत्त'ज्झत्ते । "अयं खो पन आनन्द विहारो तथागतेन अभिसम्बुद्धो  
यदिदं सव्वनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्झत्तं उपसम्पज्ज विहरती" ति  
[म० ३.१११] आदीसु विसय'ज्झत्ते; इस्सरियद्वाने ति अत्थो । फलसमापत्ति  
हि बुद्धानं इस्सरियद्वानं नाम । इध पन नियक'ज्झत्ते अधिप्पेतो । तस्मा अत्तनो  
सन्ताने पवत्ता पाटिपुगलिका धम्मा अज्झत्ता ति वेदितव्वा । ततो बहिभूता पन  
इन्द्रियवद्वा वा अनिन्द्रियवद्वा वा बहिद्वा नाम । ततियपदं तदुभयवसेन वुत्तं ।

(३७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारे पि धम्मे आरम्भणं  
कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो ।

(३८) सनिदस्सन्तिके [मा० २२] दट्ठब्बभावसंखातेन सह निदस्सनेना ति सनिदस्सना । पटिहन्नभावसंखातेन सह पटिघेना ति सप्पटिघा । सनिदस्सना च ते सप्पटिघा चा ति सनिदस्सन्-सप्पटिघा । नत्थि एतेसं दट्ठब्बभावसंखातं निदस्सन् ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सप्पटिघा चा ति अनिदस्सन्-सप्पटिघा । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

### [ दुकमातिका ]

(३९) दुकमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-गोच्छके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूलद्वेन हेतुसंखाता धम्मा । हेतुधम्मा ति पि पाठो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिक्खेपवचनं । संपयोगतो पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका । एकुप्पादादिताय हेतुना संपयुक्ता ति हेतुसंपयुक्ता । हेतुना विपयुक्ता ति हेतुविपयुक्ता । इमेसं द्वित्रं पि दुकानं किञ्चा पि अत्थतो नानत्तं नत्थि, देसना-विलासेन पन तथा-वुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पठमदुकं दुतियततिथेहि सद्धिं योजेत्वा तेसं 'हेतू न-हेतू' ति [मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभवतो अपरे पि तयो दुका वुत्ता । तथ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा' ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा' ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति एतं संभवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति इदं पि । हेतुसंपयुक्तदुकेन सद्धिं योजनाय पि एसेव नयो ।

(४१) तत्र चदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी' ति सिद्धे, 'न-हेतू खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना' ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं अतिरिक्तथो संगहितो ति वेदितव्वो—कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' इचेव, अथ खो अज्जे पि अज्जथा पी ति । इदं वुत्तं होति—यथेव हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-सम्पयुक्ता पि हेतुविपयुक्ता पी' ति अतिरिक्तथो ।

(४२) चूलन्तरदुके [मा० २९-३५] अत्तनो निष्फादकेन सह पच्चयेना ति सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा टितियं वा पच्चयो ति अप्पच्चया । पच्चयेहि समागन्त्वा कता ति संखता । न संखता ति असंखता । अविनिष्मोगवसेन रूपं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिनो । रूपन-

लक्खणं वा रूपं; तं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । लोकिया धम्मा ति लोको वुच्चति लुज्जन-पलुज्जनद्वेन वट्ठं; तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुक्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरा ति लोकुत्तरा । केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनाचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । एवं सन्ते द्वित्रं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति आसवा । चक्खुतो पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रमुं, ओकासतो याव भवगं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासि-यद्वेन मदिरादयो आसवा विद्या ति पि आसवा । लोकस्मिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति वुच्चन्ति । यदि च चिर-पारिवासियद्वेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा भिक्खवे कौटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अज्जे नो-आसवा नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति सासवा । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवा ति अनासवा । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पन विसेसो—यथा तथ 'न हेतू खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी' [मा० २८] ति अयं ओसान-दुके पठमदुक्कस्स दुतियपदं आदिस्मिं ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न वुत्तो । किञ्चा पि न वुत्तो, अथ खो अयं च अज्जो च भेदो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] यस्स संविजन्ति तं पुग्गलं वट्ठस्मिं संयोजेन्ति, बन्धेन्ती ति संयोजना । ततो अज्जे नो-संयोजना नाम । आरम्भण-भावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति संयोजनिया । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । न [४९] संयोजनिया असंयोजनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं ।

(४५) गन्धगोच्छके [मा० ४८-५३] यस्स संविजन्ति तं तुतिपटिसं-धिवसेन वट्ठस्मिं गन्धेन्ति घटेन्ती ति गन्धा । ततो अज्जे नो-गन्धा । आरम्भण-करणवसेन गन्धेहि गन्धितव्वा ति गन्धनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं । यथा च इध, एवं इतो पेरु पि वुत्तावसेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(४६) ओषगोच्छके [मा० ५४-५९] यस्स संविजन्ति तं वट्ठस्मिं ओह-

नन्ति ओसीदापेन्ती ति ओघा । आरम्भणं कत्वा अतिककमनीयतो ओघेहि अति-  
कमितव्वा ति ओघनिया । ओघानं आरम्भणधम्मा येव वेदितव्वा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० ६०-६५] यस्स संविजन्ति तं वट्ठस्मिं योजेन्ती  
ति योगा । योगनिया ओघनिया विद्य वेदितव्वा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति  
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया विद्य वेदितव्वा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्चादिआकारं  
अतिककमित्वा 'निच्चं' ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति परामासा ।  
परामासेहि आरम्भणकरणवसेन परामट्ठत्ता परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुकेसु [मा० ७७-९०] आरम्भणं अगहेत्वा अप्पवत्तितो ति  
सह आरम्भणेना ति सारम्भणा । नत्थि एतेसं आरम्भणं ति अनारम्भणा ।  
चिन्तनट्ठेन चित्तं; विचित्तेन वा चित्तं । अविप्पयोगवसेन चेतसि नियुत्ता ति  
चेतसिका । निरन्तरभावूपगमनताय, उपादतो याव मंगा, चित्तेन संसट्ठा ति  
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरभावं अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठा  
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेना ति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसं ति  
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहभुनो । चित्तेन सहभुनो चित्तसहभुनो ।  
अनुपरिवत्तन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तन्ति ? चित्तं । चित्तस्स  
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा  
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [50] चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहभुनो  
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहभुनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च  
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेसानि  
सम्बपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपवसेन वेदितव्वानि । अज्झत्त'ज्झत्तत्तं सन्धाय  
अज्झत्तत्तिके [मा० २०] वुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो ब्रहिभूता ति  
बाहिरा । उपादियन्तेव भूतानि, न भूता विद्य उपादियन्ती ति उपादा । न  
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] भुसं आदियन्ती ति उपादाना;  
दब्धगाहं गणन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संकिलिट्ठत्तिके [मा० ५] वुत्त-  
नयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

(५२) पिट्ठिदुकेसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा  
[मा० ११५] रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन परतो<sup>१</sup> आविमाविस्सति । तेभूमकवट्टे  
परियापन्ना अन्तोगधा ति परियापन्ना । तस्मिं न परियापन्ना ति अपरियापन्ना ।  
वट्ठमूलं छिन्दन्ता निव्वाणं आरम्भणं कत्वा वट्ठतो निययन्ती ति निय्यानिका ।  
इमिना लक्खणेन न निययन्ती ति अनिय्यानिका । चुतिया वा अत्तनो वा पव-  
त्तिया अनन्तरं फलदाने नियत्ता नियता । तथा अनियत्ता अनियता । अज्जे  
धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तेही ति  
स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; येहि  
अभिभूता सत्ता नानप्पकारेण कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अभिवचनं ।  
संपयोगवसेन पहानेकट्ठतावसेन च सह रणेही ति स-रणा<sup>२</sup> । तेनाकारेण नत्थि  
एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विज्जं भजन्ती  
ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागे विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तत्थ  
विपस्सनाज्जाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जा ति अट्ठ विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि  
सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका  
विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एवं विज्जा पि विज्जाय सम्पयुत्तधम्मा  
पि विज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन संपयुत्तधम्मा व अधिण्णेता । संपयो-  
गवसेन अविज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती  
ति पि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति  
चत्तसो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु  
या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एवं अविज्जा पि  
अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्त-  
धम्मा व अधिण्णेता ।

(५४) पुन अनज्झोत्थरणभावेन<sup>३</sup> किलेसन्धकारं विद्धंसेतुं असमत्थताय विज्जु  
उपमा एतेसं ति विज्जूपमा<sup>४</sup> । निस्सेसविद्धंसनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसं ति  
वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ ठिता तदुपचरेण बाला । पण्डितेसु ठितत्ता  
पण्डिता । बाल-करत्ता वा बाला, पण्डित-करत्ता वा पण्डिता । कण्हा ति काळका,  
चित्तस्स अप्पभस्सरभावकरणा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस्स पभस्सरभावकरणा ।  
कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती  
ति तपनीया । न तपनीया अतपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see २.२५-२८.

२ पटि० १.२; अमि० व्या० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87  
(Cm. on VII.35-36) ३ सि०-अज्झोत्थरण<sup>०</sup>. ४ मा० १२४ and the

following. ५ Most of the authorities read so.



१३०] अथतो निशानाकरणा; व्यञ्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवड्ढो धनवड्ढो को ति आदयो हि अधिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता **अधिवचना** नाम । अधिवचनानं पथा धम्मा **अधिवचनपथा** । “अभिसंखरोन्ती ति खो भिक्खवे तस्मा संखारो” [सं० ३.८७] ति एवं निद्वारेत्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकरेन आपनतो **पञ्जत्ति** नाम । पञ्जत्तीनं पथा **पञ्जत्तिपथा** । [52] एत्थ च एकं दुक्कं वत्ता पि इतरेण वचने पयोजनं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुके [मा० १३१] नामकरणद्वेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संखेपो । विथारो पन निक्खेपकण्डे<sup>१</sup> आविभविस्सति । **अविज्जा**<sup>२</sup> ति दुक्खादीसु अज्जाणं । **भवतण्हा** ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी** ति भवो वुच्चति सस्सतं; सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी** ति विभवो वुच्चति उच्छेदो; उच्छेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि **सस्सतदिट्ठि** । उच्छिज्जिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि** । अन्तवा ति पवत्ता **अन्तवादिट्ठि** । अनन्तवा ति पवत्ता **अनन्तवादिट्ठि** । पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि **पुब्बन्तानुदिट्ठि** । अपरन्तं अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि** । **अहिरिकं** ति यं न हिरियति हिरियितव्वेनो<sup>३</sup> ति एवं विथारितो निज्जता । **अनोत्तप्यं** ति यं न ओत्तपति ओत्तपितव्वेनो<sup>३</sup> ति एवं विथारितो अ-भायनक-आकारो । हिरियना **हिरि**, ओत्तपना **ओत्तप्यं** । दोवचस्सतादीसु दुक्खे वचो एतस्मिं विप्पटिकूलगाहमिह विपचनीकसति अनादरे पुग्गले ति दुब्बचो । तस्स कम्मं दोवचस्सं । तस्स भावो **दोवचस्सता** । पापा अस्सद्वादयो पुग्गला एतस्स भित्ता ति पापमित्तो; तस्स भावो **पापमित्तता** । **सोवचस्सता** च **कल्याणमित्तता** च वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितव्वं ।

(५६) ‘पञ्च पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो, सत्ते पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो **आपत्तिकुसलता** । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** । समापत्तीसु कुसलभावो **समापत्तिकुसलता** । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचनं । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** । अट्ठारससु धातुसु कुसलभावो **धातुकुसलता** । तासं येव धातून् मनसिकारो कुसलभावो **मनसिकारकुसलता** । चक्खायतनादीसु कुसलभावो **आयतनकुसलता** । द्वादसङ्गे पटिचसमुत्पादे कुसलभावो **पटिचसमुत्पादकुसलता** । तस्मिं तस्मिं

ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता** । ठानं ति कारणं वुच्चति । तस्मिं हि ठाने तदायत्तवुत्तिताय कलं तिट्ठति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्तं । अट्ठानेसु कुसलभावो **अट्ठानकुसलता** । उज्जुनो भावो **अज्जवो** । मुट्ठुनो भावो **मट्ठवो** । अधिवासन-संखातो खमनभावो **खन्ति** । सुरतस्स भावो **सौरच्चं** । संमोदकमुट्ठुभाक्खसंखातो सखिलभावो **साखल्यं** । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिदं न होति एवं धम्मामिसेहि पटिसंथरणं **पटिसंथारो** । इन्द्रियसंवरभेदसंखातो मनच्छट्ठेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता** । पटिग्गहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो **भोजने अमत्तञ्जुता** । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविप्पवाससंखातो मुट्ठस्सतिभावो **मुट्ठस्सच्चं** [मा० १५१] । असं-पजाननभावो **असंपजज्जं** । सरती ति **सति** । संपजानाती ति **संपजज्जं** । अप्पटिसंखाने अकंपनद्वेन पटिसंखानसंखातं वलं **पटिसंखानवलं** । विरियसीसेन सत्तवोज्झङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नवलं **भावनावलं** । पचचनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेन आकारेन पस्सती ति **विपस्सना** । समथो व तं आकारं गहेत्वा पुन पवत्तेतव्वस्स समथस्स<sup>४</sup> निमित्तवसेन **समथनिमित्तं** । **पग्गाहनिमित्ते** पि एसेव नयो । [54] संपयुत्तधम्मे पग्गण्हाती ति **पग्गाहो** । न विक्खिपती ति **अविक्खेपो** । सीलविनासिका असंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति** । सम्मादिट्ठिविनासिका मिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति** । सौरचमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूर्णतो सीलस्स संपदा ति **सीलसम्पदा** । दिट्ठि-पारिपूरिमूतं जाणं दिट्ठिया संपदा **दिट्ठिसम्पदा** । विसुद्धिभावं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विसुद्धि, **सीलविसुद्धि** । निब्बानसंखातं विसुद्धिं पापितुं समत्था, दस्सन-संखाता, दिट्ठिया विसुद्धी ति **दिट्ठिविसुद्धि** । **दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं** [मा० १६०] ति कम्मस्सकतजाणादिसंखाता दिट्ठिविसुद्धि चेव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) **संवेगो** [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच्च उप्पन्नमयसंखातं संवेजनं । **संवेजनियट्ठानं** ति संवेगजनकं जाति-आदिकारणं । **संवेगस्स च योनिसो पधानं** ति एवं संवेगजातस्स उपायपधानं । **असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु** ति कुसलधम्मपूणे असंतुट्ठिभावो । **अप्पटिवाविता च पधानस्मिं** ति अरहत्तं अप्पत्वा पधानस्मिं अनिवत्तता च अनोसकनता । विजाननतो **विज्जा** । विमुचनतो **विमुत्ति** । **खये जाणं** ति किलेसकखयकरे अरियमग्गे जाणं । **अनुत्पादे जाणं** ति पटिसन्धिबसेन अनुत्पादमूते तं-तं-मग्गवज्झकिलेसानं अनुत्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले जाणं ।

अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

## [ चित्तुप्पादकण्डवण्णना ]

[ पदभाजनियं ]

[ कुसला धम्मा ]

(१) इदानीं यथानिक्खित्ताय मातिकाय संगहिते धम्मे पमेदतो दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदभाजनियं आरब्धं । तस्य यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निद्देसे (i) धम्म - [55] - ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तयो महावारा होन्ति । तेसु

(i) धम्मववत्थानवारो

उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा णितो । तेसु

(a) उद्देसवारस्स

पुच्छा, समयनिद्देसो, धम्मउद्देसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिद्देसो नाम । 'कस्सो होति पे० ... अविक्खेपो होती' ति अयं धम्मउद्देसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एवं चतुर्हि परिच्छेदेहि णितस्स उद्देसवारस्स खायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तस्य 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं अञ्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विभावनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अञ्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

§ १. २ Apparently for विभूताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? पकतिया संसयपक्खन्तो होति, विमति-पक्खन्तो द्वेहकजातो—'एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो' ति । सो विमतिच्छेदनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पञ्च पुच्छति—'तं किं मञ्जथ भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा' [56] ति ? 'अनिचं मन्ते' । 'यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा' ति ? 'दुक्खं मन्ते' । 'यं पनानिचं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता' ति ? 'नो हेतं मन्ते' [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्च पुच्छति । "चत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?" [Cf. दी० २.२९०] ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तस्य बुद्धानं पुरिमा तिरस्सो पुच्छा नत्थि । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु अद्वासु किञ्चि संखतं, अद्वाविमुत्तं वा असंखतं, अदिट्ठं अजोतितं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नत्थि । यं पन भगवता अत्तनो जाणेन पटिविद्धं, तस्स अञ्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा सद्धिं संसन्दनकिञ्चं नत्थि । तेन'स्स दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नत्थि । यस्मा पनेस अकथं कथी तिण्णविचिकिच्छो सब्बधम्मेषु विगतसंसयो, तेन'स्स विमति-च्छेदना पुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतु-कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तस्य 'कतमे' ति पदेन निहिसितव्वधम्मे पुच्छति । 'धम्मा कुसला' ति वचनमत्तेन 'किं कता किं वा करोन्ती' ति न सक्का जातुं । 'कतमे' ति वुत्ते पन तेसं पुट्टभावो पञ्जायति । तेन वुत्तं 'कतमे ति पदेन निहिसितव्वधम्मे पुच्छती' ति । 'धम्मा कुसला' ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्टधम्मे दस्सेति । तेसं अत्थो हेट्ठा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय 'कुसला धम्मा' ति अवत्वा 'धम्मा कुसला' ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदवन्त-दस्सनत्थं । इमस्मिं हि अभिधम्मे धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि अनेकप्पमेदा । तस्मा धम्मा एव इध देसेतव्वा । नायं वोहारदेसना । ते च अनेक-प्पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना धनविनिब्भोगपटिसंभिदा-जाणावहा होती ति 'कुसला धम्मा' ति एवं पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानीं ये तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं 'कतमे धम्मा कुसला' ति पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वा । पमेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

१ See २.८-१३.

युजति सुविज्जेय्यो च होतीति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [११] ति । एत्थ

समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्त्वान दीपेतुं धम्मे तत्थ पभेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसत्तो भगवा समये चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसाने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्त्वान, अथ विज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होति तस्मिं येव समये फस्सो होति, वेदना होतीति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किञ्चारम्मण-वनवसेन दुरनुबोधपभेदे फस्सवेदनादयो धम्मे बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुष्वपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो भुम्भनिहिसो । समये ति अनियमनिहिट्टपरिदीपनं । एत्तावता अनियमतो समयो निहिट्टो होति । तत्थ समयसद्वो

समवाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलामे पहाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं १.३१...] ]

तथा हि’स्स “अप्येव नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनस्मि” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अप्पटि-विद्धो अहोसि-भगवा पि खो सावस्थियं विहरति, भगवा पि मं जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सत्थु सासने सिक्खाय अपरिपूरकारी’ ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविद्धो अहोसी” [म० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिञ्चाजको स-[५८]-मणमुण्डिकापुत्तो समयपवादके तिन्दुकाचीरे एक-सालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती” [म० २.२२] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मे यो अत्थो यो च’त्थो सम्पराधिको ।

अत्थामिसमया धीरो पण्डितो ति पबुच्चती” [सं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलामो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्स” [अं० ४.८] ति आदीसु पहानं । “दुक्खस्स पीलनट्ठो संखत्तट्ठो संतापट्ठो विपरिणामट्ठो अभि-समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवायो खणो कालो समूहो हेतु येव च ।

एते पञ्च पि विज्जेय्या समया इध विज्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तेसु नवसु समयेषु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेसु पञ्चवयसामग्गी समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो जेय्यो चक्कानि चतुरो पि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्तेन सण्ठितानं पञ्चयानं सामग्गी, सा इध समवायो ति जानितव्या । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्म-चरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति एवं वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्कानि येहि समन्नागतानं देव-मनुस्सानं चतुक्कं पवत्तती” [अं० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरूपदेसवासो, सप्पु-रिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च कतपुञ्जता’ ति चत्तारि चक्कानि वुत्तानि, तानि वा एकज्जं कत्वा ओकासट्ठेन खणो ति वेदितव्यानि । तानि हि कुसुलुप्प-त्तिया ओकासभूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च जत्वा इतरेसु

तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो वोहारमत्तको ।

पुञ्जो फस्सादिधम्मानं समूहो ति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ ति आदिना नयेन धम्मवुत्तिं वा, ‘बीजकालो अंकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-पटिपाटिं वा, ‘उप्पा-[५९]-दकालो जराकालो’ ति आदिना नयेन धम्मलक्खणं वा, ‘वेदियनकालो संजाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ ति आदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुब्बण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तनं वा, ‘अङ्गमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालसंचयं वा ति— एवं तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेस सभावतो अविज्ज-मानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्यो ।

यो पनेस फस्सवेदनादीनं धम्मानं पुञ्जो सो इध समूहो ति विभावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि जत्वा इतरो पन

हेतू ति पञ्चयो चेत्थ तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा वसेन अनेक-भावो वेदितव्यो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उपपज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादयो पञ्चया, महापकरणे च “हेतुपञ्चयो आर-

म्मणच्चयो”ति [तिक्कप० १] आदिना नयेन चतुर्वीसति पच्चया वुत्ता। तेसु ठपेत्वा विपाकपच्चयं च पच्छाजातपच्चयं च, सेसा कुसलधम्मामं पच्चया होन्ति येव। ते सन्धे पि इध हेतु ति अधिपेता। एवमस्स इमिना द्वावसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकभावो वेदितव्यो।

एवमेते समवायादयो पञ्च अथा इध समयसहेन परिगहिता ति वेदितव्या।

(१८) ‘कस्मा पनेतेसु यं किञ्चि एकं अपरिगहेत्वा सन्धेसं परिगहो कतो ति’? ‘तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो। एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति। तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति। समवायो च नाम साधारणफलनिष्पादने अञ्जमञ्जापेक्खो होति। तस्मा ‘एको कत्ता नाम नत्थी’ति इमं पि अत्थं दीपेति। समावेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता ति। एवं एकस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयं कत्तं सुखदुक्खं” ति आदि पटिसेधितं होति।

(१९) तत्थ सिया- ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति ति तं न युत्तं’। [60] ‘किं-कारणा?’ ‘असामगियं अहेतून् सामगियं पि अहेतुभावापत्ति’। ‘न हि एकस्मि अन्धे ददुं असक्कोन्ते अन्धसत्तं पस्सती’ति। ‘नो न युत्तं; साधारण-फलनिष्पादकत्तेन हि ठितभावो सामगगी; न अनेकेसं समोधानमत्तं। न च अन्धानं दस्सन्तं नाम साधारणफलं’। ‘कस्मा?’ ‘अन्धसत्ते’ सति पि तस्स अभावतो। चक्खादीनं पन तं साधारणफलं, तेसं भावे भावतो। असामगियं अहेतून् पि च सामगियं हेतुभावो सिद्धो। स्वायं असामगियं फलाभावेन, सामगियं च’स्स भावेन, वेदितव्यो। चक्खादीनं हि वेकळे चक्खुविज्जाणादीनं अभावो, अवेकळे च भावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा ति। अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो।

(२०) यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवज्जितो नयमो खणो, पटिरूपदेस-वासादिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्त-वुत्तुप्पाद-सद्धम्मिद्वि-आदीनं खणसामगि विना नत्थि। मनुस्सत्तादीनं च काणकच्छोपपमा-दीहि दुल्लभभावो। इति खणस्स दुल्लभत्ता मुदुत्तरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मामं उपकारभूतं कुसलं दुल्लभमेव। एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुप्पत्तिया दुल्लभ-मात्रं दीपेति। एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तसेव तस्स कुसलस्स अनुद्वानेन मोघक्खणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति। अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above.

२ सि०- कारक सति; सी०, M.- कारक

असति.

३ सि०, सी०, M.- कारकस्स.

४ सं०- २.२२.

५ विष्णु०-

१७.१८; बोधि० ३४७.

६ PTS- °सम्मादिद्वि; सि०- °सद्धम्मसवनसम्मादिद्वि.

७ Cf. म०- ३. १६९, सं०- ५. ४५५, थेरी०- ५००.

तेन समयेन अत्थो दीपितो।

(२१) यो पनेतस्स कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अति-परितो। सा च’स्स अतिपरितता “यथा च भिक्खवे तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसुरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो धावन्ति तासं देवतानं जवो, ततो सीधत्तरं आयुसंखारा खीयन्ती” [सं० २. २६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेन वेदितव्या। तत्थ हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो। याव पच्चुप्पन्नं रूपं तिद्वति ताव सोलसचित्तानि उप्पज्जित्वा भिज्जन्ति। इति तेसं कालपरित्ताय [61] उपमा पि नत्थि। तेनेवाह- “यावच्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव लहुपरिवत्तं चित्तं” [अं० १. १०] ति। एवमेतेसु कालसंखातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्तं दीपेति। एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालाय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुण्णं वियं, दुप्पटिविद्वमिदं-चित्तं, तस्मा एतस्स पटिवेधे महाउस्साहो च आदरो च कत्तव्यो ति ओवादो दिन्नो होति। अयं कालसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो।

(२२) समूहसंखातो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्तिं दीपेति। फस्सादीनं हि धम्मामं पुज्जो समूहो ति वुत्तो। तस्मि च उप्पज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उप्पज्जती ति अनेकेसं सहुप्पत्तिं दीपिता। एवं दीपेन्तेन चानेन एकस्सेव धम्मस्स उप्पत्ति पटिसेधिता होति। अयं समूहसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो।

(२३) हेतुसंखातो पन समयो परायत्तवुत्तितं दीपेति। ‘यस्मिं समये’ ति हि पदस्स यस्मा ‘यस्मि हेतुस्मि सति’ उप्पन्नं होती ति अयमत्थो, तस्मा ‘हेतुस्मि सति’ पवत्तितो परायत्तवुत्तितो दीपिता। एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मामं स-वसवत्तितो-भिमानो पटिसेधितो होति। अयं हेतुसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो होति।

(२४) तत्थ ‘यस्मिं समये’ ति कालसंखातस्स संभवस्स वसेन ‘यस्मिं काले’ ति अत्थो; समूहसंखातस्स ‘यस्मिं समूहे’ ति। खण-समवाय-हेतुसंखातानं ‘यस्मिं खणे सति, याय सामगिया सति, यस्मि हेतुस्मि सति’ कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मि येव सति ‘फस्सादयो’ पी ति अयमत्थो वेदितव्यो। अधि-करणं हि कालसंखातो समूहसंखातो च समयो। तत्थ वुत्तधम्मामं ति अधिकरण-वसेनेत्थ भुम्मं। खण-समवाय-हेतुसंखातस्स च समयस्स भावेन तेसं भावो लक्खियती ति भावेन भावलक्खणवसेनेत्थ भुम्मं।

(२५) कामावचरं ति “कतमे धम्मा कामावचरा? हेद्वतो अवीचिनिरयं परियन्तं कत्वा उपरितो परनिम्मितवस्सवत्तिदेवे अन्तो करित्वा” ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं।

१ M.- पटिवेदे.

२ सी०- सभाववत्तितोभिमानो, सि०- वसवत्तितोभिमानो.

३ सि० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनस्थो- [62] उद्दानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेस-  
कामो च । तत्थ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागो व; वत्थुकामो तेभूमकवट्ठं ।  
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेसे दुविधो  
पेसो कामो पवत्तिवसेन अवचरति, सो चतुञ्च अपायानं, मनुस्सानं, छञ्चं च  
देवलोकानं वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,  
स-सत्थावचरो विय । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-  
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुपदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलिखितत्ता 'स-सत्था-  
वचरो' खेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु,  
नेसं अभिलिखितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' खेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपमवो  
रूपं, एवं उत्तरपदे लोपं कत्वा 'कामो' खेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं  
एकादसपदेससंखाते कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंवा पि हि एतं रूपारूपमवेसु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-  
चरणतो संगामावचरो ति लद्धनामो नगरे चरन्तो पि 'संगामावचरो' खेव वुच्चति,  
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठिता पि 'थलचरा जलचरा' खेव वुच्चन्ति,  
एवमिदं अज्जत्थ अवचरन्तं पि कामावचरमेवा ति वेदितव्यं ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।  
कामं चेस रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्छो', महियं सेती  
ति 'महिसो' ति वुत्ते, न यत्तंका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति सव्वेसं तं नामं होति,  
एवं सम्पदमिदं वेदितव्यं । अपि च कामभवसंखाते कामे पटिसन्धि अवचरेती ति  
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तानं सलनादीहि अत्थेहि वुत्ते । अपि च  
आरोग्यद्वेन अनवज्जट्टेन कोसलसंभूतद्वेन च कुसलं । यथेव हि 'कच्चि नु भोतो  
कुसलं' ति रूपकाये अनानुरताय अगेलज्जेन निव्याधिताय आरोग्यद्वेन कुसलं वुत्ते,  
एवं अरूपधर्मे पि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जस्स च [63] किलेसव्याधिनी च  
अभावमेव आरोग्यद्वेन कुसलं वेदितव्यं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोसस्स किले-  
सदरथस्स च अभावा अनवज्जट्टेन कुसलं । कोसलं वुच्चति पज्जा; कोसलतो  
संभूतत्ता कोसलसंभूतद्वेन कुसलं ।

(३०) 'जाणसम्पयुत्तं' ताव एवं होतु; जाणविप्पयुत्तं कथं ति ? तं पि  
रुद्धिहसद्वेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अक्त्वा किलज्जादीहि कत्ते पि तं-  
सरिक्खत्ता रुद्धिहसद्वेन तालवण्णं खेव वुच्चति, एवं 'जाणविप्पयुत्तं' पि कुसलं  
खेव वेदितव्यं । निपरियायेन पन 'जाणसम्पयुत्तं' आरोग्यद्वेन अनवज्जट्टेन

१ सी०, M.- पन्नपवत्ति° २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अनामथं.  
४ See §§ 147, 149 etc. ५ सि०- तालपण्णं.

कोसलसंभूतद्वेन तिविधेना पि कुसलं ति नामं लभति, जाणविप्पयुत्तं दुविधेनेव ।  
इति यं च जातकपरियायेन यं च बाहितिकमुत्तपरियायेन यं च अभिधम्मपरियायेन  
कुसलं कथितं सव्वं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धमिति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवज्जसुखविपाकलक्खणं, अकुसलविद्धं-  
सनरसं, वोदानपच्चुपट्टानं, योनिमोमनसिकारपदट्टानं । सावज्जपटिपक्खत्ता वा अन-  
वज्जलक्खणमेव कुसलं, वोदानभावसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथावुत्तपदट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं समावो वा सामञ्जं वा लक्खणं  
नाम । किच्चं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं  
नाम । आसन्नकारणं पदट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ  
तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्यं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तेती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो ।  
यस्मा वा 'चित्तं' ति सव्वचित्तसाधारणो एस सदो, तस्मा यदेत्थ लोकिय-कुसल-  
कुसल-महाकिरियचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो संतानं चिनोती ति चित्तं ।  
विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सव्वं पि यथानुरूपतो चित्तताय  
चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्यो ।

(३४) तत्थ यस्मा अज्जेदेव सरागं चित्तं, अज्जं [64] सदोसं, अज्जं  
समोहं; अज्जं कामावचरं, अज्जं रूपावचरादिभेदं; अज्जं रूपारम्भणं, अज्जं  
सद्दादिआरम्भणं; रूपारम्भणेसु पि अज्जं नीलारम्भणं, अज्जं पीतादिआरम्भणं;  
सद्दादिआरम्भणेसु पि एसेव नयो; सव्वेसु पि तेसु अज्जं हीनं अज्जं मज्झिमं  
अज्जं पणीतं; हीनादिमु पि अज्जं छन्दाधिपतेय्यं, अज्जं विरियाधिपतेय्यं  
अज्जं चित्ताधिपतेय्यं, अज्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मा स्स इमेसं सम्पयुत्तमूमि-आर-  
म्भण-हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्तता वेदितव्या । कामं चेत्थ एकमेव  
एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोगधत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताय  
चित्तं ति वुत्ते वट्ठति । एवं ताव चित्तताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकारिंमं हि चित्तकम्मतो उत्तरिं अज्जं  
चित्तं नाम नत्थि । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव होति । तं करो-  
न्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी' ति चित्तसज्जा उपपज्जति ।  
ताय चित्तसज्जाय लेखा-गहण-रञ्जन-उज्जोतन-वत्तनादिनिष्पादिका चित्तकिरिया  
उपपज्जन्ति, ततो चरणसंखाते चित्ते अज्जतरं विचित्तरूपं निष्पज्जति । ततो  
'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उमयपरस्से इदं' ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-  
तेन कम्मेन सेसचित्तरूपनिष्पादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पजातं

१ म०-२.११६; सि०-बाहिरक° २ M.-विनोदेतो ति. ३ M.-विचित्तकरण-  
स्थाय. ४ सि०-यत्तं. ५ सी०-अधिचित्तमेव; M.-अनिमित्तमेव. ६ सि०, M.-चित्ताय.



सब्बं तं चित्तेनेव कथिरति, एवमिमाय करणविचित्ताय तस्स चित्तरस्स निष्पादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तितस्स वा पन अनवसेसस्स अनिष्फज्जनतो<sup>१</sup> ततो पि चित्तमेव चित्ततरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? “एवं मत्ते” ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्ततरं” [सं० ३.१५१] ति ।

(३६) तथा यदेतं देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहारादिभेदं अञ्जत्तिकं चित्तं तं पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-येव्यादिनयपवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्पादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [६५] गतीसु हृथ-पाद-कर्ण-उदर-गीव-मुखादि-सण्टानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्टानवसेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उप्पज्जमानाय सञ्जाय सञ्जानानत्तं । सञ्जानानत्ततो सञ्जानुरूपेन ‘इत्थी’ ति वा ‘पुरिसो’ ति वा वोहरन्तानं वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ ती एवं तस्स तस्स अत्तभावस्स जनककम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं पनेतं कम्मनानत्तं यथापत्थितं भवं निव्वत्तेत्तं यस्मा गतिवसेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तैसं तैसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सा तस्सा उप्पत्तिया<sup>२</sup> उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तमात्रे वृण्णदुव्वण्णादिता, लोकधम्मेसु<sup>३</sup> लाभालाभादिता च पञ्चायति । तस्मा सब्बमेतं देवमनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहारादि-भेदं अञ्जत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्वं ।

(३७) स्वायमर्थो इमस्स संगीतिं अनारूहस्स मुत्तरस्स वसेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानवसेन लिङ्गनानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानवसेन सञ्जानानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानं भवति, सञ्जानानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानं भवति, वोहारनानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्तुत्तपमेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्चायति— अपदा द्विपदा चतुप्पदा बहुप्पदा, रूपिनो अरूपिनो, सञ्जिनो असञ्जिनो नेवसञ्जिनासञ्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उप्पत्तिया नानाकरणं पञ्चायति— उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तमात्रे नानाकरणं पञ्चायति— सु-वण्णदुव्वण्णता सुजातदुजातता सुसण्टितदुस्सण्टितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मे नानाकरणं पञ्चायति— लाभालाभे यसायसे निंदापसंसायं सुखदुक्खे” ति ।

१ सं०, म०- करियति. २ सं०- आभनिष्फज्जनतो. ३ सं०, M.-

omit. ४ सं०, M.- omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [६६]—

कम्मतो लिङ्गतो चेव लिङ्गसञ्जा पवत्तरे ।

सञ्जातो भेदं गच्छन्ति इत्थायं पुरिसो ति वा ॥

“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पजा ।

कम्मनिवन्धना सत्ता रथस्साणी व यार्यतो” ॥

कम्मेन कित्तिं लभते पसंसं । कम्मेन जानिं च वधं च बन्धं ।

तं कम्मनानाकरणं<sup>१</sup> विदित्वा । कस्मा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ? ॥

“कम्मस्सका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मवन्धू कम्मपटि-  
सरणा; कम्मं सत्ते विभजति यदिदं हीनपणीतताया” [मिलि० ६५] ति ।

एवं इमाय करणचित्ताय पि चित्तरस्स चित्तता वेदितव्वा ।

(३९) सब्बानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अलद्धो-  
कास्स पन चित्तरस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-  
भावतो यदेतं चित्तेन कतं अञ्जत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततो पि चित्तमेव चित्ततरं ।  
तेनाह भगवा— “ नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्साभि एवं-चित्तं  
यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणो ..... तेहि पि खो भिक्खवे तिर-  
छानगतेहि पाणेहि चित्तं येव चित्ततरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उत्पन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-मूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-  
वसेन उप्पन्नं नाम अनेकपमेदं । तत्थ सब्बं पि उप्पादजराभंगसमङ्गिसंखातं वत्त-  
मानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुमूर्तापगतसंखातं कुसला-  
कुसलं, उप्पादादित्तयं अनुप्पत्वा निरुद्धं, हुत्वापगतसंखातं, सेससंखातं च भूता-  
पगतुप्पन्नं नाम । “यानि<sup>२</sup> स्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन  
वुत्तं कम्मं अतीतं पि समानं, अञ्जं विपाकं पटिवाहिता अत्तनो विपाकस्सोकासं  
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विपाकं अनुप्पन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-  
त्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । [६७] तासु तासु भूमिसु असमूहत्तं अ-  
कुसलं भूमिलद्धुप्पन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितव्वं । भूमी ति विपस्स-  
नाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चक्खन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेषु उप्पत्तिरहं  
किलेसजातं । तेन हेसा भूमिलद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुच्चति ।

१ सु० नि०- ६५४. २ M, PTS.- कम्मस नानाकरणं. ३ म०- ३.३०३.

४ म०, सि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original  
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूत्वा°. ७ Cf. Vis. xxii.  
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,  
सी०- अनुभूत्वा°. ९ म०, सी०, M.- भूत्वा°. १० म०- ३.१६४, १७१.

(४२) एवमेतेषु चतसु उप्पन्नेसु इध 'वत्तमानुप्पन्नं' अधिष्णते । तत्रायं वचनस्थो — पुब्बन्ततो उद्धं उप्पादादि-अभिमुखं पन्नं ति उप्पन्नं । 'उप्पन्नं'-सहो पनेस अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविकखंमिमे असमुच्छिन्ने खणत्तयगते ति अनेकेसु अथेसु दिस्सति । अयं हि "तेन खो पन भिक्खवे समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मा-सम्बुद्धो लोके उप्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीते आगतो । "आयस्मतो आनन्दस्स अतिरेकचीवरं उप्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे । "सेव्यथा पि भिक्खवे उप्पन्नं महामेघं तमेनं महावातो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उप्पन्नं गमियचित्तं दुप्पट्ठिनिनोदनीयं; उप्पन्नु-प्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविकख-मिमे । "अरियं अट्ठंगिकं मगं भावेन्तो बहुलीकरोन्तो उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिन्ने । "उप्पज्जमानं उप्पन्नं ति? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठब्बो । तस्मा 'उप्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगते होति, वत्तमानं होति, पच्चुप्पन्नं होती ति । अयं संखेपस्थो ।

(४३) चित्तं उप्पन्नं होती: [§ १] ति चेत्तं देसनासीसमेव । न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जति । कस्मै? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं पहाय एकको व आगतो, राजपरिसाय पन सद्धिं येव आगतो ति पज्जायति, एवमिदं चित्तं पि परोपण्णसं-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उप्पन्नं ति वेदितव्यं । पुब्बंगमद्वेन पन चित्तं उप्पन्नं होत चेव वुत्तं ।

(४४) लोकियधम्मं हि पत्वा चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुब्बंगमं होति । [68] लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका पज्जा धुरा पज्जा पुब्बंगमा ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरियायं पत्वा पव्हं पुच्छन्तो 'किं-फस्सो'सि, किं-वेदनो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेतनो'सी'ति अपुच्छित्वा "किं-चत्तो त्वं भिक्खु" [विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहं भगवा" [विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यफस्सस्स'ति आदीनि अवत्वा "अनापत्ति भिक्खु अथेय्यचित्तस्स" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं, अज्जं पि लोकियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह— "ये केचि भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलमागिया अकुसलपक्खिका सब्बे ते मनोपुब्बंगमा । मनो तेसं धम्मानं पटमं उप्पज्जति" [अं० १.११] ।

"मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पटुट्ठेन भासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव. ३ सी०, म०, M—तस्मा. ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९७.

ततो नं दुक्खमन्वेति चकं व वहतो पदं ॥  
मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।  
मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा ।  
ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनेपायिनी" ॥ [ध० १-२]

"चित्तेन निययति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तस्स एकधम्मस्स सब्बे व वसमन्वय" ति ॥ [सं० १.३९]

"चित्तसंकिलेसा भिक्खवे सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तवोदाना विसुज्झन्ति" [सं० ३.१५१]; "पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठं" [अं० १-१०]; "चित्ते गहपति अरक्खिते कायकम्मं पि अरक्खितं होति, वचीकम्मं पि अरक्खितं होति, मनोकम्मं पि अरक्खितं होति; चित्ते गह-पति रक्खिते ... पे० ... चित्ते गहपति व्यापन्ने ... पे० ... चित्ते गहपति अव्या-पन्ने ... पे० ... चित्ते गहपति अवस्सुते ... पे० ... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अन-वस्सुतं होति" [अं० १.२६१-६२] । एवं लोकियधम्मं पत्वा चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होती ति वेदितव्यं । [69] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अग्गेहत्वा सुत्तानुरक्खन्तथाय सब्बानि पि गहिलानी ति वेदितव्यानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन 'कतरफस्स अधिगतो'सि, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं ति अपुच्छित्वा, 'कतरपज्जं त्वं भिक्खु अधिगतो'सि, किं पटमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं ... पे० ... ततियं ... पे० ... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो'सी'ति पज्जं जेट्ठकं कत्वा पज्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पज्जु-त्तरा सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमत्थिया? "पज्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्धा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तद-न्वया सति सण्ठाति, तदन्वया समाधि सण्ठाती" [सं० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेत्थ सुत्तानि दट्ठव्यानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका होति पज्जा धुरा होति पज्जा पुब्बंगमा होती ति वेदितव्या । अयं लोकियदेसना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो "चित्तं उप्पन्नं होती" ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसंखातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिमावं गतं । अयं पन 'सहगत'-सहो तन्मावे वोकिण्णे निस्सथे आरम्भणे संसट्ठे ति इमेसु अथेसु दिस्सति । तत्थ "या'यं तण्हा पोनोमयिका नन्दिरागसहगता" [म० १.४८, सं० ३.१५८] ति तन्मावे वेदितव्यो; नन्दिरागभूता ति अत्थो ।

१ सी०, म०— अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed.of A. i. ३ मूलटीका— 'कतरं पज्जं त्वं'ति आदि न पालि-आरू-ब्धं । एवं भगवा पुच्छती ति अट्ठकथायमेव वत्तं.

“यं” यं भिक्खवे वीमंसा कोसजसहगतं कोसजसम्पयुत्तं” [सं० ५.२८०] ति वोकिण्णे वेदितव्यो; अन्तरन्तरा उपपज्जमनेन कोसजेन वोकिण्णा ति अयमेत्थ अर्थो । “अट्ठिकसञ्जासहगतं सतिसम्बोद्धञ्जं भावेत्ती” [सं० ५.१३१] ति निस्सये वेदितव्यो; अट्ठिकसञ्जं निस्साय अट्ठिकसञ्जं भावेत्वा पटिलद्धं ति अर्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा” [ ] ति आरम्मणे; रूपारूपारम्मणानं ति अर्थो । “इदं<sup>१</sup> सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सह-[70]-जातं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेव अर्थो अधिप्येतो । सोमनस्ससंसट्ठं हि इध सोमनस्ससहगतं ति वुत्तं ।

(४८) “संसट्ठ-सहो पि चेस सदिसे अवस्सुते भित्तसंथेय सहजाते ति च बहूसु अर्थेषु दिस्सति । अयं हि

“किसे थूले विवजित्वा संसट्ठा योजिता हया” [जा० ६.२२] ति एत्थ सदिसे आगतो । “संसट्ठा व तुम्हे अय्ये विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्ठो विहरती” [विन० २.४] ति भित्तसन्थेये । “इदं<sup>२</sup> सुखं इमाय पीतिया सहगतं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इधा पि सहजाते अधिप्येतो ।

(४९) तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पयुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेषु हि एकतो जतेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पयुत्तं; तथा अरूपं रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) जाणसम्पयुत्तं ति आणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिपकरेहि<sup>३</sup> युतं ति अर्थो । यं पनेत्थ वत्तव्यं सिया तं मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव<sup>४</sup> । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्मणा ति इमिना लक्खणेन तं सम्पयुत्तं ति वेदितव्यं । उक्कट्टनिदेसो चेस । आरूपे पन विना पि एकवत्थुकभावं संपयोगो लभति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं ति हेतुक-जाणसम्पयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला” ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमकं कुसलं गहितं । “कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होती” ति वचनेन तेभूमकं कुसलं परिचत्तं, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ ति वचनेन ततो चतुर्विधं उपेक्खासहगतं परिचजित्वा चतुर्विधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘जाणसम्पयुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं जाणविप्पयुत्तं

[71] परिचजित्वा द्वे व्याणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असंखारिकभावो पन अना-भट्ठतायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन ‘संस्खारेना’ ति वचनतो इध ‘असंखारेना’ ति अवुत्ते पि असंखारिकभावो वेदितव्यो । सम्मासंबुद्धो हि आदितो व इदं महाचित्तं भाजित्वा दस्सेतुं नियमेत्वा व इमं देसनं आरम्भी ति एवमेत्थ सन्नित्तानं कतं ति वेदितव्यं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्मणतो दस्सेतुं रूपारम्मणं वा [§ १] ति आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्मणेन वा, वत्थारम्मणेन वा, सरसभावेन वा । “चक्खुसम्फस्सो ... पे० ... मनोसम्फस्सो; चक्खुसम्फस्सजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाणं ... पे० ... मनोविज्जाणं” [सं० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता । “रूपसञ्जा ... पे० ... धम्मसञ्जा, रूपसञ्चेतना ... पे० ... धम्मसञ्चेतना” [सं० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्मणेन । “चक्खुं च पटिच्च रूपे च उपपज्जति चक्खुविज्जाणं, तिण्णं संगति फस्सो ... पे० ... मनं च पटिच्च धम्मे च उपपज्जति मनोविज्जाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो” [म० १.१११; सं० ४.३२] ति आदीसु हि वत्थारम्मणेहि । “अविजापच्चया, भिक्खवे, संखारा, संखारपच्चया विज्जाणं” [सं० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमस्मिं ठाने आरम्मणेन दस्सेन्तो ‘रूपारम्मणं’ वा ति आदिमाह ।

(५३) तत्थ चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव रूपारम्मणं । द्वि-समुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो सहो व सहारम्मणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागत-पच्चुप्पन्नो गन्धो व गन्धारम्मणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व रसारम्मणं । चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोट्टव्वमेव फोट्टव्वारम्मणं । एकसमुद्धाना द्विसमुद्धाना तिसमुद्धाना चतुसमुद्धाना न-कुतो पि समुद्दिता अतीता-नागतपच्चुप्पन्ना चैव, तथा न-वत्तव्वा च, वुत्तावसेसा चित्तगोचरसंखाता धम्मा येव धम्मारम्मणं ।

(५४) [72] ये<sup>२</sup> पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्मणमिच्चैव वदन्ति ते इमिना मुत्तेन पटिक्खपितव्वा—वुत्तं हेतं “इमेसं खो आतुसो पञ्चन्नं इन्द्रियानं नानागोचरानं न अञ्जमञ्जस्स गोचरविसयं पच्चनुभोन्तानं मनो पटिसरणं मनो नेसं गोचरविसयं पच्चनुभोती” [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्मणादीनि गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पच्चनुभवियमानानि पि रूपारम्मणादीनि येवा ति अयमर्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिआरम्मणत्ता पि अयमर्थो सिद्धो येव होति । अनापाथगतानेव हि रूपारम्मणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं<sup>३</sup>

१ सं०, म०-चित्तचेतसिका. २ अ० वा०-“य आचरिया”. ३ सि०-दिव्वचक्खुजाणादीनं.

१ S. v. 280 reads वा. २ Vbh. 258 reads इति. ३ See

२.१८. ४ § १३६८. ५ सी०-परिचजित्वा.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मारम्भणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्भणवक्त्यान् वेदितव्यं ।

(५५) तथ एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वारेषु आपाथमागच्छति । रूपा-  
रम्भणं हि चक्षुष्पसादं घट्टेत्वा तं खणं येव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवंग-  
चलनस्स पच्चयो होतीति अत्थो । सद्-गन्ध-रस-फोटुव्वारम्भणेषु पि एसेव नयो ।  
यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा रुक्खगगे निलीयमानो व रुक्खसाखं च घट्टेति,  
छाया च'स्स पटवियं पटिहञ्जति साखाघट्टनछायाफरणानि अपुव्वं अचरिमं एक-  
कखणे येव भवन्ति, एवं पच्चुप्पन्नरूपादीनं चक्षुष्पसादादिघट्टनं च भवंगचलन-  
समत्थताय मनोद्वारे आपाथममनं च अपुव्वं अचरिमं एककखणे येव होति । ततो  
भवङ्गं विच्छिन्दित्वा चक्षुद्वारादीसु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं वोढुव्वनपरियोसानानं  
अनन्तरा तेसं आरम्भणानं अञ्जतरस्मिं इदं महाचित्तं उप्पजति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-  
सायित-फुट्टवसेन एव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं? इधेकचो कत-  
सुद्धाकम्मं हरितालमनोसिलादिवण्णविचित्तं पग्गहितनानप्पकारधजपताकं मालादाम-  
विनदं दीपमालापरिक्खित्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचमानं अलंकतपटियत्तं  
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोलससु पादपिट्टिकासु पञ्चपतिट्ठितेन<sup>१</sup> वन्दित्वा अञ्जलिं  
पग्गह्ण ओलोकेन्तो बुद्धार-[73]-म्भणं पीति गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतियं  
परिस्सत्वा धुद्धारम्भणं पीति निव्वत्तेत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि गतस्स रत्तिट्ठानदिवा-  
ट्टानेषु निसिन्नस्स आवज्जमानस्स अलंकतपटियत्तं महाचेतियं चक्षुद्वारे आपाथं  
आगतसोदिसमेव होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एवं ताव  
दिट्ठवसेन रूपारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेन पन सरेन धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरमाण-  
कस्स वा सरेन भणन्तस्स सद् सुत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्ज-  
मानस्स धम्मकथा वा सरभञ्जं वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होति, साधुकारं कत्वा  
सुणनकालो विय होति । एवं सुतवसेन सद्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लम्बित्वा आसने वा चेतिये वा  
गन्धारम्भणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स  
तं गन्धारम्भणं घाणद्वारे आपाथगतं विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एवं  
घायितवसेन गन्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंस. 32.1,6. २ Cf. बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा (v1.  
वक्षसा) इशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्वात् पूजासु प्रवरः स्मृतः ॥ [विद्वान्तशब्दकोश p. 5];  
दो जाणू दोणि करा पञ्चमङ्गं होश उत्तिमङ्गं तु । तम्मं सपणिवाओ पेयो पञ्चङ्गपणिवायो ॥  
[अग्निधानराजेन्द्र v.pp.43,380].

(५९) पणीतं पन खादनीयं वा भोजनीयं वा सन्नहचारीहि सद्धिं संवि-  
मजित्वा परिभुजित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि कुट्टसकादिभोजनं लम्बित्वा 'असुककाले  
पणीतं भोजनं सन्नहचारीहि सद्धिं संविमजित्वा परिभुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं रसा-  
रम्भणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विय होति, परिभुज्जनकालो विय होति । एवं सायित-  
वसेन रसारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुटुकं पन सुखसम्फस्सं मञ्चपीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-  
भुजित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि दुक्खसेय्यं कण्ठेत्वा 'असुककाले मे मुटुकं मञ्चपीठं  
परिभुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं फोटुव्वारम्भणं कायद्वारे आपाथगतं विय होति । सुख-  
सम्फस्सं वेदियनकालो विय होति । एवं फुट्टवसेन फोटुव्वारम्भणं आपाथमागच्छति ।  
एवं सुद्धमनोद्वारे<sup>२</sup> पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-सायित-  
फुट्टवसेन एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्तीति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने [74] अयमपरो पि  
अट्ठकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-  
तव्वा । तथ 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवसेन गहितपुव्वं । 'सुतं' ति पच्चक्खतो अदिस्वा  
अनुस्सववसेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्बन्धं 'उभयसम्बन्धं' नाम ।  
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्तीति वेदितव्वानि ।

(६२) तथ दिट्ठवसेन ताव आगमनं हेट्ठो पञ्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकचो पन सुणाति- 'भगवतो पुञ्जातिसवनिव्वत्तं एवरूपं नाम रूपं,  
अतिमधुरो सद्दो, किस्मिच्च पदेसे केसंचि पुप्फानं अतिमनुज्जो गन्धो, केसंचि  
फलानं अतिमधुरो रसो, केसंचि पापुरणादीनं अतिसुखो सम्फस्सो' ति । तस्स,  
चक्षुष्पसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तानेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।  
अथ'स्सेतं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियानं दातुकामता-  
वसेन अञ्जेहि दिन्नेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे  
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स  
'ईदिसं रूपं आयत्तिं उप्पज्जनकबुद्धस्सा पि भविरसती' ति आदिना नयेन चक्षुष्प-  
सादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ'स्स  
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अञ्जतरारम्भणं इदं चित्तं' पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन  
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्तीति ।

(६५) इदं पि च मुखमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिधितक-दिट्ठिनिज्जान-  
क्खन्तिआदीनं पन वसेन विथारतो एतेसं मनोद्वारे आपथूपगमनं वेदितव्वमेव ।  
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अभूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अट्ठकथायं न गहिती । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वीसु उपपज्जती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चक्खुद्वारे पि उपपज्जति मनोद्वारे पि । सहादि-आरम्मणेषु पि एसेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उपपज्जमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं भावनामयं ति तिविधं [75] होति । तेषु एकेकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-फोटुब्ब-धम्मारम्मणेषु पि एसेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उपपज्जमानं एतं महाकुसलं नील-पीतलोहितओदातवण्णेषु पुण्णवत्थधातुसु अञ्जतरं सुमनिमित्तसंखातं इट्ठं कन्तं मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उपपज्जति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोभस्स वत्थुं ? कथं ? एतं चित्तं कुसलं नाम जातं ति ? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेना ति । यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं' ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसल-पवत्तितो निवत्तित्वा कुसलकरणे येव परिणामितं, अभिण्हकरणे कुसलसमुदा-चारनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सण्णुरिसूपनिस्सय-सद्धम्मस्सवन-पुब्बेकतपुञ्ज-तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसो च आमोगो पवत्तति, तस्स इमिना नियमित-वसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठार-म्मणस्मिं हि उपपन्नत्ता एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्भावहुलतादीनि पेत्य कारणानि येव । अस्सद्धानं हि मिच्छादिद्वीनं च एकन्तं इट्ठारम्मणभूतं तथागत रूपं पि दिस्वा सोमनस्सं न उपपज्जति । ये च कुसलपत्तिर्यं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उपपज्जति । तस्मा सद्भावहुलता विसुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्बोज्झंगस्स उपपादाय संवत्तन्ति— बुद्धानुस्सति धम्मानुस्सति संघानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति उपसमानुस्सति लूखपुग्गलपरिवज्जनता सिनिद्धपुग्गलसेवनता पसादनीयसुत्तन्तपच-वेक्खणता तदधिमुत्तता ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-तव्वो । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविभंगे<sup>१</sup> आविभविस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीभावतो इति इमेहि पनेत्थ कारणेहि आणसम्पयुत्तता वेदितव्वता । यो हि परेसं धम्मं देसेति अनवज्जानि सिप्पायतन-कम्मायतन-विजाटानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कारं कत्वा धम्मं कथापेति, 'आयतिं पञ्चवा भविस्सामी' ति पत्थनं ठपेत्वा नानप्पकारं दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उपपज्जमानं आणसम्पयुत्तं उप-

१ सि०-°वत्थुं. २ M., PTS-वत्थुकत. ३ Vis.-iv.56. ४ Vbh.-227.

जति । अव्यापजे लोके उपपन्नस्सा पि "तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदां पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सतुप्पादो, अथ सो सत्तो खिप्पमेव विसेसभागी होती" [अ०२. १८५] ति इमिना नयेन उपपत्तिं निस्साय उपपज्जमानं कुसलं आणसंपयुत्तं उप-पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकप्पितानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय पि कुसलं उपपज्जमानं आणसम्पयुत्तं उपपज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीभावं निस्साय पि उपपज्जमानं कुसलं आणसम्पयुत्तं उपपज्जति । वुत्तं पि चेत्तं—

योगा वे जायते भूरि अयोगा भूरि संखयो । [ध०२८२]

एवं कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतो ति इमेहि कारणेहि आणसम्पयुत्तता वेदितव्वता ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झंगस्स उपपादाय संवत्तन्ति— परिपुच्छकर्ता<sup>२</sup>, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना, पञ्जवन्तपुग्गलसेवना, गंभीरआणचरियपचवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ आणसम्पयुत्तता वेदितव्वता । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविभंगे<sup>३</sup> आवि-भविस्सति ।

(७३) एवं आणसंपयुत्तं हुत्वा उपपन्नं चेत्तं असं-[77]-खारेन अप्पयोगेन अनुपादाय चिन्तनताय उपपन्नत्ता असंखारं नाम जातं । तथिदं रजनीयं वण्णारम्मणं हुत्वा उपपज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उपपज्जति— दानमयं वा होति, सीलमयं वा, भावनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुण्णादीसु अञ्जतरं लभित्वा वण्णवसेन आमुजित्वा 'वण्णदानं मय्हं' ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तत्रिदं वत्थु— भण्डागारिकसंघमित्तो किर एकं सुवण्णस्वचित्तं वत्थं लभित्वा इदं पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्ण-वण्णस्सेव अनुच्छविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविस्सती ति भहाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्वं । यदा पन तथारूपमेव देय्यधम्मं लभित्वा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणि एसा, वत्तं एतं' ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसेन वत्थुना रतनत्तयपूजं कत्वा 'अयं वण्णो स्वयं गच्छिस्सति, वयं गच्छिस्सती' ति स्वयवयं पट्टपेति, तदा भावनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रतनानि पूजेन्तो पुत्तदार-दास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । यदा तदेवं

१ A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लप्पन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

२ See Vis. xx. 50. ३ Vis. iv.54. ४ Vbh.-227.



वुत्तप्पकारं विजमानकवत्थुं आरब्ध वण्णदानं दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । विनयपरिपायं पत्ता हि 'दस्सामि करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमयं नाम होति । अभिधम्मपरिपायं पत्ता पन विजमानकवत्थुं आरब्ध 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुसलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तव्वं करिस्सती ति वुत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७६) यदा पन वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवंसादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजयेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलपवेणी एसा, वत्तं एतं' ति विजमानकवत्थुं आरब्ध 'वण्णदानं दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७७) यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चंकमन्तो खयवयं पट्ठयेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसनं पट्ठयेन्तस्स वचीकम्मं होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व संमसनं पट्ठयेन्तस्स मनोकम्ममेव होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

एवमेत्थ रूपाग्गमणं कुसलं तिविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(७८) सद्धारम्मणादिषु पि एसेव नयो । भेरिसद्दादीसु हि रजनीयसदं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । तत्थ सदं कन्दमूलं विय उप्पायेत्वा नीलुप्पलहत्थकं विय च हत्थे ठपेत्वा दातु नाम न सक्का, सवत्थुकं पन कत्वा देन्तो सद्दानं देति नाम । तस्मा यदा 'सद्दानं दस्सामी' ति भेरिमुत्तिगादीसु अञ्जतरतुरियेन तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, 'सद्दानं मे' ति भेरिआदीनि ठपयेति, धम्मकथिकभिकखूनं सरभेसज्जतेलफाणितादीनि<sup>१</sup> देति, धम्मसवणं घोसेति, सरमञ्जं भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिसिन्नकथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव भिन्नानं कुलवंसादिवसेन वत्तसीसेनं करोति तदा सीलमयं होति । यदा सब्बं पेतं कत्वा अयं एत्तको सद्दो ब्रह्मलोकपमाणो पि दुत्था 'खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती' ति सम्मसनं पट्ठयेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चूपहारत्थाय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सद्दानं मे' ति धम्मसवणं घोसेतुं गच्छति, धम्मकथं सरमञ्जं कातुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०, सि०- मुदिगादीसु. २ सि०- वज्जापेति. ३ M.- कण्ठसरवभेसज्जतेलफाणितादि; सी०- कण्ठसरवभेसज्जतेलफाणितादीनि. ४ All but सी०- वत्तवचनं but see below 3.80.

'गच्छथ, ताता, अम्हाकं सद्दानं तिण्णं [79] रतनानं उपहारं करोथा' ति आणापेति, 'सद्दानं मे' ति चेतियङ्गणे 'इमं भेरि, इमं मुत्तिगं ठपेथा' ति आणापेति, सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरमञ्जं भणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा 'सद्दानं दस्सामी' ति विजमानकवत्थु मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि 'सद्दानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी' ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिसु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरभेसज्जं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेनेन धम्मसवणं घोसण-धम्मकथाकथन-सरमञ्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । 'सद्दानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उपहारं करोथा' ति आणापेत्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरमञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । 'सद्दानं नाम मय्हं कुलवंसो सद्दानं दस्सामी' ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व विजमानकवत्थुं परिच्चजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) भावनामयं पि यदा चंकमन्तो सद्दे खयवयं पट्ठयेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय संमसनत्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सद्दायतनं सम्मसनत्तस्स मनोकम्मं होति ।

एवं सद्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीसु पि रजनीयगन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । तत्थ यदा मूलगन्धादीसु यं किञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आमुजित्वा 'गन्धदानं मय्हं' ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विधारतो वेदितव्वं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीसु पन रजनीयरसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । तत्थ यदा मूलरसादीसु यं किञ्चि रजनीयं रसवत्थुं [80] लभित्वा रसवसेन आमुजित्वा 'रसदानं मय्हं' ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विधारतो वेदितव्वं । सीलमये पनेत्थ 'संघस्स अदत्ता परिमुञ्जन्तं नाम अम्हाकं न औच्चिण्णं' ति द्वादसभं<sup>३</sup> भिक्खुसहस्सानं दापेत्वा सादुरसं परिमुत्तस्स दुट्ठेगामणि-अभयख्खो वत्थुं आदि कत्वा महाअट्ठकथायं वत्थुनि आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24; 25.114. ३ M.- दसभं, but see Mhv. 22.42-44. ४ M. omits इह.

(८४) फोढुब्बारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधातु ति तीणि महाभूतानि फोढुब्बारम्मणं<sup>१</sup> नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अक्त्वा मच्च-पीठादिवसेन कातब्बा । यदा हि मच्चपीठादिसु यं किञ्चि रजनीयं फोढुब्बकथुं लभित्वा फोढुब्बवसेन आमुजित्वा 'फोढुब्बदानं मय्हं'ति देति परिचजति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्वं । एवं फोढुब्बारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो अरूपिणो सन्धा, पण्णरससुखमरूपानि, निव्वानपञ्चत्ती ति इमे धम्मायतने परियापन्ना च, अपरियापन्ना<sup>२</sup> च<sup>३</sup>, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन योजनं अक्त्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातब्बा । ओजादीसु हि रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुसलं उपपज्जति ।

(८६) तत्थ यदा 'ओजदानं मय्हं'ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानं ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकभत्त-पक्खिकभत्त-संघभत्तादीनि देति, अफासुकभिक्षून् भेसज्जं देति, वेज्जं पच्चुपट्ठापेति, जालं फालापेति, कुमिन् विद्धंसापेति, सकुणपञ्जरं विद्धंसापेति, बन्धनमोक्खं कारापेति, 'मा-घात'-भेरिं चारापेति, अज्जानि पि जीवितपरित्ताणत्थं एवरूपानि करोति तदा दानमयं होति । यदा पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी'ति च वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं खयवयं पट्ठेति [८१] तदा भावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानं पि यदा ओजदान-पानदान-जीवितदानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन विजमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८८) यदा पन वुत्तप्पकारं विजमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति, तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तप्पकारं विजमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) चंक्रमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठेन्तस्स पन भावनामयं कायकम्मं होति । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पट्ठेन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्ग-

<sup>१</sup> Cf. § ६४८. <sup>२-३</sup> M. म०-omit, but see मूलटीका p. 70.

<sup>३</sup> See Nd<sup>1</sup> 372, Vin. i. 246, (VI.35.5).

वाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठेन्तस्स मनोकम्मं होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेत्थ धम्मारम्मणं कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्मणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्मणवसेन लब्धमिति येव । कथं ? चतुसु हि पच्चयेसु चीवरे छ आरम्मणानि लब्धन्ति—नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्मणं । परिभोगकाले पन पटपटसहं करोति, इदं सहारम्मणं । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्मणं । रसरम्मणं पन परिभोगरसवसेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पत्तता, इदं फोढुब्बारम्मणं । चीवरं पटिच्च उपपन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्मणं । पिण्डपाते रसरम्मणं निष्परियायेनेव लब्धमिति । एवं चतुसु पच्चयेसु नानारम्मणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्वो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्मणमेव निव्रद्धं, विना आरम्मणेन अनुपपज्जनतो । द्वारं पन अनिव्रद्धं । कस्मा ? कम्मस्स अनिव्रन्धत्ता । कम्मस्मिं हि अनिव्रद्धे द्वारं पि अनिव्रद्धमेव होति ।

## [ द्वारकथा ]

### [ कायकम्मद्वारं ]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पकासनत्थं इमस्मिं ठाने महाअट्ठ-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानि, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विज्जाणानि, पञ्च विज्जाणद्वारानि, छ फस्सा, छ फस्सद्वारानि, अट्ठ असंवरा, अट्ठ असंवरद्वारानि, अट्ठ संवरा, अट्ठ संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एत्तकं द्वारकथाय मात्तिकाठपनं नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानि पठमं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? कायकम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुर्विधो कायो—उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ठ कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चतस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठ उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ठ आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०, म०—काल्पच्छकादि<sup>०</sup> but see अट्ठ० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with ३.१७२. ३ See § 653.

कायो नाम । अट्ट उतुजानि उतुसमुद्धानिककायो नाम । अट्ट चित्तजानि चित्त-समुद्धानिककायो नाम ।

(९५) तेसु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादिन्नकायस्स नामं न इतरेसं । चित्तसमुद्धानेसु पन अट्टसु रूपेसु एका विज्जन्ति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं— “कतमं तं रूपं कायविज्जन्ति ? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-चित्तस्स वा, अब्बाकतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा, आलोकैन्तस्स वा विळोकैन्तस्स वा, सम्मिज्जेन्तस्स वा पसरैन्तस्स वा, कायस्स यंभना संयंभना संयंभितत्तं, विज्जन्ति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं कायविज्जन्ती” [ १६३६ ] ति ।

(९६) ‘अभिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं रूपं समुद्भापेति । तत्थ या पठवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तन्निस्सितो वण्णो गंधो रसो ओजा ति इमेसं अट्टन्नं रूपकलापानं अब्भन्तरे चित्तसमुद्धाना वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कार्यं संयंभेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमा-पेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावजनवीथियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुद्घिता [८३] वायोधातु संयंभेतुं सन्धारेतुं सककोति, अपरापरं पन चालेतुं न सककोति । दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुद्घिता वायोधातु हेट्ठा छहि चित्तेहि समुद्घितं वायोधातुं उपथम्मनपच्चयं लभित्वा अत्तना सहजातं रूपकार्यं संयंभेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अभिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विळोकापेतुं सम्मिज्जापेतुं पसरितुं सककोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति, गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ ति वत्तव्वत् आपज्जापेति ।

(९७) यथा सत्तहि युगेहि आकाङ्क्षितव्ये सकटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव संयंभेतुं सन्धारेतुं सककोन्ति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतियादीसु पि एसेव नयो; सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको सारथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय सब्बपुरिमतो पट्ठाय पतोदलट्ठिया गोणे आकोटेति, तदा सब्बे व एकवला हुत्वा धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दसयोजनं गतो वीसति-योजनं गतो’ ति वत्तव्वत् आपादेन्ति — एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

(९८) तत्थ यो चित्तसमुद्धानिककायो न सो विज्जन्ति, चित्तसमुद्धानाय पन वायोधातुया सहजातं रूपकार्यं संयंभेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जन्ति नाम । सा अट्ट रूपानि विय न चित्त-समुद्धाना । यथा पन अनिच्चादिभेदानं धम्मानं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखत्तं” [सं० २.२६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुद्धानानं रूपानं विज्जन्तिताय सा पि चित्तसमुद्धाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जन्ती ति वुत्तति । किं विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथस्मिं हि टितो हत्थं वा पादं वा

उत्थिपति, सीसं वा भुमकं वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो होती ति । विज्जन्ति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विष्फन्दमानं वण्णारम्भणमेव पस्सति । विज्जन्ति पन मनोद्वारिक-चित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदं च एस करोति मज्जे’ ति जानाति ।

(९९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुस्सा ‘इमाय सज्जाय इध उदकस्स अत्थिमावं जानिस्सन्ती’ ति रक्खग्गे तालपण्णादीनि बन्धापेन्ति, सुरापानद्वारे धजं उस्सापेन्ति, उद्धं [८४] वा पन रक्खं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुलकानि उट्टहन्ति, महोपस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं उस्सादितं होति । तत्थ तालपण्ण-धज-सास्साचलन-बुब्बुलक-तिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्खुना अदिट्ठं पि ‘एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रक्खो वातेन पहतो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं ठानं अज्झोत्थरित्वा ओधो गतो भविस्सती’ ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जन्ति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विष्फन्दमानं वण्णारम्भणमेव पस्सति । विज्जन्ति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदं च एस करोति मज्जे’ ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेसा विज्जापनतो व विज्जन्ति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जन्ति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । तत्थ तत्थ संनिपतिता हि सोण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्डं वा लेटुं वा गहेत्वा पहरणाकरे दस्सिते ‘अयं नो पहरितुकामो’ ति अत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुड्ढादिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकटकालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं खणे अपाकट्य सम्मुखीभूतानं पन पाकटत्ता विज्जन्ति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलती ति ? सो पि तथेव चलति । तं-गतिको तदनुवत्तिको व होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुखदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति—एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं । एवमेसा चित्तसमुद्धानेसु रूपेसु विज्जन्ति कायकम्मद्वारं नामा ति वेदितव्वं ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियति, मिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं पर-वादिभिह सति कायो द्वारं, तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं ‘कुसलं वा असकुलं वा’ ति ठपेतव्वं । परवादिभिह पन असति<sup>३</sup> ‘अव्याकतं वा’ ति तिकं पूरेत्वा व ठपेतव्वं ।

(१०३) तत्थ यथा नगरद्वारं कतट्टाने येव तिट्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See वि० १४.६२. २ म०, सि०-उच्चं. ३ सि० alone inserts hereafter कुसलं वा अकुसलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोराणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वारा द्वारवारिणो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥ [ ]

(१०४) [85] तर्था कम्मेन पि द्वारं नामं लभति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विज्जाणादीनं उप्पज्जनट्टानानि विज्जाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लभन्ति, एवं कायकम्मस्स उप्पज्जनट्टानं कायकम्मद्वारं ति नामं लभति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्भल्लिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवता ति तेन तेन रुक्खेन नामं लभति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लभति । वचीकम्ममनोकम्मसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तत्थ अञ्जो कायो, अञ्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुच्चति । तेनाहु अट्टकथाचरिया—

सूचिया<sup>१</sup> चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुच्चति ।

सूची च सूचिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुच्चति ।

वासी च वासिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुच्चति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारवत्थानं युज्जति, न कम्मवत्थानं । कथं ? कायविज्जत्तियं हि "द्वारे चरन्ति कम्मानी" ति वचनतो<sup>२</sup> वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन<sup>३</sup> स्सा कायकम्मद्वारं ति वत्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविज्जत्तियं पि पवत्तति, तेन<sup>३</sup> स्स कायकम्मं ति वत्थानं न युज्जति । 'नो न युज्जति । कस्मा ? येमुय्यवुत्तिताय च व तन्वहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविज्जत्तियं पवत्तति न इतराणि, तस्मा कायकम्मस्स येमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-कम्मद्वारमावो सिद्धो । ब्राह्मणगाम-अम्बवन-नागवनादीनं ब्राह्मणगामादिमावो विया ति द्वारवत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारमि<sup>४</sup> येव बहुलं पवत्तति अप्पं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [ 86 ] एतस्स कायकम्ममावो

१ M.—तस्मा. २ सि०, म० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-थुलकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिमावो विया ति । एवं कम्म-वत्थानं पि युज्जती<sup>१</sup> ति ।

कायकम्मद्वारकथा निवृत्तिता ।

### [ वचीकम्मद्वारं ]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सहवसेन तिविधा वाचा नाम । तत्थ "चतूहि भिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुभासिता होति नो दुग्भासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विज्जूनं" [सं० १. १८८; सुत्तनिपात, सु. ३. ३. (no. 29)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या "चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति ... पे०... अयं वुच्चति सम्मावाचा" [वि० २३७] ति, अयं विरति-वाचा नाम । "वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो" [§ ६३७] ति, अयं सह-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहसहा पन एका विज्जत्ति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं—"कतमं तं रूपं वचीविज्जत्ति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अव्याकतचित्तस्स वा वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो, अयं वुच्चति वाचा । या ताय वाचाय विज्जत्ति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं वची-विज्जत्ती" [§ ६३७] ति ।

(१०९) 'इदं वक्खामि एतं वक्खामी' ति हि वितक्कयतो वितक्कविप्फार-सदो नाम उप्पज्जति । अयं न सोतविज्जेय्यो मनोविज्जेय्यो ति महाअट्टकथायं आगतो । ज्ञागमट्टकथासु पन "वितक्कविप्फारसदं" ति वितक्कविप्फारवसेन उप्पन्नं विप्पलपत्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं सहं; 'सुत्ता' ति तं सुत्ता, यं वितक्कयतो तस्स सो सदो उप्पन्नो; तस्स वसेन 'एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो' ति आदिसती" ति वत्ता वत्थुनि पि कथितानि । पट्टने पि "चित्तसमुट्ठानं सहायतनं स्रोतविज्जा-णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो" ति आगतं । तस्मा विना विज्जत्तिघटनाय उप्पज्ज-मानो असोतविज्जेय्यो वितक्कविप्फारसदो नाम नत्थि ।

(११०) 'इदं वक्खामि एतं वक्खामी' ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पटवी-धातु [87] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि समुट्ठपेति । तेसं अन्मन्ते चित्तसमुट्ठाना पटवीधातु उपादिन्नकं संघट्टयमाना व उप्पज्जति । तेन धातुसंघट्टनेन सहैव सदो उप्पज्जति । अयं चित्तसमुट्ठानो सदो नाम । अयं न विज्जत्ति । तस्सा पन चित्तसमुट्ठानाय पटवीधातुया उपादिन्नक-घट्टनस्स पच्चयभूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविज्जत्ति नाम । इतो-

१ See ३.१०३ above.

परं सा अट्ठरूपानि विय न चित्तसमुद्धानां ति आदिं सत्त्वं हेट्ठा<sup>१</sup> वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१११) इधा पि हि<sup>२</sup> 'तिस्स-दत्त-मिक्का' ति पक्कोसेत्तस्स सद्दं सुत्वा विञ्जति मनोद्वारिकचित्तेन चित्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करोति मज्जे' ति जानाति । काय-विञ्जति विय च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । 'एहि, याही' ति हि सद्दं सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नामेस करोति मज्जे' ति जत्वा आगच्छन्ति चैव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिककायं चालेति न चालेती<sup>३</sup> ति, अयं पन वारो इध न लब्धमि । पुरिमचित्तसमुद्धानाय उपपत्त्यम्भनक्किच्चं पि नत्थि । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेसुञ्जं कथेति, फरुसं कथेति, सम्फं पल-पति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सत्त्वं कम्मवत्थानं द्वारवत्थानं च हेट्ठा<sup>४</sup> वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

### [ मनेकम्मद्वारं ]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामावचरादिवसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुष्पादसविधो होति, रूपावचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोकुत्तरो अट्ठविधो ति सत्त्वो पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्वो, अन्तमसो पञ्चविञ्जानसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मं त्वेव निट्ठिता, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो ति ।

(११४) एत्थाह—कम्मं नामेतं किं करोती ति ? आयूहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेततेति, कप्पेति, पक्कपेती ति । एवं सन्ते पञ्चविञ्जानचेतना किं आयूहति, अभिसंखरोति, [८८] पिण्डं करोति, चेततेति, कप्पेति, पक्कपेती ति । सहजातधम्मे । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तलन्धे आयूहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेततेति कप्पेति पक्कपेती ति । किं वा इमिना वादेन ? सत्त्वंसंगाहिकवसेन हेतं वुत्तं । इदं पनेत्थ सच्चिदानं—तेम्मककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्झा-व्यापाद-भिच्छादस्सनानि चैव अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादस्सनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सत्त्वं कम्मवत्थानं द्वारवत्थानं च हेट्ठा<sup>५</sup> वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

(११५) इदानि यानि तीणि कम्मद्वारानि ठपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सि-तानि, तानि आदिं कत्वा अवसेस्स द्वारकथाय मातिकाठपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मानि—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चैव, एकञ्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्थ चेतनाय कम्मभावे इमानि सुत्तानि—“चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” [अं० ३.४.१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अं० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खुद्वयं,<sup>१</sup> दुक्खविपाकं; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुखुद्वयं<sup>२</sup> सुखविपाकं” । [ ] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स<sup>३</sup> परिव्वाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य—संचेतनियं, आवुसो पोतलिपुत्तं, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदानियं सुखं सो वेदियति<sup>४</sup> ... पे०... अदुक्खमसुखवेदानियं अदुक्खमसुखं सो वेदियती ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [मं० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्मभावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संपयुत्तधम्मानं पन कम्मभावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतं—“चत्तारि-[८९]-मानि भिक्खवे कम्मानि यामि मया सयं अभिज्झा सच्छिकत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोद्धिर्गा—सतिसम्बोद्धिर्गा... पे०... उपेक्खासम्बोद्धिर्गा, इदं वुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्ख-याय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्ठंगिको मग्गो—सेय्यथीदं, सम्मादिट्ठि... पे०...

१ म०, सि०, PTS—दुक्खिन्द्रिय.

२ म०, सि०, PTS—सुखिन्द्रिय.

३ सि०, म०, PTS—पाटलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचेतनिकं. ५ सि०

म० PTS—पाटलिपुत्त. ६ म०—वेदयति. ७ See ४ यो०सु० ४.७ and

Comment on it. ८-८. The order in the original passage varies.

१ See ३.९८. २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.



सम्मासमाधि । इदं बुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मस्सयाय संवत्तती” [अ० २. २३०-२३७] ति । एवमिमे बोद्धवज्ज-मग्गज्ज-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मचतुक्केन दीपिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिट्ठि ति इमेहि पन छहि सद्धिं एकवीसति चेतना-सम्पयुक्ता धम्मा वेदितव्वा ।

(११८) तथ लोक्कत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मनि मज्जति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितव्वो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितव्वो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्वये गहिते सम्माआजीवो तप्पक्खित्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितव्वो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिवसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो पि मनोकम्मं नाम । एवं लोक्कत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मनि मज्जति ।

(११९) इमस्मिं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपक्खिकमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘भिगवं गमिस्सामी’ ति धनुं सज्जेति, जियं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, भत्तं भुज्जति, वत्थं परि-दहति, एतावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरञ्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससबिलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुचरितं नाम होती ति वेदितव्वं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘भिगवं गमिस्सामी’ ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेया’ ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरञ्जे किञ्चि अलभन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुचरितं नाम होती ति वेदितव्वं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वधकचेतनाय उप्पन्नमत्ताय एव कम्मपथभेदो होति । सो च खो व्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुद्घाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुद्घाति; तथौ कुसलानि कायवचीमनोकम्मनि ।

(१२२) कयं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma in Buddha-Prabha*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुद्घाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । ‘गच्छ इत्थं-नामं जीविता वीरोपेहि, इत्थं-नामं भण्डं अवहरा’ ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-कम्मं होति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुद्घाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२२) वितण्डवादी पनाह — ‘अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-द्घाती’ ति । सो ‘तयो संगहे आरुब्धसुत्तं आहराही’ ति वुत्तो इदं कुलुम्बसुत्तं नाम आहरि — ‘पुन च [९१] परं भिक्खवे इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो अज्झिस्सा कुच्छिगतं गम्भं पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति — ‘अहो वतायं कुच्छिगतो गम्भो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या’ ति । एवं भिक्खवे कुलुम्बरसं उपघातो होती’ ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह — ‘एवं चिन्तितमत्ते येव पन’स्सौ कुच्छिगतो गम्भो फेनपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायज्जचोपनं वा वाचज्जचोपनं वा ? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुद्घाती’ ति ।

(१२४) तमेन ‘तव सुत्तस्स अत्थं तुलयिस्सामा’ ति वत्वा एवं तुलयिंसु — ‘त्वं इद्धिया परूपघातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिद्वाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि, मनोमया इद्धि, जाणविष्कारा इद्धि, समाधिविष्कारा इद्धि, अरिया इद्धि, कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्जवतो इद्धि, विजामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-पचया इज्झनट्टेन इद्धी ति दसविधा । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी’ ति ? ‘भावना-मयं’ ति । ‘किं पन भावनामयाय इद्धिया परूपघातकम्मं होती’ ति ? ‘आम, एकचे आचरिया ‘एकवारं होती’ ति; यया हि परं पहरितुकामेन उदकमरिते घटे खित्ते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं परूपघातकम्मं होति । ततो पट्ठाय पन सा नस्सती’ ति ।

(१२५) अथ नं ‘भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परूपघातकम्मं होती’ ति वत्वा सज्जत्तिं अगच्छन्तं पुच्छिंसु — ‘भावनामया इद्धि किं कुसला, अकुसला, अव्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुक्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुक्ता,

१ समन्त० २. ४४०, ४४१; ४. ७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) — गम्भस्स, कुलस्सेव वा. ३ म० — मनसा; सी० M., PTS — परस्स. ४-४ PTS, Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii. 22-44. ६ मूलटीका (p. 76) — अधिद्वानिद्धि सत्थाय वदति. ७ सि० — वाचासज्जत्ति, म० — पञ्जत्ति. ८ म० — आगच्छन्तं, M. — गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? सवितकसविचारा, अवितकसविचारमत्ता, अवितकसविचारा? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा?

(१२६) इमं पन पङ्गं यो जानाति सो एवं वक्खति—‘भावनामया इद्धि कुसला वा होति, अव्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ ति । सो वत्तब्बो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्ठासं भजती’ ति? जानन्तो वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितकसविचारा च, कामावचरा एवा’ ति । ‘एवं सन्ते तव पङ्गो नेव कुसलत्तिकेन समेति, न वे- [९२]-दनत्तिकेन, न वितकत्तिकेन, न भुम्मन्तरेना’ ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्ते सुत्तं निरत्थकं’ ति? ‘नो निरत्थकं; त्वं पन’स्स अत्थं न जानासि । “इद्धिमां चेतोवसिप्पत्तो” ति एत्थ हि न भावनामया इद्धि अधिप्पेता, आथव्वनिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का । आथव्वनिद्धिका हि सत्ताहं अलोणकं मुञ्चित्वा दम्भे अत्थरित्वा पठवियं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं वट्ठेत्वा वट्ठेत्वा मुखेन विजं परिजप्पन्ति । अथ नेसं कम्मं समिज्जति । एवं अयं पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का’ ति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१२८) हत्थमुद्दाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्ज्ञा-व्यापाद-मिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमिदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानद्वकथा नाम ।

(१२९) वितण्डयादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ ति । सो ‘तथो संगहे आरूढमुत्तं आहराही’ ति वुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकत्तो’ सुत्तं आहरि—‘यो पन भिक्खु यावततियं अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाधिकरेय्य संपजानमुसावादस्स होती’ [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाधिकरोन्तो तुण्हीभूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१३०) सो वत्तब्बो—‘किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i. 101-136. ३ A.i.60; Nett.

21. मूलदीक्षा (76) - वचनान्तरं गतेन अर्थं नेय्यत्थं; सयमेव गमितव्यर्थं नीतत्थं ।

‘नीतत्थमेव मय्हं सुत्तं’ ति । सो ‘मा एवं अवच, तुल्यिस्साम’स्स अत्थं’ ति कत्वा एवं पुच्छितव्वो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति? जानन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कटं होती’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो ‘विनयस्स [९३] द्वे मूलानि—कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सम्भाषित्यो इमेसु येव द्वीसु द्वारेसु पज्जन्ता, मनो-द्वारे आपत्तिपज्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविथि विनये पक्कंज्जू, यो सत्थारा अपज्जन्ते ठाने आपत्तिं पज्जापेसि, सम्मासम्बुद्धं अब्भाचिक्खसि, जिनचक्कं पहरसी’ ति आदिवचनेहि निग्गण्हित्वा उत्तरं पङ्गं सो एवं पुच्छितव्वो—‘संपजान-मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अ-किरियतो’ ति? जानन्तो ‘किरियतो’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो—‘अनाविकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति? अद्धा किरियं अपस्सन्तो विधातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुसस्स अत्थेन सज्जापेत्तव्वो ।

(१३१) अयं हेत्थ अत्थो—‘व्यायं संपजानमुसावादो होती’ ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होति? ‘कतरापत्ति होती?’ ति अत्थो । ‘दुक्कटापत्ति होति’ । सा च खो न मुसावादलक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितव्वा । वुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे भण्येय्य ।

आपजेय्य वाचसिकं न कायिकं । पङ्गा-मे-सा कुसलेहि चिन्तितौ ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्ज्ञासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेत्तो हत्थगाहा-दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिद्विसहगतेन चेतसा ‘खन्ध-सिवादयो सेट्ठा’ ति तेसं अभिवादन-अज्जलिकम्म-भूतपिट्ठकं-परि-मण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा अभिज्ज्ञासह-गतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेत्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ ति परविचूपकरणं अभिज्ज्ञायति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हज्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेसुं’ ति वदति, मिच्छादिद्विसहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिन्नं, नत्थि विट्ठं’ ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा र्हो निसिन्नो अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिद्विसह- [९४]-गतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सो०, M., PTS—किरियतो; म०, सि०—अकिरियतो. For this see मधुसारत्थदीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tika on the मूलदीक्षा. २ सो०, M—विज्जापितव्वो. ३ विन० ५.२१६; समन्तो (Sinh. ed. by रतनसार) २.४११. ४ सी०, M.—पिण्डिक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुद्वाहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसु पि द्वारेसु समुद्वाती ति वेदितव्वं ।

(१३३) यं पन वुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकम्मानी' ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वसुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी' ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुद्वाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुद्वाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीभेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुद्वाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीयमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी' ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुसावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुद्वाती ति वेदितव्वं । इधा पि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्म-जन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुद्वाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत यं परस्स वित्थप-करणं न तं ममस्सा' ति अनभिज्झायतो अब्बापादसहगतेन चित्तेन 'सब्बे [९५] सत्ता अब्बेरा अब्बापजा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तू' ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अथि दिन्नं' ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वची-द्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुद्वाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्ग-वाचङ्गानि पन अचोपेत्वा रहो निसिन्नस्स मनसा व अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुद्वाहन्ति ।

(१३६) तत्थ आणत्तिसमुद्घित्तेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाम ।

१ See ३.१२१ above.

हत्थमुद्वासमुद्घित्तेसु मुसावादादीसु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारवसेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी' ति द्वारं न भिन्दितव्वं, 'द्वारं रक्खामी' ति कम्मं न भिन्दितव्वं । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्वं । एवं कथेन्तो हि नेव कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निद्धिता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्जाणानि पञ्च विज्जाणद्वारानी' ति आदीसु चक्खु-विज्जाणं सोतविज्जाणं घाणाविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणं ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम । चक्खुविज्जाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्जाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चद्वारं द्वारानं वसेन उप्पज्जा चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होती ति वेदितव्वं ।

(१३८) चक्खुसंफस्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सो ति इमे पन छ सम्फस्सा नाम । चक्खुसंफस्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सद्वारं ति इमानि छ सम्फस्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्खुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो—इमे अट्ट असंवरा नाम । ते अत्थतो 'दुस्सील्यं सुट्टसच्चं अज्जाणं अक्खन्ति कोसज्ज' ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारे वोट्टब्बनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति, जवनक्खणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्खुविज्जाणसह-जातो हि फस्सो चक्खुसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । संपटिच्छनसहजातो फस्सो मनो-संफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोट्टब्बनेसु पि एसेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसंफस्सद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्खुअसंवरो नाम होति । सोतधाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एसेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्मणं मनोद्वारिकजवनं विना वची-द्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपन-काय-असंवरो नाम । यदा तादिसं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारं

१ See २.९२.

२ M., PTS—उप्पन्न.

त संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो वाचाअसंवरो नाम । यदा पन तादिसं जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असंवरो मनोअसंवरो नाम । इति इमेसं अट्ठन्नं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सोत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानि वेदितव्यानि ।

(१४१) चक्खुसंवरो सोत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपन-काय...वाचा...मनोसंवरो ति इमे पन अट्ठ संवरा नाम । ते अत्थतो 'सीलं सति जाणं खन्ति विरियं' ति इमे [९७] पञ्च धम्मा होन्ति । तेषु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति । जवनक्खणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे संवरो ति बुचाति । तस्स सत्त्वस्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्पस्सो ति आदिना असंवरो वुत्तनेयेनेव उप्पत्ति वेदितव्या । इति इमेसं अट्ठन्नं संवरानं वसेन चक्खुसंवरद्वारं...पे०...मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्यानि ।

### [ अकुसलकम्मपथकथा ]

(१४२) पाणातिपातो, अदिन्नादानं, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिणुणा वाचा, फरुसा वाचा, सम्पपलापो, अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठी ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्तं होति । पाणो ति चेत्य वोहारतो सत्तो, परमत्थतो जीवित्तिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसञ्चिनो जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदक-उपकमसमुद्गापिका कायवचीद्वारानं अञ्जतरद्वारपवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेषु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरिरे महासावज्जो । कस्मा ? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्ते पि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरिरगुणानं पन सममाये सति किलेसानं उपकमानं च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिक्खताय महासावज्जो वेदितव्यो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—पाणो, पाणसञ्चिता, वधकचित्तं, उपकमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहसिको, आणत्तिको, निस्सगियो, थावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मिं पर्णे अत्थे वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अज्जं च एवम्प मज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहट्ठानं

१ सि०, म०—संख्ये. २ M. PTS—उप्पन्न. ३ सि० inserts

hereafter दुविधं. ४ सी० म० PTS—पनेत्थ. ५ सन्ना० २.४३९.

(१४४) अदिन्नास्स आदानं 'अदिन्नादानं'; परस्स हरणं, थेय्यं, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ अदिन्नं ति परपरिगहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपन्नन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिगहिते परपरिगहित- [९८]-सञ्चिनो तदादायक-उपकमसमुद्गापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसत्तके अप्पसावज्जं, पणीति महासावज्जं । कस्मा ? वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सत्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सत्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—परपरि-गहितं, परपरिगहितसञ्चिता, थेय्यचित्तं, उपकमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा—साहसिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं थेय्यावहारो, पस्य्यावहारो, पडिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चन्नं अवहारानं वसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन समन्तपासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एत्थ पन 'कामेसू' ति मेथुनसमाचारेसु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्वम्माधिप्पायेन कायद्वारपवत्ता अगमनीयद्वान-वीतिकमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वानं नाम—पुरिसानं ताव मातुरक्खित्तो, पितु-रक्खिता, मातापितुरक्खिता, भातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, जातिरक्खिता, गोत्त-रक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धन-क्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तिकिनी, ओमट्ठुम्बया, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, भजाहया, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इत्थियो । इत्थिसु पन द्विन्नं सारक्खा-सपरिदण्डानं, दसन्नं च धनक्कीतादीनं ति द्वादसन्नं इत्थानं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्प-सावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो संभारा—अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयोगो, मग्गेन-मग्गापटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहसिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विसंवादनपुरेक्खारस्स अत्थमज्जको वचीपयोगो, कायप्प-योगो वा । विसंवादानाधिप्पायेन परस्स परं विसंवादका कायवचीपयोगसमुद्गा-पिका [९९] चेतना मुसावादो । अपरो नयो—'मुसा' ति अभूतं अतच्छं वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थु तथतो परं विज्जापितुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुद्गापिका चेतना मुसावादो ति । सो यमत्थ मज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहट्ठानं

१ With ३.१४३-१४८ cf. MCm. i.198-205. २ सि०—मण्डहरणं.

३ सम० २.१०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्थमज्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पब्बजितानं अप्पकं पि तेलं वा सप्पि वा लभित्वा इस्साधिप्पायेन 'अज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दती'ति पूर्णकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येव पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संभारा होन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहत्थिको व । सो कायेन वा कायपटिव्रद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठब्बो । ताय चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुट्ठापिकचेतनाखणे येव मुसावादकम्मुना वज्झति । यस्मा पन यथा कायपटिव्रद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स 'इमं मणाही'ति आणापेत्तो पि, पणं लिखित्वा पुरतो निस्सज्जन्तो पि, 'अयमत्थो एवं दट्ठब्बो' ति कुट्ठादीमु लिखित्वा ठपेत्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सगिय-थावरो पि पयोगा युज्जति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमसित्वा गहेतब्बा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु याय वाचाय यस्स तं वाचं भासति तस्स हृदये अत्तनो पियभावं परस्स पेसुज्जंभावं करोति, सा पिसुणा वाचा । याय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, या वाचा सयं पि फरुसा नेव कण्णसुखा, न हृदयंगमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्पं पलपति, निरत्थकं, सो 'सम्फप्प-लपो' । तेसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिपेता ति ।

(१५१) तत्थ संकिल्लित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्पताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] यस्स भेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संभारा—'भिन्दितब्बो परो' इति 'इमे नाना भविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्पता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्ने एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविभावत्थामिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-यित्वा अरज्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'चण्डा तं महिसी अनु-वन्धतू'ति अक्कोसि । अयंस्स तथेव अरज्जे महिसी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चिन्तेसि तं होतू' ति सच्चिरियं अकासि । महिसी तथेव बद्धा विय अट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-संहताय फरुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सो०—पुराणं but अत्य० यो० (p. 94) explains पूरणस्स कथननयेन पवत्तो मुसावादो. २ See ३.१४३ above. ३ सो०, M.—पियसुब्बं.

'चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तू'ति, उप्पलपत्तं पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निस्सितके' एवं वदन्ति—'किं इमे अहिरिका अनोत्तापिनो वदन्ति, निक्कट्ठय ने' ति; अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसंहताय फरुसा वाचा न होति, एवं वचनसंहताय अफरुसवाचा पि न होति । न हि मारापेतुकामस्स 'इमं सुखं सयापेथा'ति वचनं अफरुसवाचा होति । चित्तफरुसताय पनेसा फरुसवाचा व । सा यं सन्धाय पवत्तिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संभारा—अक्कोसि-तब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना 'सम्फप्पलपो' । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संभारा—भारतयुद्ध-सीताहरेणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगण्हन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलपे गहिंते येव होति ।

(१५४) अभिज्झायती ति 'अभिज्झा' । परमण्डाभिमुखी हुत्वा तच्चिन्ताय पवत्तती ति अत्थो । सा 'अहो तव इदं ममस्सा' ति एवं परमण्डाभिज्झायन-लक्खणा । अदिन्नादानं विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे संभारा—परमण्डं, अत्तनो परिणामनं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न 'अहो वत इदं ममस्सा'ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितसुखं व्यापादयती ति 'व्यापादो' । सो परविनासाय मनोपदोस-लक्खणो । फरुसा वाचा विय अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संभारा—परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि कोधे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव 'अहो वतायं उच्छिजेय्य विनस्सेय्या' ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथाभुचगहणंभावेन मिच्छा परसती ति 'मिच्छादिट्ठि' । सा 'नत्थि दिन्नं' ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फप्पलपो विय अप्प-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे संभारा—वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथाभावेन तस्सुपट्ठानं ति । तत्थ नत्थिक-अहेतुक-अकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

(१५७) इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासतो आरम्भणतो वेदानतो मूलतो चा ति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.—निस्सिके. २ See ३.१४१ below; also DCm. i. 76; iii.914. ३ सो०—यथातच्छगहणा.



(१५८) तत् 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिट्ठि चा ति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपथा चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा 'लोभो अकुसलमूल' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूल' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो संखारारम्मणो होति । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा होति संखारारम्मणं वा । मिच्छाचारो कोट्ठव्वसेन संखारारम्मणो; सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्फप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिट्ठि तेभूमकधम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चारं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं घातायेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापकचेतना पन नैसं दुक्खसम्पयुत्ता व होति । अदिन्नादानं ति-वेदनं । तं हि परम्पणं दिस्वा हट्ठ-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, भीतितसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकनिस्सन्दकलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तमावे ठितस्स पन गण्हतो अदुक्खसुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तयेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फप्पलापो ति-वेदनो । पेरुसु हि साधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरण-भारत-युद्धादीनि<sup>१</sup> कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पठमं दिनवेत्तेन एकेन पच्छा आगन्वा 'आदितो पट्टाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पक्किणककथं कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छादिट्ठि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदिन्नादानं दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोभमोहवसेनेव । मुसावादो दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्फप्पलापो च । फरुसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिट्ठि लोभमोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

<sup>१</sup> वि०, PTS भोतभोतस्स. २ See note on this in ३.१५३. This sentence and the next are not found in MCm. i. 203.

## [ कुसलकम्मपथकथा ]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतियो अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठियो चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतं ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स "या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरती" [ वि० २८५ ] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पमे-[103]-दतो ति विधा होति— सम्पत्तविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-वाहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा 'अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पापं कातुं' ति सम्पत्तवत्थुं अवीतिककमन्तानं उप्पज्जमाना विरति 'सम्पत्तविरती' ति वेदितव्वा ! तन्निदं<sup>२</sup> वत्थुं— सीहलदीपे चक्रेन-उपासकस्स विय । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उप्पाज्जि । वेज्जेन च "अल्लसमंसं लद्धुं वट्ठी" ति वुत्तं । ततो चक्कनस्स माता 'गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही' ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-स्स ख्वादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिया बद्धो 'किरि किरि' ति सहमकासि । चक्कनो तेन सदेन गन्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— 'मातु भेसज्जं करोमी' ति । पुन चिन्तेसि— 'न मे'तं पटिरूपं ख्वाहं मातु जीवितकारणा परं जीविता वोरोपेय्य' ति । अथ नं 'गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धि तिणोदकं परिमुज्जा' ति मुञ्चि । मातरा च 'किं तात ससो लद्धो' ति पुच्छितो तं पवत्तिं आचिक्खि । ततो नं माता परिभासि । सो मातु सन्तिकं गन्वा 'यतो'हं जातो नाभिजानामि सच्चिच्च पाणं जीविता वोरोपेता' ति सच्चं वत्वा अट्ठासि । तावदेव<sup>३</sup> स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने व तत्तुत्तरिं च अत्तनो जीवितं परिचजित्वा वत्थुं अवीतिककमन्तानं उप्पज्जमाना विरति 'समादान-विरती' ति वेदितव्वा । उत्तरवट्ठमानपन्नतवांसि-उपासकस्स विय । सो किर अंवरियैविहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरक्खितत्थेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ<sup>४</sup> स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठमानपन्नतं आरुहि । तत्थ नं महासप्पो अगगहेसि । सो चिन्तेसि— 'इमाय'स्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी' ति । पुन चिन्तेसि— 'न मे'तं पटिरूपं ख्वाहं भावनीयस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्य' ति एवं यावत्ततियं चिन्तेत्वा 'जीवितं परिच्चजामि, न सिक्खापदं' ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरज्जे छड्डेसि । तावदेव नं महा-

१ M., सि०-omit. २ M., सी०-omit. ३ म०- जगन throughout. ४ M. omits पन्नत; सि०- दन्तरवट्ठमान<sup>०</sup>; Cf. SCm.- ii. 150; MCm. i. 204. ५ म०- अगवत्तिस्स<sup>०</sup>.

वालो मुञ्चिन्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमगसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्वा, यस्सा उप्पत्तितो पभुति 'पाणं घातेस्सामी' ति अरियपुग्गलानं चित्तं पि न उप्पज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितव्वो—

(१६८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि; अन्ते तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चेव मूलानि च । अनभिज्झा हि मूलं पत्था 'अलोभो कुसलमूलं' होति । अव्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्भणतो' ति पाणातिपातादीने आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । वीतिक्कमित्तव्वतो येव हि वेरमणी नाम होति । यथा पन निव्वानारम्भणो अरियमगो किलेसे पजहति, एवं जीवितिन्द्रियादि-आरम्भणा पेटे कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्ल्यानि पजहन्ती ति वेदितव्वा । 'वेदनातो' ति सव्वे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्था हि दुक्खवेदना नाम नत्थि । 'मूलतो' ति पटिपाटिया सत्त जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभ-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्झा जाणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन एक-मूला । अलोभो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अव्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोभादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंसन्दनं नाम वेदितव्वं । पञ्च-फस्सद्वारवसेन हि उप्पन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उप्पन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं काय-कम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयत्थ चोपनं अपत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरोद्वारवसेन उप्पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरोद्वारवसेन उप्पन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरोद्वारवसेन उप्पन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरोद्वारवसेन उ- [105] प्पन्नो अकु-सलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकु-सलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्वारवसेन उप्पन्नो संवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उप्पन्नो पन अयं पि, असंवरो विय, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरोद्वारवसेन उप्पन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरोद्वार-

१ सि०-महासप्पो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरोद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वची-कम्ममेव होति, मनोसंवरोद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्म-मेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन नुप्पज्जति; मनोफस्सद्वार-वसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-वसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति, चोपनं अपत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवरो-द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरोद्वारवसेन पन वाचाअसंवरोद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरोद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरोद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरोद्वारवसेन उप्पज्जति; मनोअसंवरोद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरोद्वारवसेन पि उप्पज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नयो ।

(१७२) अयं पन विसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसं-वरोद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायङ्गवाचङ्गे अचोपेत्वा सिक्खापदानि गण्हन्तस्स मनोसंवरोद्वारे पि उप्पज्जन्ति एव । तत्थ कामावचरकुसलचित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; 'यमिदं चक्खु-संफस्सपच्चया उप्पज्जति वेदयितं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा' ति इमिना पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरोद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठसंवरोद्वारवसेन उप्पज्जति; दस-[106]-अकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन उप्पज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होति, छफस्स-द्वारवसेन वा, अट्ठसंवरोद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । "कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति...पे०...रूपारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा" ति [§ १] वुत्ते सव्वं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकथो निट्ठिता ।

(१७३) यं यं वा पनारब्भा [§ १] ति एत्थ अयं योजना— हेट्ठा वुत्तेसु रूपारम्भणादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भ, आरम्भणं कत्वा ति अत्थो । सद्धार-म्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा आरब्भ उप्पन्नं होती ति । एत्तावता एतस्स चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदिसं होति । इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भ उप्पन्नं पुन अज्जरस्मिं समये अज्जरस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अज्जरतरं आरम्भणं आरब्भ उप्पज्जति

१ सी०, M.- असंवरो. २ This commenced with ३.१२.

एव। एवं उप्पज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्भणं आरब्धं पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्भणं ति अयं पि कमो नत्थि। रूपदीसु चा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्भणं ति अयं पि नियमो नत्थि। इति इमं सन्धारम्भणतं च, कमाभावं च, कमाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्धं' ति आह।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपदीसु न यं किंचि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्धं उप्पन्नं होति। एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भणं पच्छा सद्धारम्भणं आरब्धं' ति एवं पि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्धं उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिकि-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं होती' ति अत्थो। रूपारम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं पनारब्धं 'नीलपीतकादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भणं आरब्धं उप्पन्नं होती' ति अत्थो। सद्धारम्भणादीसु पि एसेव नयो। अयं ताव एका योजना।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रूपारम्भणं। ... पे०... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं। इति रूपारम्भणं वा... पे०.... धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति वत्वा पुन 'यं यं वा पनारब्धं' ति आह। तस्स'त्थो— एतेसु रूपदीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्धं उप्पन्नं होती ति। महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके आभिनवं नत्थि, हेट्ठागहितमेव गहितं' ति वत्वा 'रूपं वा आरब्धं... पे०... धम्मं वा आरब्धं, इदं वा इदं वा आरब्धं ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एत्तकमेव आगतं।

(१७६) तस्मिं समये [११] ति इदं अनियमनिहिट्टस्स समयस्स नियमतो पटिनिहेसवचनं। तस्मा 'यस्मिं समये कामात्तचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येवं समये फस्सो होति... पे०... अविक्खेपो होती' ति अयमत्थो वेदितव्यो। तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति। किं होति? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्या। वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पञ्जिन्द्रिये च 'आणसम्पयुत्तं' ति न लब्धति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं। इदं अट्ठकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठव्वं।

(१७७) कस्मा पनेत्थ फस्सो व पठमं वुत्तो ति? चित्तस्स पठमाभि-

१ सि०— इमं सद्धारम्भणं तं चेव, M.— इमं सद्धारम्भणं चेव, सा०— इमेसं सन्धारम्भणानं वेव. २ म०, सि०— ये-वा-पनकं. ३ सी०, म० omit. ४ रेवताच्च-रियस्स [मूलाटिका p.83; Burmese text reads incorrectly येवता°.]

निपातत्ता। आरम्भणास्मिं हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्भणं फुसमानो उप्पज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो। फस्सेन फुसित्वा वेदनाय वेदियति, सञ्जाय सञ्जानाति, चेतनाय चेतैति। तेन वुत्तं— "कुट्ठो भिक्खवे वेदेति, कुट्ठो सञ्जानाति कुट्ठो चेतैती [सं० ४.६८]" ति। अपि च, अयं फस्सो नाम यथा पासादं पत्वा थंभो नाम सेसदब्बसम्भारानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक-मुखवट्टियो थंभे बद्धा थंभे पतिट्ठिता, एवमेव सहजातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति। थंभसदिसो हि एस। अवसेसा दब्बसंभारसदिसा ति। तस्मा पि पठमं वुत्तो।

(१७८) इदं पन अकारणं। एकचित्तरिं हि उप्पन्नधम्मानं 'अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा' ति इदं वुत्तुं न लब्धं। बलवपच्चयमावे पि फस्सस्स कारणं न दिस्सति। देसनावारेनेव [108] फस्सो पठमं वुत्तो। वेदना होति फस्सो होति, सञ्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सञ्जा होति, चेतना होति वितक्को होती ति आहरितुं पि हि वट्ठेय्य। देसनावारेन पन फस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्यो। यथा चेत्थ एवं सेसधम्मेषु पि पुब्बापरक्रमो नाम न परियेसितव्यो।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितव्या। सेय्यथीदं— फुसती ति फस्सो। स्वायं फुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपच्चुपट्ठानो, आपाथगतविसयपदट्ठानो। अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे फुसनाकावेनेव पवत्तती ति फुसनलक्खणो। एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि रूपं विय चक्खुं, सहो विय च सोतं, चित्तं आरम्भणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो। वत्थारम्भणसंघट्टनतो वा उप्पन्नत्ता संपत्तिआत्थेन पि रसेन संघट्टनरसो ति वेदितव्यो।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— "चतुमूमिकफस्सो हि नो-फुसनलक्खणो नाम नत्थि। संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति। पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणो खेव नामं, न संघट्टनरसो" ति। इदं च वत्वा इदं सुत्तं आमतं— "यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेय्युं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा तेसं संनिपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो" [मि० ६०]। एवं फुसनलक्खणो च फस्सो, संघट्टनरसो च। "यथा च महाराज द्वे सम्मा वज्जेय्युं, द्वे पाणियो वज्जेय्युं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो। एवं फुसनलक्खणो च फस्सो संघट्टनरसो चा" [मि० ६०] ति वित्थारो।

१ PTS. inserts hereafter पन.

२ See विमु० १४.१३४.

३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्जाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एवमिधा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्वानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दट्ठव्वं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्जाणं दट्ठव्वं ति इमिना नयेन अत्थो वेदितव्वो । एवं सन्ते [109] चित्तारम्भणसंघट्टनतो इमस्मिं पि सुत्ते किञ्चट्टेनेव रसेन संघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्टानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमत्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेन पच्चुपट्टाती ति सन्निपातपच्चुपट्टानो ति वुत्तो ।

(१८३) कल्लहेन पन पच्चुपट्टानेनेस वेदनापच्चुपट्टानो नाम होति । वेदनं हेस पच्चुपट्टापेति उप्पादेती ति अत्थो । उप्पादयमानो<sup>१</sup> च यथा बहिद्धा उण्हपच्चया पि लाखासंखातधातुनिरसिता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि बहिद्धा वीतच्चिकङ्गारसंखाते उण्हमावे, एवं कथारम्भणसंखातो अज्जपच्चयो पि समानो, चित्तनिरसितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते येव एस वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि कथुमिह आरम्भणे वा ति वेदितव्वो । तज्जासमन्नाहारेन पन इन्द्रियेन च परिक्रयते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एस आपायगतविसयपदट्टानो ति वुच्चति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [५१] । सा वेदयितलैक्खणा, अनुभवनरस इट्ठाकारसंभोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्टाना, पस्सद्विपदट्टाना ।

(१८५) ‘चतुमूमिकवेदना हि नो-वेदयितलैक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लब्भती’ ति वत्ता पुन तं वादं पठिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुभवनरसा’ ति वत्ता अयमत्थो दीपितो—आरम्भणरसानुभवनट्टानं पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्जाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा वियं हि वेदना, सूदो वियं सेसा धम्मा । यथा सूदो नानारसभोजनं संपादेत्वा पेलाय पक्खित्वा लज्जनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतारेत्वा लज्जनं भिन्दित्वा पेलं विवर्त्तित्वा सब्बसूपव्यंजनेहि [110] अगगां आदाय भाजने पक्खित्वा सदोस-निदोसभाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानारसभोजनं उपनेति । राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छितं भुज्जति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उप्पादयमानो. ३ विसु०—१४.१२५.  
४ See ३.१८० above. ५ सि०—नानगरसं०. ६ म०, सी०, M—नानगरसं०.

सूदस्स मत्तवीमंसनमत्तमिव सेसधम्मानं आरम्भणरसस्स एकदेसानुभवनं । यथा हि सूदो मत्तेकदेसमत्तमेव वीमंसति एवं सेसधम्मा पि आरम्भणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छितं भुज्जति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन आरम्भणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवनरसा ति वुच्चति । दुतिये अत्थविकप्पे अयं इध अधिपेता वेदनां यथा वा तथा वा आरम्भणस्स इट्ठाकारमेव संभुज्जती ति इट्ठाकारसंभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सभावेनेव उपट्टानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्टाना ति वुत्ता । यस्मा पन “पस्सद्वकायो सुखं वेदेति” [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्टाना ति वेदितव्वं ।

(१८८) नीलादिभेदे आरम्भणं सज्जानाती ति सज्जा [५१] । सा सज्जाननलक्खणा पच्चाभिज्जाणरसा । चतुमूमिकसज्जा हि नो-सज्जाननलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा सज्जाननलक्खणा व । या पनेत्थ अभिज्जाणेन सज्जानाति सा पच्चाभिज्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वट्ठुकिस्स दासुमिह अभिज्जाणं कत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन तं पच्चाभिज्जाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिज्जाणं सल्लक्खेत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिज्जाननकाले, रज्जो पिलन्धनगोपक-भण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकपिलन्धनं नाम आहरा’ ति वुत्ते दीपं जालेत्वा तेन रतनगन्धं पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवति वेदितव्वं ।

(१८९) अपरो नयो— सब्बसंगाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सज्जा । पुन सज्जाननपच्चयानिमित्तकरणरसा, दासुआदीसु तच्छेकादयो वियं । यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपच्चुपट्टाना, हत्थिदस्सकअन्धा वियं । आरम्भणे अनोगाळह-[111]-वुत्तिताय अचिरट्टानपच्चुपट्टाना वा, विज्जु वियं । यथाउपट्टित-विसयपदट्टाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं ‘पुरिसा’ ति उप्पन्नसज्जा वियं । या पनेत्थ जाणसम्पयुत्ता होति सा सज्जा जाणमेव अनुवत्तति । ससंभारपठवीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विया ति वेदितव्वं ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [५१]; सद्धिं अत्तना संपयुत्तधम्मे आरम्भणे अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुमूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसलाकुसलेसु एव होति । कुसलाकुसल-कम्मायूहनट्टानं हि पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसमत्तकमेव किञ्चं होति । चेतना पन अतिरेकउस्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउस्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See ३.१८४ above; सी०, म०—अधिपेता । २ M.—गोपायक, सि०—गोपायिक. ३ See विसु०—१४.१३०. ४ For ३.१९०-१९२, see विसु०—१४.१३५.

(१११) तेनाहु पोरणा— “थावरियेसभावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति । थावरियो<sup>१</sup> ति खेत्तसामी वुच्चति । यथा हि खेत्तसामी-पुरिसो पञ्चपण्णासब्रल्लिरिसे गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ ति एकतो खेत्तं ओतरति । तस्स अतिरेको उरसाहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उरसाहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्ठथा’ ति आदीनि वदति, सीमं आविक्खति, तेसं सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्गं समकं हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । खेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-बाल्लिपुरिसा विय चित्तञ्जवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । खेत्तसामिपुरिसस्स दिगुणउरसाहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठानं पत्वा चेतनाय दिगुणुस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितव्वा ।

(११२) सा पनेसा संविदहनपच्चुपट्ठाना । संविदहमाना हि अयं उपट्ठहति, सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूरतो व आगच्छन्तं दिस्वा सयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरद्धे ते पि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112] अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरद्धे ते पि तच्छन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च योधनायको सयं युज्झमानो इतरे पि योधे सम्पहारवुत्तिं पवत्तयति, तस्मिं हि युज्झितुं आरद्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्झन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसा पि अत्तनो किच्चेन आरम्भणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपयुत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्चं आरद्धाय, तं-संपयुत्ता पि आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’ ति । अच्चायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उरसाहनभावेन पवत्तमाना पाकटा होती ति वेदितव्वा ।

(११३) ‘आरम्भणं चिन्तेती’ ति चित्तं ति आदिना नयेन चित्तस्स वचनत्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगमरसं, सन्दहनपच्चुपट्ठानं, नामरूपपदट्ठानं ।

(११४) चतुम्मिकचित्तं हि नो-विजाननलक्खणं नाम नत्थि । सव्वं विजाननलक्खणमेव । द्वारं पन पत्वा आरम्भणविभावनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपायम्भणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०... मनेन विज्जातं धम्मआरम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ ति आगतागतं जनं उपधारेति वक्थ्यापेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महाथेरेन—

१ M.—वाचरिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin refers to another reading पाचारिय. ३ M.—लावपुरिसे. ४ See ३.३३.

“यथा महाराज नगरगुत्तिको नाम मज्जे नगरे सिंघाटके निमिज्जो पुरथिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चक्खुमा रूपं पस्सति तं विज्जाणेन विजानाति, यं सोतेन सहं सुणाति, धानेन गधं घायति, जिह्वाय रसं सायति, कायेन फोढव्वं फुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्जाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविभावनट्ठाने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुरेचारिकं होति । तस्मा [11३] पुब्बंगमरसं ति वुच्चति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्ठाती ति सन्दहनपच्चु-पट्ठानं । पञ्चवोकारमवे पन<sup>१</sup>स्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्ठानं । तस्मा नामरूपपदट्ठानं ति वुत्तं ।

(११५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिदिट्ठचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्जं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिदिट्ठं पुन वुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ठ-कथायं । अयं पनेत्थ युत्ति—यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जात्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखातं रूपं पज्जायति । एवं वुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अत्थि । न तथा चित्तं; फस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंसेनेव तस्मिं समये फस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(११६) यथा च “यस्मिं समये रूपपपत्तिया मग्गं भावेति ...पे०... पठवीकशिणं, तस्मिं समये फस्सो होती” [११६०] ति आदीसु भावेन्तेन वक्थ्या-पिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा फस्सो होति वेदना होती” [११६०] ति वुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति वुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [११] ति आदीसु पन चित्तेन वक्थ्यापिते समये समयवक्थ्यापितं<sup>२</sup> चित्तं न तथा अत्थतो नुप्प-ज्जति । यथेव पन तदा ‘फस्सो होति वेदना होती’ ति वुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(११७) इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं—उद्देसवारे संगणहनत्थं निद्देसवारे च विमजनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्त’-सद्देन केवलं समयो वक्थ्यापितो । तस्मिं पन चित्तेन वक्थ्यापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सनत्थं “फस्सो होती [११]” ति आदि आरद्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[114]-न-

१ All authorities except सि० omit and substitute पी ति [पि+इति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.—वक्थ्यापकं.



त्यमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अवुच्चमाने “कतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ६] ति न सक्का भवेय्य निदेसवारे विभजितुं । एवमस्स विभजनं एव परिहायेय । तस्मा तस्स निदेसवारे विभजनत्थं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं । यस्मा वा “उप्पन्नं होती” [§ १] एत्थ चित्तं उप्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, “न पन चित्तं एककमेव उप्पजती” ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उप्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासैकुसलधम्महे सिद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तत्थ संखेपतो सव्वे पि चित्तचेतसिकधम्मं गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “कस्सो होती” ति आदि आरब्धं । इति फस्सादयो विय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्वं ।

(१९८) वितक्केती ति वितक्को [§ १]; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहनं ति वुत्तं होती । स्वायं आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो । सो हि आरम्मणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवल्लभं जातिं वा मिच्चं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्मणं आरोहति । तस्मा सो आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह—आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुरवति अनुसद्दायति, एवमेव खो महाराज यथा आकोटना एवं वितक्को दट्ठव्वो । यथा पच्छा अनु-रवना अनुसद्दना एवं विचारो दट्ठव्वो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आहनन-परियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्मणं वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति । आरम्मणे चित्तस्स आनयनपञ्चुपट्ठानो ।

(१९९) आरम्मणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होती । स्वायं आरम्मणानुमजनलक्खणो । तत्थ सहजातानु-योजनरसो । चित्तस्स अनुप्पवन्धपञ्चुपट्ठानो ।

(२००) सन्ते पि च नेसं कथंचि अवियोगे ओलारिकट्टेन पुब्बंगमट्टेन च घण्टाभिघातो विय अभिनिरोपनट्टेन चेतसो पटमामिनिपातो [115] वितक्को । सुखुमट्टेन अनुमज्जनसमावट्टेन घण्टानुरवो विय अनुप्पवन्धो विचारो । विष्फारवा चेत्थ वितक्को, पटमुप्पत्तिकाले परिफण्दमूतो चित्तस्स । आकासे उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकल्पेपो विय । पटुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुवर्द्धचेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिफण्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितरस्स पक्खिनो पक्खल्पसारणं विय, परिभ्रमनं विय च पटुमाभिमुखपतितरस्स भमरस्स पटुमस्स उपरिमाणे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उमोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § 1; also ३.४३, १९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८ and ३१२. ३ See विमु ४.८८. ४ Miln. (62) gives कथंथलं. ५ विमु ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. अनुबन्ध°. ७ सि०- दुक्किपात°; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गहेत्वा पक्खे सन्निसीदायेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पवत्तो वितक्को । सो हि एकगो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे कन्दापयमानस्स गमनं विय । अनुमज्जनभावेन पवत्तो विचारो । सो हि आरम्मणं अनुमज्जती ति वुत्तं, तं अनुप्पवन्धेन पवत्तियं अतिविय युज्जति । सो पन नेसं विसेसो पटमदुत्तिय-ज्ज्ञानेसु पाकटो होति ।

(२०१) अपि च मलगहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दळ्हं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन वा परिमज्जनत्तस्स दळ्हगहणत्थो विय वितक्को, परिमज्जनत्थो विय विचारो । तथा कुंभकारस्स दळ्हगहारेण चक्कं ममयित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीळनत्थो विय वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्जे सन्निरुज्झित्वा ठितकण्टको विय अभि-निरोपनो वितक्को, बहिपरिभ्रमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयती ति पीति [§ १] । सा सम्पियायनलक्खणा । काय-चित्तपीणनरसा, फरणरसा वा । ओदय्यपञ्चुपट्ठाना । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीति ति पञ्चविधा होती । तत्थ खुदिका पीति सरिरे लोमहंसमत्तमेव कातुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादसदिसा होती । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुहतीरे वीचि विय, कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति ब्रलवती होती, कायं उदग्गं कत्वा आकासे लङ्घानपणप्पमाणाप्पत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियं-गणं गन्वा चन्दालोकं दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा ‘इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती’ ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्रगेण्डुको विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियंगणे येव पटिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिरसये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मस्सवनत्थाय विहारं गच्छन्ता ‘अम्म त्वं गरुभारा, अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुहं पत्तिं कत्वा धम्मं सोस्सामा’ ति अगमसु । सा गन्तुकामा पि तेसं वचनं पट्टिब्राहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे उत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अहस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदविक्षणं करोन्तियो

१ Cf. विमु ४.९४-९९. २ सी०, M.— विज्जुप्पात°. ३ सि०- उदग्गं. ४ सी० M.— भेण्डको, गेण्डको. ५ M.— घराजिरे.

भिक्षुसंघस्य गणसञ्ज्ञायसहं अस्मोभि । अथ'स्सा 'धञ्जा वतिमे मनुस्सा ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुगच्छितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती'ति मुत्तरासिसदिंसं चेतियं पस्मन्तिया एव उब्बेग्गा पीति उदपादि । सा आकासे लब्धेवा मातापितुन्नं पुरिमत्तरं येव आकासेन चेतियंगणे ओरुह चेतियं वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अथ नं मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी'ति पुच्छिमु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना'ति वत्वा 'अम्म आकासिन नाम खीणसवा सञ्चरन्ति, त्वं कथं आगता'सी'ति वुत्ता आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्भणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो ठितभावं न निसिन्नभावं अब्जाप्तिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितमही'ति । एवं उब्बेग्गा पीति आकासे लंघापनप्पमाणा होती । [117]

(२०६) करणपीतिया पन उप्पन्नाय सकलसरीरं फरित्वा पूरितवार्थं विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपक्खतकच्छि विय च अनुपरिप्फुटं होती ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति—कायपस्सद्धिं च चित्तपस्सद्धिं च । पस्सद्धिं गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चेतसिकं च । सुखं गब्भं गण्हन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति—खाणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तासु ठप्त्वा अप्पनासमाधिपूरितं इतरा द्वे पि इव युज्जन्ति ।

(२०८) सुखयती ति सुखं<sup>१</sup>; यस्मुप्पज्जति तं सुखितं करोती ति अत्थो । सुदु वा खादति, खणति च कायचित्ताघावं ति सुखं । सोमनस्सधेदनायेतं नामं । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । अपरो नयो—सातलक्खणं सुखं, संपयुत्तानं उपवृहन्नरसं, अनुगगहणपच्चुपट्टानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिसुखानं कत्थचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्भण-पटिलाभतुट्ठि पीति; पटिलद्धासानुभवं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति<sup>३</sup> । सखायलक्खणसंगहिता पीति, वेदनालक्खणसंगहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकं दसन्नसवणेसु विय पीति । वनच्छायप्पवेसउदकपरिभोगेसु विय सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमगं पटिपन्नो धम्मपरेतो तसितो पिपासितो पटिपत्थं पुरिसं दिस्वा 'कत्थ पानीयं अत्थी'ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठवि उत्तरित्वा व जातस्सखनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लमिस्ससी'ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुत्वा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । नत्तो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदल-

१. सी० M.—पुट्टा. २. M.—वसित्वा. ३. विसु० ४-१००. ४. सि०—वनवृद्धकन्त-

नालपत्तादीनि दिस्वा सुदुत्तरं हट्ठपहट्ठो हुत्वा गच्छन्तो अलकथे अलकेसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनमोरादीनं सहं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसदिसं नीलवनसण्डं पस्सेय्य, सरे जातानि उप्पलपदुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिय्यो हट्ठपहट्ठो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतस्तिवा यथाकच्चि नहात्वा च पिचित्वा च पटिप्पस्सद्धदरथो भिसमुलालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलु-प्पलादीनि पिलन्धित्वा मंदालकर्मूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासित्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो 'अहो सुखं, अहो सुखं'ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं—तस्स हि पुरिसस्स जातस्सरवन-सण्डसवनतो पट्टाय याव उदकदस्सना हट्ठपहट्ठकालो विय पुव्वभागारम्भणे हट्ठपहट्ठा-कारा पीति । नहात्वा च पिचित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं'ति वदतो निपन्नकालो विय ब्रलप्पत्तं आरम्भणरसानुभवनाकारसंठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितव्वं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकगता [५१] ति चित्तस्स एकगमायो; समाधिस्सेत्तं नामं । लक्खणादीसु पन'स्स अट्ठकथायं ताव वुत्तं—'पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकखेपलक्खणो च'<sup>१</sup> [ ] । यथा हि कूटागारकणिका सेसदव्वसंभारानं आबन्धनतो पमुखा होती एवमेव सव्वकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इज्झनतो सब्बेसं पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होती । तेन वुत्तं—'सेय्यथा पि महाराज कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमो-सरणो, कूटं तासं अगमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपव्वारा, समाधि तेसमगमक्खा-यती'<sup>२</sup> [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स गतगतट्ठाने सेना परिपूरति, परसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खिपितुं विप्पाकितुं अप्पदानतो समाधि अविकखेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो—अयं चित्तस्स एकगतासंखातो समाधि नाम अविसारणलक्खणो वा अविकखेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरसो नहानिय-चुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्टानो जाणपच्चु-[119]-पट्टानो वा । 'समो-हितो यथामूतं पजानाति पस्सती'<sup>३</sup> ति वुत्तं । विसेसतो सुखपदट्टानो, निवति दीप-चीनं ठिति विय चेतसो ठितो<sup>४</sup> ति दट्ठव्वो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१. सी०—मन्दावव°. २. See ३.२०९ above. ३. सि० inserts hereafter कूटपभारा. ४. अं० ५.३, दी० १.८३. ५. Cf. विसु० १४.१३९.

सद्धा । सा च अस्सद्वियस्स अभिभवन्नतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्खलक्खणे वा इन्दुत्तं करोतीति इन्द्रियं । सद्धा एव इन्द्रियं सद्दिन्द्रियं । सा पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्धा पक्खन्दनलक्खणा च । यथा हि रज्जो चक्कवत्तिस्स उदकप्पसादको<sup>१</sup> मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कद्दमं सन्निसीदापेति, उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खंमेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, भावनं आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आयस्समा नागसेनो—“यथा महाराज राजा चक्कवत्ति चतुरंगिनीया सेनाय सद्धिं<sup>२</sup> अद्धानमग्गपटिपन्नो परितं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभितं भवेय्य आविलं लुठितं कललीभूतं, उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिविस्सामी’ति । रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटिस्सुणित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खिपेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो रज्जो पानीयं उपनमेय्युं—‘पिवतु देवो पानीयं’ति । यथा महाराज उदकं एवं चित्तं दट्ठव्वं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दट्ठव्वो । यथा पङ्कसेवालपणककद्दमो एवं किलेसा दट्ठव्वा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दट्ठव्वा । यथा उदकप्पसादकमणिहि पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदति, अच्छं भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खंमेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं” [मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-मकर-गाह-रक्खसादिसंक्रिण्णं पूरं महानदिं आगम्म मीक्कजनो उभोसु तीरेसु तिट्ठति । संगामसूरो पन महायोधो आगन्वा ‘कस्मा टितत्था’ति पुच्छित्वा ‘सण्णटिभयभावेन ओतरितुं न विसहामा’ति वुत्ते सुनिसितं असिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा मायित्था’ति वत्ता नदिं ओतरित्वा आगतागते कुम्भीलादयो पटिब्राह्मत्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिभावं करोन्तो पारिमतीरं नेति । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्धा पुब्बंगमा पुरेचारिका होति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणां च सद्धा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो—सद्दहनलक्खणा सद्धा, ओक्कप्पनलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. विमु० १४.१४०. ३-३ M., सी०-omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकप्पसादकमणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओधुत्तरणो विय । अकालु-रिसियपच्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपच्चुपट्टाना वा । सद्देय्यवत्थुपट्टाना सोतापत्तियङ्ग-पट्टाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि<sup>३</sup> विय दट्ठव्वा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्मं विरियं । विधिना वा नयेन उपायेन ईरयितव्वं पवत्तयितव्वं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिभवन्नतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहनलक्खणे वा इन्दुत्तं करोतीति इन्द्रियं । विरियमेव इन्द्रियं विरियिन्द्रियं<sup>४</sup> ।

(२१८) तं पनेतं उपत्थंभनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा हि जिण्णघरं आगन्तुकेन थूणुत्थंभेन<sup>५</sup> तिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरियुत्थंभेन उपत्थंभितो हुत्वा सब्बकुसलधम्मं हि न हायति, न परिहायति । एवं ताव स्स उप-त्थंभनलक्खणता वेदितव्वा । तेनाह थेरो नागसेनो—“यथा महाराज गेहे पि पतन्ते तमञ्जेन दारुना उपत्थंभेय्य, उपत्थंभितं सन्तं एव तं गेहं न पतेय्य, एवमेव खो महाराज [121] उपत्थंभनलक्खणं विरियं, विरियुत्थंभिता सब्बे कुसलधम्मा न हायन्ति न परिहायन्ती” [मि० ३६] ति । यथा वा पन खुदिकाय च महत्तिकाय च सेनाय संगामे पवत्ते खुदिका सेना ओलीयेय्यं, ततो रज्जो आरोचेय्य, राजा बलवाहनं पेसेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव विरियं सहजात-संपयुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसकितुं न देति, उक्खिपति, पग्गहाति । तेन वुत्तं ‘पग्गहनलक्खणं च विरियं’ ति ।

(२१९) अपरो नयो—उत्साहन-लक्खणं विरियं, सहजातधम्मानं उप-त्थंभनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनि सो पदहती” [अ० २.११५] ति वचनतो संवेगपट्टानं, विरियारंभवत्थुपट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सब्बासं सम्पत्तीनं मूलं होतीति वेदितव्वं ।

(२२०) सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति । सा च मुट्ठसच्चस्स अभिभवन्नतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दुत्तं करोतीति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं<sup>६</sup> ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपग्गहनलक्खणा च । यथा हि रज्जो मण्डागारिको दसाविधं रतनं गोपयन्तो सायं पातो राजानं इस्सरियसंपत्तिं सल्लक्खापेति सारोति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारोति । तेनाह थेरो—

१ सी०—सहत्थ-वित्त-बीजानि; म०—सहत्थ-वित्त बीजानि. Cf. सु० नि० ७७. १८२; विमु० १४.१४०. २ Cf. विमु० १४.१३७. ३ सि०—थुलपत्थंभेन. ४ सि०, M.-omit. ५ सि०—ओसीदेय्य. ६ सि०, म०—दट्ठव्वं. ७ Cf. विमु० १४-१४१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्त्तिं सायं पातो<sup>१</sup> सरापेति<sup>२</sup>—  
‘एत्तका देव हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्तियो, एत्तकं हिरज्जं,  
एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सब्बं सापत्तेय्यं, तं देवो सरतु’ ति, एवमेव खो महाराज सति  
कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे  
चत्तारो इन्द्रिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोधङ्गा,  
अयं अरियो अट्ठंगिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपरसर्नो, अयं विज्जा, अयं  
विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”  
[मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्त्तिसस परिणायकरतनं रज्जो अहिते च  
हिते च अत्वा अहिते अपयापेति, हिते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं  
धम्मानं गतियो समन्नेसित्वा ‘इमे कायदुचरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिते धम्मे  
[122] अपनुदेति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ ति हिते धम्मे उपगण्हाति ।  
तेनाह थरो— “यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे  
रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिते अपनुदेति  
हिते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उपपज्जमाना हिताहितानं धम्मानं  
गतियो समन्नेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे  
धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेति हिते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव  
खो महाराज उपगण्हनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,  
आरक्खपच्चुपट्ठाना विसयाभिमुखीभावपच्चुपट्ठाना वा, थिरसञ्जापदट्ठाना, कायादि-  
सतिपट्ठान-पदट्ठाना वा, आरम्भणे दब्बहं पतिट्ठित्ता पन एसिका विय, चक्खु-  
द्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दट्ठ्वा ।

(२२४) आरम्भणे चित्तं सम्मा आधीयति ठपेती ति समाधि । सो च  
विकल्पेस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अविकल्पेपलक्खणे वा इन्द्रियं  
कारेती ति इन्द्रियं । समाधि येव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन<sup>३</sup>स्स  
हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति आदिना  
नयेन अरियसच्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति  
पज्जापेति ? अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-  
भवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्द्रियं कारेती ति पि इन्द्रियं ।  
पज्जा व इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter यसं; सि०— इस्सरियसंपत्ति.

२ M. reads स-सरापेति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसच्चानि.

(२२६) सा पनेसा ओमासनलक्खणा च पज्जा पजाननलक्खणा च ।  
यथा हि चतुभित्तिके गेहे रत्तिभागे दीपि जलिते अन्धकारो<sup>१</sup> निरुज्झति आलोको पातु-  
भवति, एवमेव ओमासनलक्खणा पज्जा । पज्जोमाससमो ओमासो नाम नत्थि ।  
पज्जवतो हि एकपलंकेन निसिन्नस्स दससहस्रिलोकधातु एकालोका होति । तेनाह  
थरो— “यथा महाराज पुरिसो अन्धकारे गेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो  
अन्धकारं विधमेति<sup>२</sup>, ओमासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति<sup>३</sup>, पाकटानि च  
रूपानि करोति, एवमेव खो महाराज पज्जा उपपज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति<sup>४</sup>,  
विज्जोमासं जनेति, आणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसच्चानि करोति ।  
एवमेव खो महाराज ओमासनलक्खणा पज्जा” [मि० ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको भिसक्को आतुरानं सप्पायासप्पायानि भोजनानि<sup>५</sup>  
जानाति, एवं पज्जा उपपज्जमानो कुसलाकुसले सेवितव्वासिवितव्वे हीनपणीते कण्ह-  
सुक्के सप्पटिभाग-अप्पटिभागे धम्मे पजानाति । वुत्तं पि चेत्तं धम्मसेनापतिना—  
“पजानाति पजानाती ति खो आवुसो तस्मा पज्जा” ति वुत्तति । किं च पजानाति ?  
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Of. म० १.२९२] ति वित्थरेतव्वं । एवमस्सा पजानन-  
लक्खणता वेदितव्वा ।

(२२८) अपरो नयो— यथासभावपटिवेधलक्खणा पज्जा; अक्खलित-  
पटिवेधलक्खणा वा कुसलस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोमासनरसा पदीपो  
विय । असंमोहपच्चुपट्ठाना अरज्जगतमुदेसको विय ।

(२२९) मनुते<sup>६</sup> इति मनो; विजानाती ति अर्थो । अट्ठकथाचरिया पनाहु—  
नाल्लिया मिनमानो विय, महातुल्लाय धारयमानो विय च, आरम्भणं मिनति पजा-  
नाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्द्रियं कारेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं  
मनिन्द्रियं । हेट्ठा वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स  
भावो सोमनस्स । सातलक्खणे इन्द्रियं कारेती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं  
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठा वुत्तवेदनायेवेत्तं वेवचनं ।

(२३१) जीवन्ति तेन तं सम्पयुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे  
इन्द्रियं कारेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं<sup>७</sup> । तं पवत्तसन्तता-  
धिपतेय्यं होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अविनिब्भुत्तानं<sup>८</sup> धम्मानं अनुपालन-  
लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्ठानं, यापयितव्व-

१ So reads सि० although other authorities read अन्धकारं.  
२ सी०— विदंसेति. ३ सि०— विदस्सेति. ४ Miln. shows slight variations.  
५ सि०— भेसज्जानि. ६ M. i. 292 reads पज्जवा. ७ सी०, म०— विसयोमासं.  
८ सी०, म०— मनति. ९ ३.१९३-१९७. १० ३.१८४-१८७. ११ See विमु०  
१४.५९. १२ सि०— अविनाभूतानं.

धम्मपदद्वानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्खणादिहि विधाने अति- [124] - कखणे येव तं ते धम्मे अनुपालेति उदकं विय उप्पलादीनि, यथासकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे पालेति धाती विय कुमारं, सयं-पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव पवत्तयति<sup>१</sup> नियामको वियं, न भङ्गतो उदकं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अभावा, न भंगकखणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता खीयमानो विय वट्ठिस्नेहो दीपसिखं । न च अनुपालन-पवत्तनठपनानुभावविरहितं यथावुत्तकखणे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सन्हेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासंकप्पो, पग्गह्णट्ठेन सम्मावायामो, उपट्ठानट्ठेन सम्मासति, अविक्खे-पनट्ठेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-सङ्कप्पो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति । इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्दाबलादीसु पि सद्दादीनि वुत्तत्थानेव । अकम्पियट्ठेन पन बलं ति वेदितव्वं । एवमेतेसु अस्सद्धिये न कम्पती ति सद्दाबलं । कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । मुट्ठसच्चे न कम्पती ति सतिबलं । उद्धच्चे न कम्पती ति समाधि-बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्जाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं । अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तप्पबलं<sup>२</sup> ति । अयं उभयपदवसेन अथवण्णना होति ।

(२३४) तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठा लक्खणादीहि पकासितानेव । पच्छिमद्वये कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव ओत्तप्पती ति ओत्तप्पं; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं 'समुट्ठान-अधिपति-लज्जा-मय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं वित्थार-कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम; बहिद्दासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; मयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं नाम । सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-भीरुकमयदस्सावलक्खणं ओत्तप्पं नाम ।

(२३५) तत्थ अज्झत्तसमुट्ठानं हिरिं चतुहि कारणेहि समुट्ठापेति — जातिं पच्चवेक्खित्वा, वयं पच्चवेक्खित्वा, सूरमावं पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं ? 'पापकरणं नामेतं न जातिसम्पन्नानं कम्मं, हीनजचानं केवट्ठादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. ३ सि० adds after this नाव.

४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See वि० १४.१४२.

मादिसस्स<sup>३</sup> जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं<sup>४</sup> ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तव्वं कम्मं, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं वयं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरमावानं<sup>५</sup> । मादिसस्स सूरमावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं सूरमावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अन्धबालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुस्सुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादि-पापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतुहि कारणेहि समु-ट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं बहिद्दासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसासु गरहप्पत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति तं विज्जू असुचिं नागरिको यथा ।

वज्जितो सीलवन्तेहि कथं भिक्खु करिस्ससी' ति ॥

एवं पच्चवेक्खन्तो हि बहिद्दासमुट्ठितेन ओत्तप्पेन पापकम्मं न करोति । एवं बहिद्दा-समुट्ठानं ओत्तप्पं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स' सद्दापव्वञ्चितस्स बहुस्सुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं' ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । तेनाह भगवा — "सो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [ Cf. अं० १.१४८ ] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधि-पतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह — "महा खो पनायं लोकसंनिवासो । महन्तस्मिं खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्सा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्सा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो

१ M. तादिसस्स throughout in this para. २ सि०-omit.



विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति ..... सो लोकं येव अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती' [ अ० १.१४८ ] ति । एवं लोकाधिपति औत्तपं नाम होति ।

(२३९) लज्जासभावसण्ठिता हिरि, भयसभावसण्ठितं औत्तपं ति । एत्थ पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन समावेन सण्ठिता हिरि । भयं ति अपायभयं; तेन समावेन सण्ठितं औत्तपं । तदुभयं पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्ययुत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारपत्तो भवेय्य हीळितो<sup>१</sup>, एवमेव अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायभयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं ओपम्मं— यथा द्वीसु अयोगुल्लेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खितो, एको उण्हो आदित्तो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमक्खितत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं दाहभयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खितत्ता जिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमि- [127]-त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहभयेन अगण्हनं विय अपायभयेन पापस्स अकरणं वेदितव्वं ।

(२४०) सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जभीरुकमयदस्साविलक्खणं औत्तपं ति । इदं पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्च-वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सन्नहाचारिमहत्तपच्च-वेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सप्पटिस्सवलक्खणं हिरिं समुट्ठापित्वा पापं न करोति । एकच्चो अत्तानुवादभयं परानुवादभयं दण्डभयं दुग्गतिभयं ति चतूहि कारणेहि वज्जभीरुकमयदस्साविलक्खणं औत्तपं समुट्ठापित्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-महत्तपच्चवेक्खणादीनि चैव अत्तानुवादभयादीनि च वित्थरेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुब्धमन्ति एतेन, सयं वा न लुब्धमन्ति, अलुब्धमनमत्तमेव वा तं ति अलोभो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्भणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलग्गभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय । अपरिगण्णै-रसो मुत्तमिक्खु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो अमुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय । आघात-विनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोमभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठां पञ्चिन्द्रियपदे विभावितो<sup>२</sup> एव । इमेसु पन तीसु अलोभो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय । अलोभो चैत्थ दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीळितो, सि०- नीलितो लज्जितो. २ See VbhCm. 281. ३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०- अगुत्तरट्ठकायं बुद्धोसा-चरियेन उत्तनयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter. ५ सी०, M.- अपरिगण्ह०. ६ See ३.२२५-२८. ७ सि०- ठितो.

(२४२) तेसु अलोभेन अनधिकं गण्हाति, लुद्धस्स अधिकगण्णतो । अ-दोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनगण्णतो । अमोहेन अविपरीतं, मूळहस्स विपरीतगण्णतो ! अलोभेन चैत्थ विज्जमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुद्धो हि दोसं पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि [128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभाव<sup>१</sup> याथावसभावतो<sup>२</sup> धारेन्तो याथा-वसभावे<sup>३</sup> पवत्तति । मूळहो हि 'तच्छमतच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोभेन च पियविपयोगदुक्खं न होति, लुद्धस्स पियसभावतो पियविपयोगासहनतो च । अदोसेन अप्पियसंपयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स अप्पियसभावतो अप्पियसंपयोगा-सहनतो च । अमोहेन इच्छितालामदुक्खं न होति, अमूळहस्स हि 'तं कुतेत्थ लब्भा' ति एवमादि-पच्चवेक्खणसभावतो<sup>४</sup> । अलोभेन चैत्थ जातिदुक्खं न होति, अलोभस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च<sup>५</sup> जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं न होति, तिक्खदोसस्स खिप्पजरासंभवतो<sup>६</sup> । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूळहस्स होति ।

(२४३) अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पव्वजितानं, अदोसेन पन सब्बेसं पि सुखसंवासता होति । विसेसतो चैत्थ अलोभेन पेत्तिविसये उपपत्तिं<sup>७</sup> न होति । येमुय्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो । अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निव्वत्तिं न होति । मोहेन हि निच्चं संमूळहं तिरच्छानयोनियं उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो च अमोहो । एतेसु अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झत्तभावस्स । तीहि पि चैतेहि यथापटिपाटिया नेक्खम्मसज्जा अब्यापादसज्जा अविहिंससज्जा ति इमा तिस्रो सज्जा होन्ति । असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जा ति इमा च तिस्रो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोभेन पन कामसुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-नुयोगन्तस्स परिवज्जने होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जने । तथा अलोभेन अभिज्झाकायगन्थस्स पमेदनं होति, अदोसेन व्यापादकायगन्थस्स, अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानं च द्वे सतिपट्ठानानि पुरिमानं द्विजं आनुभावेन, पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुभावेन इज्झन्ति । अलोभो चैत्थ आरोग्यस्स पचयो होति; अलुद्धो हि लोभनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति । [129] अदोसो योव्वनस्स; अदुट्ठो हि वल्लिलतावहेन दोसगिणा अड्ढमानो

१ सी०, M.- यथासभाव. २ सी०, M.- यथावतो. ३ सी०, M.- यथासभावे. ४ सि०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सि०- सभावतो. ७ सी०, M. read उपपत्ति उपपज्जन्ति throughout.

दीघरत्तं युवा होति । अमोहो दीघायुकताय; अमूळ्हो हि हिताहितं अत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिसेवमानो दीघायुको होति । अलोमो चेत्य भोगसम्पत्तिया पच्चयो होति, चागेन हि भोगपटिलामो । अदोसो मित्तसम्पत्तिया, भेत्ताय मित्तानं पटिलाभतो चैव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिव्विहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चेत्य सकपक्खेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेसं विनासेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अभावो; अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिसञ्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसंगताय अभावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनं होति; लुद्धो हि उपभोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनं; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-आघातवत्थुपरिगहो संखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनं; अमूळ्हो हि याथावगहणकुसलो अपरिणायकं खन्धपञ्चकं अपरिणायकतो बुज्झति । यथी च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तस्स'त्थाय पिहं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अच्चन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तसुज्जतं च बुज्झित्वा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नाभिज्झायती ति **अनाभिज्झा** । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं कित्सिहं च न व्यापादेती ति **अव्यापादे** । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति **सम्मादिट्ठी** । अलोमादीनं येव तानि नामानि । हेट्ठां पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपथवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरोत्तपानि पि हेट्ठां बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— "द्वे" मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरि च ओत्तपं च । इमे खो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न यिध पञ्जा-येत्य माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियमरिया ति वा, गरुनं दारा ति वा । संमेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-सिंगालौ । यस्मा च खो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पञ्जायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियमरिया ति वा गरुनं दारा ति वा" [ अं० १.५१, इति० § ४२ ] ति ।

१ M.—सम्भातिसंक्रियाय. २ सि०—यथासभाव°. ३ सी०, M.—यानि. ४ ३.२४१-२४५. ५ See 3.233 above. ६ See वि० १४.१४२. ७ सी०—सिंगाण.

(२४८) कायपस्सम्भनं **कायपस्सद्धि** । चित्तपस्सम्भनं **चित्तपस्सद्धि** । कायो ति चेत्य वेदनादयो तयो खन्धो । उमो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-दरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्मह्नरसा, कायचित्तानं अपरिप्फन्दनसीतिभावपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकर-उद्वचादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स लहुभावो **कायलहुता** । चित्तस्स लहुभावो **चित्तलहुता** । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-निम्मह्नरसा, कायचित्तानं अदन्धनतापच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । काय-चित्तानं गरुभावकरथीनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स मुदुभावो **कायमुदुता** । चित्तस्स मुदुभावो **चित्तमुदुता** । ता कायचित्तथद्धभाववूपसम-लक्खणा, कायचित्तथद्धभावानिम्मह्नरसा, अप्पटिघातपच्चुपट्टाना, कायचित्त-पदट्टाना । कायचित्तानं थद्धभावकर-दिट्ठिमानादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।

(२४९) कायस्स कम्मज्जभावो **कायकम्मज्जता** । चित्तस्स कम्मज्ज-भावो **चित्तकम्मज्जता** । ता कायचित्त-अकम्मज्जभाववूपसमलक्खणा, काय-चित्त-अकम्मज्जभावानिम्मह्नरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मज्जभावकरावसेनीवरणपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । ता पसादनीयवत्थूसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खेम-भावावहा सुवण्णविसुद्धि विद्या ति दट्ठव्वा । कायस्स पागुज्जभावो **कायपागु-ज्जता** । चित्तस्स पागुज्जभावो **चित्तपागुज्जता** । ता कायचित्त-भगेलज्ज-भावलक्खणा, कायचित्तगेलज्जनिम्मह्नरसा, निरादीनवपच्चुपट्टाना, कायचित्त-पदट्टाना । कायचित्तगेलज्जकर-अस्सादियादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स उज्जुक्कभावो **कायुज्जुक्कता** । चित्तस्स उज्जुक्कभावो **चित्तुज्जुक्कता** । ता काय-चित्तअज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावानिम्मह्नरसा, कायचित्तानं अजिभृता-पच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाठेय्यादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।

(२५०) सत्ती ति **सति** । सम्पजानाती ति **सम्पजज्जं**; समन्ततो पकारेहि जानाती ति अत्थो । सात्थकसम्पजज्जं सप्पायसंपजज्जं गोचरसम्पजज्जं असम्मोहसम्पजज्जं ति इमेसं चैतुज्जं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्वो । लक्खणादीनि च तेसं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेसु वर्त्तनयेनेव वेदितव्वानि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेतं धम्म-द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामच्छन्दादयो पचनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सती ति **विपस्सना** ।

१ See ३.२९५; also वि० १४.१४४-१४९ २ M.—कायचित्तथंभ°. ३ DCm. i.183ff. = VbhCm. 347ff. ४ See ३.२२१-२२३; ३.२२५-२२८-

पञ्चा'वेसा अत्थतो । इमेसं पि द्वित्रं लक्खणादीनि हेट्ठा<sup>१</sup> वुत्तानेव । इध पनेते युगान्दवसेन गहिता । सहजातधम्मे पग्गण्हाती ति पग्गाहो । उदच्चवसंखातरस्स विक्खेपस्स पटिपक्खभावतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्खणादीनि हेट्ठा<sup>१</sup> वुत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाधियोजनत्थाय गहितं ति वेदितव्वं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अब्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति न केवलं 'पदपटिपाटिया उद्दिट्ठा इमे परोपण्णासधर्मा एव, अथ खो य-[132]-रिंम समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्ससहगतं पठमं असंखारिकं महाचित्तं उपपन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अब्जे पि तेहि येव फस्सादीहि सम्पयुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पच्चयं पटिच्च समुप्पन्ना रूपाभावेन अरूपिनो, सभावतो उपलब्धमाना धम्मा सब्बे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तङ्गवसेन पालियं आरूढहे परोपण्णासधर्मे दीपेत्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेसु तेसु हि सुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति वचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरति' ति इमे नव धम्मा पञ्जायन्ति । इमस्मिं चा पि महाचित्ते क्तुकम्पताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तङ्गवसेन पन पालिं न आरूढहे । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहितो । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्झत्तता अत्थि । भेत्तापुब्बभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुब्बभागो अत्थि, मुदितापुब्बभागो अत्थि । उपेक्षापुब्बभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवो अत्थि; चित्तङ्गवसेन पालिं न आरूढहे । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, सेसा नानक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदिता-पुब्बभागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्चिन्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योगे कम्मं करोन्तस्स

१ See ३.२११-२२; ३.२२६-२२८. २ See ३.२१८-२१९; ३.२११-२१२.  
३ See ३.१९५ above and the note on it; also ३.२५२, २५६, २६५,  
३०२, ३०८, ३१२. ४ सी०, म०- नानाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लब्धन्ति ।

(२५४) एवमेतेसु नवसु ये-वा-पनकधम्मेसु 'छन्दो' ति क्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो क्तुकम्पतालक्खणो छन्दो<sup>१</sup>, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थि-[133]-कतापच्चुपट्टानो । तदेव<sup>२</sup> स्स पदट्टानं । आरम्मणगहणे चायं चेतसो हत्थप्पसारणं विय दट्ठव्वो । अधिमुच्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्नि-ट्टानलक्खणो<sup>३</sup>, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्टातव्वधम्मपदट्टानो । आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दखिलो विय दट्ठव्वो । किरिया कारो, मनस्मिं कारो<sup>४</sup> 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोती ति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्मणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादको ति तिप्पकारो । तत्थ आर-म्मणपटिपादको मनस्मिं करोती ति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्मणे सम्पयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, संखारक्खन्धपरिया-पन्नो । आरम्मणपटिपादकत्तेन संपयुत्तानं साराथि विय दट्ठव्वो । वीथिपटिपादको ति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिप्पेता ।

(२५५) तेसु धम्मेसु मज्झत्ततो 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं सम-बाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तभावपच्चु-पट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनवसेन सम्पयुत्तानं आजानेय्यानं अज्झु-पेक्खनसाराथि विय दट्ठव्वो । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारनिद्देसे<sup>५</sup> आधिभविस्सन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचरा ति अयमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्ख-णादितो पनेता तस्सो पि कायदुच्चरितादिवत्थुनं अवीतिकमलक्खणा; अमहन-लक्खणा ति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चु-पट्टाना, सद्दा-हिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तस्स विमुख-भावभूता ति दट्ठव्वो ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्जासं ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि नवा ति सब्बा-नि पि इमस्मिं धम्मद्देसवारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेसु एकक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूरणादिवसेन वुत्तानि । उपपत्तिर्यं पञ्चसु ठानेसु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकरिंम ठाने समसट्ठि

१ See विमु० १४.१५०. २ See विमु० १४.१५१. ३ See विमु० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण०. ५ See विमु० १४.१५३. ६ See ३.२९९-४१६. Cf. Vis.ix.92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also See ३.४३, १९७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] उपेत्या पन ये-वा-पनके पालियं यथारुतवसेन गय्हमानानि छपञ्जासा व होंति । अगहितगहणेन पनेथ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकग्गता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवलं ओत्तप्पव्रलं ति द्वे बलानि, अलोमो अदोसो ति द्वे मूलानि, कायप्ससद्धि चित्तप्ससद्धी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समतिंस धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेषु समतिंसाय धम्मेषु अट्टारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति, द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्टारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं, कायप्ससद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्टारस अविमत्तिका । वेदना चित्तं वितक्को चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिवलं ओत्तप्पव्रलं, अलोमो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेषु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, द्वे चतूसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वितक्को सद्धा हिरि ओत्तप्पं अलोमो अदोसो ति इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंक्कपो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती ति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्धाव्रलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवलं होती ति वुत्ता, लोकपालदुकं पत्वा हिरि ति । ओत्तप्पे पि एसेय नयो । अलोमो मूलं पत्वा अलोमो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिज्झा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अब्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मावायामो ति, बलानि पत्वा विरियव्रलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो ति । सति पि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासती ति, बलानि पत्वा सतिव्रलं ति, [135] उपकारेदुकं पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चतूसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि पत्वा समाधिव्रलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा समथो अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जाव्रलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-यथारुत्ति°, PTS-यथावुत्त°. २ M., PTS, सि० read here

also पिट्ठिदुकं.

पयं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संपज्जं विपस्सना ति । एवं एको धम्मो सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— 'एत्थ अपुब्बं नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गणित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिया चोरोहि आभतमण्डसदिसा, गोयूथेन गतमग्गे आलुळिततिणसदिसा अजानित्वा कथिता' ति, सो 'मा हेवं' ति पटिसेधत्वा वत्तब्बो— 'बुद्धानं देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्चं जानाति, तं जत्वा किच्चवसेन विमत्तिं आरोपेन्तो अट्टारस धम्मा एकेककिच्चा ति जत्वा एकेकस्मिं ठाने विमत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किच्चा ति जत्वा द्वीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किच्चा ति जत्वा तीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । विरियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चानी ति जत्वा चतूसु चतूसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । समाधि छ-किच्चा ति जत्वा छसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । पञ्जा सत्तकिच्चा ति जत्वा सत्तसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि' ।

(२६४) तत्रिदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि— 'इदं राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितव्वं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं वड्डे-स्सामी' ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातापेत्या 'एकेकसिप्पजाननके पक्कोसथा' ति आह । एवं पक्कोसियमाना अट्टारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविसें दापेत्वा विस्सजेसि । 'द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू' ति वुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु । तेसं द्वे द्वे पटिविसे दापेसि । 'तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू' ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स तयो पटिविसे दापेसि । 'चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू' ति वुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविसे दापेसि । 'पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू' ति वुत्ते एको पि नागच्छि । 'छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू' ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स छ पटिविसे दापेसि । 'सत्त सिप्पानि [136] जानन्ता आगच्छन्तू' ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स सत्त पटिविसे दापेसि । तत्थ पण्डितो राजा विय अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विय चित्तज्जवसेन उप्पन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्ठनं विय किच्चवसेन तेसं तेसं धम्मानं विमत्तिआरोपनं । सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानज्जवसेन इन्द्रियवसेन मग्गज्जवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन पस्सद्विवसेन लहुता-वसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उजुक्तावसेन सत्तिसम्पज्ज-वसेन समथविपस्सनावसेन पग्गाहाविकल्पवसेन सत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवारकथा निट्ठिता ।

१ All authorities but सा० read इमं. २ म०- पटिवीसे, सि०- पटिविसे. ३ This commenced with ३.१.

## [ (b) निद्देशवारो ]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मद्वेषवारे पालिआरूढानि छप्पञ्जासपदानि विभजित्वा दस्सेतुं 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [§ २] ति आदिना नयेन निद्देशवारो आरब्धो । तत्थ पुच्छाय ताव अयमर्थो—यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्सहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं उपपज्जति, तस्मिं समये यो<sup>३</sup> फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सब्बपुच्छासु अत्थो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो फुसनकवसेन उपपन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स समावदीपनतो समावपदं नाम । फुसना ति फुसनाकारो । संफुसना ति संफुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वट्टत्वा वुत्तो । संफुसितत्तं ति संफुसितभावो ।

(२६६) अबं पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये संफुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परियायेन फुसना संफुसना संफुसितत्तं ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीनं पि निद्देशेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्वा । अयं पनेत्थ सब्बसाधारणो विभक्तिविनिच्छयो । यानि<sup>१</sup>मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरैकपण्णासपदानि मातिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गृहेत्वा विभक्तिं आरोपितानि, तानि विभक्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विभक्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चतूहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विभक्तिं गच्छन्ति । तत्थ कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एवं व्यञ्जनवसेन विभक्तिगमनं वेदितव्वं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विभक्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उपविचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विभक्तिगमनं वेदितव्वं । पण्डितं कोसलं नेपुञ्जं वेमव्या चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अत्थवसेन विभक्तिगमनं वेदितव्वं । तेसु फस्सपदनिद्देशे ताव इमा तिरस्सो पि विभक्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो फुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विभक्तिगमनं होति । 'सम्फुसना' ति उपसग्गवसेन । 'संफुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सब्बपदनिद्देशेसु विभक्तिगमनं वेदितव्वं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणनानत्तेन किच्च-

१ See 3.१ above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [§ ४१९] ति एत्थ व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोधो<sup>१</sup> एवं, नामेन नानत्तं गता ति । एवं 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । रासट्टेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एत्थ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सज्जा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्जाणं विजाननलक्खणं ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चखन्धा होन्ति । एवं 'लक्खणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो सम्मपधाना— "इध भिक्खु उपपन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गण्हाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव धिरियं किच्चनानत्तेन चतुसु ठानेसु आगतं । एवं 'किच्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो असद्धम्मा—कोधगरुता न सद्धम्मगरुता, मक्खगरुता न सद्धम्मगरुता, लामगरुता न सद्धम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्धम्मगरुता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न फस्से वेव लब्धन्ति, सब्बेसु पि फस्सपञ्चकादीसु लब्धन्ति । फस्सस्स हि फस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तस्स चित्तं ति । फस्सो च फुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सज्जा सज्जाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्जाणं विजाननलक्खणं । तथा फस्सो फुसनाकिच्चो, वेदना अनुमवनाकिच्चा, सज्जा सज्जाननकिच्चा, चेतना चेतनकिच्चा, विज्जाणं विजाननकिच्चं । एवं किच्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चके नत्थि । अलोभादिनिद्देशे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [§ ३२] ति आदिना नयेन लब्धती<sup>२</sup> ति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । एवं सब्बपदनिद्देशेसु लब्धमानकवसेन चतुध्विधं पि नानत्तं वेदितव्वं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दब्बहीकम्मं वा ति एवं द्वे ठानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीलेन्तेन विय हि सकिमेव फस्सो ति वुत्ते एतं पदं फुल्लित्तमण्डितविभूसितं नाम न होति । पुनः पुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना संफुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते फुल्लित्तमण्डितविभूसितं नाम होति । यथा हि दहरकुमारं नहापेत्वा, मनोरमं कथं परिदहापेत्वा पुष्पानि पिल्ल्यापेत्वा अक्खीनि अज्जेत्वा अथ<sup>३</sup>स्स नलाटे एकमेव मनोसिलाय बिन्दुं करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्ततिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दूसु कतेसु चित्ततिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्वं । अयं 'पदत्थुति' नाम । व्यञ्जनवसेन अत्थवसेन उपसग्गवसेन च पुनः पुनं भणनमेव दब्बहीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुसो' ति वा 'मन्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सप्पो' [139] ति वा

१ सि०- लुब्धता ति. २ सि०- एक, म०- एव. ३ सि०- फुरित्त.



वुत्ते दब्धीकम्मं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति वुत्ते पन दब्धीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळित्तेन विय 'फस्सो' ति वुत्तपदेन दब्धीकम्मं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना सम्फुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते येव 'दब्धीकम्म' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ठानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वसेन लब्धमानकपदनिद्देशेसु सव्वत्थ अत्थो वेदितव्वो । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [१२] ति यस्मिं समये पठमं कामावचरं महाकुसलं चित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिद्देशस्स वण्णनो ।

(२७२) इतोपरेसु पन वेदनादिपदानं निद्देशेसु विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [१३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [१३] ति आदि आरब्धं, 'सात'-पदवसेन पन 'यं' ति वुत्तं । तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजं [१३] ति एत्थ 'तज्जा' वुच्चति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारुप्पा । अनुच्छविकत्थो पि हि अयं 'तज्जा'-सद्वो होति । यथाह — "तज्जे तस्सारुप्पं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनोविञ्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातु ति मनोविञ्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तानिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तज्जाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सव्वपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्वी । इदानीं चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खिपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [१४०] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिल्लिगवसेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

(२७३) सञ्जानिद्देशे [१४] तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजा ति तस्सा कुसलसञ्जाय अनुच्छविकाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सहि जाता । सञ्जा ति समावनामं । संज्ञानना ति संज्ञाननाकारो । संज्ञानितत्तं ति संज्ञानितमावो । चेतनानिद्देशे [१५] पि इमिना नयेन वेदितव्वो ।

(२७४) चित्तनिद्देशे [१६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं मिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सी०, म०- वुत्ते पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with ३.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारुप्पं, सि०- सारुप्पं.

"अन्तलिक्खचरो पासो खायं" चरति मानसो" [सं० १.१११] ति । एत्थ पन मनसा संपयुत्तकधम्मो 'मानसो' ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कथिरा जने सुतो [सं० १.१२] ति ॥

एत्थ अरहत्तं 'मानसं' ति वुत्तं । इध पन 'मनो' व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं वट्ठितं । हृदयं ति चित्तं । "चित्तं वा ते खिप्पिस्सामि, हृदयं वा ते फालिस्सामी" [सं० १.२०७] ति एत्थ उरो हृदयं ति वुत्तं । "हृदया हृदयं मज्जे अञ्जाय तच्छती" [म० १.३२] ति एत्थ चित्तं । "वक्कं हृदयं [म० १.५७]" ति एत्थ हृदय-वत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरट्ठेन 'हृदयं' ति वुत्तं । तमेव परिसुद्धट्ठेन पण्डरं<sup>३</sup> । मवक्कं सन्धायितं वुत्तं । यथाह — "पमस्सरामिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्खिलेहेहि उपक्खिलिट्ठं" [अं० १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसलं पि, गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी<sup>४</sup> विय च, पण्डरं त्वेव वुत्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगहणं मनस्सेव आयतन-मावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति — "न यिदं देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनायतनं, अथ खो मनो एव आयतनं मनायतनं" ति । तत्थ निवासनट्ठेन आकरट्ठेन समो-सरणट्ठे- [१४१]-न सञ्जातिदेसट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितव्वं । तर्था हि लोके 'इस्सरायतनं वासुदेवायतनं' ति आदीसु निवासनट्ठानं आयतनं ति वुच्चति । "सुवण्णायतनं रतनायतनं" ति आदीसु आकरो । सासने पन "मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहंगमा" [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणट्ठानं । "दक्खिणापथो गुहं आयतनं" [ ] ति आदीसु सञ्जातिदेसो । "तत्र तत्रेव सक्खिभव्वत्तं पापुणाति सति सति आयतने" [अं० १.२५८] ति आदीसु कारणं । इध पन सञ्जातिदेसट्ठेन समोसरणट्ठानट्ठेन कारणट्ठेना ति तिविधो पि वट्ठति । फस्सादयो हि धम्मा एत्थ सञ्जायन्तीति सञ्जातिदेसट्ठेना पि एतं आयतनं । बहिद्वा रूपसहजान्ध-रसफोटुब्बारम्भणभावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणट्ठानट्ठेना पि आयतनं । फस्सादीनं पन सहजातादिपच्चयट्ठेन कारणत्ता कारणट्ठेना पि आयतनं ति वेदितव्वं । मनिन्द्रियं वुत्तत्थमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विञ्जाणं [१६] । विञ्जाणमेव खन्धो विञ्जाण-कखन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्वो । महाउदककखन्धो त्वेव संखं<sup>५</sup>

१ म०- खायं. २ सि०- सुता'ति. ३ Cf. पाण्डर of वृ०, उ० II. 1. 15. ४ Sn. 977. ५ See विमु० १५.५. ६ M.- यथा. ७ Cf. Ja. IV. 82. ८ सि० रज्जायतनं. ९ सि०- तिधा; सी०, M.- तिविधो. १० सि०, म०- संखं.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलखन्धो समाधिखन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अद्दसा खो भगवा महन्तं दासखन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णात्तिमत्तट्ठेन । इध पन रुद्धिहत्तो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्झाण-  
कखन्धस्स एकदेसो एकं विज्झाणं । तस्मा यथा रुक्खस्स एकदेसं छिन्दतो रुक्खं छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्झाणकखन्धस्स एकदेसभूतं एकं पि विज्झाणं छिन्दतीति वुच्चति, तज्जा मनोविज्झाणधातुं ति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्झाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं भिननट्ठेन मनो, विजाननट्ठेन विज्झाणं, सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातुं ति तीहि नामेहि वुत्तं ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-  
मनोविज्झाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्झाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं [१४२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्झाणधातुसंफस्सजो’ ति पञ्जत्ति न आरोपिता । वितक्कपदादीसु [१७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उदट्ठा । इमेसं च पन फस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेकं पाटियेकं विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्ति उद्धरमानेन भगवता दुक्करं कतं । नाना उदकानं हि नानातेलानं वा एकमाजने पक्खित्वा दिवसं निम्भयित्तानं वण्णगन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं सक्का भवेय्य जातुं । एवं सन्ते पि तं दुक्करं ति वुत्तं । सम्भासंबुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेकं पाटियेकं विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्ति उद्धरमानेन अतिदुक्करं कतं । तेनाह आयस्मा नाग-  
सेनत्थेरो—“दुक्करं महाराज भगवता कतं ति । “किं भन्ते नागसेन भगवता दुक्करं कतं” ति । “दुक्करं महाराज भगवता कतं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेत-  
सिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं” ति । ‘ओपम्मं भन्ते करोही’ ति । ‘यथा महाराज कोविदेव पुरिस्सो नावाय समुदं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज सो पुरिस्सो—इदं गंगाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरमुया उदकं, इदं महिया उदकं’ ति ? ‘दुक्करं भन्ते नागसेन जानितुं’ ति । ‘ततो दुक्करतरं खो महाराज भगवता कतं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं...पे०... इदं वित्तं’ [मि० ८७] ति ।

(२७८) वितकनिहेसे [१७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केसि कुम्मं तक्केसि सकटं तक्केसि योजनं तक्केसि अट्ठयोजनं तक्केसी ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितब्बा । इदं तक्कस्स सभावपदं । वितकनवसेन वितक्को । बलवतरत्तक्कस्सेतं नामं । सुट्ठकप्पनवसेन संकप्पो । एकमां चित्तं आरम्मणे अप्पेतीति अप्पना ।

१ We fail to trace this to A. i. 125. २ म०—एतं.

दुतियपदं उपसग्गवसेन [१४३] वड्डितं । बलवतरा वा अप्पना व्यप्पना । आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपेति पटिट्ठपेतीति चेतसो अभिनिरोपना । याथावताय निय्या-  
निकताय च कुसलभावप्पत्तो पसट्ठो संकप्पो ति सम्भासङ्कप्पो ।

(२७९) विचारनिहेसे [१८] आरम्मणे चरणवसेन चारो । इदमस्स सभावपदं । विचरणकवसेन विचारो । अनुगन्त्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-  
गन्त्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्गवसेन पदानि वड्डितानि । आरम्मणे चित्तं, सरं विय जिजाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-  
म्मणं अनुपेक्खमानो विय तिट्ठतीति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-  
नतां ति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिहेसे [१९] पीतीति सभावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं । आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसजानं वा तेलानं उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदना ति वुच्चति, एवमयं पि धम्मानं एकतो करणेन मोदना । उपसग्गवसेन पन वड्डित्वा आमोदना पमोदना ति वुत्ता । हासेतीति हासो । पहासेतीति पहासो । हट्ठपहट्ठाकारानं एतं अधिवचनं । विस्तीति वित्तं; धनस्सेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपचयत्ता वित्ति-सरिक्खताय वित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, एवं पीतिमतो पि पीतिं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, तस्मा वित्तीति वुत्ता । तुट्ठिसभावसंघिठताय पीतिया एतं नामं । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तानं उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता उदग्गो ति वुच्चति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स भावो ति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्सा ति वुत्ता ।

(२८१) चित्तस्सेकमगतानिहेसे [११] अचलभावेन आरम्मणे तिट्ठतीति तिठ्ठीति । परतो पदद्वयं उपसग्गवसेन वड्डितं । अपि च सम्प्युत्तधम्मे आरम्मणहि सम्पिण्डेत्वा [१४४] तिट्ठतीति सण्ठित्ति । आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिट्ठतीति अवट्ठित्ति । कुसलपक्खस्मिं हि चत्तारो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति—  
सद्धा सति समाधि पञ्जा ति । तेनेव सद्धा ओक्कपना ति वुत्ता, सति अपिलापना ति, समाधि अवट्ठित्तीति, पञ्जा परियोगाहना ति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति—तण्हा दिट्ठि अविज्जा ति । तेनेव ते ओघा ति वुत्ता । चित्ते-  
कमगता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रजुट्ठानट्ठाने उदकेन सिद्धित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.

३ सि०, म० मण्डेत्वा. ४ सी०, म०, M. read only एकगता.

थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुखन्ते सुखन्ते पुन पकतिमावेनेव बुद्धाति, एवमेव अकुसलपक्षे चित्तेकगता न बलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चिवा कुदालेन खनिवा आकोट्टनमहनघट्टमानि कत्वा उपलित्ते आदासे विय छाया पञ्जायति, वस्ससतातिक्रमे पि तं मुहुत्तकतं विय होति, एवमेव कुसलपक्षे चित्तेकगता बलवती होति ।

(२८२) उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसा-  
हारो । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विक्खिपति नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होती ति **अविक्खेपो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानस्स मावो ति **अविसाहटमानसता** । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसंस्वारसमथो ति । तत्थ अट्टसु समापत्तीसु चित्तेकगता चित्तसमथो नाम । तं हि आगमम चित्तचलनं चित्तविप्फन्दितं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो चित्तसमथो ति बुच्चति । संमुखाविनयादि-सत्तविधो अधिकरणसमथो नाम । तं हि आगमम तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो अधि-  
करणसमथो ति बुच्चति । यस्मा पन सब्बे संस्वारा निब्बानं आगमम सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंस्वारसमथो ति बुच्चति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो अधिप्येतो । समाधिलक्खणे इन्दुं कारेती ति **समाधिन्द्रियं** । उद्धच्चे न कम्पती ति **समाधिवलं** । सम्मासमाधी ति याथावसमाधि निव्यानिकसमाधि कुसलसमाधि<sup>१</sup> ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिहेसे [§१२] बुद्धादिगुणानं सहहनवसेन सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सहहति पत्तियायती ति सद्धा । **सहहना** ति सहहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, भिन्दित्वा विय अनुपविसती ति **ओकप्पना** । बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविय पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदती ति **अभि-  
प्पसादो** । इदानि यस्मा सद्धिन्द्रियानं समासपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये आरद्धे आदिपदं गहेत्वा व पदमाजनं करीयति—अयं अभिघम्मे घम्मता—तस्मा पुन **सद्धा** ति बुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं पन सद्धो व इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणमावं आपनत्थं पुन सद्धा ति बुत्तं । एवं सब्बपदनिहेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्वं । अधि-  
मोक्खलक्खणे इन्दुं कारेती ति **सद्धिन्द्रियं** । अस्सद्धिये न कम्पती ति **सद्धावलं** ।

(२८४) विरियिन्द्रियनिहेसे [§१३] चेतसिको ति इदं विरियस्स निय-  
मतो चेतसिकमावदीपनत्थं बुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, यदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसंबोज्झंगो ति । इति हि’दं उद्देसं आगच्छती” [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुत्तेसु चंक्रमादीनि करो-  
न्तस्स उप्पन्नता ‘कायिकं’ ति बुच्चमानं पि कायविज्जाणमिव कायिकं नाम नत्थि, चेतसिकमेव पनेतं ति दीपेतुं ‘चेतसिको’ ति बुत्तं । **विरियारंभो** ति विरियसंस्वातो आरंभो । इमिना सेसारंभे पटिक्खिपति । अयं हि ‘आरंभ’-सद्धो कम्मे आपत्तियं किरियायं विरिये हिंसायं विकोपने ति अनेकेसु अत्थेषु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं संभोति सब्बं आरंभपच्चया ।

आरंभानं निरोधेन नत्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥  
एत्थ हि कम्मं ‘आरंभो’ति आगतं । “आरंभति च विप्पटिसारी च होती” [ ] ति एत्थ आपात्ति । “महायज्जा महारंभा न ते होन्ति महफला” [ ] ति एत्थ यूप्पसापनादिकिरिया । [146] “आरंभथं निक्खमथ युज्जय बुद्धसासेन [सं० १.१५७] ति एत्थ विरियं । “समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं आरमन्ती” [म० १.३६८] ति एत्थ हिंसा । “बीजगाममूतगामसमारंभा पटि-  
वित्तो होती” [दीघ० १.५ म० १.१८०] ति एत्थ छेदनमज्जनादि-विकोपनं । इध पन विरियमेव अधिपेतं । तेनाह— ‘विरियारंभो ति विरियसंस्वातो आरंभो’ ति । विरियं हि आरंभनकवसेन आरंभो ति बुच्चति । इदमस्स समावपदं ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन **निक्रमो** । परम्परं ठानं अकमन-  
वसेन **परक्रमो** । उपगन्त्वा यामनवसेन **उय्यामो** । वायामनवसेन **वायामो** । उस्साहनवसेन **उस्साहो** । अधिमचुस्साहनवसेन **उस्सोळ्हि** । थिरभावट्टेन **थामो** । चित्तचेतसिकानं धारणवसेन अविच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति **धिति** । अपरो नयो— **निक्रमो** चेतो कामानं पनूदनाय, **परक्रमो** चेतो बन्धन-  
च्छेदाय, **उय्यामो** चेतो ओघस्स नित्थरणाय, **वायामो** चेतो पारंगमनट्टेन, **उस्साहो** चेतो पुब्वंगमट्टेन, **उस्सोळ्हि** चेतो अधिमत्तट्टेन, **थामो** चेतो पल्लिगुघाटनताय, धिति चेसा अवट्टितिकारिताया ति । “कामं तच्चो च नहाह च अट्ठि च अवसि-  
स्सत्” [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिथिलपरक्रमवसेन **असिथिलपरक्र-  
मता**; थिरपरक्रमो, दळ्हपरक्रमो ति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-  
ट्टाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-  
सकितमानसत् आवहति, तस्मा **अनिक्खित्तछन्दता अनिक्खित्तधुरता** ति बुत्तं । यथा पन नजादिके<sup>१</sup> उदकसंभिन्नट्टाने धुरवाहगोणं गण्ठया ति वदन्ति, सो जण्णुना भूमियं उप्पीळ्वा पि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं कुसलकम्मकरणट्टाने धुरं उक्खिपति पगगहाति, तस्मा **धुरसम्पग्गाहो** ति बुत्तं ।

१ §५५६ इ. २ सी०, M-आरमय. ३ M-कन्धनादिकं. ४ सि०, म०-  
निक्खमो. ५ सि०, M. PTS-अवसुस्सु. ६ सि०, म०-तज्जातिके.

१ सी०, म०-पसारीयति. २ विन० २.९३. ३ सि० adds इति. ४ सि०-पत्तियायति ।

५ See मनो मनायतनं in § 6 and ३.२७५. ६ See मनो व मनायतनं in ३.२७५.

पग्गहलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । याथावनिय्यानिककुसलवायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देशे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिया समावपदं । पुनपुनं सरणतो अनुसरणवसेन अनुस्सति । अभिमुखं गन्त्वा विय सरणतो पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसगगवसेन वा वड्डितमत्तमेतं । सरणाकारो सरणता । यस्मा पन सरणता ति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधुं पुन सतिगहणं कतं । सतिसंखाता सरणता ति अयं हेत्थ अत्थो । सुतपरियत्तिगहणधारणभावतो धारणता । अनुपविसनसंखातेन ओगाहनट्टेन अपिलापनभावो अपिलापनता । यथा हि लावुकटाहादीनि उदकं प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । चिरकत-चिरमासितानं न सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनता । उपट्ठानलक्खणे जेतनलक्खणे च इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न कम्पती ति सतिबलं । याथावसति नियमानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देशे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखातेन पञ्चापनट्टेन पञ्चा । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन धम्मं जानाती ति पञ्चा । इदमस्सा समावपदं । पजाननाकारो पजानना । अनिच्चादीनि विचिनाती ति विचयो । पविचयो ति उपसगगेन पदं वड्डितं । चतुसच्चधम्मे विचिनाती ति धम्मविचयो । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । सा एव उपसगगानन्तेन उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो पण्डित्त्वं । कुसलस्सभावो कोसलं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं विभावनवसेन वेमथ्या । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उप्पज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरी ति पठविद्या नामं । अयं हि सण्हट्टेन विरयट्टेन च भूरी विद्या ति भूरी । तेन वुत्तं— “भूरी वुच्चति [148] पठवी । ताय पठवीसमाय विरयट्ठाय विपुलाय पञ्चाय समन्नागतो ति भूरिपञ्चो ति । अपि च पञ्चायेतं अधिवचनं भूरी” [पटि० २.१९७] ति । भूते अये रमती ति भूरी । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसती ति मेधा । खिप्पं गहणधारणट्टेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरियत्तस्स; सि०— सुतपरियत्तस्स. २ M.— पिलवन्ति. ३ सी०, म०— असम्मुस्सनभावतो M.— न पम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जेतनलक्खणे पि, M, सि०— omit. ६ सि० inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं. ७ सि०— विभावनभावो, M.— विभावनभाववसेन. ८ M.— अनिच्चादिलक्खणं. ९ सि०— सण्हत्थेन.

उप्पज्जति तं सत्तं<sup>१</sup> हितपटिपत्तिर्यं<sup>२</sup> संपयुत्तधम्मे च याथावलक्खणपटिवेधे परिणेतो<sup>३</sup> ति परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मे विपस्सती ति विपस्सना । सम्मा पकारेहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उप्पथं पटिपत्ते सिन्धवे वीथि-आरोपणत्थं विज्झनपतोदो विय उप्पथे धावनककूटचित्तं वीथिआरोपणत्थं विज्झती ति पतोदो ।

(२८९) दस्सनलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंखातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । किलेसच्छेदनट्टेन पञ्चा व सत्थं पञ्चासत्थं । अच्चुग्गतट्टेन पञ्चा व पासादो पञ्चापासादो । आलोकनट्टेन पञ्चा व आलोको पञ्चा-आलोको । ओभासनट्टेन पञ्चा व ओभावो पञ्चा-ओभावो । पज्जोतनट्टेन पञ्चा व पज्जोतो पञ्चापज्जोतो । पञ्चवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्रिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकस्मिं अत्थे सिद्धे, यानेतानि “चत्तारो” मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-लोको अग्यालोको पञ्चालोको । इमे खो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदगं भिक्खवे इमेसं चतुन्नं आलोकानं यदिदं पञ्चालोको” ति । तथा “चत्तारो” मे भिक्खवे ओभासा... पे०... चत्तारो” मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०] ति सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनु रूपेण इदानीं देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विमज्जमानो सुविभक्तो होति । अज्झथा व अज्जो बुज्झति, अज्झथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणट्टेन रतिदायकट्टेन रतिजनकट्टेन चित्तिकेतट्टेन दुल्लभपातुमावट्टेन अतुल्लट्टेन अनोमसत्तपरिमोहट्टेन च पञ्चा व रतनं पञ्चारतनं । न तेन सत्ता मुय्हन्ति, सत्थं वा आरम्भणे न मुय्हतीं ति अमोहो । धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि- [149]- पक्खभाव-रीपनत्थं । तेनेतं दीपेति— ख्यायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंखातो अमोहो नाम इध अधिपेती ति । सम्मादिट्ठो ति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठि ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयू ति तेसं सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनट्टेन आयु, तस्मिं हि सति अरूपधम्मा अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा आयू ति वुच्चति । इदमस्स

१ सी०, म०— अचहितपटिपत्तिर्यं. २ सी०, म०— परिणामेती ति. ३ सि०, म०— omit. ४ सी०, म० inserts hereafter पतोदो विय. ५ सि० inserts hereafter पञ्चा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं. ६ सि०— वित्तिकेत्येन. ७ सि० inserts hereafter अमुय्हनमत्तमेव वा तं. ८ See ३.२८७. ९ See ३.२८३.

समावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिष्ठन्ति यपेन्ति यपेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा **डिती** ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताय तिष्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति **यपना** । तथा **यापना** । एवं बुज्जनक-सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रसत्तं कतं । एताय इरियन्ती ति **इरियना** । वत्तन्ती ति **वत्तना** । पालयन्ती ति **पालना** । जीवन्ति एतेना ति **जीवितं** । अनुपालनलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति **जीवितिन्द्रियं** ।

(२९२) हिस्वलनिहेसे [§ ३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिंगविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि अत्थो वेदितव्यो । **हिरियितव्वेना** ति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियितव्वयुत्तकं कायदुच्चरितादि-धम्मे हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । **पापकानं** ति लामकानं । **अकुसलानं धम्मानं** ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । **समापत्तिया** ति इदं पि उपयोगत्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलामं समझिमावं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । ओत्तप्पवलनिहेसे [§ ३१] ओत्तप्पितव्वेना ति हेत्वत्थे करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुत्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तप्पकाराय च समा-पत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुभूताय ओत्तप्पति, भायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिहेसे [§ ३२] अलुब्भनकवसेन **अलोमो** । न लुब्भती ति पि अलोमो । इदमस्स समावपदं । **अलुब्भना** ति अलुब्भनाकारो । लोभसमझि-पुगलो लुब्भितो नाम । न-लुब्भितो अलुब्भितो । [150] अलुब्भितस्स भावो **अलुब्भितत्तं** । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति **असारागो** । **असारज्जना** ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो **असारज्जितत्तं** । न अभिज्जायती ति **अनभिज्जा** । **अलोमो कुसलमूलं** ति अलोमसंखातं कुसलमूलं । अलोमो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पचयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पचयट्ठेन मूलं वा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिहेसे [§ ३३] अदुस्सनकवसेन **अदोसो** । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स समावपदं । **अदुस्सना** ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो **अदुस्सितत्तं** । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति **अव्यापादो** । कोध-दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो ति **अव्यापज्जो** । अदोससंखातं कुसलमूलं **अदोसो कुसलमूलं** । तं वुत्तत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सदिनिहेसादीसु [§ ४०...] यस्मा कायो ति तयो खन्धा अधिपेता, तस्मा **वेदनाखन्धस्सा** ति वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताय ते धम्मा, विगतदरया भवन्ति, समस्सासप्पत्ता ति **पस्सद्धि** । दुतियपदं उपसगावसेन वड्डितं । **पस्सम्भना** ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसगावसेन वड्डितं । पस्सद्धि-

१ सी०, सि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्सम्भितस्स खन्धत्तयस्स भावो **पटिप्पस्सम्भितत्तं** । सब्बपदेहि पि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विज्जाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । **लहुता** ति लहुताकारो । **लहुपरिणामता** ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मानं ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीधं सीधं पवत्तनसमत्थता ति वुत्तं होति । **अदन्धनता** ति गरुभावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अत्थो । **अवित्थनता** ति यीनमानोदि-किलेसमारस्स अभावेन अयद्धता<sup>१</sup> । एवं पठमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो<sup>२</sup> कथितो । दुतियनयेन विज्जाण-क्खन्धस्स लहुताकारो<sup>३</sup> कथितो ।

(२९६) [151] **मुदुता** [§ ४४] ति मुदुभावो । **महवता** ति महवं वुत्तति सिनिद्धं, मट्ठं; मुदुनो भावो महवता । **अकक्खलता** अकक्खलभावो । **अकठिनता** ति अकठिनभावो । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स मुदुताकारो<sup>४</sup> कथितो । **कम्मज्जता** ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगक्खमता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यज्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स कम्मनियकारो व कथितो । **पगुणता** ति पगुणभावो, अनातुरता निगिलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यज्जनवसेन वड्डितं । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स निगिलानाकारो व कथितो । **उजुता** [§ ५०] ति उजुभावो<sup>५</sup>, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अत्थो । **अकुसलस्स** खन्धत्तयस्स विज्जाणस्स च भावो **उजुकता** । **अजिम्हता** ति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । **अवङ्कता** ति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । **अकुटिलता** ति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

(२९७) यो हि पापं कत्वा व 'न करोमी' ति भासति, सो गत्वा पच्चो-सकनताय 'गोमुत्तवंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'भायामहं पापस्सा' ति भासति, सो येमुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न भायेय्या' ति भासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवंको' नाम होति । यस्स वा तांणि कम्मद्वारानि असुद्धानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यानि कानि चि द्वे, सो 'चन्दलेखावंको' नाम । यस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गल-कोटिवंको' नाम । दीघमाणका पनाहु—एकच्चो भिक्खु पठमव्ये एकवीस-तिर्यो अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवंको' नाम । एको पठम-

१ M. यीनमिद्धादि°. २ म०—अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा यीनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.—लहुताकारो. ४ M.—मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०—उजुकता. ६ म०—सी०. सि०—उजुकभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलटीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.



वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवय-  
पच्छिमवयसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेखावंको' नाम । एको पठमवये पि  
मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति,  
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलकोटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिग्घता वंकता  
कुटिलता ति वुच्चति । तासं पटिकखेपवसेन अजिग्घतादिका वुत्ता । खन्धाधिठ्ठा  
नाम देसना कता । खन्धानं हि एता अजिग्घतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं  
सब्बेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्सा  
ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उज्जुकाकारो कथितो ति वेदितव्वो ।

(२९९) इदानीं ध्यायं ये वा पना ति [§ ५७] अप्पनावारो वुत्तो, तेन  
धम्मदेसवारे दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येव संखेपतो निद्देसो कथितो होती ति ।

निद्देसवारकर्था निद्रिता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिद्देसो धम्मदेसो अप्पना ति उद्देसवारे  
चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिद्देसो धम्मदेसो अप्पना ति निद्देसवारे चतूहि  
परिच्छेदेही ति अट्टपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मववत्थानवारो निद्रितो व होति ।

### [ (ii) संगहवारो ]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§ ५८]  
ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देस-पटिनिद्देसानं वसेन ति विधो होति । तत्थ  
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा' ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं  
समये चत्तारो खन्धा [§ ५९] ति आदिको निद्देसो । कतमे तस्मिं समये  
वेदनाखन्धो [§ ६०] ति आदिको पटिनिद्देसो ति वेदितव्वो । तत्थ उद्देसवारे  
चत्तारो खन्धा ति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एवमर्थो वेदितव्वो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, ये  
तस्मिं समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना, टपेत्वा ये-वा-पनके, पालिं आरूढ्वा अतिरेक-  
वण्णासधम्मा, ते सब्बे पि संगहमाना रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ म०—खन्धाधिठ्ठाना व; सि०—खन्धाधिठ्ठानदेसना. २ See १.२५१-  
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also  
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See  
notes on this in ३.१५७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,  
३१२.

हेट्ठा वुत्तेन आयतनट्ठेन द्वे व आयतनानि होन्ति । समावट्ठेन सुज्जतट्ठेन  
निस्सत्तट्ठेन द्वे व धातुयो होन्ति । पच्चयसंखातेन आहारट्ठेन तयो वेत्थ धम्मा  
आहारा होन्ति । अवसेसा नो-आहारा । 'किं पनेते अज्जमज्जं वा तं-समुट्ठान-  
रूपस्स वा पच्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति,  
अज्जथा चा ति समाने पि पच्चयत्ते' अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति  
वुत्ता । कथं ? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पच्चया  
होन्ति, तेसं च पच्चयो होति, तिरस्सो च वेदना आहरति । मनोसज्जेतनाहारो तेसं  
च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विज्जाणाहारो तेसं च पच्चयो होति  
पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति । 'ननु च सो विपाको व, इदं पन कुसलविज्जाणं'  
ति ? 'किंचा पि कुसलविज्जाणं, तं-सरिक्खताय पन विज्जाणाहारो त्वेव वुत्तं ।  
उपत्थम्भकट्ठेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवल्लिं-  
काराहारो विय रूपकायस्स, उपत्थम्भकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—“अरूपिनो  
आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुट्ठानानं च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो”  
[तिकप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अज्झत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कवल्लिकारा-  
हारो च इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कवल्लिकारा-  
हारभक्खानं सत्तानं रूपकायस्स कवल्लिकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो,  
विज्जाणस्स मनोसज्जेतना, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह—“स्येयथा पि भिक्खवे  
अयं कायो आहारद्वितिको, आहारं पटिच्च तिठ्ठति, अनाहारो नो तिठ्ठती”  
[सं० ५.६४] ति । तथा फस्सपच्चया वेदना, संखारपच्चया विज्जाणं, विज्जाण-  
पच्चया नामरूपं ति । अधिपतियट्ठेन पन अट्ठेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-  
सेसा । तेन वुत्तं—अट्ठिन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिज्झायनट्ठेन पञ्चे व धम्मा  
ज्ञानंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] निज्झायनट्ठेन च  
हेत्वट्ठेन च पञ्चेव धम्मा मगंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिको मग्गो होती  
ति । किञ्चा पि हि अट्ठंगिको अरियमग्गो, लोकिवचित्ते पन एककखणे तिरस्सो  
विरतियो च लब्धमन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) 'ननु च "यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेतं अट्ठंगिकस्स  
मगस्स अधिवचनं" [सं० ४.१९५] ति इमस्मिं सुत्ते "यथेव लोकुत्तरमग्गो अट्ठ-  
ंगिको, पुब्बभागविपरसनामग्गो पि तथेव अट्ठंगिको" ति "यथागत"-वचनेन इमस्स-  
त्थस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अट्ठंगिकेन भवितव्वं ति ? 'न भवितव्वं । अयं  
हि सुत्तन्तिकदेसना नाम परियायदेसना । तेनेवाह—“पुब्बे व खो पन'स्स काय-

१ ३.२७५. २ सि०, M.—आहरणट्ठेन. ३ सि०, सी०—पच्चयत्थे. ४ सि०—  
विय; M.—व. ५ § ५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [मं० ३.२८९] ति। अयं पन निष्परियायदेसना। लोकियचित्तरिं हि तिरसो विरतियो एकक्खणे न लब्भन्ति, तस्मा ‘पञ्चंगिको’ व वुत्तो ति।

(३०५) अकम्पियद्वेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति। मूलद्वेन तयो व धम्मा हेतू। पुसनद्वेन एको व धम्मो फस्सो। वेदयितद्वेन एको व धम्मो वेदना। संजानद्वेन एको व धम्मो सञ्जा। सञ्चेतनद्वेन एको व धम्मो चेतना। चित्तविचित्तद्वेन एको व धम्मो चित्तं। रासद्वेन चैव वेदयितद्वेन च एको व धम्मो वेदनाखन्धो। रासद्वेन च संजाननद्वेन च एको व धम्मो सञ्जाखन्धो। रासद्वेन च अभिसंखरणद्वेन च एको व धम्मो संस्कारखन्धो। रासद्वेन च चित्तविचित्तद्वेन च एको व धम्मो विज्जाणकखन्धो। विजाननद्वेन चैव हेतुं वुत्त-आयतनद्वेन च एकमेव मनायतनं। विजाननद्वेन अधिपतियद्वेन च एकमेव मनिन्दियं। विजाननद्वेन समावसुञ्जतनिस्सत्तद्वेन च एको व धम्मो मनोविज्जाणधातु नाम होति, न अवसेसा। ठपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सब्बे पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातु येव होन्ती ति।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन अप्पनावारेन इधा पि हेत्वा वुत्तौ ये-वा-पनका संगहिता व। यथा च इध एवं [155] सब्बत्थ। इतो परं हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम। निहेस-पटिनिहेसवारो हेत्वा वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितव्वो ति।

संगहवारो निद्रितो।

कोट्टासवारो ति पि एतस्सेव नामं।

### [ (iii) सुञ्जतवारो ]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [§१२१] ति सुञ्जतवारो आरब्धो। सो उद्देस-निहेसवसेन द्विधा ववत्थित्ते। तत्थ उद्देसवारे ‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीसति कोट्टासा होन्ति। सब्बकोट्टासेसु च ‘चित्तो द्वे तयो’ ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो। कस्मा? संगहवारो परिच्छिन्नत्ता। तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता। न हेत्थ सत्तो वा भावो वा अत्ता वा उपलब्धति। धम्मा व एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायिका ति इमिस्सा सुञ्जताय दीपनत्थं वुत्ता। तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो—

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना अतिरेकपण्णार्स धम्मा समावद्वेन धम्मा एव होन्ति। न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२. ४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ §५८. ७-७ M.-सस्सतो भावो. ८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२; also see ३.३१२.

अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुग्गलो वा होती ति। तथा रासद्वेन खन्धा व होन्ती ति। एवं पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा। यस्मा पन ज्ञानतो अञ्जं ज्ञानङ्गं, मग्गतो वा अञ्जं मग्गाङ्गं नत्थि, तस्मा इध ‘ज्ञानं होति, मग्गो होति’ [§१२१] इत्थेव वुत्तं। उपनिज्झायनद्वेन हि ज्ञानमेव हेत्वेद्वेन मग्गो व होति। न अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा ति। एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना कातव्वा। निहेसवारो उत्तानत्थो येवा ति।

सुञ्जतवारो निद्रितो।

निद्रिता च तीहि महावारेहि मण्डेत्वा निद्रिट्टस्स पठमचित्तस्स अत्थवण्णना।

### [दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन “कतमे धम्मा” [§१४६] ति आदि आरब्धं। तेसु सब्बेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावारा वेदितव्वा। न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदानं अत्थो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्वो। इतोपरं हि अपुब्बपदवण्णनं येव करिस्साम। इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिहेसे ससंखारेना ति इदमेव अपुब्बं। तस्सत्थो—सह संखारेना ति ससंखारो। तेन ससंखारेन सप्पयोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो। येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्पयोगेन स-उपायेन इदं उप्पज्जति। तस्सेवं उप्पत्ति वेदितव्वा—इधेकच्चो भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेतियंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते ‘मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी’ ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—‘भिक्खुस्स नाम चेतियंगणं वा थेरुपट्टानं वा धम्मस्सवनं वा अगन्तुं असारुप्पं, गमिस्सामी’ ति गच्छति। तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गाहवसेन वा ‘एहि, इदं करोही’ ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसलचित्तं ससंखारेन पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होती ति।

दुतियचित्तं निद्रितं।

### [ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [§१४७] जाणविप्पयुत्तं ति जाणेन विप्पयुत्तं ति जाण-

१ सि० adds hereafter जीवो वा. २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. ४ M and PTS. insert hereafter स-उत्साहिन. ५ सी०, M, PTS.—‘गहणेन.

विषयुत्तं । इदं पि हि आरम्भणे हट्ठपहट्ठं होति परिच्छिन्दनकजाणं पनेत्थ न होति । तस्मा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिस्वा 'अयं थेरो मय्ह' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्वं । पालियं पनेत्थ सत्तसु<sup>१</sup> ठानेसु पञ्चा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निष्ठितं ।

### [चतुर्थं चित्तं]

[३११] चतुर्थचित्ते पि [§ १४९] एसेव नयो । इदं पन ससंखारेना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दोपेन्ति ते च अनधिका समाना पि हट्ठपहट्ठा वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्वं ।

### [पञ्चमं चित्तं]

[३१२] पञ्चमे [§ १५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्तं । इदं हि आरम्भणे मज्झत्तं होति । परिच्छिन्दनकजाणं पेत्य होति येव । पालियं पनेत्थ ज्ञानचतुके<sup>२</sup> उपेक्खा होति इन्द्रियद्वके उपेक्खिन्द्रियं होती ति वत्वा सब्बेसं पि वेदनापदानं निहेसे सातासातसुखदुक्खपरिक्खेपवसेन देसनं कत्वा अदुक्खमसुखवेदना कथिता । तस्मा मज्झत्तलक्खणे इन्दुदुक्खणवसेन उपेक्खिन्द्रियभावो वेदितव्वो । पदपटिपाटिया च एकरिमं ठाने पीति परिहीना व । तस्मा चित्तगवसेन पालिं आरूढ्वा पञ्चपण्णासेव<sup>३</sup> धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सब्बकोट्टासेसु सब्बवारिसु च विनिच्छयो वेदितव्वो ।

### [छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

[३१३] छट्ठसत्तमअट्ठमानि दुतियततियचतुर्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । केवलं इमेसु वेदनापरिवत्तनं चैव पीतिपरिहानं च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करुणामुदितापरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पत्ति महाअट्ठकथायं अनुज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

[३१४] तानि सब्बानि पि दसहि पुञ्जकिरियवत्थूहि दीपेतव्वानि । कथं? दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु, सीलमयं..., भावनामयं..., अपचित्तिसहगतं..., वेय्यावच्चसहगतं..., पत्तानुप्पदानं..., अब्भनुमोदनं..., देसनामयं..., सवणमयं..., दिट्ठेजुक्कम्मपुञ्जकिरियवत्थू ति इमानि दस पुञ्जकिरियवत्थूनि नाम ।

१ See foot-note on § 147. २ M., PTS. पञ्चके; but see § 150, §§ 156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०— दिट्ठि'जु'; सी०— दिट्ठि'जु'.

(३१५) तत्थ दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेसं तेसं आनि-संसानं वत्थु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । तत्थ चीवरादीसु चतुसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा छसु आरम्भणेषु, अन्नादीसु वा दससु दानवत्थुसु, तं तं देन्तस्स तेसं तेसं उप्पादनतो पट्टाय पुब्बभागे, परिच्चागकाले, पच्छा सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेषु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पञ्चसीलं अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पब्बजिस्सामी' ति विहारं गच्छन्तस्स, पब्बजन्तस्स, 'मनोरथं मत्थकं पापेत्वा पब्बजितो वत' भिद्, साधु सुट्ठु' ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चयेकवन्तस्स, आपायगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि<sup>१</sup> सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पटिसम्भिमदायं वुत्तेन विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स, सोतं...पे०...मनं,...रूपे...पे०...धम्मे,...चक्खुविज्जाणं...पे०...मनोविज्जाणं,...चक्खु-संफस्सं...पे०...मनोसम्फस्सं, चक्खुसंफस्सजं वेदनं...पे०...मनोसम्फस्सजं वेदनं, रूपसञ्जं...पे०...जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स पवत्ता चेतना, अट्ठतिंसाय वा आरम्भणेषु अप्पनं अप्पत्ता सब्बा पि चेतना (iii) 'भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पन दिस्वा पच्चुग्गामन-पत्तचीवर-पटिग्गहण-अभिवादन-मग्गसंपदानादिवसेन (iv) 'अपचित्तिसहगतं' वेदितव्वं । बुद्धतरानं वत्तपटिवत्तकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे भिक्खुं समादपेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खून् पत्तं आहरा' ति सुत्वा वेगेन गन्त्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावट्टिककाले (v) 'वेय्यावच्चसहगतं' वेदितव्वं ।

(३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'असुकस्स नाम पत्ति होतू' ति वा, 'सब्बसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुप्पदानं' वेदितव्वं । किं पनेव पत्तिं ददतो पुञ्जक्खयो होती ति? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जालेत्वा ततो दीपसहस्सं जालेन्तस्स पठमदीपो खीणो ति न वत्तव्वो; पुरिमालोकेन पन सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्तिं ददतो परिहानि नाम नत्थि । बुद्धिं येव पन होती ति वेदितव्वं । परेहि दिन्नाय पत्तिया वा अज्जाय वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुट्ठु' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अब्भनुमोदनं' वेदितव्वं । एको 'एवं धम्मकथिको ति मं जानिस्सन्ती' ति इच्छाय ठत्वा लाभगरुको हुत्वा देसेति, तं न महफलं । एको अत्तनो पग्गुणं धम्मं अपच्चासिसमानो विमुत्तायतनसीसेन परेसं देसेति, इदं (viii) 'देसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ सी०, म०— 'दीनं. २ See Vim. 38-39; MCom. i. 195, ii. 236, 358; Netti. 89.

सुणन्तो 'इति मे सद्धो ति जानिस्सन्ती' ति सुणाति, तं न महप्फलं । एको 'एवं मे महप्फलं भविस्सती' ति हितकरणेन मुदुचित्तेन धम्मं सुणाति, इदं (ix) 'सत्तणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उजुं करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघभाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्जं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकमावेनेव महप्फलं होती' ति । एतेषु पन पुञ्जकिरियवत्थुसु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दानं ददतो उपपज्जति, 'दिन्नं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । एवं पुब्बचेतनं सुञ्चन-चेतनं अपरचेतनं ति तिरसो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, सीलपूर्णकाले उपपज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे<sup>३</sup>... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दिट्ठिं उजुकं करोन्तस्स उपपज्जति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठुजुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुत्ते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवत्थूनि आगतानि । तेषु इतरेसं पि संगहो वेदितव्वो । अपचिति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानु-प्पदान-अब्भनुमोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मानि भावनामये । ये पन 'दिट्ठुजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं' ति वदन्ति तेसं तं तीसु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संखेपतो तीणि हुत्वा विस्तरतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेषु 'दानं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अज्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेसं येव अज्जतरेन देति; 'दानं मे दिन्नं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचितिकम्मं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायवेय्यावटिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२०) 'पत्तिं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिन्ना मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, सुणन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन सुणाति, 'सुत्तं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, उजुकं करोन्तो पन चतुन्नं जाणसंपयुत्तानं अज्जतरेन करोति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तो अट्ठन्नं अज्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो<sup>१</sup> अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासस्स हि पुरत्थिमदिसाय वा पच्छिमउत्तरदाक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनसतानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी<sup>२</sup> ति परिच्छेदो नत्थि । सिनेरुमत्तं पि अयोकूटं पठवि द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्तं मस्सेथेय<sup>३</sup>, नो पतिट्ठं लमेथ, एवं (i) आकासं अनन्तं नाम । चक्कवाळानं पि सतेहि वा सहस्सेहि वा<sup>४</sup> परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि अकनिट्ठभवने निव्वत्ता, दळ्ळहयामधेनुग्गाहस्स सहहुकेन सेरेन तिरियं तालच्छायं अतिक्रमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसतसहस्स-अतिक्रमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मणो 'चक्कवाळपरियन्तं पस्सिस्सामी' ति तेन जवेन धावेय्युं, चक्कवाळपरियन्तं अदिस्सा व परिनिव्वायेय्युं, एवं (ii) चक्कवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्टकथलट्टकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्ससहगत-जाणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स बहूनि उपपज्जन्ति । बहुन्नं पि बहूनि उपपज्जन्ति । तानि सब्बानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन जाणसंपयुत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ...पे<sup>५</sup>... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS- सत्तकायो. २ M., PTS-<sup>०</sup>नि and insert hereafter एत्तकानि योजनसतसहस्सानी ति. ३ म०, M.- मस्सेथेय. ४ सि० inserts hereafter सतसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.- 'धम्म'.

सहगतं आणविप्पयुत्तं दुहेतुकं<sup>१</sup> ससंखारिकं चित्तं ति। एवं सब्बानि पि अपरिमाणेषु चक्रवालेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्भासंनुद्धो महातुलाय तुल्यमानो विय, तुम्हे पक्खित्वा मिनमानो विय, सब्बञ्जुतआणन परिच्छिन्दित्वा 'अट्टवेतानी' ति सरिक्खट्टेन अट्टेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने लब्धिधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं। पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपजान-कतं अत्थि असंपजानकतं। तत्थ अत्तनो धम्मताय कतं 'सयंकारं' नाम। परं करोन्तं दिस्वा कतं 'परंकारं' नाम। सहत्थेन कतं 'साहत्थिकं' नाम। आणापेत्वा कारितं 'आणत्तिकं' नाम। कम्मं च फलं च सद्वित्त्वा कतं 'संपजानकतं' नाम। कम्मं पि फलं पि अजानित्वा कतं 'असंपजानकतं' नाम। तेषु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्टन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति। परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेसं अट्टन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति। संपजानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति। असंपजानकरणं चतूहि आणविप्पयुत्तेहि।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चतस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता—पच्चयानं धम्मिकता, चेतना-महत्तं, वत्थुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति। तत्थ धम्मेन समेन उप्पन्ना पच्चया 'धम्मिका' नाम। [162] सद्वित्त्वा ओकप्पेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति। खीणासवभावो 'वत्थुसंपत्ति' नाम। खीणासवस्सेव निरोधा वुद्धितभावो 'गुणातिरेकता' नाम। इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्कोन्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येव अत्तमावे विपाकं देति। पुण्णकसेट्ठि-काकवल्लियं-सुमनमालाकारादीनं विय।

(३२५) संखेपतो पनेतं सब्बं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचिच्छेदेन एकमेव होति। वेदनावसेन सोमनस्ससहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुविधं होति। आणविभत्तिदेसनावसेन चतुर्विधं होति। सोमनस्स-सहगतं आणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं हि उपेक्खाहगतं आणसंपयुत्तं असं-खारिकं महाचित्तं च आणसंपयुत्तं असंखारिकं च एकमेव होति। तथा आणसम्पयुत्तं ससंखारिकं, आणविप्पयुत्तं असंखारिकं, आणविप्पयुत्तं ससंखारिकं चा ति। एवं आणविभत्तिदेसनावसेन चतुर्विधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविभत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि ससंखारिकानी ति अट्टेव कुसलचित्तानि होन्ति। तानि याथावतो जत्वा भंग्वा सब्बञ्जु गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिक्खति देसेति

१ सी०, म०— दिहेतुकं. २ ध० अ० १.३८५; सि०— कालवल्लिय; म०— काकवल्लिय. ३ ध० अ० २.४०.

पञ्जपेति पट्ठपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोती ति।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय  
कामावचरकुसलनिहेसो<sup>१</sup>  
समत्तो।

### [रूपावचरकुसलकर्था]

(३२६) इदानि रूपावचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] ति आदि आरब्धं। तत्थ रूपावचरकुसलं मग्गं भावेती ति रूपं वुच्चति रूपमवो। उपपत्ती ति निब्बत्ति जाति संजाति। मग्गो ति उपायो। वचनत्थो पनेत्थ— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्पादेती ति मग्गो। इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निब्बत्ति जाति सज्जाति, तं मग्गं भावेती ति। किं पनेतेन नियमतो रूपमवे उपपत्ति होती ति? न होति। "समाधिं भिक्खवे भावेय, समाहितो यथाभूतं पजानोति परस्सी" [Of. सं० ३.१३; ५.४१४...] ति एवं वुत्ते न हि निब्बेधभागियेन रूपमवातिक्रमो पि होति। रूपपत्तिया पन इतो अञ्जो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं 'रूपपत्तिया मग्गं भावेती' ति। अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनाय संपयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि। "निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगामिं च मग्गं" [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वै मग्गो नाम।

"सद्धा हिरियं कुसलं च दानं। धम्मा एते सप्पुरिसानुयाता।

एतं हि मग्गं दिवियं<sup>२</sup> वदन्ति। एतेन हि गच्छति देवलोकं" [अं० ४.२३६] ति। एत्थ चेतनासंपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम। "अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा" [म० ३.१००] ति संखारपत्तिसुत्तादीसु चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम। इमस्मिं पन ठाने 'ज्ञानं' ति वचनतो चेतनासम्पयुत्ता अधिप्पेता। यस्मा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकड्ढति, तस्मा चेतना पि चेतनासम्पयुत्तधम्मा पि वट्टन्ति येव।

(३२७) भावेती ति जनेति उप्पादेति वट्टेति। अयं ताव इध भावनाय अत्थो। अञ्जत्थ पन उपसगवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एवं अञ्जत्था पि अत्थो होति। तत्थ "इध उदायि मम सावका अधिसीले संभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६. ३ सी०, सि०— रूपभावो. ४ सि० inserts hereafter सज्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so. ७ न० ३.९९-१०३.



सम्पणो गौतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओक्कप्पना ति अत्थो । “सीलपरिभाविता समाधि महप्फलो होति महानिंससे, समाधिपरिभाविता पञ्ञा महप्फला होति महानिंससा, पञ्ञापरिभावितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि विमुच्चती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इंघ रूपं विभावेहि, वेदनं... सज्जं...संखारे... विज्जाणं विभावेही” [ ] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादनववृद्धेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिप्पेता । तेन वुत्तं—“भावेती ति जनेति उप्पादेति ववृद्धेती” ति ।

(३२९) **विविच्चेव कामेही** ति कामेहि विविचित्वा, विना हुत्वा, अपकम्बित्वा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितव्यो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज विहरणसमये अविज्जमानानं पितृकामानं तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खमावं, कामपरिच्चागेनेव च<sup>३</sup>स्स अधिगमं दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने<sup>३</sup> इदं पज्जा-यति—ननु च<sup>३</sup>स्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खमूता येसु सति इदं न पवत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विद्यते ? तेसं परिच्चागेनेव च<sup>३</sup>स्स अधिगमो होति ओरिमतीर-परिच्चागेन पारिमतीरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तथ सिया— ‘कस्मा पनेस पुब्वपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञानं उपसंपज विहरेय्या ति?’ ‘न खो पनेनं एवं दट्ठब्बं । तं निस्सरणतो हि पुब्वपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह— “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्मं” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इधेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुतियो समणो” [म० १.६३; अं० २.२३८] ति एतथ ‘एव’-कारो अनित्वा वुच्चति, एवं वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहि पि नीवरणसंस्वातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसंपज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठब्बो ।

‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मही’ ति एव पदद्वये पि एस दट्ठब्बा ।

१ सि०- सोधितभवतो. २ With ३.३२९-३३५ of. विमु० ४.८१-८८  
३ M.-कथिरमाने, ४-४ म०-नन्विमस्त; M.-नूनमस्त; सि०- नूनमिस्त.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविञ्चा ति इभिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो  
कायविवेकादयो च सन्वे पि विवेका संग्रहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-  
विवेको विस्वम्भनविवेको ति तयो एव इह दृष्ट्वा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निहसे “कतमे वयुका मा ? मनापिया रूपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वयुका मा वुत्ता, ये च तथेव विभंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकप्पो कामो, रागो कामो, संकप्परागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बे पि संगहिता इच्चैव दट्ठब्बा । एवं हि सति विविचेव कामेही ति वयुका मेहि पि विविचेवा ति अत्थो युज्जति । तेन काय-विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सब्बा-कुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चैत्थ वयुका मेहि विवेकवचनतो येव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वक्तुकाम-किलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुप्पहानं, दुत्तिथेन संकिलेसप्पहानं; पठमेन लोलमावस्स हेतुपरिच्चागो, दुत्तिथेन बालमावस्स; पठमेन पयोगसुद्धि, दुत्तिथेन आसयपोसनं विभावितं होती ति पि जातब्बं । एस ताव नयो ‘कामेही’ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे । किलेस-कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एयमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिपेत्तो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Of. वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे ज्ञानंगपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुत्तिथपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्त्वा ‘कामेही’ ति वुत्तं ।

(३३३) अञ्जेसं पि च धम्मानं अकुसलभावे विज्जमाने “तथ कतमे अकुसला धम्मा? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे उपरि-  
 ज्ञानंगपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानी ति । नीवरणानि हि  
 ज्ञानंगपच्चनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, विद्धंसकानि, विघातकानि ति  
 वुत्तं होति । तथा हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को  
 थीनमिदस्स, सुखं उद्धचुकुकुच्चस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति पेटकै वुत्तं ।  
 (३३४) एवमेथ “विविचेव कामेही” ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खभन-

(३३४) एवमेतथ 'विविचेव कामेही'ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खमन-

१ विमु० ४.८२; पठि० २.२२०, वि० अ० ३१६. २ सी०, M. omit.  
३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२५७ reads "तस्य कतमे कामा ? छन्दो कामो"  
which is also quoted in विमु० ४.८५. ५ सी०, M.- यथा. ६ Cf.  
विमु० ४.८६; विमुक्ति ४९, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको बुत्तो होति । “विविच अकुसलेहि धम्मोही”ति इमिना पञ्चन्नं पि नीवरणानं । अगहितगहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघात-[166]-वत्थुभेदादिविसयानं दोसमोहानं । औघादीसु वा धम्मसु पठमेन कामोघ-कामयोग-कामासव-उपादान-अभिज्झाकायगन्ध-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओष-योगासव-उपादानगन्धसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन आविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोभसंपयुत्त-अट्ठचित्तुप्पादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुप्पादानं विकल्पंनविवेको बुत्तो होतीति वेदितव्वो । अयं ताव “विविचेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मोही”ति एत्थ अत्यप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पणानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगङ्गं दस्सेतुं **सवितकं सविचारं** ति आदि वुत्तं । तत्थं हेट्ठा वुत्तलक्खणादिविभागेन अप्पनासंपयोगतो रूपावचरभावप्पत्तेन वितक्केन चैव विचारेन च सह वत्तति । रुक्खो विय पुप्फेन फलेन चा ति इदं ज्ञानं सवितकं सविचारं ति वुच्चति । विमंगे पन “इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती” [वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाधिद्वाना देसना कता । अत्थो पन तत्रा पि एवमेव दट्ठव्वो । **विवेकजं** ति— एत्थ विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) **पीतिसुखं** ति— एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठा पकासितानेव । तेसु वुत्तपकाराय पञ्चविधाय पीतिया अप्पनासमाधिरस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधिसंपयोगं गता फरणा पीति— अयं इमस्मिं अत्थे अधिप्पेता पीती ति । अयं च पीति इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेत्य विवेकजमेव होति । तं च’स्स अत्थि । तस्मा एकपदेनेव “विवेकजपीतिसुखं” ति पि वुत्तं युज्जति । विमंगे पन “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं” [वि० २५७] ति आदिना नयेन वुत्तं । अत्थो पन तथा पि एवमेव दट्ठव्वो ।

(३३७) [167] **पठमं ज्ञानं** ति— एत्थ गणनानुपुब्बतो **पठमं** । पठमं उपपन्नं ति पि पठमं । पठमं समापजितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकन्तलक्खणं ।

१-१ See Chart (चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance) accompanying धम्मसंगमि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विमु० ४८८-९१ are lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विमु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०. ६ सि०- गणनानुपुब्बताय; अ० यो० gives गणनानुपुब्बिता (?)

विण्णवसीमावो हि अट्ठसमापत्तिलाभी आदितो पट्ठाय मत्थकं पापेन्तो पि समापजितुं सकोति । मत्थकतो पट्ठाय आदिं पापेन्तो पि समापजितुं सकोति । अन्तरन्तरा ओक्कमन्तो पि सकोति । एवं पुब्बुप्पत्तियट्ठेन पन पठमं नाम होति । **ज्ञानं** ति दुविधं ज्ञानं— आरम्भणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तत्थ अट्ठ समापत्तियो पठवीकसिणादिआरम्भणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्भणूपनिज्ज्ञानं ति संखं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तत्थ विपस्सना अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चस्स मग्गेन इज्झन्ततो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधसत्तं तथलक्खणं उपनिज्ज्ञायतीति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेसु इमस्मिं अत्थे आरम्भणूपनिज्ज्ञानं अधिप्पेतं । तस्मा आरम्भणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्वं ।

(३३८) **उपसम्पज्जा** ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति । उपसंपादयित्वा वा निष्पादित्वा ति वुत्तं होति । विमंगे पन “उपसंपज्जा ति पठमस्स ज्ञानस्स लाभो पटिलामो पत्ति सम्पात्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसंपदा” [वि० २५७] ति वुत्तं । तस्सा पि एवमेव’त्थो दट्ठव्वो । **विहरती** ति तदनुरूपेन इरिया-पथविहारेन इतिवुत्तपकारज्ज्ञानसमङ्गी हुत्वा अत्तभावस्स इरियनं वुत्तिं पालनं यपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्पादेति । वुत्तं हेतं विमंगे— “विहरती ति इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती” [वि० २५७] ति । **पठवीकसिणं** ति एत्थ पठवीमण्डलं पि सकलट्ठेन पठवीकसिणं ति वुच्चति । तं निरसाय पटिलद्धनिमित्तं पि । निमित्तं पटिलद्धज्ज्ञानं पि । तत्थ इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पठवीकसिणं ति वेदितव्वं । पठवीकसिणसंखातं ज्ञानं उपसंपज्जा विहरती ति अयं हेत्थ संखेपत्थो ।

(३३९) इमस्मिं [168] पन पठवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चक-ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदद्वानं विपस्सनं वड्डेत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन किं कातव्वं ति ? आदितो ताव **पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-**पच्चयसंनिरसितसंखातानि चत्तारि सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन, स्वास्स आवासादीसु दससु पल्लिवोधेषु पल्लिवोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-द्वानदायकं कल्याणमित्तं उपसंक्रमित्वा पालिया आगतेसु अट्ठतिसाये कम्मद्वानेसु अत्तनो चरियानुकूलं कम्मद्वानं उपपरिक्खन्तेन सत्तस्स इदं पठवीकसिणं अनुकूलं होति, इदमेव कम्मद्वानं गहेत्वा ज्ञानभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे

१ म० M- omit. २ विमु० ४.११९ differs. ३ सि०, म०- संख्यं. ४ विमु० ४.११९, agrees. ५ विमु० ४.१०२. ६ विमु० ४.१०३. ७ सि०- कसिणत्थेन; see विमु० ४.११९. ८-८ विमु० ३.२८. ९ On this see Vim. pp. 38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुक्खपल्लिवोधुपच्छेदं कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरक्खण-सत्त असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधअप्पनाकोसल्लपभेदं सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन जाणाधिगम्मत्थाय पटिपज्जितब्बं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं इतो पेसु पि । सब्ब-कम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज्ज विहरणसमये । फस्सो होति ... पे० ... अविकखेपो होती ति इमे कामावचर-पठमकुसल-चित्ते वुत्तप्पकारा व पदपटिपाटिया छप्पण्णासं धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-चरा, इमे भुम्मन्तरखसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दार्दियो चत्तारो व लब्धन्ति । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारो पाकतिका एवा ति ।

पठमं ।

(३४१) दुतियज्ज्ञाननिहेसे [§ १६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-समा [§ १६१] ति वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्विजं वूपसमा, समति-क्कमा; दुतियज्ज्ञानक्खणे अपातुमावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्ज्ञाने सब्बे पि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं ति वेदितब्बं । अज्ज्ञत्तं ति—नियकज्ज्ञत्तं अधिप्पेतं । विमंगे पन “अज्ज्ञत्तं पच्चत्तं” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्ज्ञत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निब्बत्तं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुत्तति सद्धा । संपसादनयोगतो ज्ञानं पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोमवूपसमेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा संपसादनं ति वुत्तं । इमस्मिं च अत्थविकप्पे ‘संपसादनं चेतसो’ ति एवं पदसंबंधो वेदि-

१ विसु० ३.२८-१३३. २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on §1; also ३.२६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See ३. ३०१, ३०८. ६ With ३.३४१-३४६ compare विसु० ४.१४०-१४८. ७ सी०-omit. ८ See २.३६.

तब्बो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे ‘चेतसो’ ति एतं एकोदिमावेन सद्धिं योजेतब्बं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारो हि अनज्झारूहत्ता अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुत्तति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वजुं वट्ठति । अथ वा संपयुत्तधम्मे उदायती ति उदि । उट्ठपेती ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिभावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं ‘चेतसो एकोदिभावं’ ति वुत्तं ।

(३४३) ‘ननु चायं सद्धा पठमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं चा ति वुत्तं ति ? वुत्तते—‘अहुं हि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोमेन वीचितरंगसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिया पि सद्धाय [170] ‘संपसादनं’ ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्थ समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिभावं ति पि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिवोधामावेन लद्धोकासा बलवती सद्धा, बलवसद्धासहायपटिलाभेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदि-तब्बं । विमंगे पन “सम्पसादनं ति या सद्धा सद्धेना ओक्कपना अभिप्पसादो; चेतसो एकोदिभावं ति या चित्तस्स ठिति सण्ठिति ... पे० ... सम्मासमाधी” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थवण्णना यथा न विरुज्जति अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एवं वेदितब्बा ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विमंगे पि वुत्तं—“इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अभ्यत्थंगता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तिकता, तेन वुत्तति अवि-तक्कं अविचारं” [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्कविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो ? अथ कस्मा पुन ‘वुत्तं अवितक्कं अविचारं’ ति ? वुत्तते—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अवोबुम्ह—‘ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतिय-ज्ञानादीनं समाधिगमो होती ति दस्संनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं’ ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किलेसकालु-सिसयस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिभावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but म० read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४५ reads दीपनत्थं.

पहाना; न पठमज्ज्ञानाभिव च अंगपातुभावा ति एवं संपसादन-एकोदिमावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितकविचारानं वूपसमा इदं अवितकं अविचारं, न ततियचतुःथज्ज्ञानानि वियं, चक्षुविज्ज्ञाणादीनि वियं च, अभावा ति एवं अवि-  
तकाविचारभावस्स हेतुपरिदीपकं च, न वितकविचारभावमत्तपरिदीपकं । वितक-  
विचारभावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितकं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं  
क्त्वा पि पुन वत्तब्बमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातं  
ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पठमं पि संपयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो  
अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तब्बतं अरहति, वितकविचारक्खोमविरहेन अतिवियं  
अचलत्ता सुप्पसन्नता च । तस्मा इमस्स वण्णमणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं ।  
पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता दुतियं । इदं दुतियं  
समापज्जती ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके  
वितकविचारपदानि परिहीनानि<sup>१</sup> मगपपञ्चके च सम्मासंकप्पदं परिहीनं । तेसं वसेन  
सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितब्बो । कोट्ठासवारे पि तिवज्झिकं ज्ञानं  
होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । सेसं पठमज्ज्ञान-  
सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्ज्ञाननिद्वेसे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो  
नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्रमो वा । उभिन्नं पन अन्तरा 'च'-  
सद्दो संपिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितकविचारानं वूपसमं वा । तत्थ  
यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चा ति  
एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा  
पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठब्बो । यदा पन वितकविचारानं  
वूपसमं सम्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितकविचारानं च वूपसमा'  
ति एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमनत्थो होति,  
तस्मा पीतिया च समतिक्रमा वितकाविचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठब्बो ।

(३४८) कामं चेते वितकविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन  
ज्ञानस्स मगपपरिदीपनत्थं वण्णमणनत्थं च एतं वुत्तं । वितकविचारानं वूपसमा ति  
हि वुत्ते इदं पज्जायति— ननु वितकविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.२०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf.

३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.३४७-३५८ compare

विमु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विमु० ४.१५५- नून.

यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानं पि सकायादिट्ठादीनं "पंचन्नं ओरं-  
मा-[172]-गियानं संयोजनानं पहानो" [Cf. अं० १.२३२] ति एवं पहानं वुच्च-  
मानं वण्णमणनं होति, तदधिगमाय उस्सुकानं उस्साहजननत्थं, एवमेव इध  
अवूपसन्तानं पि वितकविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णमणनं होति । तेनायमत्थो  
वुत्तो— 'पीतिया च समतिक्रमा वितकविचारानं च वूपसमा' ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इक्खती ति  
उपेक्खा । समं परसति, अपक्खपतिता हुत्वा परसती ति अत्थो । ताय विसदाय  
विपुलाय थामगताय समन्नागतता ततियज्ज्ञानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति ।  
उपेक्खा पन दसविधा होति— छळंगुपेक्खा ब्रह्मविहारपेक्खा बोज्झंगुपेक्खा विरियु-  
पेक्खा संखारपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारि-  
सुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तत्थ या "इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव  
सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो संपजानो" [Cf. अं० २.  
१९८; ३.२७९] ति एवमागता खीणासवरस्स छसु द्वोरसु इट्ठानिट्ठळारम्मणा-  
पाथे परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं 'छळंगुपेक्खा' नाम । या  
पन "उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिंसं फरिवा विहरती" [दी० १.२५१] ति  
एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं 'ब्रह्मविहारपेक्खा' नाम । या  
"उपेक्खासम्बोज्झंगं भावेति विवेकनिसितं" [म० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१]  
ति एवमागता सहजातधम्मानं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं 'बोज्झंगुपेक्खा' नाम ।  
या पन "कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती" [अं० १.२५७] ति एव-  
मागता अनच्चारद्ध-नातिसिथिलविरियसंखाता उपेक्खा अयं 'विरियुपेक्खा' नाम ।  
या "कति संखारपेक्खा समोधिक्खेन उप्पज्जन्ति, कति संखारपेक्खा विपस्सना-  
वसेन उप्पज्जन्ति ? अट्ठ संखारपेक्खा समोधिक्खेन उप्पज्जन्ति, दस संखारपेक्खा  
विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती" [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंखा-  
सन्नित्ठानगहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं 'संखारपेक्खा' नाम ।

(३५१) या पन "यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति  
उपेक्खासहगतं" [§ १५०, १५६] ति एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा  
अयं 'वेदनुपेक्खा' नाम । या पन "यदत्थि, यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती"  
[ ] [173] ति एवमागता विचिनने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं 'विपस्सनु-  
पेक्खा' नाम । या पन छन्दादीसु वे-वा-पनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता  
उपेक्खा अयं 'तत्र-मज्झत्तुपेक्खा' नाम । या "उपेक्खको च विहरती" [§ १६३]

१ A. i. २३२ reads परिक्रया. २ A. omits. ३ सि०— भावा  
विज्जमानाकारं. ४ Ps. i. 64 reads समभं. ५ M— समवाहिनीं.

ति एवमागता अगमुंखे पि तस्मि अपक्वपातजननी उपेक्खा, अयं 'ज्ञानुपेक्खा' नाम । या पन "उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुर्थं ज्ञानं" [§ १६५] ति एवमागता सब्बपच्चनीकपारिसुद्धा पच्चनीकवृत्तसमने पि अब्यापारभूता उपेक्खा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्खा' नाम ।

(३५२) तत्थ छळंगुपेक्खा च ब्रह्मविहारपेक्खा च बोज्झंगुपेक्खा च तत्रमज्झतुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धि-उपेक्खा च अत्यतो एका तत्रमज्झतुपेक्खा व होति । तेन तेन अवस्थाभेदेन पन'स्सा अयं भेदो । एकस्सा पि सतो सत्तस्स कुमार-युव-स्थेरे-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छळंगु-पेक्खा न तत्थ बोज्झंगुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झंगुपेक्खा न तत्थ छळंगु-पेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्यतो एकीभावे, एवं संखार-पेक्खा-विपरस्सनुपेक्खानं पि । पञ्चा एव हि सा किञ्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्यं अजपददण्डं गहेत्वा परिण्येसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्पो नु खो नो' ति अवलोकेन्तस्स सौवस्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमातिकस्स 'सप्पो, न सप्पो' ति विचिन्नेन मज्झत्तता होति; एवमेव या आरद्धविपरस्सकस्स विपरस्सनाजाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे संखारानं अनिच्चभावादिविचिन्नेन मज्झत्तता उपपज्जति, अयं 'विपरस्सनुपेक्खा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाळ्हं सप्यं गहेत्वा 'किं नाहं' इमं सप्यं गहेत्वा अत्रिहेट्ठेनो अत्तानं च इमिना अडंसापेत्वा मुञ्चेय्य' ति मज्झनाकारमेव परिण्येसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदिस्ते विय तयो भवे परस्सतो, संखारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संखारपेक्खा' नाम । इति विपरस्सनुपेक्खाय सिद्धाय संखारपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिन्नगहणेषु मज्झत्त-संखालेन किञ्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्जमज्जं च [174] अव-सेसाहि च अत्यतो भिन्ना एवा ति । इति इमासु दससु उपेक्खासु 'ज्ञानुपेक्खा' इध अधिप्येता । सा मज्झत्तलक्खणा अनामोगरसा अब्यापारपच्चुपट्टाना पीति-विरागपदट्टाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्यतो तत्रमज्झतुपेक्खा व होति ? सा च पठमदुतियज्झानेषु पि अत्थि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती' ति एवमयं वत्तव्वा सिया । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिब्यत्तकिञ्चतो । अपरि-ब्यत्तं हि तस्सा तत्थ किञ्चं, वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनभिभूतत्ता उपेक्खत्तासिरा विय हुत्वा परिब्यत्तकिञ्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती' ति एतस्स सब्बसो अत्यवर्णना ।

१ PTS, M. insert before this अन्ततः; सी०- अप्पसुखे. २ म०- वुड्ड.  
३ M., म०, सि०- किं ताहं. ४ Thes commenced with. १.३४९.

(३५५) इदानी सतो च संपजानो [§ १९३] ति एत्थ सरती ति सतो । संपजानाती ति संपजानो । पुग्गलेन सति च संपजज्जं च वुत्तं । तत्थ सरण-लक्खणा सति, असम्मस्सर्नरसा, आरक्खपच्चुपट्टाना । असंमोहलक्खणं संपजज्जं, तीरणरसं, पविचयपच्चुपट्टानं । तत्थे किञ्चा पि इदं सतिसम्पजज्जं पुरिमज्झानेषु पि अत्थि—मुट्ठस्सतिस हि असंपजानस्स उपचारमत्तं पि न संपजति, पगेव अप्पना—ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति, अव्यत्तं तत्थ सतिसंपजज्जकिञ्चं । ओळारिकंगप्पहानेनेव पन सुखुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसस्स सुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जकिञ्चपरिगहिता येव चित्तस्स गति इच्छितव्वा ति इधेव वुत्तं । किं च मिश्यो ? यथा धेनुपको<sup>१</sup> वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो अपनीतं तं सतिसम्पजज्जकारक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-संपयुत्तमेव सिया । सुखे चा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो परं सुखाभावा । सतिसम्पजज्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा ति इमं पि अत्यविसेसं दस्सेतुं इदमिधेव वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५६) इदानी सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [§ १६३] ति [175] एत्थ किञ्चा पि ततियज्ज्ञानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एवं सन्ते पि यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसंपयुत्तं सुखं, तं-समुट्ठानेन'स्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो<sup>२</sup>, कायस्स फुट्ठा ज्ञानवुट्ठितो पि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो 'सुखं च कायेन पटिसंवेदेती' ति आह । इदानी यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी [§ १६३] ति एत्थ यं-ज्ञानहेतु भं-ज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमंगिपुग्गलं बुद्धादयो अरिया "आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विभजन्ति उत्तानी-करोन्ति पकासेन्ति" [वि० २५९] पसंसन्ती ति अधिप्पायो—किन्ति ? 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसंपज विहरती ति एवमेत्थ योजना वेदितव्वा ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखामिसंगेन आकङ्क्षति, 'यथा च पीति न उपपज्जति' एवं उपट्ठितसतिया सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिल्हं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुभूते गुणे पकासेन्ता 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति एवं पसंसन्ती ति वेदितव्वं ।

१ म०- अप्पसुत्तनं; सि०- अप्पमुत्तनं. २ विबु० ४.१७४ reads धेनुपको.  
३ सी०, म०- फुटो. ४ सी०, म०- फुटवा.



(३५८) ततियं ति गणनानुपुब्बता ततियं । इदं ततियं समापज्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्सा पि वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितव्यो । कोट्टासंवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिद्वेसे सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा [§ १६५] ति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानकखणे । सोमनस्स दोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चा ति [176] इमेसं पि द्विन्नं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाणा इच्चैव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहांनं होति ? चतुन्नं ज्ञानानुपचारकखणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयति । दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारकखणेषु । एवमेतेसं पहांनकमेन अवुत्तानं इन्द्रियविभंगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देसकमेनेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहांनं वेदितव्यं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कत्थं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जति । कत्थं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जती” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येव पन उपचारकखणे, नातिसयनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स डंसमकसादिसंफस्सेन वा, विसमासनूपतापेन वा सिया उपपत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं पेतं न सुट्ठु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिफरणेन सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चये पि

१ See ३.२५७. २ Second para. in § 163. ३ With ३.३५९-

३६७ of. वि० ४.१८४-१९५.

कायकिलमये चित्तुपघाते च सति उपपज्जति, वितक्कविचारामावे च नेव उपपज्जति; यत्थ पन उपपज्जति तत्थ वितक्कविचारामावे; अप्पहीना एव च दुतियज्ज्ञानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थ'स्स सिया उपपत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्ज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुट्ठान-प्पणीतरूपफुट्टकायस्स सिया उपपत्ति, न त्वेव ततियज्ज्ञाने । ततियज्ज्ञाने हि पच्चय-भूता पीति सब्बसो निरुज्जति । [177] तथा चतुत्थज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनापत्ताय उपेक्खायामावेन सम्मा अनतिकन्तत्ता च, सिया उपपत्ति, न त्वेव चतुत्थज्ज्ञाने । तस्मा एव च ‘एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जती’ ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगहणं कतं ति ।

(३६३) एत्थाह— ‘अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सुपचारे पहीना पि एता वेदना इध कस्मा समाहटा’ ति ? ‘सुखगहणत्थं । वा हि अयं ‘अदुक्खमसुखं’ ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा, दुब्बिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं । तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथातथा वा उपसंकमिन्वा गहेतुं असक्कुण्यस्स गोणस्स गहणत्थं गोपो एक्कस्मिं वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिया आगतं ‘अयं सो, गण्ढेयं नं’ ति तं पि गाहापयति; एवमेव भगवा सुखगहणत्थं सब्बा एता समाहरी ति । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्वा यं नेव-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं । अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थं चा पि एता वुत्ता ति वेदितव्या । सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— ‘चत्तारो खो आनुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आनुसो चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया’ [म० १.२९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सककायादिट्ठिआदयो ततियमगस्स वण्ण-भणनत्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थं पेतस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति वेदितव्या । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरमावं दस्सेतुं पेटा वुत्ता ति वेदितव्या । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं । एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुत्तति । [178] । सा इहानिदु-

१ See ३.३६० above. २ ति०— गणहाय. ३ See ३.३४८ above.

विपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपट्टाना, सुखदुक्खानिरोधपदट्टाना ति वेदितव्वा ।

(३६६) उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं । इमस्मिं हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि सा उपेक्खाय कता, न अज्जेन । तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुच्चति । विमंगे पि वुत्तं—“अयं सति इमाय उपेक्खाय विवर्यो होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खासतिपारिसुद्धी” [वि० २६१] ति । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिपारिसुद्धि होति सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता ति वेदितव्वा । न केवलं चेत्य सति येव परिसुद्धा अपि च खो सव्वे पि संपयुत्तधम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता । तत्थ किञ्चा पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विज्जति— यथा पन दिवा सुरियप्पमाभिभवा सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अलाभा दिवा विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा सभागाय च उपेक्खावेदना-रत्तिया अप्पट्टिलाभा विज्जमाना पि पठमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्सा च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सति-आदयो अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि ‘उपेक्खासतिपारिसुद्धी’ ति न वुत्तं । इध पन वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवाभावा समागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया पट्टिलाभा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता परिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३६७) चतुर्थं ति गणनानुपुव्वतो चतुर्थं । इदं चतुर्थं समापज्जती ति पि चतुर्थं । फस्सो होती ति आदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना वेदितव्वा । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियट्टानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खइन्द्रियं होती ति वुत्तमेव । सेसानि ततिये परिहीनपदानि इधा पि परिहीनानेव । कोट्टासैवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकगतावसेनेव वेदितव्वं । सेसं सव्वं ततिय-सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निट्ठितो ।

(३६८) इदानी कतमे धम्मा कुसला [§ १६७] ति पञ्चकनयो आरब्धो । कस्मा इति चे, पुग्गलज्ज्ञासयवसेनं चेव देसनाविलासेनं च । सन्निसिर्नदेवपरिसाय किर एकच्चानं देवानं वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ म०—विस्तदा, सि०—विभत्ता. २ § 165, para. 2. ३-२ See २.३९,

३.३८३-८४. ४ म०— सन्निसिर्नदेवपरिसाय.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरंगिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुख-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तिवंगिकं ततियज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पाय-वसेन दुवंगिकं चतुर्थज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खा-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं पञ्चमज्ज्ञानं नाम भाजेसि । अयं ताव ‘पुग्गलज्ज्ञासयो’ । यस्मा पन धम्मधातुया सुप्पट्ठिदिद्धत्ता देसना विलास-पत्ता नाम होति—सा तथागतस्स सुट्ठु पट्ठिदिद्धा—तस्मा जाणमहत्तताय देसना-विधाने सुकुसलो देसनाविलासपत्तो सत्था यं यं अंगं लब्धमि तस्स तस्स वसेन यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेती ति सो इध पञ्चज्ज्ञिकं पठमज्ज्ञानं भाजेसि, चतुराङ्गिकं अवितक्कविचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं, तिवज्ज्ञिकं ततियज्ज्ञानं, दुवज्ज्ञिकं चतुर्थज्ज्ञानं, दुवाङ्गिकमेव पञ्चमज्ज्ञानं भाजेसि । अयं ‘देसनाविलासो’ नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता “तयो” मे समाधी—सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्क-अविचारो समाधी” [Cf. दी० ३.२१९] ति सुत्तन्ते तयो समाधी देसिता, तेसु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधि अवितक्क- [180]-अविचारो समाधि भाजेत्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो पन न दस्सितो । तं दस्सेतुं पि अयं पञ्चकनयो आरब्धो ति वेदितव्वो । तत्थ दुतियज्ज्ञाननिहेसे [§ १६८] फस्सादीसु वितक्कमत्तं परिहायति, कोट्टासैवारे “चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको मग्गो होती” ति अयमेव विसेसो । सेसं सव्वं पठमज्ज्ञानसदिसमेव । यानि च चतुक्क-नये दुतियततियचतुर्थानि तानि इध ततियचतुर्थपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटि-पाटिया दीपनत्थं अयं नयो वेदितव्वो—

(३७०) एको किर अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो । सो एकदिवसमेव राजानं दिस्वा पानव्यसनेन सव्वं विभवजातं नासेसि । तं एक-दिवसं सुरामदमत्तं निच्चोलं कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिसु । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निहायन्तं एको अंगविज्जापाठको दिस्वा ‘अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिज्जिगतव्वो एसो’ ति सन्नित्ठानं कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा थूलसाट्ठकयुगं निवासपित्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा सुवुमेन दुकूलयुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा ‘एवं नं परिहरय्याथा’ ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसु । पानागारगमनपटिवाहनत्थं च नं चत्तारो ताव जना चतूसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अट्ठसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा वीजि । एको वीणं वादयमानो गायन्तो निसीदि ।

१-१ See ३.३८४. २ Cf. अ० ४.३००; पटि० १.४८. ३ § 168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निहायित्वा उट्ठितो हत्य-  
पादनिष्पीळनं असहमानो 'को मे हत्यपादे उप्पीळति ? अपगच्छा'ति तज्जेसि ।  
ते एकवचनेनेव अपगच्छसु । ततो पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो पादपरिमज्जनं  
असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छा'ति आह । सो पि एकवचनेनेव  
अपगच्छ । पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो वातबुद्धि विय तालवण्टवातं असहन्तो  
'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छ । पुन थोकं निहा-  
यित्वा बुद्धितो कण्णसूलं विय गीतवादितसदं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सो  
पि एकवचनेनेव अपगच्छ । [181] अथेवं अनुक्रमेण पहीन-किलमथुप्पीळन-परि-  
मज्जन-वातपहार-गीतवादितसदूपह्वो सुखं सयित्वा बुद्धाय रज्जो सन्निकं अगमासि ।  
राजा पि'स्स महन्तं इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तत्थ पानव्यसनेन पारिजुञ्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेक-  
व्यसनपारिजुञ्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठव्वो । अंगविज्जापाठको पुरिसो विय  
तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससति, पटिजग्गनं अर-  
हती'ति सन्निट्ठानं विय तथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससति, पब्बज्जं  
अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं । अथ'स्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन नहापनं  
विय कुलपुत्तस्सा पि पब्बज्जापटिलाभो । अथ'स्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सा  
पि दससिक्खापदसंखातसीलवत्थनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विय  
इमस्सा पि पातिमोक्खसंवरादि-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलयुग-  
च्छादनं विय इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंखातदुकूलच्छादनं । दुकूल-  
च्छादितस्स पन'स्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधि-  
भावनापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनभुञ्जनं विय इमस्सा पि समाधिउपकारक-  
सत्तिसम्पज्जादि-धम्मामतपरिभुञ्जनं । भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारो-  
पनं विय इमस्सा पि वितक्कादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-  
पटिवाहनत्थं हत्यपादुप्पीळनकपुरिसचतुक्कं विय इमस्सा पि कामसज्जाभिमुखगमन-  
पटिवाहनत्थं आरम्भणे चित्तुप्पीळको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो  
विय इमस्सा पि आरम्भणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको  
विय इमस्सा पि चेतसो सीतलमावदायिका पीति । तस्स सीतानुगहकरो गन्धव-  
पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुगहकं सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निहूपगमनं विय  
इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसन्निसयेन विगतनीवरणकिलमथस्स पठमज्ज्ञानपगमनं ।  
अथ'स्स निहायित्वा बुद्धितस्स हत्यपादुप्पीळनासहनेन हत्यपादुप्पीळकानं संतज्जनं  
तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पठमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पीळनकवितक्कासहनेन वितक्कोसदस्सनं, वितक्कपहाना च पुन  
अवितक्कविचारमत्तज्ज्ञानूपगमनं । ततो तस्स पुनपुनं निहायित्वा बुद्धितस्स यथा-  
वुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जनं,  
तेसं च अपगमनेन पुनपुनं थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पुनपुनं दुतियादीहि  
ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथावुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-  
दोसदस्सनं । तेसं तेसं च पहाना पुनपुनं अवितक्काविचार-निष्पीतिक-पहीनसोमनस्स-  
ज्ज्ञानूपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रज्जो सन्निकं गतस्स इस्सरियसंपत्ति विय  
इमस्सा पि पञ्चमज्ज्ञानतो बुद्धितस्स विप्पस्सनामगं उपगतस्स अरहत्तपत्ति । तस्स  
पत्तिस्सरियस्स बहुन्नं जनानं अवस्सयमावो विय इमस्सा पि अरहत्तपत्तस्स बहुन्नं  
अवस्सयमावो पि वेदितव्वो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्जकखेत्तं नाम होती ति ।  
पञ्चकनयो निट्ठितो ।

(३७४) एत्तावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति ।  
अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवा ति वेदितव्वो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाक्रमेण सिज्झति, तस्मा'स्स  
पटिपदामेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १७६] ति आदि आरब्धं । तत्थ  
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दन्धा अभिज्जा अस्सा ति दन्धा-  
भिज्जं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दन्धाभिज्जं ति वा पठवीकसिणं ति वा तीणि  
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्जं ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(३७६) तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं  
उपज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा'ति बुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय  
याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अभिज्जा' ति बुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-  
चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपञ्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारगहणताय किच्चा  
असुखसेवना ति अत्थो । एकचस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जा पि एकचस्स  
दन्धा होति, मन्दा, अ-सीघपवत्तिनी । एकचस्स खिप्पा अ-मन्दा सीघपवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किलसे विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससं-  
खारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्मन्ते, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो  
पन विक्खम्मन्तकिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेन अंगपातुमावं पापुणाति, तस्स  
दन्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुमावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम  
होति । यो किलेसे विक्खम्मन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्मन्ते, तस्स सुखा पटिपदा  
नाम होति । तत्थ यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लिवोपुपच्छेदीनि पुब्बकिच्चानि  
च अप्पनाकोसल्लानि च विसुद्धिमग्गे चित्तभावनानिदेसे निदिट्ठानि, तेसु यो

असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्जा होति । सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्जा । यो पन पुब्बभागे असप्पायं सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुब्बभागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितव्वा ।

(३७८) अपि च तथा पलिवोधुपच्छेदादिकं पुब्बकिञ्चं असम्पादित्वा भावने अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धाभिञ्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन समथविपस्सनाधिकारवसेन चापि एतासं पभेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धाभिञ्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पभेदो वेदितव्वो । तिब्बकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिञ्जासु यो पुगलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दन्धाय अभिञ्जाय ज्ञानं पापुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दन्धाभिञ्जं ति वुच्चति । सेसेसु पि एसेव नयो ।

(३८०) तत्थ 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठितिभाणिनी पञ्जा [ ] ति एवं वुत्तसत्तिया वा तंतं-ज्ञाननिकन्तिया वा विक्खंभने पटिपदा, तंतं-ज्ञानुपचारप्पत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिञ्जा च वेदितव्वा । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिञ्जा होन्ति येव । दुक्खापटिपदं हि दन्धाभिञ्जं पठमज्ज्ञानं पत्वा पवत्तं दुत्तियं पि तादिसमेव होति । तत्तियचतुत्थे पि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुधा भेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । तेषु पाठतो छत्तिंस चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्तां वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदाभेदेन एवं आरम्भण-भेदेना पि चतुब्धिं होति । तस्मात्तस्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८१] ति आदि आरब्धं । तत्थ परित्तं परित्तारम्भणं ति आदीसु यं अप्पगुणं होति, उपरिज्ज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, इदं परित्तं नाम ।

१ Cf. पटि० १.३५. २ See ३.३७४ above. ३ म०—अ-पगुण.

यं पन अवहृतिं सुप्पमत्ते<sup>१</sup> वा सरावमत्ते<sup>२</sup> वा आरम्भणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्भणं अस्सा ति परित्तारम्भणं । यं पगुणं सुभावितं उपरिज्ज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§ १८३] नाम । यं विपुले आरम्भणे पवत्तं तं बुद्धिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्भणं अस्सा ति अप्पमाणारम्भणं [§ १८४] । वुत्तलक्खणवोमिस्स-ताय पन वोमिस्सकनयो वेदितव्वो । इति आरम्भणवसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । चित्तगणना पेत्य पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्भणचतुकं निट्ठितं ।

(३८२) इदानीं आरम्भण-पटिपदाभिस्सकं सोळसक्खत्तुकं-[185]-नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८६] ति आदि आरब्धं । तत्थ पठमनये वुत्तज्ज्ञानं दुक्खापटिपदत्ता दन्धाभिञ्जत्ता परित्तत्ता परित्तारम्भणत्ता ति चतुहि कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्ज्ञानं सुखापटिपदत्ता खिप्पाभिञ्जत्ता अप्पमाणत्ता अप्पमाणारम्भणत्ता ति चतुहि कारणेहि पणीतं । सेसेसु चुद्दससु एकै न द्वीहि तीहि च<sup>३</sup> कारणेहि हीनपणीतता वेदितव्वा ।

(३८३) कस्मा पनायं नयो देसितो ति ? ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्भा-सम्भुद्धेन हि पठवीकसिणे सुद्धिकज्ज्ञानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सितं; तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्भणं । तत्थ या देवता पठवीकसिणे सुद्धिकज्ज्ञानं चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धितुं सक्कोति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्ज्ञाने चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धितुं सक्कोति, तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदाय, सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धितुं सक्कोति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदाय सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धितुं सक्कोति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति हेट्ठा पुगलज्ज्ञासयवसेन देसना क्रता ।

(३८४) देसनाविलासपत्तो चेस पमिन्नपटिसंभिदो दसवलचतुवेसारजविसद-जाणो धम्मं याथावसरसलक्खणस्स सुप्पटिविद्धत्ता धम्मपञ्चत्तिकुसलताय यो यो नयो लब्धमिति तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसनाविलासपत्तिया पि तेन एसा पठवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता । यस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्भणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खत्तुकनयो कथितो ।

(३८५) एतावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-म्भणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीसतिनवका कथिता होन्ति । तत्थ एकै-

१ See विजु० ४.२२, २५. २ PTS., M., सी०—चतुहि. ३ PTS., M., insert here...पे०... ४ PTS., M. omit. ५ See २.३९, ३.३६८. ६-६ ३.३६८.

कस्मिं नवके चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतिया चतुक्क-[186]-नयेसु सत्तं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससत्तं” ति पाठतो [ ] पञ्चवीसाधिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठता अत्थतो पञ्चवीसमेव चित्तसत्तं होति । यानि चेतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु एकेकस्स निद्देसे धम्मवत्थानादयो तयो तयो<sup>१</sup> महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखित्ता ति ।

पठवीकसिणं<sup>२</sup> निट्ठितं ।

### [ सेसकसिणा ]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उप्पज्जन्ति, तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [३२०३] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बो पालिनयो च अत्थविभावना च चित्तगणना च वारसंखेपो च पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदि कत्वा सब्बो विसुद्धिमग्गे<sup>३</sup> पकासितो एव । महासकुलुद्धायिसुत्ते पन दसै कसिणानि वुत्तानि । तेसु विज्जाणैकसिणं आकासे पवत्तितमहग्गतविज्जाणं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निब्वत्ता विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिं पि होती ति सब्बप्पकारेन आरुप्पदेसनमेव भजति, तस्मा इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आकासकसिणं ति पन कसिणुग्घाटितमाकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा पवत्तकखन्धा पि, भित्तिच्छिद्दोदीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदोकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानं पि वुच्चति । तत्थ पुरिमनयो आरुप्पदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिस्सकत्ता इमं रूपावचरदेसनं न आरुद्धं । परिच्छेदाकासे निब्वत्तज्ज्ञानं पन रूपूपपात्तिया मग्गो होति तस्मा तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानमेव उप्पज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुप्पज्जति । कस्मा ? कसिणुग्घाटनस्स अकामतो । तं हि पुनपुनं उग्घाटियमानं पि आकासमेव होती ति न तत्थ कसिणुग्घाटनं लब्धमिति, तस्मा तत्थ उप्पन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहाराय संवत्तति, अभिज्जापादकं होति, विपस्सनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुब्बनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लब्धमिति वट्ठपादकं होति येव । यथा चेत्तं एव पुरिमकसिणेषु उप्पन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं विसुद्धिमग्गे<sup>४</sup>

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see ३.२२८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २. १४-१५; also अ० १. ४१. ५ विसु० ३. १०५; ५. २४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निब्वत्तं ज्ञानं (अ० यो० p. 123) ७ i.e. पुरिमकसिणं उप्पन्नज्ज्ञानेषु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५. २४-२६.

वुत्तमेव । ‘एको पि हुत्वा बहुधा होती’ ति [दी० १. ७८] आदिनयं पन विक्कुबनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्ठसु कसिणेषु अट्ठ समापत्तियो निब्वत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकन्तिकतो, कसिणुकन्तिकतो, ज्ञानकसिणुकन्तिकतो; अंगसंकन्तिकतो, आरम्भणसंकन्तिकतो, अंगारम्भणसंकन्तिकतो; अंगवत्थानतो, आरम्भणवत्थानतो ति इमेहि चुद्दसहि आकारेहि चित्तं परिदमेतव्वं । तेसं वित्थारकथा विसुद्धिमग्गे<sup>५</sup> वुत्ता येव ।

(३८९) एवं पन चुद्दसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा, पुब्बे अभावितभावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्मं पि भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । अधिगतअप्पनस्स चुद्दसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । चुद्दसहाकारेहि परिदमितचित्तस्सा पि इद्धिविकुब्बनं नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सा पि खिप्पनिसन्ति नाम भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व खिप्पनिसन्ति होती ति । शेरम्भत्थले महारोहणमुत्तथेरस्स गिलानुपट्ठानं आगतेसु तिसंमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्ठवस्सिको रक्खितत्थेरो वियि । सब्बं वत्थु विसुद्धिमग्गे<sup>६</sup> वित्थारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

### [ अभिभायतनकथा ]

(३९०) एवं अट्ठसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निदिक्षित्वा, इदानीं यस्मा समाने पि आरम्भणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्ठसु कसिणेषु अज्जं पि अभिभायतनसंखातं [188] रूपावचरकुसलं पवत्तति, तस्मा तं दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला [३२०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्जत्तं अरूपसज्जी<sup>७</sup> ति अलाभिताय वा अनत्थिकताय वा अज्जत्तकरूपे परिकम्मसज्जाविरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्ठसु कसिणेषु कतपरिकम्मताय परिकम्मवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्ठसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । परिचान्ती ति अवट्ठितानि । तानि अभिभुय्या ति यथा नाम संपन्नगहणिको कटच्छुमत्तं मत्तं लभित्वा ‘किमेत्थं भुञ्जितव्वं अत्थी’ ति संकट्ठित्वा एककवलमेव करोति, एवमेव जाणुत्तरिको पुगलो विसदजाणो ‘किमेत्थं परिस्ते आरम्भणे समापजितव्वं अत्थि, नायं मम भारो’ ति तानि रूपानि अभिभावित्वा



समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । **जानामि पस्सामी** ति इमिना पन'स्स पुब्बाप्पोगो कथितो ति । आगमट्टकथासु पन वुत्तं— इमिना'स्स आमोगो कथितो । सो च खो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमापत्तियं [ ] ति ।

(३९१) **अप्पमाणानी** [§२२५] ति वट्ठितप्पमाणानि । **अभि-भुज्या** ति एत्थ यथा च महम्मसो पुरिसो एकं भत्तवट्ठितकं<sup>१</sup> लभित्वा 'अज्जं पि होतु अज्जं पि होतु' ति 'किं एको' मय्हं करिस्सती ति' तं न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव आणुत्तरिको पुग्गलो विसदज्जाणो 'किं एत्थ समापज्जितव्वं, न इदं अप्पमाणं, न मय्हं चित्तेकग्गताकरणे भारो अत्थी' ति तानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । **परित्तं परित्तारम्मणं अप्पमाणं परित्तारम्मणं** [§२२१, २२२] ति इध परित्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो<sup>२</sup> अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परित्तारम्मणता । अट्टकथायं पन वुत्तं—'इमस्मिं ठाने चत्तारि चत्तारि आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । किं कारणा ? चत्तुसु हि गहितेसु देसना सोळसक्खुका होति, सत्थारा च हेट्ठा सोळसक्खुचुकदेसना किलज्झमिह तिले पत्थरन्तेन विय विरथारतो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्टक्खुचुकदेसनं कातुं अज्झासयो । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[189]-तानी ति वेदितव्वानि । **सुवण्णदुव्वण्णानी** [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धवण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुव्वण्णानी ति इध अधिपेतानि । आगमट्टकथासु पन 'सुवण्णानि वा होन्तु' दुव्वण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायतनानि देसितानी' ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चत्तुसु परित्तं वितक्कचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुव्वण्णं रागचरितवसेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो **विसुद्धिमग्गे**<sup>३</sup> चरियनिहेसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते "अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी" [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अवत्वा इध चत्तुसु पि अभिभायतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितव्वानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तव्वानी ति तत्र पि इधा पि वुत्तानि । **अज्झत्तं अरूपसज्जी** [§२४४] ति इदं पन सत्थु देसनाविलासंभत्तमेव ।

१ PTS, M.—वाट्टनिकं. २ PTS., नी०—अज्जा पि. ३ PTS., M, सी०—पसा. ४ §§ १३१-३३. ५ M., म०—omit. ६ विमु० ३.७५-१०२०. ७ See २.३९; ३.३६८, ३८४.

अयं ताव चत्तुसु अभिभायतनेसु अनुपुब्बपदवण्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्थ पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकस्मिं अभिभायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्मणचतुक्कं आरम्मणदुक्कं होति, सोळसक्खुचुकं च अट्टक्खुचुकं । सेसं तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकस्मिं अभिभायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्मणनवका, आरम्मणपटिपदामिस्सके अट्ट नवका ति पण्णरस नवका ति चत्तुसु पि अभिभायतनेसु समसट्ठि नवका वेदितव्वी ।

(३९४) [190] पञ्चमाभिभायतनादीसु **नीलानी** [§२४६] ति सब्बसंगा-हिकवसेन वुत्तं । **नीलवण्णादीनि** वण्णवसेन, **नीलनिदस्सनानी** ति निदस्सनवसेन, अपञ्जायमानविवरानि, असंभिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं होति । **नीलनिभासानी** ति इदं पन ओभासनवसेन वुत्तं; नीलोभासानि नीलप्पमा-युत्तानी ति अत्थो । एतेन नेसं सुविसुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिभायतनानि वुत्तानि । **पीतानी** [§२४७] ति आदीसु पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासिणं उग्गण्हन्तो नीलस्मिं निमित्तं गण्हाति । पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कसिणकरणं च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सब्बं **विसुद्धिमग्गे** वित्थारतो वुत्तमेव । यथा च पठवीकसिणे एवमिध एकेकस्मिं अभिभायतने व पञ्चवीसति<sup>४</sup> नवका वेदितव्वी ।

अभिभायतनकथा निट्ठिता ।

### [विमोक्खकथा]

(३९५) इदानी यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्मणसंखा-तानं आयतनानं अभिभवनतो अभिभायतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्ख-वसेन पि उप्पज्जति, तस्मा तं पि नयं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसला** [§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन<sup>५</sup> द्वेन विमोक्खो वेदितव्वो ति ? अधिमुच्चन-द्वेन । को अयं अधिमुच्चनद्वो नाम ? पच्चनीकधम्मेहि च सुट्ठु विमुच्चनद्वो, आरम्मणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुच्चनद्वो । पितु अक्के विस्सट्ठा अंगपच्चंगस्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासंकताय आरम्मणे पवत्तती ति वुत्तं होति । एवं-लक्खणं हि विमोक्खभावप्पत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरब्धो ।

(३९६) तत्थ **रूपी** [§२४८] ति अज्झत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्ज्ञानं रूपं, तदस्स अत्थो ति रूपी । अज्झत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा छविया वा [191]

अक्खीनं पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अक्खीनं रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अक्खीनं सेतट्टाने वा करोति । एवं परिकम्मं कत्वा उप्पन्नज्ज्ञानसमझीनं सन्धायेतं वुत्तं । **रूपानि पस्सती** ति बहिद्धा पि नीलकसिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्झत्तवहिद्धावत्थुकेसु कसिणेषु ज्ञानपटिलाभो दस्सितो ।

(३९७) **अज्झत्तं अरूपसज्जी** [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्मं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । **सुभं** [§ २५०] ति इमिना सुविमुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेषु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आभोगो नत्थि, यो पन सुविमुद्धं सुभकसिणं आरम्भणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, तथा दुतियादीनि, तस्मा एवं देसना कता । पटिसंभित्तमग्गे पन "कथं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिंस ... पे० ... विहरति, मेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिंस ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि 'पालियं' येव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक-परिसुद्धपीतक-परिसुद्धलोहितक-परिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिभायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तं<sup>३</sup> हि आरम्भणस्स सकलट्ठेन कसिणं नाम, आरम्भणं अभिभवन्ट्ठेन अभिभायतनं नाम, आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन पच्चनीकधम्महेहि च विमुच्चन-[192]-ट्ठेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इतरा पन सुत्तन्तेदसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्या । अयमेत्थ अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणे<sup>४</sup> विय पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्या ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानी मेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३.३९९-४१६. २. §§ 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (अ० थो० p. १३३) ४ See ३.३८५.

**कतमे धम्मा कुसला** [§ २५१] ति आरब्धं । तत्थ **मेत्तासहगतं** ति मेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसंपज्ज विहरति, तं मेत्तादीनं भावनाविधानं **विसुद्धि-**मग्गे<sup>१</sup> वित्थारितमेव । अवसेसाय पालिया अत्थो पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्यो । केवलं हि पठवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु शिकचतुक्क-ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति<sup>२</sup> एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतूहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा-पनका लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो चेत्य मेत्ताय ताव व्यापादविकल्पं भनवसेन, करुणाय विहिंसाविकल्पं भनवसेन, मुदिताय अरतिविकल्पं भनवसेन, उपेक्खाय रागपटिघविकल्पं भनवसेन वेदितव्यो । परित्तरम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अप्पमाणारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या<sup>३</sup> ॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव भेजती ति **मेत्ता**; सिनेहती<sup>४</sup> ति अत्थो । भित्ते वा भवा, भित्तस्स वा एसा पवत्तती ति मेत्ता । परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोती ति **करुणा** [§ २५८] । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु करणवसेन पसारियती ति करुणा । मोदन्ति ताय तं-समझिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति **मुदिता** [§ २६०] । 'अवेरा होन्तु' ति आदिव्यापादपहानेन मज्झत्त-भावूपगमनेन च उपेक्खती ति **उपेक्खा** [§ २६२] ।

(४०२) लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारणवत्तिलक्खणा 'मेत्ता', हितूप-संहारसा, आघातविनयनपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादू-पसमो एतस्सा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारणवत्तिलक्खणा 'करुणा', परदुक्खासहनरसा, अवहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभाव-दस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा संपत्ति, शोकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्खणा 'मुदिता', अनिस्सायनरसा, अरतिविधातपच्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपद-ट्टाना । अरतिवृपसमो तस्सा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारणवत्तिलक्खणा 'उपेक्खा', सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनयवृपसमपच्चुपट्टाना, "कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा सुचि-

१ ९.१-९.०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. वि० ९.९१-१११. ४ PTS. M.— सिनिद्धति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [ ] ति एवं पवत्तकम्मस्सकता-  
दस्सनपदद्वाना । पटिधानुनयवूपसमो तस्सा संपत्ति, गेहसिताय अञ्जाणुपेक्खाय  
संभवो विपात्ति ।

(४०३) चतुन्नं पि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखं चेव भवसंपत्ति च  
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ  
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्तं पि चेत्तं—“निस्सरणं हेतं  
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो विहेसाय  
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेतं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-  
विमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ति” [दी० ३.  
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स चेत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-  
विहारस्स हि, समीपचारी विय पुरिस्सस्स सपत्तो, गुणदस्सनसमागताय रागो आसन्न-  
पच्चत्थिको । सो लहुं ओतारं लभति । तस्मा ततो सुट्ठ मेत्ता रक्खितव्वा । पच्चतादि-  
गहननिस्सितो विय पुरिस्सस्स सपत्तो समागविसमागताय व्यापादो दूरपच्च-  
त्थिको । [194] तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितव्वं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं  
च करिस्सती ति अट्टानमेत्तं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं  
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं अपटिलाभं वा अपटिलाभतो  
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति  
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्सं” [म० ३.  
२१८] ति आदिना नयेन आगतं गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसमागताय आसन्न-  
पच्चत्थिकं । समागविसमागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन  
करुणायितव्वं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिप्पहारादीहि च विहेसिस्सती ति  
अट्टानमेत्तं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं  
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो  
पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं ।  
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति  
आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसमागताय आसन्नपच्च-  
त्थिकं । समागविसमागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता  
भावेतव्वा । पमुदितो च नाम भविस्सति पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलधम्मेषु च  
उक्कण्ठिस्सती ति अट्टानमेत्तं ।

१ PTS. पच्चन्त°, M. पसन्न°, सी०- पत्थ°.

(४०७) उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति  
उपेक्खा बालस्स मूळहस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स  
अनादीवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा  
नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहनिस्सिता ति वुच्चती” [म० ३.२१९] ति  
आदिनयेन आगता गेहसिता अञ्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभा-  
गत्ता आसन्नपच्चत्थिका । समागविसमागताय रागपटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा  
ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जि-  
स्सति चा ति अट्टानमेत्तं ।

(४०८) सव्वेसं पि च एतेसं ककुकम्यतो-छन्दो आदि, नीवरणादि-विकखंभनं  
मज्झं, अप्पना परियोसानं, [195] पच्चत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा  
सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्ठनं ।

(४०९) तत्रायं वट्ठनकमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्वट्ठानं परि-  
च्छिन्दित्वा कसति, एवं पठममेव एकं आवासे परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मिं  
आवासे सत्ता अवेरा होन्तु’ ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्वा । तत्थ चित्तं मुट्ठं  
कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्वा । ततो अनुक्रमेण तयो चत्तारो पञ्च  
छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपट्ठगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका  
दिसा ति एवं याव एकचक्रवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता  
भावेतव्वा । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्भणवट्ठनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरुप्पा, समीधीनं निस्सन्दो  
नेवसञ्जानासञ्जायतनं, विपस्सनानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्स-  
नानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खा-  
ब्रह्मविहारो । यथा हि थम्मे अनुस्सापेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सक्का आकासे  
कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्झानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं ।  
कसिणेषु पन उप्पन्नततियज्झानस्स एसा नुप्पज्जति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—‘कस्मा पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्म-  
विहारो ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विभंगे कस्मा  
अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्ठेन ताव निदोसभावेन चेत्थ ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०- अञ्जाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०- कसिणान्यता.  
४ See विसु० ९.१०३. ५ सि०-रूपसमापत्ति. ६-६ सि०-अरुपसमाधिनिस्सन्दो.  
७ See विसु० ९.१०४-१११. ८-८ म०, सी०- उप्पन्नततियज्झानं निस्साय पेसा.  
विसु० ९.१०४ omits this sentence. पसा=उपेक्खा (अ० यो० p. 125)  
९ Ch. XIII. p. 272ff.

तन्वा । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोस-  
चित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि संपयुक्ता योगिनो ब्रह्मसमा व हुत्वा विहरन्ती ति  
सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति वुच्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चहस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहिसंबहुलस्स, मुदिता  
अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हितुपसंहार-अहिता-  
पनयन-[196]-संपत्तिमोदन-अनाभोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो;  
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योध्वनप्पत्त-सक्किचपसुत्तेसु चतुसु पुत्तेसु दहरस्स  
अभिवुट्टिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जापनयनकामा, योध्वनप्पत्तस्स योध्वनसंप-  
त्तिया चिरट्टितिकामा, सक्किचपसुत्तस्स किस्मिच्च पि परियाये अव्यावटा होति,  
तथा अप्पमज्जाविहारिकेना पि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो  
विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमज्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेता भावेत्तुकाभेन पठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन  
सत्तेसु पटिप्पज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिकलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पत्थितहितानं  
सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा संभावैवा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्ति-  
वसेन, दुक्खापनयनाकारपवत्तिकलक्खणा च करुणा; अथेवं पत्थितहितानं  
पत्थितदुक्खापगमानं च नेसं संपत्तिं दिस्वा संपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा  
च मुदिता; ततो परं पन कत्तव्याभावतो अज्जुपेक्खिकतासंखातेन मज्झत्ताकारेन  
पटिप्पज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिकलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-  
आकारवसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो  
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सव्वा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि  
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकसत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा' ति  
एवं पमाणं अगहेत्वा सकलफणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्ताति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा  
तिस्सो तिकचतुकज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा  
पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगो ति ? दोमनस्समुत्थितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता ।  
पच्छिमा पन अवसेसज्ज्ञानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

१ PTS., M.—विहेता°.

सत्तेसु मज्झत्ताका-[197]-रूपवत्ता ब्रह्मविहारपेक्खा उपेक्खावेदनं विना वत्तती ति ।

ब्रह्मविहारकथा निट्ठिता ।

[ असुभकथा\* ]

(४१७) इदानी रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्भेसु एकेकज्ज्ञान-  
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६३]  
ति आदि आरब्धं । तथ उद्धुमातकसव्वासहगतं ति आदीसु, भर्ता विय  
वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुकमं समुग्गतेन सूनभावेन उद्धुमातत्ता  
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति  
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुच्चति विपरिमिन्न-  
वण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।  
मंसुस्सदट्टानेसु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्नियट्टानेसु सेतवण्णस्स, येमुय्येन च नीलवण्णस्स,  
नीलट्टाने नीलसाटकपारुत्तस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नट्टानेसु भिस्सन्द-  
मानं पुब्बं विपुब्बं । विपुब्बमेव विपुब्बकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुब्बं ति  
विपुब्बकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिदं ति वुच्चति द्विधा-  
छिन्दनेन अपवारितं<sup>१</sup>, विच्छिदमेव विच्छिदकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिदं  
ति विच्छिदकं । वेमज्झे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एत्तो च  
विविधाकारेन सोणसिगालादीहि खादितं विक्खायितं । विक्खायितमेव विक्खा-  
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितं ति विक्खायितकं । तथारूपस्स  
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधं खित्तं विक्खित्तं । विक्खित्तमेव विक्खित्तकं ।  
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खित्तं ति विक्खित्तकं । 'अज्जेन हत्थं अज्जेन पादं  
अज्जेन सीसं' ति एवं ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । हतं च तं  
पुरिमनयेनेव विक्खित्तकं चा ति हताविक्खित्तकं । काकपदाकारेन अंगपच्छंगेसु  
सत्थेन [198] हनित्वा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं  
किरति, विक्खित्तपति, इतो चित्तो च पग्घरती ति लोहितकं । पग्घरितलोहितमक्खित्तस्स  
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुळवो वुच्चन्ति किमियो । पुळवे<sup>२</sup> किरती ति पुळवकं ।  
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि येव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा  
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

\* Cf. विसु० ६.१-११. १ सि०, म०—अस्मा; M.—अस्मा. २ सि०, सी०,  
म०—छिन्नेन. ३ म०—अवधारितं; सि०—अवधारितं. ४ M.—पुलवा; सि०—  
पुलवा. ५ सी०, म०, सि०—पुलवेहि. ६ सि०—विकीरयती ति; सी०, म०—  
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च पन उदुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानं पि निमित्तेसु पटिलद्वज्ज्ञानानं पि एतानेव नामानि । तत्थ उदुमातकनिमित्ते अप्पनावसेन उप्पन्ना सञ्जा उदुमातकसञ्जा । ताय उदुमातकसञ्जाय संपयोगेन सहगतं उदुमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४] पि एसव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तब्बं भवेय्य, तं सव्वाकरेन पि त्रिसुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि इध, चतुत्थज्ज्ञानवसेन उपेक्खं ब्रह्मविहारे विय, पठमज्ज्ञानवसेन एकेकरिं पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुभारम्मणस्स च अवहु-नियत्ता, परिस्से उदुमातकट्ठाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परितारम्मणं, महन्ते अप्प-मागारम्मणं वेदितव्वं । सेसेसु पि एसेव नयो ।

### [ पकिण्णककथा ]

(४१९) इति असुभानि सुभगुणो दससतलोचनेन थुत्तकिंति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्ज्ञानहेतूनि ॥

एवं पालिनयेनेव सब्बानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अयं भिय्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या<sup>१</sup> ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थावि अधिगतज्ज्ञानो सुविक्खम्भितरागता वीतरागो विय निलोलुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि खायं असुभप्पभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च रागचरितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलभावं आपज्जमानं उदुमातकसभावप्पत्तं वा सिया, विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति लद्धुं [199] तादिसे तादिसे उदुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं गण्हतव्वमेवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उदुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिपकासनतो सरीरसण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छविरागविपत्तिपकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं । विपुब्बकं कायवण्णपटिवदस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठा-पितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिदकं अन्तोसुसिरभावपकासनतो सरीरे घनभाव-रागिनो सप्पायं । विच्छिदकं अन्तोसुसिरभावपकासनतो सरीरे घनमावरागिनो सप्पायं । विक्खायितकं मंसूपचयसंपत्तिविनासपकासनतो थनादीसु सरीरप्पभेदेसु मंसूपचय-रागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अंगपच्चंगानं विक्खेपपकासनतो अंगपच्चंगलीला-रागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारपकासनतो सरीरसंघाट-

<sup>१</sup> See ३.३९९ above. २ सि०, सी०, म०-युति०. ३ See वि० ६.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खितपटिकूलभावप्पकासनतो अलंकार-जनितसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्वकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावप्पकासनतो काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्ठिकं सरीरट्ठानं पटिकूलभावप्पकासनतो दन्तसम्पत्ति-रागिनो सप्पायं ति । एव रागचरितभेदवसेना पि दसधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुभे सेय्यथा पि नाम अपरि-साण्ठितजलाय सीधंसोताय नदिया अरित्तवलेनेव<sup>२</sup> नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्मणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिट्ठति, विना वित्तेन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्ज्ञानमेवेत्थ होति, न दुत्तिधादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मिं आरम्मणे 'अद्धा इमाय पटिपदाय जरा मरणम्हा परिसुच्चिस्सामी' ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसंतापप्पहानेन च पीति-[200]-सोमनस्सं उप्पज्जति, 'बहुं दानि वेतनं लभिस्सामी' ति आनिसंसदस्सा-विनो पुप्फछड्डुकस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्नय्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचन-प्पत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि चेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा पि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना लक्खणेन न केवलं मतसरीरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन चेतियपव्वतवासिनो महा-तिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं उल्लोकेन्तस्स संघरक्खितत्थेरुपट्ठाक-सामणेरस्सं विय च, जीवमानकसरीरे पि उपट्ठाति । यथेव हि मतसरीरं एवं जीव-मानकं पि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकारेन पटिच्छन्नता न पञ्चायती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणं आदिं कत्वा अट्टिकसञ्जापरियोसाना<sup>३</sup> वेसा रूपावचरणपणा, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अरिय; आनापानज्ज्ञानं च कायगता-सतिभावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोक्कसिणे पन गहिते आनापानज्ज्ञानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चक-ज्ज्ञानवसेन उप्पन्ना कायगता सति, दससु च असुभेषु गहितेषु द्वत्तिसाकारपटिकूल-मनसिकारज्ज्ञानवसेन चैव नवसीवथिकार्विण्णज्ज्ञानवसेन च पवत्ता कायगतासति

<sup>१</sup> सि०— सिंव०. २ See सु० नि० ३२१, वि० ६.८६. ३ सी०, म०, PTS— उपसन्तं; M. उपसम्पन्नं. ४ For the story see वि० १.५५; also ६.८८. ५ See वि० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०अ०— १.२७४.



गहिता'वा ति । सव्वा पि रूपावचरप्पना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथा निद्विता ।

### [आरुप्पकुसलकथा]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ अरूपूपपत्तिया ति अरूपभवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिया । मग्गं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उप्पादेति वड्ढेति । सव्वसो<sup>१</sup> ति सव्वाकारेन । सव्वासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसज्जानं ति सज्जासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रज्जानानं चेव तदारम्भणानं च । रूपावचरज्जानं पि हि रूपं ति वुच्चति 'रूपी रूपानि पस्सती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्भणं पि "बहिद्वा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध रूपे सज्जा रूपसज्जा ति एवं सज्जासीसेन वुत्तरूपावचरज्जानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सज्जा अस्सा ति रूपसज्जं, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पठवीकसिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्वं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसंखातानं रूपसज्जानं, एतासं च पठवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं आरम्भणसंखातानं रूपसज्जानं, सव्वाकारेन अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरति । न हि सक्का सव्वसो अनतिक्रन्तरूपसज्जेन एतं उपसंपज्ज विहरितुं ति । तत्थ यस्मा आरम्भणे अविरत्तरस सज्जासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सज्जासु आरम्भणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिक्रमं अवत्वा "तत्थ कतमा रूपसज्जा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्ममुखविहारिस्स वा सज्जा सज्जानना संजानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसज्जायो । इमा रूपसज्जायो अतिक्रन्तो होति, वीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति सव्वसो रूपसज्जानं समतिक्रमा" ति एवं विभंगे [२६१] सज्जानं येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्भणे पठमज्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्रमनवसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वा ।

(४२९) पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानं च पटिघातेन समुप्पन्ना सज्जा पटिघसज्जा । रूपसज्जादीनं एतं अधि-

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिघसज्जा ? रूपसज्जा सहसज्जा गन्धसज्जा रससज्जा फोट्ठव्वसज्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसज्जायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति [202] सव्वसो दसन्नं पि पटिघसज्जानं अत्थङ्गमा पढाना असमुप्पादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेता पठमज्ज्ञानादीनि समापन्नस्सा पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेन चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अज्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्ज्ञाने विय, सक्काय-दिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलं च वत्तुं, एकस्सेनेव एवं धारेतुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमज्ज्ञानं समापन्नस्स “सद्दो कण्टको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं आनेज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुप्पसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकट-सतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि<sup>२</sup> नेव अद्दस, न पन सह<sup>३</sup> अस्सेसी ति ।

(४३१) नानत्तसज्जानं अमनसिकारा [§२६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सज्जानं नानत्तानं वा सज्जानं । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसज्जा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमज्झिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमज्झिस्स वा सज्जा सज्जानना सज्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसज्जायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विभंगे विभजित्वा वुत्तत्ता इध अधिपेता; असमापन्नस्स मनोधातु-मनो-विज्जाणधातुसंगहिता सज्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसज्जा, द्वादस अकुसलसज्जा, एकादस कामावचरकुसलविपाकसज्जा, द्वे अकुसलविपाकसज्जा, एकादस कामावचरकिरियसज्जा स्ति एवं चतुवत्ताळीसं<sup>४</sup> पि सज्जा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिसा, तस्मा नानत्तसज्जा ति वुत्ता । तासं सव्वसो नानत्तसज्जानं अमनसिकारा अनाव-ज्जनां असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पचवेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसज्जा पटिघसज्जा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे पि न विज्जन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरणकाले,

१ See ३.३६४; also ३.३४८. २ सि० सी०- अतिक्रन्तानि. ३ See दी० २.१३०. ४ M., PTS- चत्ताळीसं पि. ५ सि० inserts hereafter अनाभोगा.

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto

३.४६०. ३ See विसु० १०.१३-२२. ४ विसु० १०.१४ reads नवन्नं.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अत्थंगमा' ति द्वेधा पि अमावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्जासु पन यस्मा अट्ट कामावचरकुसलसञ्जा, नव किरियसञ्जा, दस अकुसलसञ्जा ति इमा सत्तवीसति सञ्जा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितव्वं । तत्रापि हि इदं ज्ञानं उपसंपज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसंपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होती ति ।

(४३३) संखेपतो चेत्य 'रूपसञ्जानं समतिक्रमा' ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मनं पढानं वुत्तं । 'पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा' ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च पढानं अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितव्वो<sup>१</sup> । इति भगवा 'पण्णरसन्नं रूपसञ्जानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिघसञ्जानं अत्थंगमेन, चतुत्तत्तालीसाय नानत्तसञ्जानं अमनसिकारेना' ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोत्तुनं उस्साहजनन्तं च पलोमनन्तं च । सचे हि केचि अपण्डिता वदेयुं 'स्तथा आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेया ति वदति, को नु खो एताय निव्वत्तिताय अत्थो ? को आनिसंसो ?' ति, ते एवं वत्तुं मा लभन्तु ति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वण्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा एवं भविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निव्वत्तेस्साम न' ति । अथ'स्सो निव्वत्तन्तथाय उस्साहं करिस्सन्ती ति । पलोमनन्तं चा पि तेसं एतिस्सा वण्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुचति । सो किर गुळ-फाणित-खण्डसक्करादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगामं गत्वा 'विसकण्टकं गण्हथ विसकण्टकं गण्हथा' ति उगोसेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति सो मरति, कण्टको पि विज्झित्वा मारेति । उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो' ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहार-कुसला [204] इमे गामिका, हन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लब्धमि, कूटमासक-कूट-कहापणादीहि पि लब्धमी' ति उगोसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निगगन्त्वा बहु पि मूलं दत्वा गण्हिसु ।

(४३६) तत्थ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उगोसेनं विय भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेया' ति वचनं । 'उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्चायतनं निव्वत्तेया ति आह, को एत्थ आनिसंसो ? नास्स गुणं जानामा' ति सोत्तुनं चिन्तनं ।

१ M., म०- १मं. २ Here ends विसु० १०.२२. ३ सो०, म०, M.

PTS.- अथ'स्स.

अथ'स्स वाणिजस्स 'अतिमधुरं गण्हथा' ति आदिवचनं विय भगवतो रूप-सञ्जासमतिक्रमादिकं आनिसंसप्पकासनं । इदं हि सुत्वा ते बहुं पि मूलं दत्वा, गामिका विय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोमितचित्ता महन्तं पि उस्साहं कत्वा इमं समापत्तिं निव्वत्तेस्सन्ती ति उस्साहजनन्तं च पलोमनन्तं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६५] ति एत्थ नास्स अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासानन्तं । तं आकासानञ्चं अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं । इति आकासानञ्चं च तं आयतनं चा ति पि आकासानञ्चायतनं । कसिणुग्घाटिमाकौसस्सेतं अधिवचनं । तस्मिं आकासानञ्चायतने अप्पनापत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं ।

(४३८) यथा पन अञ्जत्थ 'अनन्तो आकासो' ति वुत्तं, एवमिध अनन्तं ति वा परित्तं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परित्तं न गय्हति, परित्ते गहिते अनन्तं न गय्हति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना सोळसक्खचुका न होति । सम्मासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसने सोळसक्खचुक्कं कातुं अज्झासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परित्तं ति वा ति अवत्वा 'आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं' ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भणचतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खचुका सम्पजति । अवसेसो पालिअत्थो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख-[205]-ताय चेत्य दुक्खा पटिपदा, परियादिन्नानिकन्तिकस्स अप्पनापरिवसदन्धताय दन्धाभिञ्जा होति । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च वेदितव्वो । परिक्कसिणुग्घाटिमाकासे पन पवत्तं ज्ञानं परित्तरम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्भणं ति वेदितव्वं । उपेक्खोब्रह्मविहारे विय च इधा पि चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका होन्ति । यथा चेत्य एवं इतोपरेसु पि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिस्साम ।

(४४०) आकासानञ्चायतनं समतिक्रम्मा [§ २६६] ति, एत्थ ताव पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं पि आकासानञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भेणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिक्रमिवा व यस्मा इदं विज्जाण-ञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरितव्वं, तस्मा उभयं पेटं एकज्झं कत्वा 'आकासानञ्चायतनं समतिक्रम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विज्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६६] ति, एत्थ पन

१ See विसु० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७.३८०.  
४ See ३.३९९.४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातन्त्रवसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विज्जाणं आनञ्चं विज्जाणानञ्चं ति अक्त्वा विज्जाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेत्थ रुद्धिहसदो । तदेव विज्जाणञ्चं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति विज्जाणञ्चायतनं । तस्मिं विज्जाणञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति विज्जाण-  
ञ्चायतनसञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिण्णुग्याटिमाकासारम्भणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्चायतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं<sup>१</sup> पि विज्जाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकम्मात्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्चायतनं उपसंपज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

(४४३) आकिञ्चञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६७] ति एत्थ पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो भंगमत्तं पि अस्स अवसिट्ठं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्चं । आकासानञ्चायतनविज्जाणापगमारम्भणस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्चं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति आकिञ्च-  
ञ्चायतनं । तस्मिं आकिञ्चञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति आकिञ्चञ्चायतन-  
सञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परिया-  
दिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिण्णुग्याटिमाकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणताय परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्चं आयतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं<sup>१</sup> पि आकिञ्चञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं चा ति उभयं पि अप्पवत्ति-  
करणेन च अमनसिकारेन च समतिकम्मात्वा च यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्चायतनं उपसंपज्ज विहातब्बं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकिञ्चञ्चायतनं समति-  
कम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितब्बं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४२७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासहगतं [§ २६८] ति एत्थ पन याय सञ्जाय समावतो नं नेवसञ्जानासञ्चायतनं ति वुच्चति, यथा-पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतुं विभंगे "नेवसञ्जी-नासञ्जी" ति पैदं उद्धरित्वा "तं येव आकिञ्चञ्चायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संखारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति" [वि० २६३] वुत्तं । तत्थ 'सन्ततो मनसि-  
करोती' ति 'सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिमावं पि आरम्भणं कत्वा ठस्सती' ति एवं सन्तारम्भणताय नं 'सन्ता' ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसि-  
करोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? अनावज्जितुकामताय<sup>१</sup> । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स 'अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि वुट्ठहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी' ति एस आमोगो समन्नाहारो मनसि-  
कारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्चायतनतो नेवसञ्जानासञ्चायतनस्स सन्त-  
तर-पणीततरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन हत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं वत्थं दळ्हं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तवुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविक्रितादीनि करोन्ते दिस्वा 'अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती' ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च<sup>२</sup> स्स एवं होति—'अहो वताहं रज्जं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्यं' ति । तं किस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिंसंसाय । सो सिप्पिके समतिक्र-  
मित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स 'अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि वुट्ठ-  
हिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी' ति नेव एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकारो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे<sup>३</sup> वुत्तनयेनेव<sup>३</sup> तं परमं सुखुमं अप्पनापत्तं सञ्चं पापुणाति, याय 'नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संखारावसेसं समापत्तिं भावेती' ति वुच्चति । 'संखारावसेससमापत्ति' ति अच्चन्तसुखुमभावपत्तसंखारं चतुत्थारुपसमापत्तिं ।

(४४७) इदानी यं तं एवं अधिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्चायतनं ति वुच्चति, तं अत्थतो दस्सेतुं "नेवसञ्जानासञ्चायतनं ति नेवसञ्जानासञ्चायतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिट्ठधम्मसुखविहारस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा" [वि० २६३] ति वुत्तं । तेषु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधि-  
पेता । वचनत्थो पनेत्थ—ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो, नेव<sup>३</sup> स्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्चं । नेव-  
सञ्जानासञ्चं च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्चायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, म००omit. ३ M.-अनापज्जितुकामताय.  
३-३ म०-omits.

(४४८) अथ वा या'यमेथ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थ-  
ताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेव-सञ्जा-  
नासञ्जा । नेव-सञ्जा-नासञ्जा च सा सेसधम्मंनं अधिद्वान्द्वेन आयतनं चा ति  
नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं । न केवलं चेत्थ सञ्जा व एदिसी, अथ खो वेदना पि  
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, फस्सो पि नेव-फस्सो-नाफस्सो । एस  
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितव्वा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेल्लपुमुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विभावैतब्बो—  
सामणेरो किल तेल्लेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति  
आह । सो 'पत्ते तेल्लमत्थि भन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेल्लनाळिं पूरे-  
स्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते तेल्लं'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया  
सद्धिं अकप्पियद्वेन तेल्लं अत्थी ति होति, नाळिपूणादीनं अभाववसेन नत्थी ति  
होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखा-  
रावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्जाननं चैव विपरसनाय  
च विसयभावं उपगन्त्वा निव्विदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु,  
सञ्जाननकिच्चं चेसा पटुं कातुं न सक्रोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विय विपरस-  
नाय विसयभावं उपगन्त्वा निव्विदाजननं पि कातुं न सक्रोति । अज्जेसु हि  
खन्धेसु अकताभिनिवेशो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्मसित्वा निव्विदं  
पटुं समत्थो नाम नत्थि । अपि च आयरमा सारिपुत्तो, पकतिविपरसको पन  
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो व सककुणेय्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा  
सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-  
धम्मविपरसनावसेन । एवं सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेल्लपुमाय एवं मग्गुदकूपमाय पि अयत्तमथो विभा-  
वेतब्बो । [209] मग्गपटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं  
दिस्वा 'उदकं भन्ते, उपाहना ओमुञ्चथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-  
मत्थि, आहर नहानसाटकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते'ति आह । तत्थ  
यथा उपाहनेतेमनमत्तद्वेन उदकं अत्थी ति होति, नहानद्वेन नत्थी ति होति, एवं पि  
सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्ज-  
मानत्ता नासञ्जा होति । न केवलं च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि  
एस अत्थो विभावैतब्बो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जा-  
नासञ्जायतनमूताय वा सञ्जाय सहगतं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

१ PTS, M. omit अभाव. २ Here ends वि० १०.५५.

आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चञ्जायतन-  
समापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खापटिपदा, परियादिन्निकन्तिस्स  
अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धमिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च ।  
परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तिविज्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरम्भ पवत्तिताय  
परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

### [ पक्किणककथा ]

(४५३) असदिसरूपो'नाथो आरुप्पं यं चतुव्विधं आह ।  
तं इति जत्वा तस्मिं पक्किणककथा पि विज्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि  
आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति'मा ।  
अंगातिक्कममेतासं न इच्छन्ति विभाविनो ॥

एतासु हि रूपनिमित्तातिक्कमतो पटमा, आकासातिक्कमतो दुतिथा, आकासे  
पवत्तिविज्जाणातिक्कमतो ततिथा, आकासे पवत्तिविज्जाणस्स अपगमातिक्कमतो  
चतुत्था ति सव्वथा 'आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति'मा' अरूपसमापत्तियो  
ति वेदितव्वा । अंगातिक्कमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-  
पत्तीसु विय एतासु अंगातिक्कमो अत्थि । सव्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेकगता  
ति द्वे एव ज्ञानंगानि होन्ति ।

(४५५) एवं सन्ते पि  
सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।  
उपमा तत्थ विज्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेट्ठिमतले दिव्वनच्चगीतवादित-  
सुरभिगन्धमाला-सादुरसपानभोजन-सयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा  
पच्चुपाटिता अस्सु, दुतिथे ततो पणीततरा, ततिथे ततो पणीततरा, चतुत्थे सव्व-  
पणीता; तत्थ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव, नत्थि तेसं पासादतल-  
मावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं  
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्ति-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं  
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च विथारेन च समप्पमाणा;  
तत्थ किञ्चा पि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च विथारतो च समप्पमाणा,  
नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसंफस्स-सुखुमभाव-महग्गमावेहि पन पुरिमाय

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See वि०

१०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतूसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकगता ति एतानि द्वे येव अंगानि होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरभावेन सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिहि मण्डपे लग्गो एको तन्निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतूहि एकेहि पुरिसेहि यथाक्रमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विभाविना ॥

तत्रायमर्थयोजना— असुचिहि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलंबित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथ'ञ्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उभो पेते दुट्ठिता; ध्रुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, हन्दाहं बहि येव तिट्ठामी' ति सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तत्थ असुचिहि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्चायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्चायतनं आरब्ध पवत्तं विञ्जाणञ्चायतनं । तेसं द्विजं पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि ठितो विय, आकासानञ्चायतनं आरम्भणं अकत्वा तदमावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेममत्तं चिन्तेत्वा बहिठितं च 'सुट्ठितो' ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विञ्जाणा-भावसंखाते बहि पदेसे ठितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्भणं करोतेव अञ्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविञ्जाणञ्चायतनपचत्थिका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जस्स आरम्भणस्स अमावा आरम्भणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो' । यथा हि असंयतं

फरुसकायवचीमनोसमाचारं कञ्चि सब्बदिसम्पत्ति' राजानं 'फरुससमाचारो अयं' ति एवं दिट्ठदोसं पि अञ्जत्थ वुत्तिं अलभमानो जनो वुत्तिहेतु तं निस्साय वत्तति, एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जं आरम्भणं अलभमानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरूढो दीघनिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्वतग्गं च आरूढो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारूढो अत्तनो एव जण्णुकं ।

ओलुब्बमति तथेवेतं ज्ञानमोलुब्बं वत्तती ति ॥

आरुप्पकुसलकर्था निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सब्बानि पेतानि तेभूमककुसलानि हीनादिना पमेदेन वत्तन्ति, तस्मान्नेसं तं पमेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [§ २६९] आदि आरब्धं । तत्थ हीनं [§ २६९] ति लामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्वं । [212] हीनुत्तमानं मज्जे भवं मज्झिमं । पधानंभावं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्वानि । यस्स हि आयूहनवसेणे छन्दो वा हीन्ने होति, विरियं वा, चित्तं वा, वीमंसां वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । यं पन कत्तुकम्यतासंखातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुब्बंगमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधि-पतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पन ठाने ठत्वा नया गणेतव्वा । सब्बपठमं विमत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पी ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कत्थ विमत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके विमत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.

३ म०- पट्टान०. ४ सी०, म०- वीमंसं. ५ सि०- च. ६ See मूलटीका (p.104), मधु० (p.193) and अनुटीका (p.109) and as indicated there-  
तिकपट्टान ii. 69-229.



पणीतवसेन तयो कोट्ठासा कातब्बा। ततो पि मज्झिमरासिं ठपेत्वा हीन-पणीते गहेत्वा नव नव कोट्ठासा कातब्बा। हीनहिंमं येव हि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि। पणीतहिंमं पि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि। तथा हीनहीनहिंमं हीनं, हीनहीनहिंमं मज्झिमं, हीनहीनहिंमं पणीतं। हीनमज्झिमहिंमं हीनं, हीनमज्झिमहिंमं मज्झिमं, हीनमज्झिमहिंमं पणीतं। हीनपणीतहिंमं हीनं, हीनपणीतहिंमं मज्झिमं, हीनपणीतहिंमं पणीतं ति अयमेको नवको। पणीतहीनहिंमं पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनहिंमं मज्झिमं, पणीतहीनहिंमं पणीतं। तथा पणीतमज्झिमहिंमं हीनं, पणीतमज्झिमहिंमं मज्झिमं, पणीतमज्झिमहिंमं पणीतं। पणीतपणीतहिंमं हीनं, पणीतपणीतहिंमं मज्झिमं, पणीतपणीतहिंमं पणीतं ति। अयं दुतियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस। इमानि अट्ठारस क-[213]-म्मद्वारानि नाम। इमेहि पमावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस वेस्सा, अट्ठारस सुद्दा, अट्ठचत्तालीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि।

### [पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि होति जाणसम्पयुत्तविप्युत्तवसेन। रूपावचरारूपावचरं पन तिहेतुकमेव जाणसम्पयुत्तमेव। कामावचरं चेत्य अधिपतिना सहा पि उप्पजति विना पि। रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति। कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धमन्ति। रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धमन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धमन्ति। तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मानं वसेन वुत्तो। द्वित्रं पन चित्तानं एकतो अभवेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि। तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो। केचि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविरसती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयुहितं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति। अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति। तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्वो।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāpini 4.3.126. "चरणा-द्धमांज्ञाययोरिति वक्तव्यम्। कठानं धर्मं आश्रयो वा काठकम्। कालापकम् मौदकम् पंपलाद-कमिति। Also अ०यो० p. 131-भारद्वाज-गोतमादयो गोत्ता च कपाला(कपाला)दयो चरणानि." अनुटीका p. 109—"भारद्वाज-गोतमादयो अट्ठचत्तालीस लोके गोत्तानि मूर्लभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठचत्तालीसेव चरणानि".

नेव चित्तानि च नवको च पाठवारी च होन्ति। तस्मा जाणसम्पयुत्तेसु वुत्तपरिमाणतो वीसतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्वो, चतूसु जाणविप्युत्तेसु सोळस-गुणो ति, अयं तेभूमककुसले पकिण्णककथा नामा ति।

तेभूमककुसलं निट्ठितं।

### [लोकुत्तरकुसलं]

#### [पठमो मग्गो]

(४६६) एवं भवत्तयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसम-तिक्रमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २७७] ति आदि आरब्धं। तत्थ लोकुत्तरं ति केनट्ठेन लोकुत्तरं? लोकं तरती ति, लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रम अभिमुय्य तिट्ठती ति लोकुत्तरं। ज्ञानं भावेती ति एकचित्तकखणिकं अप्पनाज्ञानं जनेति वट्ठेति। लोकतो निर्याति वट्ठतो निर्याती ति निर्यानिकं। निर्याति वा एतेना ति निर्यानिकं। तं-समझी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निर्याति, समुदयं पजहन्तो निर्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निर्याति, मग्गं भावेन्तो निर्याति। यथा पन तेभूमककुसलं वट्ठहिंमं त्रुतिपटिसन्धियो आचिनति वट्ठेती ति आचयगामी नाम होति, न तथा इदं। इदं पन यथा एकहिंमं पुरिसे अट्ठारसहत्थं पाकारं उपचिनन्ते अपरो महासुग्गरं गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्धेसेन्तो गच्छेय्य, एवमेव तेभूमककुसलेन आचिता त्रुतिपटिसन्धियो पच्चयवेकलकरणेन अपचिनन्तं विद्धेसेन्तं गच्छती ति अपचयगामी।

(४६७) दिट्ठिगतानं पढानाया [§ २७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठिगतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि विय। द्वासट्ठिया वा दिट्ठिंनं अन्तोगधत्ता दिट्ठिसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि। दिट्ठिया व गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि। दिट्ठि-सदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानी ति अत्थो। कानि पन तानी ति? ससम्पयुत्तानि सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलव्वत्परामास-अपायगमनीय-रागदोसमोहा-कुसलानि। तानि हि याव पठममग्गभावना ताव पवत्तिस्सम्भावतो दिट्ठिसदिसगमनानी ति वुच्चन्ति। इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि। तेसं दिट्ठिगतानं। पढानाया ति समुच्छेदवसेन पजहन्त्याय।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुप्पत्तिवसेन पि पठमाय। भूमिया ति "अनन्तरहिताय भूमिया" [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महा-पठवी भूमी ति वुच्चति। "सुखभूमियं कामावचरे" [§ ९८४] ति आदीसु चित्तु-पादो। इध पन सामञ्जसकलं अधिपेतं। तं हि संपयुत्तानं निस्सयभावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोकुत्तरमावे सयं पि भवति<sup>१</sup> उप-  
जति, न निब्बानं विद्य अपातुभावं, तस्मा पि भूमी ति बुचति; तस्मा पठमाय  
भूमिया । पत्तिया ति सोतापत्तिफल-सं-[215]-खातस्स पठमस्स सामञ्जसलस्स  
पत्तथाय पटिलाभत्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्यो । विविच्चा ति समुच्छेद-  
विवेकवसेन विविचित्वा, विना हुत्वा ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकियज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,  
एवं सन्ते पि इध सुद्धिकनयं पहाय लोकुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय सद्धिं येव गरं कत्वा  
देसेतुकामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति [§ २७७] आदिमाह । तत्थ यो  
आदितो किलेसे विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससंखरेन संपयेगेन किलमन्तो विक्खम्मन्ते  
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्मन्तकिलेसो विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन  
मग्गपातुभावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खापटि-  
पदा-दन्धाभिज्जा नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेसुं ति ? यत्थ सक्किं विक्खम्मिता  
किलेसा समुदाचरित्वा दुतियं पि विक्खम्मिता पुन समुदाचरन्ति, ततियं विक्खम्मिते  
पन तथा विक्खम्मिते व कत्वा मग्गेन समुग्घातं पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स  
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कतं ।

(४७०) एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय  
विभावना वेदितव्या—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिग्गहाति,  
अरूपं परिग्गहाति, 'रूपारूपं' पन परिग्गहन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो पैरिग्गहेतुं  
सक्कीति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपस्सना-  
परिवासे मग्गपातुभावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिग्ग-  
हेत्वा 'नामरूपं' ववत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थापेति, ववत्थापिते च  
नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कीति, तस्सा पि दुक्खा पटि-  
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपं ववत्थपेत्वा 'पच्चये' परिग्गहन्तो दुक्खेन  
कसिरेन किलमन्तो परिग्गहाति, पच्चये च परिग्गहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो  
चिरेन म-[216]-ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।  
अपरो पच्चये पि परिग्गहेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कसिरेन किल-  
मन्तो पटिविज्जति, पटिविद्धलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं  
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि  
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे सरे पसन्ने च वहन्तो उपपन्नं 'विपस्सना-  
निकन्ति' परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकन्ति च  
परियादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., सी०- omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,  
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४२, ४६९.

पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । इमं वारं रोचेसुं । इमस्स वारस्स एतं नाम  
कतं । इमिना व उपायेन परतो तिरस्सो पटिपदा वेदितव्या ।

(४७१) फस्सो होती [§ २७७] ति आदीसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं,  
सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निद्देस-  
वारे च वितक्कादिनिद्देसेसु 'मग्गङ्गं' [§ २८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।  
सेसं सच्चं हेट्ठा [§ २८५] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध  
विसेसो । तत्थ अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं ति 'अनमतग्गे संसारवट्टे अनञ्जातं अमत-  
पदं चतुसच्चधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुव्वभागेन उपपन्नं  
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्जिन्द्रिये वुत्तनेयेनेव वेदितव्यानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्था वा वाचा सम्मावाचा [§ २७७] । वचीदुच्चरित-  
समुग्घातिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा  
विरमणरसा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो सम्मा-  
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एतं नामं । सो  
समुद्धानलक्खणो विरमणरसो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा  
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिया एतं अधिवचनं । सो वोदान-  
लक्खणो आया-[217]-जीवप्पवत्तिरसो मिच्छाजीवपहानपच्चुपट्टानो । अपि च  
हेट्ठा विरतित्तये वुत्तवसेन पेत्य लक्खणादीनि वेदितव्यानि । इति इमेसं तिण्णं  
धम्मनं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपञ्चकं<sup>१</sup> इध मग्गद्वकं वेदितव्यं । ये-वा-पनकेसु च  
इमेसं अभावो । तथा करुणा-मुदितानं । इमे हि तयो धम्मा इध पालिये आग-  
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणासुदिता पन सत्तारम्मणा, इमे धम्मा  
निब्बानारम्मणा ति ता पेत्य न गहिता । अयं ताव उद्देसवारे विसेसत्थो ।

(४७३) निद्देसवारे पन मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§ २८३] ति एत्थ ताव  
मग्गस्स अङ्गं ति मग्गङ्गं; मग्गकोट्टासो ति अत्थो । यथा पन अरञ्जे परियापन्नं  
अरञ्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गसन्निहिंसतं  
ति अत्थो । पीतिसम्बोज्झंगो [§ २८५] ति एत्थ पीति येव सम्बोज्झंगो पीति-  
सम्बोज्झंगो । तत्थ बोधिया बोधिस वा अङ्गो ति बोज्झंगो । इदं वुत्तं होति—  
या'यं धम्मसामग्गी वाय लोकुत्तरमग्गलक्खणे उपपजमानाय लीनउद्धच-पटिट्ठानायू-  
हन-कामसुखं त्तकिलमथानुयोग-उच्छेदसस्सतामिनिषेसादीनं अनेकेसं उपह्वानं पटि-  
पक्खमूताय सति-धम्मविचय-विरिय-पीति-पस्साद्धि-समाधि-उपेक्खासंखाताय धम्म-  
सामगिया अरियसावको बुज्झती ति कत्वा बोधी ति बुचति । बुज्झती ति किलेस-  
सन्ताननिहाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्जति<sup>२</sup>, निब्बानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§ ८९).  
४ M., PTS—'धम्मं'. ५ सि०- पटिबुज्झति.

सच्छिकरोति। तस्सा धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि बोज्झंगो, ज्ञानंग-मग्गंगादीनि विय। यो पेस यथानुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामगिया बुज्झती ति क्त्वा अरियसावको बोधी ति बुच्चति, तस्स बोधिरस्स अंगो ति पि बोज्झंगो; सेनग-रथंगोदयो विय। तेनाहु अट्ठकथाचरिया—“बुज्झनकरस्स पुग्गलस्स अंगानी ति बोज्झंगा” [ ] ति।

(४७४) अपि च “बोज्झंगा ति केनट्टेन बोज्झंगा ? बोधाय संवत्तन्ती ति बोज्झंगा, बुज्झन्ती ति बोज्झंगा, अनुबु- [218]-ज्झन्ती ति बोज्झंगा, पटिबुज्झन्ती ति बोज्झंगा, संबुज्झन्ती ति संबोज्झंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि बोज्झंगत्थो वेदितव्वो। पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झंगो सम्बोज्झंगो। एवं पीति येव सम्बोज्झंगो पीतिसम्बोज्झंगो ति। चित्तेकग्गतानिहेसादीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो।

(४७५) तेसं धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मिं समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेसं धम्मानं। अज्जातानं ति किञ्चा पि पटमग्गेन ते धम्मा जाता नाम होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्त्वा विहारमज्जे ठितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतभावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतो’ म्ही’ ति वदति, यथा च पकतिया अपिलब्धपुब्बं मालं पिलब्धत्वा, अनिवत्थपुब्बं वत्थं निवासेत्वा, अमुत्तपुब्बं भुञ्जित्वा, पकतिया अमुत्तभावं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं भुत्तो म्ही ति वदति, एवमिधा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न जातपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्तं। अदिट्ठादीसु पि एसेव नयो। तत्थ अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पञ्चाचक्खुना अदिट्ठानं। अप्पत्तानं ति अधिगमनवसेन अप्पत्तानं। अविदितानं ति जणेन अपाकटकतानं। असच्छिकरितानं ति अपचक्खकतानं। सच्छिकरियाया ति पचक्खकरणत्थं। यथा च इमिना पदेन, एवं सेसेहि पि सद्धिं अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदायां ति योजना कातव्वा।

(४७६) चतूहि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वची ति वची-विज्जन्ति वेदितव्वा। तिण्णं दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि। वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, वचिया वा निष्पादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि। तेहि वचीदुच्चरितेहि। आरका रमती ति आरति। विना तेहि रमती ति विरति। ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति। उपसग्गवसेन वा पदं वट्ठितं। सब्बमिदं ओरमणभावस्सेव अधिवचनं। वेरं मनति, विनासेती ति वेरमणी। इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं। [219]

१ विन० ४.१०५, मि०- ३८.३९. २ मि० २७., विमु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिकतानं सच्छिकरियाय. ४ See ३.१०८.

याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमगाविरति। उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दती ति अकिरिया। तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दती ति अकरणं। याय च चेतनाय चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्जापज्जति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा अज्जापज्जितुं न देती ति अनज्जापत्ति।

(४७७) वेला अनतिक्रमो ति एत्थ “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति आदीसु ताव कालो वेला ति आगतो। “उरुवेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति एत्थ रासि। “ठितधम्मो वेलं नातिवत्तती” [ ] ति एत्थ सीमा। इधा पि सीमा व। अनतिक्रमनियट्टेन हि चत्तारि वचीसुच्चरितानि वेला ति अधिप्पेतानि। इति याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमितुं न देती ति वेला, अनतिक्रमो ति वुत्ता। वेलायती ति वा वेला, चेलयति<sup>३</sup> विद्धंसेती ति अत्थो। किं वेलायति? चतुब्बिधं वची-दुच्चरितं। इति वेलयनतो ‘वेला’। पुरिसस्स पन हितसुखं अनतिक्रमिन्त्वा पवत्तती ति ‘अनतिक्रमो’। एवमेत्थ पदद्वयवसेना पि अत्थो वेदितव्वो। सेतुं हनती ति सेतुघातो; चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पदघातो पचयघातो ति अत्थो। पचयो हि इध सेतु ति अधिप्पेतो। तत्रायं वचनत्थो—रागादिको चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पचयो वट्ठस्मिं पुग्गलं सिनोति बन्धती ति सेतु। सेतुस्स घातो सेतुघातो। वचीदुच्चरितपचयै-समुपातिकाय विरतिया एतं अधिवचनं। अयं पन सम्मावाचासंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तसु लब्धमति। अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन पेसुज्जादीहि। लोकुत्तरमगाक्खणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति। चतुब्बिधाय हि वचीदुच्चरितं चेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§ ३००] ति कायतो पवत्तेहि कायेन वा निष्पादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि। सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं। अयं पि सम्माकम्मन्तसंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तसु लब्धमति। अज्जेनेव हि चित्तेन पाणा- [220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि। लोकुत्तर-मगाक्खणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति। तिबिधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति।

(४७९) सम्माआजीवनिहेसे अकिरिया [§ ३०१] ति आदीसु याय चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देती ति अकिरिया ति। इमिना नयेन योजना वेदितव्वा। आजीवो च नामेस पाटियेक्को नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तप्पक्खिकत्ता। धुवपटिसेवयवसेन

१-१ PTS, M. omit all these words. २ म०, सी०-नातिक्रमतो. ३ म०, सि०-चेलयति. ४ PTS, M. omit this word. ५ PTS, M.-सुचरितं.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सक्किचको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किचको कातब्बो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरैतब्बानी ति ।

(४८०) तत्रायं नयो—आजीवो नाम भिजमानो कायवचीद्वारेसु येव भिजति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूर्यमानो पि तस्मिं येव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूर्णं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिक्रमो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ यं राज-राजमहामत्ता खिड्ढापसुता सूरभावं दस्सेन्ता भिगवधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिकम् वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्माकम्मन्तो' नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुर्विधं वची-दुचरितं भासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्मावाचा' नाम । यंपन आजीवहेतु नेसादमच्छन्नधादयो पाणं हनन्ति, अदिचं आदियन्ति, भिच्छाचारं चरन्ति, अयं भिच्छाजीवो नाम । ततो विरति 'सम्माआजीवो' नाम । यं पि लब्धं गहेत्वा मुसा भणन्ति, पेसुञ्ज-फरुस-सम्फप्पलोपे पवत्तेन्ति, अयं पि भिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महासीवथेरो पनाह—'कायवचीद्वारेसु वीतिक्रमो [221] आजीव-हेतुको वा होतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संखं गच्छति । ततो विरति पि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव वुच्चती' ति । आजीवो कुहि' ति वुत्ते पन 'तीणि कुहनवत्थूनि निरसाय चत्तारो पच्चये उप्पादेत्वा तेसं परि-मोगो' ति आह । अयं पन कोटिपत्तो भिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति, अञ्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकमा विरमति, अञ्जेन वचीद्वारवीतिकमा । लोकुत्तरमग्गवखणे पन एकाचित्तरिंम येव लब्धमति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय भिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूर्यमाना एका व विरति उप्पज्जती ति । अयं निहेसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेतं इन्द्रियेसु अनज्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं वड्डितं, मग्गङ्गेसु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन संगहेवारे "नविन्द्रियानि, अट्ठंशिको मग्गो" [§ ३३७अ] ति वुत्तं । सुञ्जतवारो पाकतिको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदायं विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुञ्जतं-सुञ्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहितं-अप्प-णिहितपटिपदा ति अयं देसनाभेदो होति । तत्थ सुञ्जतं [§ ३४४] ति लोकुत्तरमग्गस्स नाम । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभति ।

१ सी०-लब्ध. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिपट्ठकमहासीवथेर see DCm. ii.430, 511. ३ PTS., M-कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९-३४३.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो संखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुद्धानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुद्धानगामिनीविपस्सना पन'स्स तेभूमके पि संखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जत' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति वुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो 'आरम्मणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[222]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परि-यायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आतगद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदितो व दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो संखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्ते-नेव मग्गवुद्धानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुद्धानगामिनी विपस्सना पन'स्स तेभूमकेसु संखारेसु पाणिधिं सोसेत्वा परियादियित्वा विस्सज्जेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपाणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेसं पाणिधीनं अभवा अप्पणिहितं ति वुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आग-[223]-तद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. विमु०- २१.१२५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति तीणि मग्गस्स नामानि? यथाह—“तयो<sup>१</sup> मे भिक्खवे विमोक्खा—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति। तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति? आगमनाभावतो। अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्वाणे ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति। सम्भासम्बुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलत्थेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुसयमुज्जह।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्ससी [सु० ३४२] ति॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेसि। विपस्सना हि निचिनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घाटेति। तस्मा अनिमित्ता ति कथिता। सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घाटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति। तस्मा सयं आगमनियद्वाणे ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमत्थदेसना। अनिमित्तमग्गस्स च परमत्थतो हेतुवेकलमेव होति। कथं? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो। तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति। तं अरियमग्गे एकङ्गं पि न होति, अमग्गङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो व नामं दातुं न सक्कोति। इतरेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो। तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं। तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नामं दातुं सक्कोति। मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभजने छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मानं अमग्गङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो। एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति। अयमेत्थ अट्ठकथा-मुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो<sup>२</sup>। [224] एवं सब्बथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्वाणे ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परियायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंसु। ते इदं वत्ता पटिक्खित्ता—‘अनिमित्तमग्गो सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं<sup>३</sup> नामं लभेय्युं। न पन लभन्ति। किं-कारणा? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरसतो च पचनीकतो च; सभावतो च पटिपक्खतो चा ति अत्थो। तत्थ

१-१ सी०, सि०—अमग्गङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०—पटिविनिच्छयो. ३ म०,

M., PTS—इय. ४ Cf. विसु० २१.१२१-२२.

सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा सरसतो पि पचनीकतो पि नामं लभन्ति। सुञ्जत-अप्पणि-हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्पणिधिआदीहि च अप्पणिहिता ति एवं ‘सरसतो’ पि नामं लभन्ति। सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेशेस्स पटिपक्खो, अप्पणिहितो पणिधिस्सा ति एवं ‘पचनीकतो’ नामं लभन्ति। अनिमित्तमग्गो पन रागादि-निमित्तानं निचिनिमित्तादीनं च अभावेन सरसतो च नामं लभति, नो पचनीकतो। न हि सो संखारनिमित्तारम्भणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो। अनिच्चानुपस्सना पन<sup>४</sup> स्स अनुलोमभावे ठिता ति। एवं सब्बथा पि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्त-मग्गो नाम नत्थी ति।

(४९०) सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि वारे मग्गवुद्धानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जेनेन विय आपाथं आगच्छन्ति, तिण्णं च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि। कम्मट्ठानस्स पन विभूतभावदीपनत्थं एतं वुत्तं। आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, वुद्धानगामिनी पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियद्वाणे ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति। कथं? अनिच्चादीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशित्वा इतरं पि लक्खणद्वयं दट्ठुं वट्ठति येव। एवं<sup>५</sup> लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गवुद्धानं नाम न होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] भिक्खु न केवलं अनिच्चतो व वुद्धाति, दुक्खतो पि वुद्धाति, अनत्ततो पि वुद्धाति<sup>६</sup> एव। दुक्खतो अनत्ततो अभि-निविट्ठे पि एसेव नयो। इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, वुद्धानगामिनी पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियद्वाणे ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति। तत्थ अनिच्चतो वुद्दहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम होति, दुक्खतो वुद्दहन्तस्स अप्पणिहितो, अनत्ततो वुद्दहन्तस्स सुञ्जतो ति। एवं सुत्तन्तपरियायेन आहरित्वा दीपितो।

(४९१) वुद्धानगामिनी पन विपस्सना किमारम्भणा ति? लक्खणारम्भणा ति। लक्खणं नाम पञ्जत्तिगहितं, न-वत्तव्वधम्मभूतं। यो पन अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चलक्खन्धा कण्ठे त्रैल्लकुणपं विय होन्ति। संखारारम्भणमेव आणं संखारतो वुद्धाति। यथा हि एको भिक्खु पत्तं किणितुकामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभतं दिस्वा हट्ठपहट्ठो गण्हिस्सामी ति चिन्तेत्वा वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा संखारेसु निरालयो होति। संखारा-रम्भणेनेव आणेन संखारतो वुद्धाती ति वेदितव्वं। दुस्सोपमे<sup>७</sup> पि एसेव नयो।

१ PTS, M. म०—एक<sup>०</sup>. २ See विसु० २१.८४. ३ म०, सि०—व०ध<sup>०</sup>. ४ PTS, M.—दुस्सोपमाय.



(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं माजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयं ति द्वे पि नये आहरि<sup>१</sup> । तथा सुद्धिकसुञ्जताय सुञ्जतपटिपदाय सुद्धिक-  
अप्पणिहिते अप्पणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरी ति ? पुग्गलज्ज्ञासयेन  
चेव देसनाविलासेन च । तदुभयं पि हेट्ठा<sup>२</sup> वुत्तनयेन वेदितव्वं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं  
भावेती ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसू ति सव्वेसु  
पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिता ।

### [पकिण्णककथा]

(४९३) तत्रिदं पकिण्णकं<sup>३</sup> —

अज्झत्तं च बहिद्धां च रूपारूपेसु<sup>४</sup> पञ्चसु ।

सत्तट्ठङ्गपरिणामं निमित्तं<sup>५</sup> पटिपदा-पती<sup>६</sup> ति ॥

लोकुत्तरमगो हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं [226] वुट्ठाति, अज्झत्तं अभि-  
निविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभि-  
निविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा  
अरूपा वुट्ठाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा  
रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति । ‘सत्तअट्ठंगपरिणामं’ ति सो पनेस  
मगो अट्ठङ्गिको पि सत्तङ्गिको पि होति । ब्रोज्झंगा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं  
पि पञ्चङ्गिकं वा होति चतुरङ्गिकं वा; तिवंगिकं वा दुवंगिकं वा । एवं सत्तअट्ठादीनं  
अंगानं परिणामो वेदितव्वो ति अत्थो । ‘निमित्तं पटिपदा-पती’ ति निमित्तं<sup>५</sup> ति  
यतो<sup>७</sup> वुट्ठानं होति; ‘पटिपदा-पती’ ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं  
वेदितव्वं ।

(४९४) तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाती<sup>८</sup> ति आदीसु ताव  
इधेकच्चो आदितो व अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते  
अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनैव मग्गवुट्ठानं होति,  
बहिद्धा पि दट्ठव्वमेव, तस्मा परस्स खन्धे पि अनुपादिन्नसंखारेसु पि अनिच्चं  
दुक्खमनत्ता ति पस्सति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्धा ति ।  
तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं

१ सी०-आहरि ति; म०, M.-आहरति. २ See ३.३६८, ३८३-८४; also  
२.३९. ३ This continues upto ३.५२१; exposition in ३.४९४-  
५२१. ४-४ ३.४९४. ५ ३.४९५-५६. ६ ३.४९७-५०६. ७ ३.५०७-  
५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See विमु० २१.८४. ११ सी०,  
PTS, M. insert before this word तीसु. १२ M., PTS insert  
hereafter पन नियतो. १३ See विमु० २१.८५-८७.

अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति नाम । सचे पन<sup>९</sup> स्स बहिद्धा सम्मसनकाले  
विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति  
नाम । एसेव नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्झत्तं च वुट्ठाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविसति अभिनिविसित्वा भूतरूपं च  
उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-  
मत्तेन मग्गवुट्ठानं होति अरूपं पि दट्ठव्वमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं [227] कत्वा  
उप्पन्नं वेदनं सज्जं संखारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो  
पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-  
काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति  
नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं रूपं  
अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा  
च रूपा च वुट्ठाने पि । “यं किंचि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति  
एवं अभिनिविसित्वा एवमेव वुट्ठानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति  
नामा<sup>१०</sup> ति । अयं तिकखविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्झत्तस्स पुरिसस्स भत्तैमज्जे गूथपिण्डं ठपेत्वा नानग्ग-  
स्समोअनपुण्णपातिं उपनेय्युं, सो व्यज्जनं हत्थेन विग्रहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा  
‘किमिदं’ ति पुच्छित्वा गूथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति भत्ते पि पातियं पि  
निरालयो होति । एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । भोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-  
कालो धिय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुजनकाले पञ्चखन्धे ‘अहं ममं’ ति गहित-  
कालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो धिय तिण्णं लक्खणानं सल्लभित्तकालो । भत्ते पि  
पातियं पि निरालयकालो धिय तिकखविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किंचि  
समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्धेहि एकप्पहारेन  
वुट्ठितकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठङ्गपरिणामं’ ति एत्थ अयं वुत्तप्पमेदो अज्झपरिणामो  
यथा होति तथा वेदितव्वो । संखारुपेक्खाजाणमेव हि अरियमग्गस्स ब्रोज्झ-  
मग्गज्ज्ञानाविसेसं नियमेती<sup>११</sup> । केचि पन थेरा ‘ब्रोज्झज्ज्ञानाविसेसं  
पादकज्ज्ञानं नियमेती’ ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्भणमूता खन्धा निय-  
मेन्ती’ ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ ति वदन्ति । तेसं पि वादिसु  
अयं संखारुपेक्खासंखाता पुब्बमागा वुट्ठानगामिनी विपस्सना व नियमेती ति  
वेदितव्वो ।

(४९८) तत्रायं आनुपुब्बी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends विमु० २१.८७.

२ M, सी०, PTS- omit भत्त.

३ With ३.४९७-५०२ cf. विमु० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिन्नो ज्ञानं पादकं अक्त्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्झानं पादकं कत्वा पक्किण्णकसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्झानिको होति । सब्बेसु सत्त बोज्झंगानि अट्ठ मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति । तेसं पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुद्धान्काले संखाग्गेक्खाभावप्पत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गोसु यथाक्कमेनेव ज्ञानं चतुरंगिकं तिरंगिकं च दुवंगिकं च होति । सब्बेसु पन सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झंगानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन चैव विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति । बुद्धान्गामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निव्वत्तितमग्गो पन उपेक्खा-चित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानंगानि बोज्झंग-मग्गंगानि छ सत्त चैव । अयं पि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मिं हि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, बुद्धान्गामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गो पि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो बुद्ध्य ये केचि संखारे सम्मसित्वा निव्वत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुद्धिता समापत्ति अत्तनो सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

(५०१) दुतियत्थेरेवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुद्ध्य ये ये समापत्तिधम्मं सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसितसमापत्तिसदिसो ति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्मं सम्मसति पठमज्झानिको व होति । तत्रा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०२) [229] ततियत्थेरेवादे 'अहो वतायं सत्तङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं' ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मं सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्यो नन्दकोवादसुत्तेन<sup>१</sup> दीपितव्वो । वुत्तं हेतु<sup>२</sup>— "सेय्यथा पि भिक्खवे तदहुपोसंथे पण्णरसे न होति ब्रह्मो जनस्स कंखा वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दा'ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चैव परिपुण्णसंकप्पा च । तां भिक्खवे पञ्चं भिक्खुनीसतानं या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४.

२ M. iii. 270-77 (no.146).

३ विमु०

२१.११६ does not quote the following passage. The agreement ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा" [म० ३.२७७] ति । तासु हि यस्सा भिक्खुनिया सोतापत्तिफलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिफलेनेव परिपुण्णसंकप्पा होति<sup>३</sup>, यस्सा ...पे०... अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मं सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झती ति । एत्था पि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ 'पादकज्झानमेव नियमेती' ति एवं-वादिं तिपिटकचूळनागत्ये<sup>४</sup>र अत्तेवासिका आहंसु— 'भन्ते, यत्थ ताव पादकज्झानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्झानं नत्थि, तस्मिं अरूपमवे किं नियमेती ति ?' 'आवुसो तथा पि पादकज्झानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पठमज्झानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निव्वत्तेत्वा अपरिहीनज्झानो कालं कत्वा अरूपमवे निव्वत्तो, पठमज्झानिकाय सोतापत्तिफलसमापत्तिया बुद्ध्य विपस्सनं पटुत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निव्वत्तेति, तस्स तानि पठमज्झानिकानेव होन्ति । दुतियज्झानिकादीसु पि एसेव नयो । [230] अरूपे तिकचतुकज्झानं उप्पज्जति, तं च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तथा पि पादकज्झानमेव नियमेति आवुसो' ति । 'सुकथितो भन्ते पट्ठो' ति ।

(५०४) 'विपस्सनाय आरम्भणमता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि सम्मसित्वा बुद्ध्य तं-तं-सदिसो व मग्गो होती' ति एवंवादिं मोरवापिवासी-महादत्तत्थे<sup>५</sup>र पि अत्तेवासिका आहंसु 'भन्ते, तुम्हाके वादे दोसो पज्जायति— रूपं सम्मसित्वा बुद्धितभिक्खुनो हि रूपसदिसेन अव्याकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्झानासज्जायतनयतो परिगहेत्वा बुद्धितस्स तं-सदिसेनेव नेवसज्झानासज्जायतनभावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्वं' ति । 'न आवुसो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा बुद्धितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्झानासज्जायतनं सम्मसित्वा बुद्धितस्सा पि न सब्बाकारेन तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती' ति ।

(५०५) 'पुगलज्झासयो नियमेती' ति वादिनो चूळभयत्थे<sup>६</sup>रस्सा<sup>७</sup> पि वादं आहरित्वा तिपिटकचूळनागत्ये<sup>८</sup>रस्स कथयिंसु । सो आह— 'यस्स ताव पादकज्झानं

१ M., PIS, सि०— अज्ञासि.

२ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५०५.५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-चूळभय<sup>५</sup>; also in Vis.ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अथि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स तं नाथि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती ति निंदनस्स बुद्धिगवेसनकालो विद्ये होती'ति । तं कथं आहरिवा त्तिपिटकब्रू-  
मयथेरस्स कथयिंसु । सो 'पादकज्झानवतो इदं कथितं आवुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतो पि तथेव वेदितव्वं ।  
पञ्चमज्झानतो बुद्धाय हि पठमज्झानादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पठमथेरवादेन  
पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा  
विरुज्झन्ति । ततियवादेन पनेत्थ 'यं इच्छति तज्झानिको होती'ति ते च वादा न  
विरुज्झन्ति, अज्झासयो च सात्थिको होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता  
बुद्धिसम्पन्ना [231] व । तेन तेसं वादं तन्ति कत्वां ठपयिंसु । इध पन अथमेव  
उद्धरित्वा तयो पेते वादे विपरसना व नियामेती ति दस्सितं ।

(५०७) इदानी 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो  
मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ? मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू ताव निमित्ततो  
बुद्धाति, पवत्तं छेत्तुं न सकोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति,  
पवत्तं छिन्दती ति उमतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो— यस्मिं हि वारे  
मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आसेवनं न  
लभति, पञ्चमं भवंगस्स आसन्नता पवेधति । तदा हि जवनं पतितं नाम होति ।  
तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापञ्चस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं  
गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलानि, ततो भवंगोत्तरणं । मज्झिमपञ्चस्स पन  
तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलानि, ततो  
भवंगोत्तरणं । मन्दपञ्चस्स चत्तारि अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं,  
सत्तमं फलं, ततो भवंगोत्तरणं ।

(५०८) तत्र महापञ्चमन्दपञ्चानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपञ्चस्स वसेन  
कथेतव्वं । यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खा-  
सहगता मनोद्वारावज्जनं हुत्वा विपरसनागोचरे खन्धे आरम्भणं कत्वा भवंगं आव-  
ट्टेति । तदनन्तरं तेनावज्जनेन गहितखन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवनं अनुलोम-  
जाणं । तं तेसु खन्धेषु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-  
त्तिवा ओळारिकोळारिकं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो

१ म०—बुद्धिः; सी०, M.—बुद्धिः. २ M. सी०—सात्थिको ३ सि०—बुद्धिः.  
४ See above ३.४९३. ५ M.—जहितुं. ६ M. PTS. जवनस्स. ७ सि०,  
म० भवंगोत्तरणं. ८ See विसु० २२.१५. ९ See अट्टसालिनी योजना p. 136  
for this contradiction with what is said in विसु० २२.१२९-३०  
where only three अनुलोमचित्तानि are allowed. १० सि०—आवज्जति.  
११ विसु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पज्जति दुतियानुलोमं । तेसु पुरिमं  
अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तं तिकखं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिं येव  
आरम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तिवा मज्झिमपपाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा  
तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पज्जति  
ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिकखं सूरं  
विपरसने हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तिवा तदवसेसं अणुसहगतं सच्च-  
पटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाक-  
टानि कत्वा निरुज्झति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तद-  
नन्तरं उप्पज्जति गोत्रभूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुरुमानं ।

(५०९) तत्रायं उपमा— एको किर चक्खुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानि-  
स्सामी ति रत्तिमागे निक्खमित्वा चन्दं परिसत्तुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि  
पटिच्छन्नता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठहित्वा थूले थूले वलाहके  
विद्धंसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नमे  
तं चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तत्थ तयो वलाहका विद्ये सच्चपटिच्छादकं थूलमज्झिमसुखुमकिलेस-  
न्धकारं । तयो वाता विद्ये तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विद्ये गोत्रभू-  
जाणं । चन्दो विद्ये निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन वलाहकत्तयविद्धंसेसं  
विद्ये एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतवलाहके नमे  
तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विद्ये विगते सच्च-[233]-पटिच्छादके तमे गोत्रभू-  
जाणस्स विसुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके  
वलाहके येव विद्धंसेतुं सकोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादके  
तमं येव विनोदेतुं सकोन्ति, न निव्वानं आरम्भणं कातुं । यथा सो पुरिसो चन्द-  
मेव दट्ठुं सकोति न वलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं  
कातुं सकोति न किलेसतमं विनोदेतुं ।

(५११) एवं अनुलोमं संखारारम्भणं होति, गोत्रभू निव्वानारम्भणं ।  
यदि हि गोत्रभू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुवन्धेय्या ति  
मग्गबुद्धानमेव न भवेय्य । गोत्रभूजाणं पन अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं  
अपच्छतो पवत्तिकं कत्वा सयं अनावज्जनं पि समानं आवज्जनद्वाने ठत्वा एवं  
निव्वत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विद्ये निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिव्वसज्जं

१ See विसु० २२.८-१०. २ विसु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends  
विसु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ सि०—पच्छतो पवत्तिव. ६ From  
here to the end of this para. the same as in विसु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुप्पवन्धमानो अनिब्बिद्धपुञ्जं अप्पदालितपुञ्जं लोमक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्जमानो व पदालयमानो व निब्बर्त्तति ।

(५१२) तत्रायं उपमा— एको किर इस्सासो धनुसतमत्थके फलकसत्तं ठपपेत्वा कथेन मुखं वेढेत्वा सरं सन्नद्धित्वा चक्रयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिमो चक्रयन्तं आविज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं खिपित्वा फलकसत्तं निब्बिज्जाति । तत्थ दण्डकसज्जं विय गोत्रभूजाणं । इस्सासो विय मग्गज्जाणं । इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसत्तनिब्बिज्जनं विय मग्गज्जाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुञ्जानं अप्पदालितपुञ्जानं लोमक्खन्धादीनि निब्बिज्जनपदालनं ।

(५१३) [234] भूमिलद्धै-वट्ठसेतु-समुग्धातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स हि एकमेव किञ्च अनुसयपजहनं । इति सो अनुसये पजहन्तो निमित्ता बुद्धाति नाम, पवत्तं छिन्दति नाम । 'निमित्तं' ति रूप-वेदना-सज्जा-संखार-विज्जाणनिमित्तं । 'पवत्तं' पि रूप-वेदना-सज्जा-संखार-विज्जाणपवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादिन्नकं अनुपादिन्नकं ति ।

(५१४) तेसु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्वा अनुपादिन्नकतो बुद्धाती ति वदिंसु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्पयुत्तानि विचिकिच्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुद्गापेन्ति । तं अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणक्खन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-सज्जा-संखारा तयो अरूपक्खन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभाविता अभविस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुद्धानं पापुण्यं । सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुद्धानुपत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्धातं अभव्युपपत्तिकभावं कुरुमानो अनुपादिन्नकतो बुद्धाति नाम । सकदागामिमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि उद्धच्च-सहगतं चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अभाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुद्धानं पापुण्यं । ते

१ The same as in विमु० २२.११. २ See विमु० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above; also विमु० २२.८२-८८. ४ See विमु० २२.४४.

५ See विमु० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गां परियुद्धानुपत्तिं वारयमाना सेतुसमुग्धातं अभव्युपपत्तिकभावं कुरुमाना अनुपादिन्नकतो बुद्धहन्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्वा उपा-[235]-दिन्नकतो बुद्धाती ति पि वदिंसु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभाविता अभविस्स, ठपेत्वा सत्तं भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकक्खन्धैपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचिकिच्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्तं भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकपवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभाविता अभविस्स, ठपेत्वा द्वे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । ओळारिकानि कामराग-पटिघसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकपवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकपवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभाविता अभविस्स, ठपेत्वा एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । अणुसहगतानि कामरागपटिघसंयोजनानि अणुसहगतो कामरागानुसयो पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अनागामिमग्गो उपादिन्नकपवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१८) सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभाविता अभविस्स, रूपारूपभवेसु उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो ति इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो खीणा-सवस्स पुनर्भवे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपादिन्नकपवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो चेत्थ अपायभवतो बुद्धाति, सकदागामिमग्गो सुगतिकाममवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS— मग्गपरियुद्धानुपपत्ति.

२ सी०, M., PTS— omit.

३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCm. ii.543.

सम्बन्धेहि पि बुद्धाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन'त्यस्साविभावनत्थं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गाणेन अभिसंस्कारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतपणे संसारवेद्वे येव उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । सकदागामिमग्गाणेन अभिसंस्कारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु येवै उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अनागामिमग्गाणेन अभिसंस्कारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवे ठपेत्वा कामधातुयां द्वीसु भवेसु येवै उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहत्त-मग्गाणेन अभिसंस्कारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येवै उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहतो अनुपादिकेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बानत्तरस्स चरिम-विज्जाणस्स निरोधेन पञ्चा च सति च नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ती” [ ] ति । अयं ताव निमित्तं विनिच्छये ।

(५२०) ‘पटिपदो-पती’ति—एथ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि सारिपुत्तत्थेरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा अहेसुं । महामोग्गल्लानत्थेरस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । कस्मा ? निहामिभूतत्ता । सम्मासम्बुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं विय थेरं परिहरि । थेरो पि एकदिवसं निहायमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह— “मोग्गल्लान पचलायसि नो त्वं ब्राह्मणो” ति । एवरूपस्स पि महामिज्जप्पत्तरस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ? एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकचस्स दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा ति । एकचस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पाभिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुथमग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

(५२१) यथा च पटिपदा एवं अधिपतिं पि चलति एव । एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपतेय्या होन्ति, एकचस्स विरियाधिपतेय्या, एकचस्स चित्ताधिपतेय्या, एकचस्स वीमंसाधिपतेय्या । एकचस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same.  
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विपु० २१.११८. ६ A.iv.85 reads मोग्गल्लान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विपु० २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुथो वीमंसाधिपतेय्यो ति ।

पकिण्णककर्था निद्रिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनद्वेन ज्ञानमेव भावेति, निरयानद्वेन पन मग्गं पि भावेति, उपद्वानद्वेन सतिपट्टानं पि, पदहनद्वेन सम्मपधानं पि, इज्जानद्वेन इद्धिपादं पि, अधिपतियद्वेन इन्द्रियं पि, अकम्पियद्वेन बलं पि, बुज्जानद्वेन बोद्धं पि, तथद्वेन सच्चं पि, अविकखेपद्वेन समर्थं पि, सुज्जतद्वेन धम्मं पि, रासद्वेन खन्धं पि, आयतनद्वेन आयतनं पि, सुज्ज-सभावनिस्सत्तद्वेन धातुं पि, पच्चयद्वेन आहारं पि, फुसनद्वेन फस्सं पि, वेदयितद्वेन वेदनं पि, संजाननद्वेन सज्जं पि, चेतथितद्वेन चेतनं पि, विजाननद्वेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेसं एकूनवीसतियो नयानं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्तं ।

(५२३) एवं ‘इदं पि भावेति, इदं पि भावेति’ ति पुग्गलज्झासयेन चैव देसनं विहासेन च वीसतिं नया देसितो होन्ति । धम्मं सोतुं निसिन्नदेवपरिसाथ हि ये उपनिज्झायनद्वेन [238] लोकुत्तरं ‘ज्ञानं’ ति कथिते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननद्वेन ‘चित्तं’ ति पि वुत्ते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन चित्तं ति कथितं । अयमेत्थ ‘पुग्गलज्झासयो’ । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दसबल-चतुर्वेसारज-चतुपटिसम्भिता-छासाधारणजाणयोगेन च देसनं यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनद्वेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निरयानद्वेन...पे०...विजाननद्वेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं ‘देसनाविहासो’ नाम । तथ यथैव लोकुत्तरं ज्ञानं ति वुत्तद्वाने दसं नया विभत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्वा । इति वीसतिया ठानेसु दस दस कत्वा द्वे नयसतानि विभत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरब्धं । तथ छन्दं धुरं जेट्ठकं पुब्बंगमं कत्वा निब्बत्तितं ज्ञानं छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । इति पुरिमहिंम सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३. २ सी०, म०—एकूनवीसतिपदानं.  
३ See २.३९, ३.३६८, ३८३-३८४. ४ See the list given in ३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ सी०, म०—दस्सिता.  
६ See ३.४९२.

नयसतानि<sup>१</sup> छन्दाधिपतेय्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन भाजेत्वा पठममगं दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममगो<sup>२</sup> ।

### [दुतियो मगो]

(५२५) इदानीं दुतियमगादीनं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§३६२] ति आदि आरब्धं । तत्थ कामरागव्यापादानं तनुभावाया [§३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुभावत्थाय । तत्थ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्यो— अधिचुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विय । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मदन्ता फरन्ता छादेन्ता [239] अन्धकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अब्भपटलं विय मक्खिकापत्तं<sup>३</sup> विय च ।

(५२६) तत्थ केचि थेरा<sup>४</sup> वदन्ति— ‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, ब्रह्मा व हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तधीतरो हि अंगपचंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं ब्रह्मत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्यो— अधिचुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुप्पत्तिवसेना पि दुतियाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जफलस्स पटिलामत्थाय । ततियचतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसमत्तं<sup>५</sup> येव पन वक्खाम । अञ्जिन्द्रियं [§३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममग्गेन जातमरियादं अनतिक्रमत्वा तेसं येव तेन मग्गेन जातानं चतुसचधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति वुत्तं होति । निहेसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितव्यो । कोट्टासवारे इमिना पि सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्यं ।

दुतियमगो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above.

२ This commenced with ३.५६६.

३ M., PTS—तनुभावाय. ४ See DCm.ii.543 मक्खिकापत्तं and not °पुत्त as in PTS text. ५ See DCm.ii.543 where दीवभाणक-तिथिट्ठक-महासीवत्थेर is quoted as the advocate of this view. ६ सी०, म०— विसेसमत्तं.

### [ततियो मगो]

(५२७) ततिये अनवसेसपण्णानाया [§३६३] ति तेसं येव सकदागामि-मग्गेन तनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय ।

### [चतुथो मगो]

(५२८) चतुथे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्वच्च-अविज्जाय अनवसेस-पण्णानाया [§३६४] ति एतेसं पञ्चन्नं उद्वमागियसंयोजनानं निस्सेसपजहन-त्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे छन्दरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे छन्द-रागो । मानो ति अरहत्तमग्गवज्झको मानो एव । [240] तथा उद्वच्चाविज्जा । इमेसु पन द्वीसु मग्गेसु नवमं<sup>१</sup> अञ्जिन्द्रियमेव होति । सब्बमग्गेसु पदपटिपाटिया समसद्धिं पदानि, चतूहि अपण्णकंगेहि सद्धिं चतुसद्धिं होन्ति । असंभिन्नतो पन तेत्तिंस । कोट्टासवार-सुञ्जतवारा पाकतिका एव । यथा च पठममग्गे एवं दुतिया-दीसु पि नयसहस्सेमेवा ति चत्तारो मग्गे चतूहि नयसहस्सेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा । सच्चविमंगे<sup>२</sup> पन सद्धिं नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । सत्तिपट्टानविमंगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मपधान-विमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे द्वात्तिंस, बोद्धसङ्गविमङ्गे द्वत्तिंस, मग्गविमंगे<sup>३</sup> अट्ठ-वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । इध पन चतूसु मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पठमज्ज्ञानिके पठममग्गे अट्ठज्ज्ञानि<sup>४</sup> भाजितानि; तथा दुतिया-दीसु । तत्थ पठममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-संकप्पादयो पि मिच्छासंकप्पादीनं पजहनट्टेन वेदितव्या । एवं सन्ते ‘पठममग्गेनेव द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहातव्या दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ सम्मादिट्ठि ति नामं<sup>५</sup> कथं होती’ति? ‘यथा विसं अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो’ अगदो त्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव नाम’ । ‘यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किञ्चा-भावो आपज्जति, मग्गज्ज्ञानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिच्चका कातव्या मग्गज्ज्ञानि पूरेतव्यानी’ति ।

(५३०) सकिच्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालामानियमेन दीपेतव्या । उपरि-मग्गत्तयवज्झो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on p.96 of Dhs. २-२ वि०iv.7-11. ३ See § २७७. ४-४ सि०—सम्मादिट्ठि नाम. ५-५ अ० यो० reads अलगदो ति सप्पो.



ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गस्मिं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पच्चयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सकिच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अनागामिमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सकिच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्ग-वज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । यानि पन<sup>१</sup>स्स पच्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अरहत्तमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सकिच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चतुसु मग्गेषु पटममग्गेन चत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । ‘उपरि-मग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो<sup>२</sup> अदिट्ठं पस्सती’ ति<sup>३</sup> अयं आचरियानं समान-ट्ठकथा । चित्तुपादवादी पनाह ‘अदिट्ठं पस्सती’ ति । सो वत्तब्बो—‘पटमग्गे कतमं इन्द्रियं भाजेसी’ ति ? जानमानो ‘अनञ्जो<sup>४</sup>तञ्जस्सामीतिन्द्रियं’ ति वक्खति । ‘उपरि-मग्गेषु कतरं ?’ ति बुत्ते पि ‘अञ्जिन्द्रियं’ ति वक्खति । सो वत्तब्बो—‘अदिट्ठ-सच्चदस्सने सति उपरिमग्गेषु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पज्जो समेस्सती’ ति । ‘किलेसे पन अज्जे अज्जो पज्जहति; पहीने<sup>५</sup> एव पजहती’ ति ? ‘अज्जे अज्जो पजहती’ ति । ‘यदि अज्जे अज्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सच्चानि पि अदिट्ठानेव पस्सती’ ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छितव्वो—‘सच्चानि नाम कती’ ति ? जानन्तो ‘चत्तारी’ ति वक्खति । सो वत्तब्बो—‘तव वादे सोल्लस सच्चानि आपजन्ति । त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं । एवं मा गण्हि । सच्चदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती’ ति ।

(५३२) [242] तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे<sup>६</sup> पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारो रतनपेला सारगम्भे ठपिता । सो रत्तिभागे पेलसु उपपन्न-किच्चो द्वारं विवरित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलसु पाकटभावं गतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अक्खरि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठं पस्सती ति ? दिट्ठकमेव पस्सती ति. ३ See § 277.  
४ See §§ 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ सि०—अप्पहीने.  
७ सी०, म०—गण्ह. ८ M., PTS—अपुब्बभावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेला न पज्जायन्ती ति वीमं सन्तस्सेव सुरियो उग्गच्छि, सुरियोभासेन विहते अन्धकारे पेलसु किच्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उपपन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चच्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिस्सस्स पेलानं पाकटभावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटभावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातव्वकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गत्तयवज्झसच्चच्छादकतमं । दुतियवारे द्वार-विवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामि-मग्गस्स अत्तना पहातव्वकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्झसच्चच्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अना-गामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातव्वकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्झसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियु-गमनं विय अरहत्तमग्गुप्पादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतम-विनोद-[243]-नं । विहते अन्धकारे तस्स पेलानं पाकटभावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटभावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सच्चकिलेसखेपनं । सुरियु-गमनतो पट्ठाय आलोकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उपपन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चच्छादकतमाभावो । इदं ताव सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे ओपम्मं । दिट्ठ-कमेव हि पस्सति ।

(५३४) ‘किलेसे पन अज्जे अज्जो पजहती’ ति एत्थ खारोपमं<sup>१</sup> नाम गहितं । एको पुरिसो किलिट्ठे<sup>२</sup> कथं रजकस्स अदासि । रजको ऊसखारं छारिखारं गोमय-खारं ति तयो खारं दत्त्वा खारिहि खादितमावं अत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ओल्लारिको-ल्लारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारं दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिसण्हतरं<sup>३</sup> मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति ततियं पि ते खारं दत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS—रजकोपमं. २ Cf. A.i. 209. ३ सि०—आसखारं; सी०—ऊसखारं. ४ M., PTS, सि०—सण्हतरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुर्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा अंसुअम्मन्तरगतं पि निस्सेसं मले प्वाहेत्वा सामिकस्स अदासि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छितिच्छितकाले परिदहति ।

(५३५) तथ किलिद्वुत्थं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधखारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकालो । उदके विक्खालेत्वा ओळारिकोळारिकमलपवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसकखेपनं । दुतियं पि तेसं खारानं अनुपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो नातिसण्हतरमलपवाहनं विय सकदागामिमग्गेन ओळारिकसंयोजनद्वयकखेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं' ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसुद्धं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सण्हतरमलपवाहनं विय अनागामिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयकखेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं' ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो विक्खालेनेन अंसुअम्मन्तरगते मले प्वाहेत्वा परिसुद्धस्स रजतपटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खितस्स वत्थस्स इच्छितिच्छितकखेपने परिदहनं विय अरहतमग्गेन अट्ठन्नं किलेसानं खेपितत्ता परिसुद्धस्स खीणासवाचित्तस्स इच्छितिच्छितकखेपणे फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अज्जे अज्जो किलेसे पज-हती' ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्तं—“सेय्यथा पि आवुसो वत्थं संकिलिद्धं मलगहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदज्जेय्युं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे<sup>१</sup> वा खारे वा गोमये वा सम्मदित्वा अच्छे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदातं, अथ ख्वस्स होति येव 'अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो' । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिमाविते करण्डके निक्खिपन्ति<sup>२</sup> । यो पि'स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि'स्स समुग्घातं गच्छति । एवमेव खो आवुसो किञ्चा पि अरियसावकस्स पञ्च ओरंमागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होति येव पञ्चसु उपादानकखन्धेषु अणुसहगतो 'अस्मी' ति मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानकखन्धेषु उदयव्ययानुपस्सी विहरति—'इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सज्जा...पे०...इति संखारा...पे०...इति विज्जाणं, इति विज्जाणस्स समुदयो, इति विज्जाणस्स अत्थंगमो' ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानकखन्धेषु उदयव्ययानुपस्सिनो विहरतो यो पि'स्स होति पञ्चसु उपादानकखन्धेषु अणुसहगतो 'अस्मी' ति

१ पि०— ओसे.

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो पि'स्स समुग्घातं गच्छती<sup>३</sup> [सं० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तथ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागामिमग्गेन द्वे सोमनस्ससहगतचित्तानि तनूनि<sup>४</sup> भवन्ति सद्धिं चित्तंगवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागामिमग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहतमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेसं द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्टाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पवत्तनकिलेसो नाम न होति ।

(५३८) तत्रिदं ओपम्मं—एको किर महाराजा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथ'स्स पच्चन्तो कुप्पितो<sup>५</sup> । तस्मिं समये द्वादसचोरजेट्टका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं विलुप्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता 'पच्चन्तो कुप्पितो' ति रज्जो पहिणिंसु । राजा 'विस्सत्था गण्हथ, अहं तुम्हाकं कत्तव्वं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते पठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्टके घातयिंसु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्वा पव्वतं पविंसिंसु । अमच्चा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु । राजा 'तुम्हाकं कत्तव्वयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हथा' ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोरजेट्टके पहिरिंसु, परिवारे पि तेसं दुव्वले अकंसु । ते सब्बे पि पलायित्वा पव्वतं पविंसिंसु । तं पि पवत्तिं अमच्चा रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्टके घातयित्वा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनं पेसेसि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्टके घातयिंसु । द्वादसन्नं चोरजनानं घातितकालतो पट्टाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नच्चन्ता<sup>६</sup> मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगाभेहि योधेहि [246] परिवुत्तो वरपासादगतो महासम्पत्तिं अनुमवि ।

(५३९) तथ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्टका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुप्पितो ति पहितकालो विय आरम्मणे किलेसेसु उप्पन्नेसु 'मन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो' ति सत्थु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनदानं विय 'किलेसे निगण्ह भिक्खू' ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेट्टकानं घातित-

१ सी०, म०— तनुकानि. २ सी०, M., PTS— कुप्पि. ३ म०— इनिस्सु.

४ See D. i.135, (कूटदन्तमुत्त no 5, para. 11).

कालो विय सोतापात्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पहाणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सम्मासंबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'सेसके गण्हन्तु'ति पुन धनदानं विय भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । दुतियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टकानं दुब्बलीकरणं विय सकदागामिमग्गेन ससंपयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुभावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सत्थु पटिलद्धगुणारोचनं । विस्सत्था गण्हन्तु'ति पुन धनदानं विय भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । ततियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टकानं घातनं विय अनागामिमग्गेन ससंपयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पहाणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय तथागतस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'विस्सत्था गण्हन्तु'ति पुन धनदानं विय भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारानं पञ्चन्नं जेट्टकानं घातितकालतो पट्टाय जनपदस्स खेमकालो विय अरहत्तमग्गेन ससंपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्टाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रज्जो विजितसंगामस्स अमच्चगणपरिवुत्तस्स वरपासादे महासम्पत्तिअनुभवने विय खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुञ्जत-अनिमित्त-अप्पाणहित्तमेदेषु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छित्तिच्छित्तफल-समापत्तिसुखानुभवेन वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना<sup>१</sup> निह्तिता ।

### [अकुसला धम्मा]

(५४०) इदानी अकुसलपदं भाज्जेवा दस्सेतुं कतमं धम्मा अकुसला [§३६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ धम्मवैवत्थानादिवारप्पभेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अत्थविनिच्छयो च हेट्ठानुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ समयवत्थाने ताव यस्मा, कुसलस्सं विर्यं, अकुसलस्स भूमि-भेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'कामावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'गूथगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विय ।\* गन्तव्वीमावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्थ असद्धम्मसवनेन, अकल्याणमिच्छता, अरियानं अदस्सन-कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंखा-तस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्वं । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुक्ता असद्धम्मा

१ सी०, M, PTS- तथागतस्स. २ See ३.४८३-४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-१ M., PTS omit. ७ i.e. बुद्धितव्वाभावतो (मूलटीका p. 112).

तेसं बहुमानपुब्बंगमेन अतिक्रान्तमज्झत्तेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-विपन्ना अकल्याणमिच्छा तं-सम्पवङ्कसंखाताय अकल्याणमिच्छताय, बुद्धादीनि अरियानं चेव सप्पुरिसानं च अदस्सनकामताय चतुसतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मं चेव सप्पुरिस-धम्मं च अक्रोधिदत्तेन पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-आणसंवर-पहानसंवर-प्पभेदे अरियधम्मं चेव सप्पुरिसधम्मं च संवरभेदसंखातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि परिभाषितेन अयोनिस्सो-मनसिकारेन कोतूहलमंगलादिपसुत्तताय च एतं उप्पज्जती ति वेदितव्वं । असंखारभावो-पन'स्स चित्तस्स हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५४२) [248] धम्मसुखेसवारे फस्सो [§३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो फस्सो । वेदनादीसु पि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमिहि विसेसो । चित्तस्सेकग्गता होता ति पाणातिपातादीसु पि अविक्खित्तभावेन चित्तस्स एकग्गता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादियित्वा अविक्खित्ता हुत्वा अवि-रज्जमानानि सत्थकानि पाणसरीरेसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परसन्तकं हरन्ति, एक-रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपज्जन्ति । एवं अकुसलपवत्तिं पि चित्तस्स एकग्गता होति । मिच्छादिट्ठी [§३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा धितथा दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छितो दिट्ठी ति पि मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंकप्पादीसु पि एसेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति ताथ, सयं वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा अयोनिस्सो-अभिनिवेसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्टाना, अरियानं अदस्सनकामतादिपट्टाना; परमं वज्जं ति दट्ठव्वा । मिच्छासंकप्पादीसु 'मिच्छा'-ति पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे<sup>१</sup> वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तप्पवलं ति एत्थ बलत्थो निद्देसवारे<sup>२</sup> आविमाविस्सति । इतरेसु पन— न हिरियतो ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो अहिरिकं । न ओत्तप्पं अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छन-लक्खणं, अलज्जनलक्खणं वा । अनोत्तप्पं तेहेव असारजनलक्खणं अनुत्तासलक्खणं वा । अहिरिकमेव बलं अहिरिकवलं । अनोत्तप्पमेव बलं अनोत्तप्पवलं । अयमेत्थ संखेपत्थो । वित्थारो पन हेट्ठावुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्त-[249]-मेव वा तं ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुह्ननमत्तमेव वा तं ति मोहो । तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसंगारसो तत्तकपाले खित्तमंसपेसी विय, अपरिचागपच्चुपट्टानो तेलज्जनरागो विय, संयोजिनयधम्मसु अस्साददस्सनपट्टानो । तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीधसोता नदी विय महासमुद्रं,

१ सि०, M., PTS— कुच्छिता. २ See ३.२३२. ३ See ३.५५३ below. ४ See ३.२३३-२३९.

अपायमेव गहेत्वा गच्छतीति दट्ठब्बो । मोहो चित्तुस्स अन्धभावलक्खणो अज्झाण-  
लक्खणो वा, असंपटिवेधरसो आरम्भणसमावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चु-  
पट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनिनो-मनसिकारपदट्टानो । सव्वाकुसलानं मूलं  
ति दट्ठब्बो ।

(५४५) अभिज्झायन्ति तां, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव  
वा एसा ति अभिज्झा । सा परसंपत्तीनं सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकरेन एसनं-  
भावरसा, परसंपत्ति-अभिमुखभावपच्चुपट्टाना, परसंपत्तीसु अभिरतिपदट्टाना । पर-  
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्ठहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,  
परसंपत्तीसु चेतसो हत्थप्पसारो<sup>१</sup> विय दट्ठब्बा । समथो<sup>२</sup> होती ति आदीसु अज्जेसु  
किच्चेसु विक्खेपसमनतो समथो ति । अकुसलप्पवत्तिं चित्तं पगण्हाती ति पग्गाहो ।  
न विविक्खपती ति अविकल्हेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्जा, छं युगलकानी ति इमे धम्मा  
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न  
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो सत्थारानं न सहहन्ती ति ? । सह-  
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छनमत्तमेवेतं । अत्थतो अनुप-  
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थी ति न  
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्ती ति ? । सरन्ति । सा पन सति  
नाम न होति । केवलं तेनाकरेन अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।  
अथ कस्मा मिच्छासती ति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुसलक्खन्धानं सतिविरहि-  
तत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूणत्थं तत्थ परियायेन देसना  
कत्ता । निप्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अन्धैवालचित्ते पन तस्मिं  
पज्जा नत्थी ति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वज्जना-पज्जा नत्थी ति ? अत्थि ।  
न पनेसा पज्जा, माया नाभेसा होति । सा अत्थतो तण्हा व । इदं पन चित्तं  
सदरथं गरुक्कं भारियं कक्खलं थद्धं अकम्मज्जं गिलानं वज्जं कुटिलं । तस्मो परसद्धा-  
दीनि युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एत्तावता पदपटिपाटिया चित्तज्जवसेन पालिं आरूढानि द्वत्तिस  
पदानि दस्सेत्वा इदानीं ये-वा-पनकधम्मै<sup>३</sup> दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये  
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सज्जेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो  
मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरियं थीनं मिद्धं उद्वच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दसेव ये-वा-  
पनको<sup>४</sup> होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरे ति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव<sup>०</sup>; सि०—पसग<sup>०</sup>. २ सि०—हत्थप्पसारणं. ३ The  
six pairs: कायपस्सदि चित्तपस्सदि... कायजुक्ता चित्तजुक्ता mentioned in § १.  
४ M., PTS—दन्ध०. ५-५ सी०, PTS—तस्स सद्धादीनि. ६ Cf. ३.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्वच्चं ति इमे अपण्णकंगसंखाता चत्तारो ये-वा-  
पनका होन्ति । तत्थ छन्दादयो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि ते कुसला,  
इमे अकुसला । इतरं पन उद्वत्तरस भावो 'उद्वच्चं' । तं चेतसो अवूपसमनलक्खणं  
वाताभिघातचलजलं विय, अनवट्टानरसं वाताभिघातचलधजपताका विय, मन्तत्त-  
पच्चुपट्टानं पासाणाभिघात-समुद्धत-भस्मं विय, चेतसो अवूपसमे अयोनिनो-मनसि-  
कारपदट्टानं । चित्तविकल्हेपो ति दट्ठब्बं ।

(५४८) इति फस्सादीनि<sup>१</sup> द्वत्तिस, ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि चत्तारी ति  
सव्वानि [251] पि इमस्मिं धम्मद्वेसवारे छत्तिस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि  
अपण्णकंगानि हापेत्वा पालियं आगतानि द्वत्तिसमेव । अगाहितैगहणेन पनेत्थ  
फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छा-  
दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिकं अनोत्तपं<sup>२</sup> ति सोलस धम्मा होन्ति । तेसु सोलससु  
सत्त धम्मा अविमत्तिका<sup>३</sup> होन्ति, नव स-विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सज्जा  
चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्तं  
वितक्को चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं<sup>४</sup> अनोत्तपं<sup>५</sup> लोभो ति इमे  
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेसु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, एको चत्तुसु,  
एको छसु । कथं ? चित्तं वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकवलं<sup>६</sup> अनोत्तपवलं<sup>७</sup> लोभो ति  
इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति  
वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती  
ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासंक्रपो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गज्जेसु पि कम्मपथेसु  
पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकवलं होती ति वुत्तं, लोक-  
नासकमूलं<sup>८</sup> पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तपे पि एसेव नयो । लोभो मूलं पत्वा लोभो  
होती ति वुत्तो । कम्मपथं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।  
वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रि-  
यानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो । विरियं  
पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छावायामो  
ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, मिट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको  
धम्मो चत्तुसु ठानेसु विमत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकगता होती  
ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं, मग्गंगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-  
अहिरिकवलं. ५ M., PTS-अनोत्तपवलं. ६ सी०, म०.—अहिरिकं. ७ सी०,  
म०—अनोत्तपं. ८ M.—लोकपालयदुक्कं.

बलानि पत्वा समाधिबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा दुतिय-[252]-दुके एककवसेनेव समथो ति, ततिये अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छुसु ठानेसु विमत्तो ।

(५५०) सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनासकवसेन पिट्ठिदुकवसेना ति नव रासयो होन्ति । तथ यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिदेसे [§ ३२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मूद्देसवारकथा निट्ठिता ।

### [निदेसवारो]

(५५१) निदेसवारो चित्तेकगतानिदेसे [§ ३७५] ताव सण्ठति अव-  
ट्ठिती ति वुत्तं । इदं द्वयं ठितिवेचनमेव । यं पन कुसलनिदेसे 'आरम्भणं ओगाहेत्वा अनुपविस्त्वा तिट्ठती ति अवट्ठिती' ति वुत्तं, तं इध न लब्धमिति । अकु-  
सलस्मिं हि दुब्बला चित्तेकगता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्वच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवरूपो पि अत्थो इध न लब्धमिति । सहजातधम्मे पन न विसंहरती ति अविसाहारो । न विक्खिपती ति अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकगतावसेन अविसाहटमानसस्स भावो अविसाहट-  
मानसता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिबलं । अ-याथाव-समाधानतो मिच्छासमाधी ति एवमिध अत्थो दद्वब्बो । विरिन्द्रियनिदेसे [§ ३७६] यो हेट्ठा 'निकमो चेसो कामानं पनूदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धमिति । सह-  
जातधम्मेसु अकम्पनद्वेनेव विरियबलं वेदितव्यं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिदेसे [§ ३८१] अ-याथाव-दस्सनद्वेन मिच्छादिट्ठि ।  
दिट्ठीसु गतं इदं दस्सनं, द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तोगधत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पि'स्स अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिक्रमनद्वेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पव्वत-  
गहनानि विय । दिट्ठि येव सासङ्कसप्पटिमयद्वेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-वाल-  
कन्तार-मरुकन्तार-निरुदककन्तार-[253]-दुब्भिकलकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया विनिविज्जनद्वेन विलोमनद्वेन च दिट्ठिविसुकायिकं । मिच्छादस्सनं हि उपपजमानं सम्मादस्सनं विनिविज्जति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स गहणतो दिट्ठिया विरूपं फन्दितं ति दिट्ठिविप्फन्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकरिं पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with लोक-  
पालवसेन in ३.२६४; M., PTS- 'नायक'. ३ See ३.२८१. ४ सिं-  
विसाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5) ६ See ३.५४०. ७ M., PTS  
omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अमनुस्स° after  
the next.

बन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुसुमारादथो विय पुरिसं, आरम्भणं दब्बं गण्हाती ति  
गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अयं हि बलवप्पवत्तिभावेन पतिट्ठहिवा  
गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविसती ति अभिनिविसो । धम्मसभावं अति-  
क्कमिवा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो  
मग्गो, कुच्छितानं वा अपायानं मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छा-  
पथो । यथा हि दिसामुच्छेन अयं असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि तं  
गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न  
पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासभावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-  
व्रमनतो तरन्ति एत्थ बाला ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति  
तित्थायतनं । तिथियानं वा सज्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि  
तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो;  
विपल्लयगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तप्पनिदेसेसु [§ ३८७-८८] हिरोत्तप्पनिदेसविपरि-  
यायेन अत्थो वेदितव्यो । सहजातधम्मेसु पन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकवलं अनो-  
त्तप्पवलं च वेदितव्यं । लोभमोहनिदेसेसु [§ ३८९-९०] लुब्धमती ति लोभो ।  
लब्धना ति लुब्धनाकारो । लोभसम्पयुत्तं चित्तं, पुगलो वा लुब्धितो; लुब्धितस्स  
भावो लुब्धितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना ।  
सारज्जितस्स भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोभ'-  
वचने [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-  
सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्सनपटिपक्खतो अज्जाणं अदस्सनं । अभिमुखो हुत्वा  
धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे  
बुज्झती ति अनुवोधो । तप्पटिपक्खताय अननुवोधो । अनिच्चादीहि सखिं  
योजेत्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अस-  
म्बोधो । चतुसच्चधम्मं न पटिविज्जती ति अप्पटिवेधो । रूपादिसु एकधम्मं पि  
अनिच्चादिसामञ्जसो न संगण्हाती ति असंगाहना । तमेव धम्मं न परियो-  
गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं  
समावं पति नै पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवृत्तिया  
समावतो गहणाभावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चक्खं नरिथ, सयं वा कस्सचि  
कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । यं एतस्मि अनु-  
पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेय्य, सुधि, बोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिना ति

१ See धिमु० १५.५, ७. २ See ३.२३३-२३९. ३ See ३.२८३;  
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सिं-अपेक्खती ति.

दुम्मेज्जं । बालानं भावो ति बाल्यं । मुख्ही ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुख्ही ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खमावतो न विजा ति अविज्जा । ओष-योगत्थो वुत्तो<sup>१</sup> येव । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अभिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणाभावेन हिताभिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अञ्जदत्थु लंगति येवा ति लंगी; खञ्जती ति अत्थो । दुरुघाटन<sup>२</sup>-ट्ठेन वा लङ्गी । यथा हि महापलिघसंखाता लङ्गी दुरुघाता होति, एवमयं पि लंगी विद्या ति लंगी । सेसं उच्चानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुञ्जतवारा पि हेट्ठो वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमंचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेना ति पदं विसेसं । तं पि हेट्ठो वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेसु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो—बदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिककुलस्स कुमारिकं पत्थेति । ते च 'अञ्जदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिकं न देन्ति । अथ<sup>३</sup> अजे जातका 'यं तुम्हे करोथ तमेवार्यं करिस्सती' ति दापेन्ति । सो तेहि सद्धिं तिस्थिये उपसंक्रमति । आदितो व वेमत्तिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गण्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धती ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पनेत्थ थीनमिद्धं अधिकं । तत्थ थीनता 'थीनं' । मिद्धनता 'मिद्धं'; अनुस्साहनता सत्तिविघातो चा ति अत्थो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्षणं, विरियविनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्ठानं । मिद्धं<sup>४</sup> अकम्मञ्जतालक्षणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं पचलायिकनिदापच्चुपट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अथोनि-मनसिकारपदट्ठानं ति ।  
दुतियचित्तं ।

(५५८) ततियं [§ ४००] छसु आरम्भणेसु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्ज-मल्लयुद्ध-नटसमज्जादीनि

१ See २.४५-४६. २ सी०, M.- लगति. ३ See ३.३०१-३०८. ४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādins,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp.4-18. ७ म०, सि०-अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०-निर्जन°, म० नारायणनिराजन°, सि०, अ० थो०-राज°

पस्सतो मनापियसद्- [256] -सवनादीसु पसुतरस्स वा उप्पज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकज्ज्ञानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिलक्खणो, सम्पग्गाहरसो, केतुकम्पतापच्चुपट्ठानो, दिट्ठिविप्पयुत्तलोमपदट्ठानो, उम्मादो वियदट्ठो ति ।

ततियं ।

(५५९) चतुर्थं [§ ४०२] वुत्ताप्पकरेसु येव ठानेसु यदा सीसे खेळं खिपन्ति, पादपंसु ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थं सउस्साहेन अन्तरन्तरा ओलोकैन्तानं राजनाटकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिद्देन ओलोकैन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध मानथीनमिद्धेहि सद्धिं सत्त ये-वा-पनका होन्ति । उभयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं ठपेत्वा सेसानं वसेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुर्थं ।

(५६०) पञ्चमं [§ ४०३] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्जत्तस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । सोमनस्सट्ठाने पनेत्थ उपेखावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सब्बं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्ठसत्तम<sup>१</sup>ट्ठमानि [§ ४०९-४१२] वेदनं परिवत्तेत्वा पीतिपदं च हापेत्वा दुतिय-ततिय-चतुर्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्ठसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि अधिपतयो लब्धन्ति ।

[ छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि ]

(५६२) नवमं [§ ४१३] छसु आरम्भणेसु दोमनस्सितस्स पटिपं उप्पादयतो उप्पज्जति । तस्स समयेववत्थानवारि ताव दुट्ठु मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छितं मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-सहमतं । असंपियायनभावेन आरम्भणस्मिं पटिहज्जती ति पटिपं । तेन सम्पयुत्तं ति पटिघसम्पयुत्तं । [257] धम्महेसे<sup>२</sup> तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ § ४१३, first three lines. ३ § ४१३, 4th line onwards.



आगता । तत्थ वेदनापदं वुत्तथमेव । तथा दुक्खदोमनस्सपदानि । लक्खणादितो पन अनिट्ठारम्मणानुभवनलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिट्ठाकारसंभोगरमं, चेतासिकावाधपच्चुपट्ठानं, एकन्तेनेव हृदयवत्थुपदट्ठानं । मूल-कम्मपथेसु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोसो होति, व्यापादो होती ति वुत्तं । तत्थ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सन्ति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पट्टासीविसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावग्गि विय, दुस्सनपच्चुपट्ठानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदट्ठानो विससंसट्ठपूतिमुत्तं विय दट्ठब्बो । व्यापजति तेन चित्तं, पूतिमावं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचाररूपसंपत्तिहितमुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इध पदपटिपाटिया एकूनत्तिं पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकैरासिभेदो वेदितव्वो । ये-वा-पनकेसुं छन्दा-धिमेकल-मनसिकार-उद्धच्चादीनि नियतानि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेसु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च हुत्वा पि उप्पजन्ति । एवं इमे पि तयो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीनं उसूयनलक्खणा, तत्थेव अनभित्तिरसा, ततो विमुखमावपच्चुपट्ठाना, परसम्पत्तिपदट्ठाना । संयोजनं ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरियं' । तं लद्धानं वा लभितव्वानं वा अत्तनो संपत्तीनं निगूहनलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सं-[258]-को-चनपच्चुपट्ठानं कटुकञ्चुकतापच्चुपट्ठानं वा, अत्तसंपत्तिपदट्ठानं । चेतसो विरूपभावो ति दट्ठब्बं । कुच्छितं कतं कुकतं । तस्स भावो 'कुक्कुच्चे' । तं पच्छानुतापनलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विण्पटिसारपच्चुपट्ठानं, कताकतपदट्ठानं । दासव्यं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निहेसवारे वेदनानिहेसे [§ ४१५] असातं सातपटिपक्खवसेन वेदितव्वं । दोसनिहेसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । पक्कतिभावविजहनट्टेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुद्धती ति विरोधो । पुनपुनं पटिविरु-ज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं वुत्तं । चण्डिको वुच्चति चण्डो, थद्धपुगलो; तस्स भावो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो । कुदकाले हि परिपुण्णवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८७. २ See २.१६; ३.२५५-३६४.

३ Cf. ३.२५७, ५४८. ४ Cf. ३.२५२, ५४७. ५ See ३.२७२. ६ See ५.१२१ below.

नत्थि । सचे पि कस्सचि होति तं अप्पमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्टेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सस्सा पि अस्सुजननतो । हेट्ठावुत्त-अत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तस्सेव, न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्तं । सेसमेत्थ संगह-सुज्जतवारिसु [§ ४१९ अ-४२०] च हेट्ठा वुत्तनथेनेव वेदितव्वं ति ।

नवमं ।

(५६५) दसमं [§ ४२१] ससंखारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सरत्तिवा अनुस्सरत्तिवा कुद्व-मानस्स उप्पजति । इथा पि पदपटिपाटिया एकूनत्तिं, अगहितगहणेन चुदसेव पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन थीनमिद्धं पि लब्धमिति । तस्मा एत्थ विना इस्सा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीनं उप्पत्तिकाले तेसु अज्जतरेन सद्धिं सत्त सत्त ये-वा-पनका एकलक्खणे उप्पजन्ति । सेसं सव्वं सव्ववारिसु नवमसदिसमेव ।

इमेषु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्धमिति, नो आरम्मणाधिपति । न हि कुद्वो किञ्चि गरं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§ ४२२] छसु आरम्मणेषु वेदनावसेन मज्झत्तस्स कंखापवत्तिकाले उप्पजति । तस्स समयवैकथाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं अपुव्वं । तस्स त्थो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं । धम्मुद्देसे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विसेसो । तत्थ विगता चिकिच्छा ति विचिकिच्छा । सभावं वा विचिन्ततो एताय किच्छति किलमती ति विचि-किच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्ठाना अनेकसंगाह-पच्चु-पट्ठाना वा, अयोनिस्सो-मनसिकारपदपट्ठाना । पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दट्ठब्बा । इध पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सवि-भक्तिकाविभक्तिक-रासिविनिच्छयो वेदितव्वो । मनसिकारो उद्धच्चं ति द्वे येव ये-वा-पनका ।

(५६७) निहेसवारस्स चित्तेकगगतानिहेसे [§ ४२४] यस्मा इदं दुब्बलं चित्तं पवत्तट्ठितिमत्तमेवेत्थ होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्वा चित्तस्स 'ठिती' ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देसवारे पि 'समाधिन्द्रियं' वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ § ४२२, first three lines. ४ Cf. ३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note 2 on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिहेसे [§ ४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति (?) नाम । आकारवसेन वा एतं वुत्तं । कंखासमंगिचित्तं कंखाय आयितत्ता कंखायितं नाम । तस्स भावो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तत्थो एव । कम्पन-ट्टेन द्विधा एलयती ति द्वेळहकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो विया ति द्वेधा-पथो । 'निच्चं नु खो इदं, अनिच्चं नु खो' ति आदिपवत्तिया एकस्मिं आकारे सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकंसं गहेतुं असमत्थ-ताय न एकसंगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्भणतो ओस-कती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्भणे पवत्तितुं असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थदभावो ति अथो । विचिकिच्छा हि उप्पज्जत्वा चित्तं थदं करोति । यस्मा पन सा उप्पज्जमाना आरम्भणे गहेत्वा मनं विलिखती विय, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।  
एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§ ४२७] सम्यववत्थाने उदच्चेन सम्पयुत्तं ति उदच्च-सम्पयुत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्भणे सु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उदत्तं होति । इध धम्महेसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उदच्चं' होती ति आगतं । पदपटिपाटिया अट्ठवीसतिपदानि होन्ति । अगाहितगहणेन चुहस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविम-त्तिक-रौसिधिधानं वेदितव्वं । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका । निहेसवारस्स उदच्चनिहेसे [§ ४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोसस्स । उदच्चं ति उदत्ताकारो । न-वूपसमो ति अ-वूपसमो । चेतो विक्खिपती ति चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयान-भन्त-गोणादीनं विय । इमिना एकारम्भणस्मिं येव विष्फन्दनं कथितं । उदच्चं हि एकारम्भणे विष्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्भणे । सेसं सब्बवारेसु हेट्ठा वुत्तनये-नेव वेदितव्वं ।

[ द्वादसमं ]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । 'आरम्भणे

१ म०, सी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-आनेति. २ See ३.५६६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf. ३.२५७, ५४८, ५६३, ५६४.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तरिंमि हि 'इमानेव द्वे' ति वत्तव्वं । तत्थ वि-चिकिच्छा-[261]-सहगतं एकन्तेन पवट्टति, उदच्चसहगतं पन लद्धाधिमोक्खत्ता लद्धपटिट्ठां व पवट्टति । यथा हि वट्ट-चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पम्मारट्टानि पवट्टेत्वा विस्स-ट्टेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पटिट्ठाय पटिट्ठाय पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । सब्बेसु पि हीनादिमेदो [§ २६९] न उदट्टो, सब्बेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-धिपति लब्धमानो पि न उदट्टो, हेट्ठा दस्सितनयत्ता । आणाभावतो पनेत्थ वीमंसा-धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसो पि नत्थि येव । कस्मा ? कंचि धम्मं धुरं कत्वा अनुपज्जेनतो, पट्टाने [Cf. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठपेत्वा उदच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकड्डन्ति । विचिकिच्छासहगते अलद्धाधि-मोक्खे दुब्वले पि पटिसन्धि आकड्डमाने उदच्चसहगतं लद्धाधिमोक्खं बलवं कस्मा नाकड्डती ति ? दस्सनेन पहातव्वाभावतो । यदि हि आकड्डेय्य 'दस्सनेन पहातव्वं'-पदविभंगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठपेत्वा तं, सेसानि एकादस आकड्डन्ति । तेसु हि येन-केनचि कम्मे आयूहिते ताव चेतनाय चतूसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-विपाकेसु अहेतुकमनोविज्झाणधातु उपेक्खासहगता पटिसन्धि गण्हाति । इतरस्सा पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्वं'-पदविभंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा' ति पदस्स वण्णना निट्ठिता ।

[अव्याकृतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानीं अव्याकृतपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकृता ति [§ ४३१] आदि आरब्धं । तत्थ चतुब्बिधं अव्याकृतं— विपाकं किरियं रूपं निब्वानं ति । तेसु विपाकाव्याकृतं । विपाकाव्याकृते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविज्झाणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिया

१ सि० throughout—पवत्तक<sup>०</sup>,...पवत्तति in this para. २-२ सि०-लद्धपटिट्ठं पटिट्ठाय पटिट्ठाय. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention *adhipatis* not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf. ३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०-विसेतो; but see मूलटीका pp. 114-15. ५ See ३.५८४. ६ See मूलटीका; M., PTS-पटिविद्धतो. ७ §§ 1002-1006: also §§ 1254-57. ८ म०, सी०-सहगताय. ९ This commenced with ३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९). ११ Continues upto ३.६५८.

चक्षुवि-[262]-आणं । तस्सा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्तिं दीपेतुं कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता ति आदि वुत्तं । तत्थ कतत्ता ति कतकारणा । उपचितत्ता ति आचितत्ता, वड्ढितकारणा । चक्षुविज्जाणं ति कारणभूतस्स चक्षुस्स विज्जाणं, चक्षुसुतो वा पवत्तं, चक्षुस्मि वा निस्सितं विज्जाणं ति चक्षुविज्जाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्जाणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्षुसन्निरसित-रूपविज्ञाननलक्खणं चक्षुविज्जाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपाभिमुखभावपच्चुपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निरसित-सहादि-विज्ञाननलक्खणानि सोत-वाण-जिह्वा-कायविज्जाणानि सहादि-मत्तारम्मणरसानि, सहादि-अभिमुखभाव-पच्चुपट्टानानि, सहादि-आरम्मणानं किरिय-मनोधातून् अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविमत्तिकानि, द्वे सविमत्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपञ्चकवसेन चेव इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठानेसु विमत्तिं गच्छति, वेदना फस्सपञ्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियवसेन तीसु येव । गसयो पि इमे व तयो होन्ति । ये-वा-पनको एको मनसिकारो एव ।

(५७४) निदेसवारे चक्षुविज्जाणं पण्डरं ति [§४३६] वत्थुतो वुत्तं । कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवंगनिरसन्देन, विपाकं वत्थुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगतानिदेसे [§४३८] चित्तस्स ठिती ति एकमेव पदं वुत्तं । इदं पि हि दुब्बलं चित्तं पञ्चाद्विनिर्मलमेवेत्ये लब्धमति, 'साण्टिति-अवड्ढिति'-भावं पापुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) संगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-मगंगानि न उद्धयानि । कस्मा ? वितक्कपच्छिमकं हि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अचित्तकचित्ते ज्ञानंगं न लब्धमति, अहेतुकचित्ते च मगङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न उद्धटं । संस्वारस्सवधो [§४४२] पनेत्थ चतुरंगिको येव भाजितो । मुञ्जतवारो पाकतिको येव । सोतावज्जाणादिनिदेसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि चक्षुविज्जाणादीसु 'उपेक्खा'भाजिता, कायविज्जाणे 'मुखं' ति, अयमेत्थ विसेसो ।

(५७६) सो पि षट्ठनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्षुद्वारादीसु हि चत्तुसु उपादा-रूपमेव उपादारूपं षट्ठेति, उपादारूपे येव उपादारूपं षट्ठेते पटिघट्टनानिधंसो बलवा न होति । चतुन्नं अधिकरणीनं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.-वत्थारम्मणं. ३ M., PTS, सी०-°निदेसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७९, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पहट्कालो विय फुट्टमत्तमेव होति । वेदना मज्झत्तट्टाने तिट्ठति । कायद्वारे पन बहिद्धा महाभूतारम्मणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं षट्ठेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके कप्पासपिचुपिण्डं ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिचुपिण्डं भिन्दित्वा कूटं अधिकरणिं गण्हाति, निधंसो बलवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिधंसो बलवा होति । इट्ठे आरम्मणे सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुक्खसहगतं ।

(५७७) इमेसं पन पञ्चन्नं चित्तानं वत्थुद्वारारम्मणानि निब्रद्धानेव होन्ति, वत्थादिसंकमनं नामेत्थ नत्थि । कुसलविपाकं चक्षुविज्जाणं हि चक्षुप्पसादं वत्थुं कत्वा इट्ठे च इट्ठमज्झत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्मणे दस्सनकिच्चं साधय-मानं चक्षुद्वारे ठत्वा विपच्चति । सोतविज्जाणादीनि सोतप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इट्ठ-इट्ठमज्झत्तेसु सहादीसु सवन-घायन-सायन-कुसनकिच्चानि साधयमानानि सोत-द्वारादीसु ठत्वा विपच्चति । सट्ठो पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिदेसे [§४५५] सभावसुञ्जतनिस्सत्तट्टेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्षुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिविज्ञाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, चक्षुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पदट्टाना । इध धम्मदेसे द्वादसपदानि होन्ति । अगहितगहणेन नव । तेसु सत्त अविमत्तिकानि द्वे सविमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिदेसो [§४६१] अभिनिरोपनं पापेत्वा ठपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासंकप्पो ति वा मिच्छासंकप्पो ति वा न वुत्तं । संगहवारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जाणसेते पतित्वा गतं ति न उद्धटं । मगङ्गं पनं न लब्धमति एवा ति न उद्धटं । मुञ्जतवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निब्रद्धं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्मणानि अनिवद्धानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्मणानि संकमन्ति, ठानं पन एकं । संपटि-च्छनकिच्चमेव हेतं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्मणेषु संपटिच्छनं हुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्षुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु तं-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपाारम्मणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविज्जाणधातुनिदेसेसु [§४६९-४९७] षट्ठममनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इट्ठारम्मणस्मिं येव पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इट्ठमज्झत्तारम्मणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिदेस-सदिसानेव । उमयत्था

१ सि० adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी०-इट्ठानिट्ठ<sup>०</sup>. ३ See मूलटोका p.118; Cf. ३.५७५. ४ P.Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतत्ता येव ज्ञानज्ञानि न उद्धटानि । मग्गज्ञानि अ-  
लामतो<sup>१</sup> येव । सेसं सब्बत्थं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । लक्खणादितो पनेसा दुविधा पि  
मनोविज्जाणधातु अहेतुकविपाका, छल्लारम्मणविज्जाननलक्खणा, सन्तीरण्णादिरसा,  
तथाभावपच्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपट्टाना ति वेदितब्बा ।

(५८२) तत्थ पठमा [§ ४६९] द्वीसु ठानेसु विपचत्ति । सा हि पञ्चद्वारे  
कुसलविपाक-चक्खुविज्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोधातुया तं आरम्भणं संपटि-  
च्छित्त्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे<sup>२</sup> सन्तीरणक्किच्चं साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा  
विपचत्ति । छसु द्वारेसु पन बल-<sup>[265]</sup>-वारम्मणे तदारम्मणं<sup>३</sup> हुत्वा विपचत्ति । कथं ?  
यथा हि चण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्ति या, उदकं<sup>४</sup> छिज्जित्वा थोकं ठानं नावं  
अनुवन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति<sup>५</sup>, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोमयमाने  
आपाथगते जवनें जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स  
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवंगमेव  
ओतरति । गवक्खन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा कियारेतब्बा । एवमेसा यं  
जवने गहितारम्मणं तस्सेव गहितत्ता तदारम्मणं नाम हुत्वा विपचत्ति ।

(५८३) दुतिया [§ ४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपचत्ति । कथं ? मनुस्स-  
लोके ताव जच्चन्ध-जच्चवधिर-जच्चजल-जच्चुम्मत्तक-उमतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-  
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपचत्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुकं  
(ii) भवंगं हुत्वा विपचत्ति । इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,  
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति  
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपचत्ती ति ।

मनोविज्जाणधातुद्वयं निद्वितं ।

### [ अट्ट महाविपाका ]

(५८४) इदानीं अट्ट महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा  
अव्याकता [§ ४९८] ति आदि आरब्धं । तत्थ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सब्ब-  
वारा संखित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा<sup>६</sup> वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यो पनेत्थ विसेसो तं  
दस्सेतुं अलोभो अव्याकतमूलं [§ ४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्मण. ३ म०, सि०-  
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see वि० १४.१२२  
(fourth line). ५ ३.१-३२४ excepting, of course, paragraphs  
not applicable, as for example, those mentioned in the first  
three foot-notes, or in foot-note no. ८, on the next page.

वेदितब्बं—यो हि कामावचरकुसलेसु कम्मद्वार-कम्मपर्य-पुञ्जकरियवत्थुभेदो वुत्तो  
सो इध नरिय । कस्मा ? अविज्जन्तिजनकतो<sup>७</sup> अविपाक-धम्मतो<sup>८</sup> तथा-अपव-  
त्तितो<sup>९</sup> च । या पि ये-वा-<sup>[266]</sup>-पनकेसु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता  
विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्त्तारम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलं च  
करुणा-मुदिता, विरतियो<sup>१०</sup> पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि  
वुत्तं<sup>११</sup> । असंखार-संखारविधानं चेत्य कुसलतो चैव पच्चयभेदतो च वेदितब्बं ।  
असंखारिकस्स हि कुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, संखारिकस्स संखारिकं ।  
बलवयचयेहि च उप्पन्नं असंखारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-  
मज्झिम-पणीतेहि छन्दादीहि अनिष्कादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति ।  
हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं ।  
अधिपतिनो<sup>१२</sup> पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुप्पादेतब्बतो ।  
सेसं सब्बं अट्ठसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठं महाविपाकचित्तानं विपचनट्टानं वेदितब्बं ।  
एतानि हि चतूसु ठानेसु विपचन्ति—पटिसन्धियं, भवंगे, चुतियं, तदारम्मणे ति ।  
कथं ? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेसु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-  
गहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिं पि  
असीतिं पि वस्सानि असंखेय्यं पि आयुकां (ii) भवङ्गं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु  
द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) चुति हुत्वा ति । एवं चतूसु ठानेसु  
विपचन्ति । तत्थ सब्बे पि सब्बञ्जुवोधिसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पठमेन  
सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धि गणहन्ति । तं<sup>१३</sup>  
पन मेत्ता-पुब्बभागाचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असंखेय्यं  
आयु । कालवसेन पन परिणमति<sup>१४</sup> ।

(५८६) महासीवत्थेरो<sup>१५</sup> पनाह—'सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-  
तरं । तेन पटिसन्धि गणहन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महज्झासया होन्ति ।  
दिब्बेसु पि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो<sup>१६</sup> न होन्ति, तिपिटकचूलनागत्थेरादयो [267]

१ ३.५२-११४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८९.  
४ These three words give respectively the reasons of the  
absence of the three terms mentioned in the preceding  
sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.  
९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159.  
१० i. e. चित्तं (म० यो०). ११ सि०, सी०—परिणामति. १२ See ३.४८१,  
५.१४० and note on the former. १३ सि०—उप्पिलाविनो. १४ See  
note on this in ३.५०३.

विय'। अट्टकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिक्खित्वा 'सव्वञ्जुवोधिस्तानं हित्पचरो बलवां होति, तस्मा मेत्तापुब्बभाग-कामावचर-कुसलविपाक-सोमनस्सहगत-तिहेतुक-असंस्वारिकचित्तेन पटिसन्धि गणहन्ती'ति वुत्तं।

### [विपाकुद्धारकथा]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका उपेतव्वा— (i) तिपिटक-चूळनागत्थेरो ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव द्वादसकमगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (ii) मोरवापीवासी महादत्तत्थेरो पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव दसकमगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (iii) तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति'।

### (i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपट्टं नाम गण्हिसु। साकेते किर उपासका सालायं निषीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना?' ति पट्टं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आमिधम्मिकत्थेरे उपसंक्रमित्वा पुच्छिसु। थेरा 'यथा एकरमा अम्भवीजा एको व अंकुरो निक्खमति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सज्जापेसुं। अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका?' ति पट्टं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिसु। थेरा 'यथा बहूसु अम्भवीजेषु रोपितेषु बहू अंकुरा निक्खमन्ति, एवं बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सज्जापेसुं।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उस्सदकित्तनं नाम गहितं। इमेसं हि सत्तानं लोमो पि उस्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोमो पि अदोसो पि अमोहो पि। तं पनेतं तेसं उस्सन्नमावं को नियामेती ति?। पुब्बहेतु नियामेति। कम्मायूहन-क्खणे येव नानत्तं होति। कथं? "यस्स हि कम्मायूहनक्खणे<sup>१</sup> लोमो बलवा होति अलोमो मन्दा, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दा अलोमो लोमं परियादातुं न [268] सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कोन्ति। तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निव्वन्तो लुद्धो हेति, सुखसीलो अक्कोधनो, पज्जवा पन वजिरूपमज्जाणो ति।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सि०— विपाकदारिक<sup>०</sup>. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विगु० ३.८३. ९ See विगु० ३.८३-८५, MCm. iii, 373-74.

(५९०) "यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोमदोसा बलवन्तो होन्ति अलोमा-दोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो च, पज्जवा पन होति वजिरूपमज्जाणो दत्ताभयत्थेरो विय। यस्स पन कम्मायू-हनक्खणे लोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो। तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि लोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोमादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव दुट्ठो च मूळो च।

(५९१) "यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा; सो पुरिमनयेनेव अप्पकिल्लो होति, दिव्वारम्मणं<sup>२</sup> पि दिस्वा निचलो, दुट्ठो पन होति दन्धपज्जो चा ति। यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको च, दन्धो पन होति। तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसामोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पज्जवा च, दुट्ठो पन होति कोधनो। यस्स पन कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोमादयो बलवन्तो होन्ति लोमादयो मन्दा, सो 'महासंघरक्खितत्थेरो'<sup>३</sup> विय अलुद्धो अदुट्ठो पज्जवा च होती" ति।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं। तिहेतुककम्मं हि तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति। दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न देति, इतरे<sup>४</sup> देति। तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि; अहेतुका न होति। दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति। असंस्वारिकं कुसलं<sup>५</sup> असंस्वारिकं पि संसंस्वारिकं पि विपाकं देति। [269] संसंस्वारिकं संसंस्वारिकं पि असंस्वारिकं पि विपाकं देति। आरम्भेन वेदना परिवत्तेतव्वा। जवनेन तदारम्मणं नियमितव्वं।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे सोळस मग्गादयो<sup>६</sup> वेदितव्वा। पठमकामावचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स गम्भवासतो निक्खमित्वा संवरासंवरे पट्टपेतुं समत्थमावं उगगतस्स चक्खुद्वारस्मिं 'इट्ठारम्मणे' आपाथगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावट्टिते येव अतिकमन-आरम्भणानं पमाणं नत्थि। कस्मा एवं होति? आरम्भणदुब्बलताय। अयं ताव एको मोधवारो। सचे पन भवङ्गं आवट्टेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्टिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सी०— निम्बानारम्मणं. ३ Described as free from impurities. See MCm. ii. 373-74, Vis. iii. 85. ४ सी०, म० इतरं. ५ M., PTS, सी०— omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अमि० pp. ६६-७१.

वोढुपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्खुविज्जाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । वोढुपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनट्टाने ठत्वा पुन भवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विय मे, सुतं विय मे' ति आदीनि वदनकाले लभन्ति । अयं पि दुतियो मोघवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते वीथिचित्तानि उपपज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्मणस्स वारो । तस्मिं अनुपपन्ने येव भवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिया आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गत्वा उभोसु तीरेसु केदारो पूरेत्वा अतिरेकं ककटकमगादीहि पलायित्वा पुन नदिमेव ओतरति, एवमेतं दट्ठम् । एत्थ हि नदियं उदकपवत्तनकालो विय [270] भवंगवीथिपवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्ठनकालो । महामातिकाय उदकपवत्तनकालो विय वीथिचित्तपवत्ति । उभोसु तीरेसु केदारपूरणं विय जवनं । ककटकमगादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विय जवनस्स जित्वा तदारम्मणे अनुपपन्ने येव पुन भवंगोतरणं । एवं भवंगोतरण-चित्तानं पि गणनपथो नथि । इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोघवारो ।

(५९५) सचे पन बलवारम्मणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते चक्खुविज्जाणादीनि उपपज्जन्ति । जवनट्टाने पठमकामावचरकुसल-चित्तं जवनं हुत्वा छ सत्त वारे जवित्वा तदारम्मणस्स वारं देति । तदारम्मणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभन्ति— पटिसन्धित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं' ति च, यं जवनेन गहितं आरम्मणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्मणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्जाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्मणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं<sup>३</sup> जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि द्वे नामानि लभन्ति । पटिसन्धित्ताने असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्मणं' ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुर्थ-कुसलचित्तं<sup>४</sup> जवनं होति, तं-सदिसं चतुर्थं विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in अ० यो० as अतिमहन्तारम्मण. २ Dhs. §§1-145.  
३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— पवत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

लभन्ति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इट्ठमञ्जत्तारम्मणं' आपाथमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुर्थं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणमावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिभवंगानी' ति पि वुत्तन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिव्हा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोलस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं ठाने अम्बोपमं नाम गण्हिसु — एको किर पुरिसो कलितम्बरुक्खमूले ससीसं पारुपित्वा निपन्नो<sup>१</sup> निहायति । अथेकं अम्बपक्कं वण्टतो मुञ्चित्वा तस्स कण्णसक्खलिं पुञ्छमानं<sup>२</sup> विय 'धंति' भूमियं पतति । सो तस्स सद्देन पबुञ्जित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हत्थं पसारेत्वा फलं गहेत्वा महित्वा उपसिधित्वा परिभुञ्जि । तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्बरुक्खमूले निहायनकालो विय भवङ्गसमङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खलिं पुञ्छित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो<sup>३</sup> । पतनसद्देन पबुद्धकालो विय किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्ठितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिचसाधनकालो । हत्थं पसारेत्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा महितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिधितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स वक्थपित्त-<sup>४</sup>[272]-कालो । परिभुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स अनुभवितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुर्यो भवंगावट्ठनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तकमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणवक्थपित्तमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— पुञ्जमानं, सि०— मुञ्जमानं. ३ सि०— omits. ४ M, PTS, सी०— भवंगस्स कालो. ५ See ३. ६१० below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अमि० p. ६६. विमु० १४.११५-१२२.



मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एत्थ च 'त्वं भवंगं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सनं नाम, त्वं संपटिच्छन्नं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोढुपणं नाम, त्वं जवनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कोचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियामं नाम गण्हिसु-बीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुलत्थगच्छस्स उत्तरगमावो, दक्खिणवाहिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सुरियावट्टपुष्फानं सुरियाभिमुखमावो, मालुवल्लताय रुक्खामिमुखगमनं, नाळिकेरस्स मत्थकच्छिदस्सम्मावो ति तेसं तेसं बीजानं तं-तंसदिसफलदानं (i) बीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहारेण पुष्पफलपल्लवगहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुककम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देती ति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तं-तंसदिसविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मसरिक्खक-विपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थं इदं वत्थुं<sup>१</sup> कथेत्ति—सम्मासंयुद्धकाले सावत्थिया द्वारगामो ज्ञायि । ततो पज्जलितं तिणकरळं<sup>२</sup> उट्ठहिवा आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । म-[273]-हासमुदे पि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धभावं अपस्सन्ता काळकणिसलाकं चारेसु । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्सा कारणा सञ्जे मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नाविको 'न सक्खिस्सामि एतं उदके प्रवमानं पस्सितुं'ति वालिकाघटं गीवायं बन्धित्वा खिपापेसि । त खणं येव नावा खित्तसरो विय निक्खन्ता । एको भिक्खु लणे वसति । महन्तं पञ्चतकूटं पतित्वा द्वारं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सयमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंयुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहारेनेव आरोचेसु । सत्था 'न एतं अञ्जेहि कतं, तेहि कतकम्ममेव तं' ति अतीतं आहरित्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवायं पलालवेणिं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानीं तं कम्मं एतस्स आकासेन गच्छतो पि न मञ्चितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुकुरो ताय परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानीं अम्हाकं सुनखलुद्धको' ति उप्पण्डेत्ति । सा तेन अट्ठियमाना कुकुरं निवारितुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवायं बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुद्दमञ्जे

१ Cf. Vin. 4.48. २ M चालियसु, PTS-वारेसु, सि०-विचारेसु.

मुञ्चितुं नादासि । सो पि भिक्खु पुरिमत्तभावे गोपालको हुत्वा खिलं पविट्ठाय गोधाय साखामंगमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयमेव आगन्त्वा विवरि गोधा कम्ममाना निक्खामि । करुणाय तं न मारेसि । तं कम्मं तस्स पञ्चतन्तरं पविसित्वा निसिन्नस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वत्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तालिकखे न समुद्दमञ्जे [274] । न पञ्चतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जेते सो जगतिप्पदेसो । यत्थट्ठितो मुचेय्य पापकम्मा [ध० १.२७] ति ॥ अयं कम्मनियामो येव नाम । अज्जानि पि एवरूपानि वत्थूनि कथेतब्बानि ।

(६०४) बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुच्छित्तो निक्खमने, अभिसम्बोधियं तथागतस्स धम्मचक्रवत्तने, आयुसंखारस्स वोस्सज्जे, परिनिब्बाने च दमसहस्सचक्रवालकम्पनं (iv) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्टिते 'त्वं आवज्जनं होहि ... पे० ... त्वं जवनं नाम होही' ति कोचि कत्ता वा करेता वा नत्थि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादस्स घट्टितकालतो पट्ठाव किरियमनोधातुचित्तं भवंगं आवट्टेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिञ्चं साधेति, विपाकमनोधातु संपटिच्छन्नकिञ्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिञ्चं साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु वोढुपनकिञ्चं साधेति, जवनं आरम्भणरसं अनुभवती ति अयं (v) चित्तनियामो नाम । अयं इध अधिपेत्तो ।

(६०५) ससंखारिक-तिहेतुककुसलेनां पि उपेक्खासहगत-असंखारिक-ससंखारिक-कुसलचित्तेहि पि कम्मं आयूहिते तं-सदिसविपाकचित्तेहि दिन्नार्ये पटिसन्धिया एसेव नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पठमं 'इट्ठमज्झत्तारम्भणवसेन' पवत्ति दस्सेत्वा पच्छा 'इट्ठारम्भणवसेन' दस्सेत्वा । एवं पि एकैकस्मिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि होन्ति । अगहितगहणेन सोळ्ठस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पञ्च-उच्छुनाळि-यन्तोपमं नाम गण्हिसु । उच्छुपीठनसमये किर एकस्मा गामा एकादस यन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं दिस्वा तस्स परिपक्कमावं जत्वा उच्छुसामिकं उपसंक्रमित्वा 'यन्त-[275]-वाहा मयं' ति आरोचेसु । सो 'अहं तुम्हे येव परियेसामी' ति उच्छुवालं ते गहेत्वा अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा 'मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लड्डुं वट्ठति, वेतनेन गग्गथा' ति आहंसु । उच्छुसामिको 'अहमेव सहायो भविस्सामी' ति उच्छुनं सालं पूगपेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चानि कत्वा, फाणितपाकेन उच्छुरसे पके, गुलबन्धकेन बदे, उच्छुसामिकेन तुलयित्वा भागेसु

१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. २ म०- आदिजाय.

३ See ३.५९६-९७ above. ४ M. पञ्चनाळि, सि०- omits पञ्चउच्छु.

५ सी०, म०- यन्तवाहका. ६ M.- पाचकेन.

दिनेसु, अत्तो अत्तो भागं आदाय सालं<sup>१</sup> सालासामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एते-  
नेव उपायेन अपरासु पि चतूसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिसु।

(६०७) तस्य पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दट्ठन्वा। पञ्च उच्छुवाटा  
विय पञ्च आरम्मणानि। एकादस विचरणयन्तवाहा विय एकादस विपाकचित्तानि।  
पञ्च उच्छुसालासामिको विय पञ्च विज्जाणानि। पठमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-  
सन्नं जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाक-  
चित्तानं चक्खुविज्जाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भे सकसककिच-  
करणकालो। सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छनकालो विय चक्खुविज्जाणस्स  
द्वारसंकन्ति-अकरणं। दुतिय-ततिय-चतुत्थ-पञ्चमसालाय द्वादसन्नं एकतो हुत्वा कत-  
कम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्जाणेन सद्धिं  
एकतो हुत्वा कायद्वारे फोट्टव्वारम्भे सकसककिचकरणकालो। सालासामिकस्स  
सालाय संपटिच्छनकालो विय कायविज्जाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्वं।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारो कथितो। या  
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होति, सा पटिच्छन्ना व हुत्वा गता।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारो कथेतव्वो।  
दुहेतुकेन हि सोमनस्सहगतासंस्वारिकचित्तेन कम्मे आयूहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-  
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुत्तयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भे'  
आपाथमागते तयो मोधवारा। दुहेतुक-सोमनस्सहगतासंस्वारिक-जवनावसाने तं-  
सदिसमेव 'मूलमवंग'-संखातं तदारम्भणं। स-संस्वारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव  
'आगन्तुकमवंग'-संखातं तदारम्भणं। 'इट्ठमज्झत्तारम्भे' द्विन्न उपेक्खासहगतजव-  
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उप्पजन्ति।

(६०९) इध एकेकस्मिं द्वारे अट्ठ अट्ठं कत्वा समचत्तालीसचित्तानि<sup>१</sup>।  
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी  
ति द्वादस होन्ति। एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते द्वादसं विपाकचित्तानि  
उप्पजन्ति। अम्मेपिम्मं च निर्ययिक्कथा पाकतिका एव। दुहेतुक-सेसचित्तत्तर्यसदिस-  
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो। यन्तवाहोपमार्थे पनेत्थ सत्त यन्तवाहा।

१ सी०, म०- उच्छु°। २ सी०, म०- पटिच्छापेत्वा. ३ सि०- एकादसन्नं.  
४ सि०-सामिकेन सद्धिं एकादसन्नं. ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-  
48. ७ See ३.५९३-९४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with  
द्वादस, समसद्धि and सोलम in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८७ (first  
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-  
चित्तद्वय°. PTS, M.-चित्तसदिस° See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.  
१४ See ३.६०६-०७.

तेहि सत्तयन्ते<sup>१</sup> नाम सज्जिते सालासामिकं अट्ठमं कत्वा वुत्तनयानुसारेनेव योजना  
वेदितव्वा।

एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो।

(६१०) इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुन्नं<sup>२</sup> हि दुहेतुक-कुसल-  
चित्तानं अज्जतरेन कम्मे आयूहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्जाण-  
धातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा। कम्मं  
हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका। तस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्भे'  
आपाथमागते पुरिमनयेनेव तयो मोधवारा वेदितव्वा। चतुन्नं पन दुहेतुक-कुसल-  
चित्तानं अज्जतरजवनस्स परियोसाने अहेतुकचित्तं तदारम्भणमावेन पटिद्वाति। तं  
'मूलमवंगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति। एवमेत्थ चक्खुविज्जाणं संपटि-  
च्छनं उपेक्खासहगतं। सन्तीरणं तदारम्भणं पि उपेक्खासहगतमेवा<sup>३</sup> ति तेसु एकं  
गहेत्वा गणनूपगानि तीणेण होन्ति। 'इट्ठारम्भे' पन सन्तीरणं पि तदारम्भणं पि  
सोमनस्ससहगतमेव<sup>४</sup>। तेसु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति। एवं पञ्चसु  
द्वारेसु चत्तारि चत्तारि<sup>५</sup> कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते वीसति विपाक-  
चित्तानि [277] उप्पज्जन्ती ति वेदितव्वानि। अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे  
चत्तारि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति अट्ठ होन्ति। इदं 'अहेतुकट्ठकं'  
नाम। इदं मनुस्सल्लोकेन गहितं। चतूसु पन अपायेसु पवत्ते लम्भति।

(६११) यदा हि महामोग्गल्लान्तथेरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय  
निसिन्नो नेरयिकानं<sup>६</sup> धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं थेरं पस्सन्तानं कुसलविपाकं  
चक्खुविज्जाणं उप्पज्जति। सद्धं सुणन्तानं सोतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं  
निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघायनकाले घाणविज्जाणं, निरयगिं निव्वापेतुं देवं  
वस्सापित्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुद्गापनकाले काय-  
विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानी ति  
अहेतुकट्ठकं लम्भति। नाग-सुपण्ण-वेमानिक-पेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति।  
पवत्ते कुसलं विपचति। तथा चक्खवत्तिनो मंगलहरियअस्सादीनं।

अयं ताव 'इट्ठ-इट्ठमज्झत्तारम्भेसु' कुसलजवनवसेन कथामग्गो।

१ M., PTS, इत्थयन्ते, सि०- तस्य यन्ते. २ See Chart 'चित्तुपादकण्ड  
At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in  
§§ 147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See ३.५९३-९४.  
५ See ३.५९५. \* Cf. Kosambi's अभि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the  
corresponding numbers in ३.५९७, ६०९. ७ See ३.५८७. ८ सी०-  
मनुस्सल्लोके न but अ० यो० (p. 149) 'मनुस्सल्लोकेवसेन ..... मनुस्सल्लोके सन्धाय  
उत्तं. ९ Cf. विट्ठो १७.१७८. १० सि०-पान°. ११ M., सि०-omit.

(६१२) 'इट्टारम्मणे' पन चतुसु सोमनस्ससहगत-अकुसलचित्तसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति । 'इट्टमज्झत्तारम्मणे' चतुसु उपेक्खासहगत-लोमसंपयुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति । यं पन 'जवनेन तदारम्मणं नियामेतब्बं' ति वुत्तं तं कुसलं सन्धाय वुत्तं ति वेदितब्बं । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्मणं उपपज्जमानं किं उपपज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उपपज्जति । इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेती ति ? आवज्जनेन चैव वोट्ठपने च । आवज्जनेन हि योनिसे आवट्ठिते<sup>१</sup> वोट्ठपनेन अयोनिसे वक्त्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्ठानमेतं । आव[278]-ज्जनेन अयोनिसे आवट्ठिते वोट्ठपनेन योनिसे वक्त्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्ठानमेतं । उभयेन पन योनिसे आवट्ठिते वक्त्थापिते जवनं कुसलं होति, अयोनिसे अकुसलं ति वेदितब्बं ।

(६१३) 'इट्टारम्मणे' पन कंखतो उद्धतस्स च तदारम्मणं किं होती ति ? इट्टारम्मणस्मिं कंखा होतु वा मा वा, उद्धतो वा होतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सचित्तमेव तदारम्मणं होति, 'इट्टमज्झत्तारम्मणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगतं<sup>२</sup> ति, अयं पनेत्थ संक्षिप्तो अत्थदीपनो महाधम्मरत्नित्थरेवादी<sup>३</sup> नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जवने जविते पञ्च तदारम्मणानि गवेसितव्यानि । उपेक्खासहगतस्मिं जवने जविते छ गवेसितव्यानि । अत्थस्स यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निब्बत्तेत्वा पमादेन परिहीनं ज्ञानस्स 'पणीतधम्मो मे नट्ठे' ति पञ्चवेक्खतो विपटिसारिवसेन दोमनस्सं उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति ? 'सोमनस्सानन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्सं' पट्ठाने पटिसिद्धं<sup>४</sup> । महगतधम्मं आरब्धं जविते जवने तदारम्मणं पि तत्थेव पटिसिद्धं<sup>५</sup> ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्मा आवज्जनेन ति ? 'मवंगावज्जनानं विय नत्थस्सा आवज्जनकिच्चं' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निवर्त्तती च विण्णत्ता च समुदा-चारत्ता च उपपज्जन्ती, अयं कथं उपपज्जती' ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपञ्चयं नेवसज्जानासज्जायतनं, निरोधा बुद्धहन्तस्मिं फलसमापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483. २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलताय... अकुसल-ताय. ७ M., PTS-आवज्जिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म०. PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)—अवचनमेव पटिसिद्धो ति क्त्वा वुत्तं । \* Cf. Prof. D. Kosambi's अभि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ सि०-उपपज्जति. १५ See विमु० १७.७५.

मग्गानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निवृत्तिविण्णसमुदाचारभावेन उपपज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उपपज्जति, आरम्मणेन पन विना नुप-ज्जती' ति । 'अयं किमस्सारम्मणं' ति ? 'रूपादीसु परित्थम्मेषु अज्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथगतं होति, तं आरब्ध एतं चित्तं उपपज्जती' ति वेदितब्बं ।

[पकिण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सव्वे-[279]-सं पि एतेसं चित्तानं पाकटमावत्थं अयं पकिण्णकनयो वुत्तो ।

सुत्तं दोवारिको च गामिलो<sup>१</sup> अम्भो कोलियकेन<sup>२</sup> च ।

जच्चन्धो पीठसप्पी च विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसो ति ॥

(६१६) तत्थ 'सुत्तं' ति, एको पन्थ-मकटको पञ्चसु दिसासु सुत्तं पसारत्वा जालं कत्वा मज्जे निपज्जति । पठमदिसाय पसारितसुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मक्खिकाय वा पट्टे निपज्जानतो चलिता निक्खमिता सुत्तानुसारं गत्वा तस्स यूंसं पिवित्वा पुनागत्वा तत्थेव निपज्जति । दुतियदिसादीसु पट्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारितसुत्तं विय पञ्च पसादा । मज्जे निपज्ज-मकटको विय चित्तं । पाणकादीहि सुत्तघट्टनकालो विय आरम्मणेन पसादस्स घट्टितकालो । मज्जे निपज्जमकटस्स चलनं विय पसादघट्टनकं आरम्मणं गृहत्वा क्रियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । सुत्तानुसारं गमनकालो विय वीथि-चित्तस्स पवत्ति । सीसे विज्झित्वा यूंसपिवनं विय जवनस्स आरम्मणे जवितकालो । पुनागत्वा मज्जे निपज्जनकालो विय चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्मणेन पसादे घट्टिते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतरं उपपज्जती ति दीपेति । एकेकं आरम्मणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निद्रायति<sup>३</sup> । तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठितो । तयो पटिहारो पटिपाटिया ठिता । अथेको पच्चन्तवासी मनुस्सो पण्णाकारं आदाय आगत्वा द्वारं आकोटेसि । बधिरदोवारिको सद्धं न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदासि । ताय सज्जाय द्वारं विवरत्वा पस्सि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गृहत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुञ्चि ।

(६२०) [280] तत्थ सो राजा विय जवनं दट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विय

१ This continues up to ३.६३४. २ सि०-गामिलको. ३ सी०, म०-गोलियकेन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile. ५ सी०-पाटिहारा.

आवज्जनं । बधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तयो पटिहारा विय संपटिच्छना-  
दीनि तीणि वीधिचित्तानि । पचन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं  
विय आरम्भणस्स पसादवट्टनं । पादपरिमज्जेन सञ्जाय दिन्नकालो विय किरिय-  
मनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसञ्जाय बधिरदोवारिकस्स द्वार-  
विवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्भणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठम-  
पटिहारेन पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छन-  
कालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स  
सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया  
आरम्भणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय वोट्टपनेन जवनस्स  
निय्यादितकालो । रज्जो परिमोगकालो विय जवनस्स आरम्भणस्स रसानु-  
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणस्स पसादवट्टनमेव किच्चं,  
किरियमनोधातुया भवंगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-  
ववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकन्तेन जवनमेव आरम्भणस्स अनुमोतीति  
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिलो'ति, संबहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंसुकीळं  
कीळन्ति । तथेकस्स हथे कहापणो पटिहज्जि । सो 'मय्हं हथे पटिहत्ते', किं नु  
खो एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंसुना गाळ्हं  
गण्ह । अज्जो 'पुयुलं चतुरस्स एतं'ति आह । अपरो 'कहापणो एसो'ति आह ।  
अथं नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तथ संबहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निसिन्नकालो  
विय भवंगाचित्तपवत्ति दट्टुत्वा । कहापणस्स हथे पटिहत्तकालो विय आरम्भणेन  
पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खो एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्भणं गहेत्वा  
किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय  
चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चस्स साधितकालो । सह पंसुना गाळ्हं गहितकालो विय  
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छितकालो । 'पुयुलं चतुरस्स  
एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स सन्तीरितकालो ।  
'एसो कहापणो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स  
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्भणरसानु-  
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्वा व भवंगं

१ Cf. ३.५९८. २-२ म०, सो०- कि पटिहत्ते. ३ M., PTS- वीधि.  
४ M., PTS- भावो.

आवट्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वा व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्जाणधातु  
अदिस्वा व सन्तीरोति, किरियमनोविज्जाणधातु अदिस्वा व ववत्थपेति, जवनं  
अदिस्वा व आरम्भणस्स अनुमोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्जाणमेव दस्सनकिच्चं  
साधेतीति दीपेति ।

(६२५) 'अम्भो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्भोपमं च  
उच्छुसालासामिकोपमं च सन्धाय वुत्तं ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी'चा'ति, उभो पि किस्ते नगरद्वारे सालायं  
निसीदिसु । तथ पीठसप्पी आह— 'भो अन्धक, कस्मा त्वं इध सुस्समानो  
विचरासि, असुको पदेसो सुमिक्खो बह्वन्नपानो, किं तथ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न  
वट्टती'ति ? । 'मय्हं ताव तया आचिक्खितं, तुय्हं पन तथ गन्त्वा सुखेन जीवितुं  
किं न वट्टती'ति ? 'मय्हं गन्तुं पादा नत्थी'ति । 'मय्हं पि पारित्तुं चक्खूनि नत्थी'  
ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनी'ति उभो पि 'साधू'ति संपटिच्छित्वा  
जच्चन्धो पीठसप्पि खन्धं आरोपेसि । सो तस्स खन्धे निसीदित्वा वामहत्थेन<sup>१</sup>स्स  
सीसं परिक्षिपित्वा दक्षिणहत्थेन<sup>२</sup> 'इमस्मिं ठाने मूलं आवरित्वा टितं, इमस्मिं  
पासाणो, वामं मुञ्च दक्षिणं गण्ह, दक्षिणं मुञ्च वामं गण्ह'ति मगं नियामेत्वा  
आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खूनीति उभो पि संपयोगेन  
इच्छितट्टानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

(६२७) तथ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो ।  
पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंस्वारस्स अनिव्व-[282]-त्तित-  
कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतुं असमत्थता । जच्च-  
न्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंस्वारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे  
रूपं विना अरूपस्स अप्पवत्ति । द्विजं पि संपयोगेन इच्छितट्टानं गन्त्वा सुखेन  
जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जयोगेन सब्बाकिच्चेसु पवत्तिसम्भवो<sup>३</sup>ति ।  
अथं पट्टो पञ्चवोकारमववसेन कथितो ।

(६२७) 'विसयग्गाहो' चाति, चक्खु रूपविसयं गण्हाति । सोतादीनि  
सद्दादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्सयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तथ  
असंभिन्नत्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं, आलोकसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं  
चतूहि पच्चयेहि<sup>४</sup> उपपज्जति चक्खुविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महेहि । तथ मतस्सा पि  
चक्खु संभिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा सेहेन वा रुधिरं वा पल्लिबुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ सि०-  
अप्पवत्ति<sup>०</sup>. ५ सि०- सभावो; म०- लम्भावो. ६ See विमु० १५ ३९. विमु०  
p.110 and n.1 on the same.

चक्षुविज्ञाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोत्तं 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोत्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीसु पि एसेव नयो । चक्षुस्मिं पन असंभिन्ने पि बहिद्धा रूपाम्मणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुविज्ञाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरसये असति नुप्पज्जति । तस्मिं लद्धे पि किरियमनोधातुया भवंगे अनावट्टिते नुप्पज्जति । आवट्टिते येव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपयुत्तधम्महि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुविज्ञाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णाच्छिद्दस्स सोतविज्ञाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति [२८३] घाणविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणविल्लं वायुगिह पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमनं आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खखादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्ञाणं नुप्पज्जेते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोट्टव्वानं, पठवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'पठवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपच्चयं पठवीसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, कथुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'मनो' ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथगते । 'कथुसन्निरसितं' ति हृदयकथुसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पच्चो पच्चवोकारमवं संधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनोविज्ञाणधातुया भवंगे आवट्टिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

१ सि०, म०- सन्ते. २ सि०, म०- घाणविल्लं.

मत्थसो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्षु दस्सन्तथं, सोतं सवणत्थं, घाणं घायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो कु-[२८४]-सन्तथो, मनो विजानन्तथो । तत्थ दस्सन् अत्थो अस्सा ति दस्सन्तथं । तं हि तेन निष्पादेतव्वं ति दस्सन्तथं । सेसेसु पि एसेव नयो ति । एत्तावता तिपिटक-चूळनागत्येववादे सोळसकम्मगो<sup>१</sup> निट्ठितो, सद्धिं द्वादसम्मगेन चैव अहेतुकद्वकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानीं मोरवापीवासि-महादत्तत्थेरादे द्वादसकम्मगकथा होति । तत्थ साकेतपच्च-उस्सदकित्तन-हेतुकित्तनानि<sup>२</sup> पाकतिकानि । अयं पन थेरो असंखारिक-संखारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंखारिकं असंखारिकमेव विपाकं देति, नो संखारिकं; संखारिकं पि संखारिकमेव विपाकं देति, नो असंखारिकं ति' आह । जवनेन चैस चित्तनियामं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानियामं कथेति । तेन<sup>३</sup> स्स विपाकुद्धारे<sup>४</sup> द्वादसकम्मगो<sup>५</sup> नाम जातो । दसकम्मगो पि, अहेतुकद्वके<sup>६</sup> पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्ससहगत-तिहेतुकासंखारिकचित्तेन<sup>७</sup> हि कम्म आयुहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुद्धिपत्तस्स चक्षुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते हेट्ठा वुत्तर्नयेनेव तयो मोषवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेसं तेरसन्नं चित्तानं अज्जतरेन जवितपरियोसनि तदारम्भणं पटिहहमानं सोमनस्ससहगतासंखारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पटिह्वाति ।

(६३७) एवमस्स चक्षुद्वारे चक्षुविज्ञाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्नं ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अज्जतरेन जवितावसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंखारिकविपाकं पि दुहेतुकासंखारिकविपाकं पि तदारम्भणं हुत्वा उप्पज्जति । एवमस्स चक्षुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [२८५] सद्धिं अट्ठ । सोतद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०-विपाकुद्धारे. ६-६ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart. ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this असंखारिकं.

कम्मे आयूहिते समचत्तालीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-  
द्वारे अट्ट, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलभवंगता'  
'आगन्तुकभवंगता' 'अम्भोपम-नियामकथा' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-संस्वारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते  
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंस्वारिक-संस्वारिकेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव  
नयो । तत्थ यन्तोपमं पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-  
पटिसन्धि होती ति वारो कथितो । दुहेतुका होती ति वारो पन पटिच्छन्नो  
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा होति । सोमनस्सह-  
गत-दुहेतुकासंस्वारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-  
संधिकस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपाथगते हेट्ठो वुत्तनयेनेव तयो  
मोघवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-किरिया नरिथ । तस्मा कुसलतो चत्तारि  
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अट्टन्नं अज्जतरेन जवितपरि-  
योसाने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतासंस्वारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खु-  
विज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।  
'इट्ठमज्जतारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं ति,  
अट्टन्नं अज्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंस्वारिकं तदा-  
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, द्वे गणनू-  
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ ।

(६४०) सोतद्वारादीसु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते  
समत्तिं चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि  
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपम-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं इध न  
लभ्यती ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-सं- [286]-स्वारिक-कुसलचित्तेन कम्मे  
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंस्वारिक-संस्वारिकेहि कम्मे आयूहिते पि  
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६, २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.  
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.  
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.  
९ सी०, म०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See  
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.  
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.  
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुका होती ति वारो पन एवं वेदितव्वा— कुसलतो चतूहि  
जाणविप्पयुत्तेहि कम्मे आयूहिते, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणाधातुया उपेक्खा-  
सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धि ति न वत्तव्वा । इतो  
पट्टाय हेट्ठो वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमज्जत्ते पि चित्तुप्पवत्ति वेदितव्वा ।  
इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं जवति । सेसजवनं कुसलथाय वा अकुसलथाय  
वा को नियामेती ति आदिकथा सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता  
मोरावापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकम्मगो निट्ठितो सद्धिं दसकम्मगेन चैव अहे-  
तुकद्वारेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानीं महाधम्मरक्खितरथेरवादे दसकम्मगकथां होति । तत्थ  
सकितपट्ट-उस्सदक्किन्नानि पाकतिकानेव । हेतुकित्तेन पन अयं विसो । ति-  
हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-  
कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका व हाति;  
दुहेतुका, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति ।  
असंस्वारिककम्मं विपाकं असंस्वारिकमेव देति, नो संस्वारिकं । संस्वारिक पि  
संस्वारिकमेव देति, नो असंस्वारिकं । आरम्मणेन वेदनीं परिवत्तेतव्वा । जवनं  
पिण्डजवनमेव जवति । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतव्वानी ति ।

(६४३) तत्रायं कथा— एको पठमकुसलचित्तेन कम्मं आयूहति, पठम-  
विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-  
प्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्मणे' आपाथगते वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति ।  
अथस्स हेट्ठो वुत्तानं तेरसन्नं [287] सोमनस्सहगतजवनानं अज्जतरेन जवित-  
परियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्मणं होति । तं 'मूलभवंग' 'तदारम्मणं'  
ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति,

१ सी०, म०—अहेतुकपटिसन्धि. २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.  
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-  
क्रियजवनानि पिण्डत्वा कथितानि ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डतानि विय वुत्तानि ।  
एतस्मिं वा तदारम्मणे पिण्डत्वा दस्सितानि हुत्वा जवितानेव वुत्तानि । ५-५ सी०—कुप-  
लताय...अकुसलताय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६३५.  
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९२.  
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with  
३.५९२, ६३५. १२ म०—लभति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३-  
९४. १५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.



चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इट्ठमञ्जत्तारम्मणे' हेट्ठा वुत्तनयेनेव द्वादसञ्च उपेक्खासहगतजवनानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने उपेक्खासहगतं तिहेतुकासंखारिकचित्तं तदारम्मणताय पतिट्ठाति । तं 'आगन्तुकैभवङ्गं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं इदं च तदारम्मणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतुर्हि सद्धि छ होन्ति । सोतद्वारादीसुं पि छ छा ति<sup>३</sup> । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिसं चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोतविञ्जानादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपर्म-नियामकथा पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चतुर्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतुर्हि उपेक्खा-सहगतचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव नयो । इय पनं पठमं इट्ठमञ्जत्तारम्मणं दस्सेतब्बं । पच्छा इट्ठारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । तत्थ अम्भोपर्म-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपर्मं न लब्धति । 'कुसलतो पन चतुञ्च आणविप्पयुत्तानं अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते' पि इतो पट्टाय सव्वं वित्थारेत्वा अहेतुकट्ठकं कथेतब्बं<sup>३</sup> । एत्तावता महाधम्मरत्नित्थरेवादे दसक-मगो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिण्णं थेरानं कतरस्स वादो गहेतब्बो ति ? न कस्सचि एक्केसेन । सव्वेसं पन वादेसु युत्तं गहेतब्बं । पठमवादस्मिं हि संसंखारसंखारविधानं पच्चयमेदतो अधिपेत्तं । तेनेत्थ, असंखारिककुसलस्स दुब्बलपच्चयेहि उप्पन्नं संसंखारविपाकं, संसंखारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उप्पन्नं असंखारिकविपाकं च गहेत्वा, लब्धमानानि पि किरियजवनीनि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मणं आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुथुजनवसेन सोलसकमगो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने<sup>३</sup> अहेतुकविपाकमेव तदारम्मणं दस्सितं, तं इतरेसु न<sup>४</sup> दस्सितमेव । तस्मा तत्थे तं<sup>५</sup>, तेसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६३७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-३ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add असत्. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सि०, म०- गहेतब्बं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६३६-३७, ६४३. १५-१५ सि०, म०- तं तत्थ.

एत्था पि सव्वमिदं लब्धते<sup>६</sup> व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आचिण्णसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्मणं वुत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो संसंखार-असंखारविधानं अधिपेत्तं । तेनेत्थ असंखारिककुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, संसंखारिककुसलस्स संसंखारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्मणं अकर्त्ता, सव्वेसं पि सेक्खासेक्खपुथुजनानं उप्पत्तिरहेतो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकमगो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्मणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न वुत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंखार-संसंखारविधानं अधिपेत्तं । 'तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देतो' ति पन वर्चनतो असंखारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असंखारिकदुहेतुकेन पि तदारम्मणेन मवितब्बं । तं अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्मणं दस्सितं । तं पुरिमाय हेतुकित्तन-लद्धिया न युज्जति । केवलं दसकमगाविभावन्तथमेव वुत्तं । इतरं पि पन लब्धते व । एवं ततियवादे पि युत्तं गहेतब्बं ।

(६५०) अयं च सव्वा पि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सन्धाय तदारम्मणकथा । 'सहेतुकमवंगं अहेतुकमवंगस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो' [दुकप०४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाकं तदारम्मणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप०४९] आविमविससती ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निट्ठिता ।

### [रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरारूपावचरविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता ति आदि [§ ४९९-५०४] आरब्धं । तत्थ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ०यो० (p. 152) says:— 'यं पनेत्था' ति पत्थ पठमवादस्मिं यं पन तदारम्मणं । 'तं' तदारम्मणं । 'इतरेसु' दुतियवादादीसु । आचरियेहि दस्सितं ( ? न दस्सितं ) । तस्मा 'तत्थ' पठमवादस्मिं वुत्तं अहेतुकतदारम्मणं । 'तेसु' दुतियवादादीसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च । 'एत्था' पि पठमवादस्मिं । 'सव्वं इदं' तदारम्मणं लब्धते व । २ M., PTS- आवज्जं. ३ सि०- असंखार-संसंखारं. ४ See ३.६३५. M., PTS.- कत्वा. ५ M.- उप्पत्तारहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०- ति-हेतुकं. ८ 'असंखारदुहेतुकतदारम्मणं' (अ० यो० p. 152). ९ मूल-दीक्षा (p. 126-27)- महापकरणे आगतपालिया पाकटं. १० म०- रूपावचरारूपावचरं, सि०- रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन सदिसं पि होति, अत्तदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थि-अस्स-पम्बतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसा व होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुतियमवधिमं येव अत्तभावे, विपाकं देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पि विसेसो— पटिपदादिभेदो च हीन-पणीत-मज्झिमभावो च एतेसु ज्ञाना-गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अञ्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनियत्ता निरधि-पतिकानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निवृत्तिता ।

### [लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुत्तिपटिसन्धिवसेन वट्टं आचिनाति<sup>१</sup> वट्टेति, तस्मा तत्थ कत्तत्ता उपचित्तत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुत्तिपटिसन्धिवसेन न आचिनति, तेनेत्थ 'कत्तत्ता उपचित्तत्ता'ति अवत्वा कत्तत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुञ्जतं [§५०५] ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभती'ति, इदं हेट्ठा कुसलाधिकारे विचारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निष्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स आगतद्वाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठा वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतद्वानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुञ्जतं'ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्भणतो च 'अनिमित्तो' 'अप्पणिहितो' ति पि वुच्चति । तस्मा सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कथं ? अयं हि सुद्ध-आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५ for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर- ५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहितं' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिमं येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वल्लङ्घनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिच्चादीहि तीहि विपस्सनाहि विपरिस्तुं सक्कोति । अथ'स्स वुट्ठित-वुट्ठित-विपस्सनावसेन अनिमित्त-अप्पणिहित-सुञ्जतसंखातानि तीणि फलानि उपपज्जन्ति । तेसं तानेव संखाररम्भणानि । अनिच्चानुपस्सनादीनि आणानि गोत्रभू-आणानि नाम होन्ति । सां चायं सुञ्जतमग्गो वुत्तो । अप्पणिहितमग्गो पि एसेव नयो । अयं हि सुद्ध-आगमनवसेन लद्धनामो 'अप्पणिहितमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहितं' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-अनिमित्तमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-सुञ्जतमग्गो' सयं आगम-नियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति ना-[291]-मं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिमं येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वल्लङ्घनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एवं इमस्मिं विपाकनिद्देसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्वानि । यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेभूमककुसलानं हि अञ्जो आयू-हनकालो अञ्जो विपचनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताय सद्भाय, तस्मिं विरिये, ताय सत्तिया, तस्मिं समाधिरिमं, ताय पञ्जाय अवूपसन्ताय, अपण्णकं अविस्सुद्धं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलभन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परित्तकस्स अगिगानो कत्तद्वाने अगिगरिमं निव्वुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निव्वायित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदित्तं अगिगखन्धं निव्वापेत्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवूपसन्तो व होति, एवमेव तेभूमककुसले अञ्जो कम्मखणो अञ्जो विपाकखणो परित्तअगिगद्वाने उण्हभाव-निव्वुत्त-कालो विय होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्तरे पन ताय सद्भाय ... पे० ... ताय पञ्जाय अवूपसन्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उपपज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्वं । तेनाहु पोराणा—

'विपाके अधिपति' नत्थ ठपेत्वा लोकुत्तरं' ति ।

१ सि०, म०- अनुलोमं. २ सी०, म०- गतं. ३ सि०- उण्हाकारनिव्वा- ५ पे०. ४ See ३.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुर्थमगफलनिर्देशे अज्जाताविन्दियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतुसु सचेसु निष्ठितत्राणकिचस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतुसु सचेसु निष्ठितकिचानं चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविज्झित्वा ठितानं धम्मानं अब्भ- [292]-न्तरे इन्द्रियं साधनेन इन्द्रियं । निर्देशवारे पि'स्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजानित्वा ठितानं । धम्मानं ति संपयुक्तधम्मानं अब्भन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि वुत्तत्थानेव\* । मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§५५५] ति फलमग्गस्स अंगं, फलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पकिण्णकं—एकं इन्द्रियं एकट्ठानं गच्छति, एकं छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठानं गच्छति । एकं हि 'अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं' एकट्ठानं गच्छति सोतापत्तिमग्गं । एकं 'अज्जिन्द्रियं' हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तयो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एकं 'अज्जाताविन्दियं' एकं ठानं गच्छति अर-हत्तफलं । सच्चेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियानी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर-इन्द्रियाणं कथितानि । पालितो [§२७७] पन नव नव कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गङ्गा ति वुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे ब्रोज्जङ्गो ति वुत्तो फले पि ब्रोज्जङ्गो । मग्गक्खणे पि आरति विरती ति वुत्ता फलक्खणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गमावेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; फलङ्गं फलपरियापन्नं ति वत्तुं पि वट्ठति । मग्गो बुज्जनकस्स अज्जो ति संबोज्जङ्गो, फले बुद्धस्स अंगो ति संबोज्जङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवसेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवसेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निष्ठिता ।

### [अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-घाण-जिह्वा-काय-विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अत्थतो च हेट्ठा वुत्तेहि तादिर्सेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपचयानि इमानि अकुसलकम्मपचयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्जत्तेसु । तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग- [293]-तं । तत्थ च उपेक्खा-सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपचति । इध पन एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयुहिते कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतुसु अपायेसु (i) पटि-सन्धि हुत्वा विपचति; दुतियवारतो पट्टाय यावतायुकं (ii) भवंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

\* ३.२८७. १ Also See §337 a. २ See २.५७१-८०, ५८३.

निट्ठमज्जत्तारम्भणाय पञ्चविज्जाणवीधिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्भणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्भणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेषु विपचती ति ।

अकुसलविपाककथा निष्ठिता ।

### [अव्याकतधम्मकथा]

#### [(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकतं [§५६६-५८२] भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तत्थ किरियां ति करणमत्तं । सच्चेसु येव हि किरियाचित्तेसु यं पन जवनभावं अप्पत्तं तं वातपुष्पं विय । यं जवनभावपुष्पत्तं तं छिन्नमूलकस्स पुष्पं विय अफलं होति, तं-तं-किच्च-साधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति वुत्तं । नेव-कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंखातस्स कुसलहेतुनो अभावा 'नेव-कुसला'; अकुसलमूलसंखातस्स अकुसलहेतुनो अभावा 'नेव-अकुसला'; योनि-सो-मनसिकार-अयोनि-सोमनसिकार-संखातानं पि कुसलाकुसलपचयानं अभावा 'नेव-कुसला-नाकुसला' । कुसलाकुसलसंखातस्स जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इधा पि चित्तेकगगतानिर्देशे पवत्तिट्ठित्तिमत्तमेव लब्धति । द्वे पञ्चविज्जाणानि, तिस्सो मनोधातुयो, तिस्सो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकिच्छा-सहगतं ति इमेसु हि सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठिति अवट्ठिती' [§११] ति आदीनि न लब्धन्ति । सेसं सव्वं विपाकमनोधातुनिर्देशे [§४५५-६८] वु- [294]-त्त-नयेनेव वेदितव्वं, अज्जत्र उप्पत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप्प-जति । इदं पन पञ्चद्वारे वल्लज्जनपवत्तिकाले सच्चेसं पुरे उप्पजति । कथं ? चक्खुद्वारे ताव इट्ठ-इट्ठमज्जत्त-अनिट्ठ-अनिट्ठमज्जत्तेसु रूपारम्भणेषु येन-केनचि पसादे घट्टिते तं आरम्भणं गहेत्वा आवजनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्टय-मानं उप्पजति । सोतद्वारादीसु पि एसेव नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निष्ठितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उप्पज्जा होति ... पे० ... सोमनस्स-सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेसं असाधारणं । खीणासवस्सेव पाटि-पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुपं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अवलं. ३ न च कम्मविपाका in §566. ४-४ See §§479, 484, 450, 424 which are implied here and included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सर्वो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे भण्डभाजनियद्धानं पत्वा महा-  
सदं कत्वा लुद्धलुद्धेसु गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुप्पतण्हा पहीना'ति इमिना  
चित्तेन सोमनस्सितो होति । घ्राणद्वारे गन्धेहि वा पुष्केहि वा चेतियं पूजेन्तो  
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्धं भाजेत्वा  
परिमुञ्चन्तो 'साराणीयधम्मो वत मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।  
कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं परिपूरितं'ति इमिना  
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धति । मनोद्वारे पन अतीताना-  
गतं आरब्धं उपपज्जति । जोतिपालमाणवै-मखादेवराजै-कण्हतापैसादिकालस्मिं हि  
कतं कारणं आवज्जित्वा तथागतो सितं पात्वकासि । तं पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सब्ब-  
ञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं द्विजं पन आणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं  
उपपज्जति । अनागते 'तन्तिस्सरे' मुत्तिगै-[295]-सरो पच्चेकबुद्धो भविस्सती'ति  
सितं पात्वकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सब्बञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं पन  
आणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपज्जति ।

(६६२) निद्देसवारे पन'स्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकगता  
समाधिबलं पाप्त्वा ठपित्ता । विरियं पि विरियबलं पाप्त्वा । उद्देसवारे पन 'समाधि-  
बलं होति विरियबलं होती'ति अनागतत्ता परिपुण्णेन बलद्वेनेतं द्वयं बलं नाम न  
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति क्त्वा न ठपितं । यस्मा पन  
न निप्परियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न  
वुत्तं । सेसं सब्बं सोमनस्ससहगताहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिद्देसे [§ ४७०-८२]  
वुत्तयेनेव वेदितव्वं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सब्बेसं  
सचित्तकसत्तानं साधारणं, न कस्सचि सचित्तकसत्तस्स न उपपज्जति नाम । उपपज्ज-  
मानं पन पञ्चद्वारे वेदुपनं होति, मनोद्वारे आवज्जनं । छ असाधारणञ्जाणानि पि  
इमिना गहितारम्भणमेव गण्हन्ति । महागज<sup>१२</sup> नामेतं<sup>१३</sup> चित्तं; इमस्स अनारम्भणं  
नाम नरिय । 'असब्बञ्जुतञ्जाणं सब्बञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमे?' ति वुत्ते 'इदं'  
ति वत्तव्वं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते वुत्तयेनेव वेदितव्वं । केवलं हि तत्थ सप्पीतिकत्ता  
नवंगिको [§ ५७३] संखारक्खन्धो विभत्तो । इध न-प्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सी०, M.-लुद्धलुद्धेसु. २ सी०, म०-सारणीय०. ३ जा० १.४६३.  
४ जा० १.१३७. ५ जा० ४.६. Also see ६.३२ below. ६ Not noted  
in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सी०, म०-मुदिग०.  
८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M.-परिचिण्णेन. ११ See ३.५८१-८२.  
१२-१३ M.-महाभजं तमेतं, सि०-महाराज; मूलटीका (p. 129)-महाविसयत्ता,  
महागजो विय महन्तं.

(६६४) इदानी यानि कुसलतो अट्ठ महाचित्तानेव खीणासवस्स उपपज्जन-  
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिद्देसे [§ २-१५९]  
वुत्तयेनेव वेदितव्वानि ।

(६६५) इध क्त्वा हसनकचित्तानि समोधानेतव्वानि । कति पनेतानि  
होन्ती ति ? तेरसे । पुथुज्जा हि कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो  
चतूहि ति, अट्ठहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि,  
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्पयुत्तसोमनस्ससहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।  
खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निद्देसेसु [५७७-५८२]  
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तमावे, सुखविहार-  
मत्तकं । तत्थ खीणासवस्स पुथुजनकाले निब्वत्तितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति  
ताव कुसला व, समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन'स्स निब्वत्तित-  
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सब्बं तं-सदिसत्ता कुसलनिद्देसे [§ १६०-२७६]  
वुत्तयेनेव वेदितव्वं ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय चित्तुप्पादकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठित्ता ।

## ४

[ अव्याकतधम्मकथा ]

[ (iii) रूप-अव्याकतकथा ]

[ रूपकण्डवण्णना ]

(१) इदानी रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता  
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तत्थ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं  
चेव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाव्याकत-निब्वानाव्याकतानि  
पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुब्बिधं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्तो  
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ कुसला-  
कुसलानं ति चतुभूमक-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं  
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498.  
२ सी०, म० insert before this वुत्तयेने. ३ See ३.३२६-४६५. ४ M.-  
समत्ता. ५ Continues upto ४.११९.

तं सत्त्वं पि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्भन्तरवसेन परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विञ्जाणकखन्धो पि, तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादित्वा दस्सितं ।

(२) एवं विपाकाव्याकृतं कुसलाकुसलवसेन भुम्भन्तरवसेन संपयुत्तकखन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कतं दस्सेन्तो ये च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तत्थ 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विञ्जाणकखन्धो' ति वत्तत्त्वं भवेत्थ । हेट्ठा पन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निस्सज्जितं । इदानीं अविभक्तं दस्सेन्तो सत्त्वं च रूपं असंखता च धातु [§५८३] ति आह । तत्थ 'सत्त्वं च रूपं' ति पदेन पञ्चवीसति रूपानि छत्तेवुति रूपकोट्टासा निप्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातु' ति पदेन निव्वानं निप्पदेसतो गहितं ति । एत्तावता 'अव्याकता धम्मा' ति पदं निष्ठितं होति ।

(३) तत्थ कतमं सत्त्वं रूपं [§५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा रूपाव्याकृतं संखेपेनेव काथितं । इदानीं तं एकक-दुक्क-तिक-चतुक्क...पे०... एकादसकवसेन वित्थारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इदं गहितं । तस्सत्थो—यं वुत्तं 'सत्त्वं च रूपं, असंखता च धातु' [§५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतमं सत्त्वं रूपं नाम?', इदानीं तं भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तेसं ऊनाधिकमावं निवारति । 'च'-सहो सम्पिण्डनत्थो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि अत्थी ति 'उपादारूपं' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुभावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुभावतो, (ii) महाभूतसामञ्जतो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुचन्ति ।

(४) तत्थ (i) 'महन्तपातुभावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिन्नकसन्ताने पि (b) उपादिन्नकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं (a) अनुपादिन्नकसन्ताने एवं महन्तपातुभावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रत्राळं आयामतो च वित्थारतो च योजनानं द्वादससतसहस्सानि चतुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिकल्पितो पन

१ See ३.६५९-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596,647 and मूलीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS-°कारो. ५ With. ४.३-६ cf. विमु०११.९६-१०१. ६ विमु० reads महत्ता भूतत्ता च. ७ विमु०७.४०-४१.

[298] सत्त्वं सतसहस्सानि छत्तिसपरिमण्डलं ।  
दस चैव सहस्सानि अट्ठुत्तानि सतानि च ॥

तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।

एत्तकं ब्रह्मत्तेन संखाता'यं वसुन्धरा' ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।

एत्तकं ब्रह्मत्तेन जलं वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नममुग्गतो ।

सट्ठि चैव सहस्सानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

(५) एवं सण्ठिते चेत्य योजनां

चतुरासीति सहस्सानि अञ्जोगाळ्हो महण्वे ।

अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरुपब्बतुत्तमो ॥

ततो उपड्डुण्ठेन पमाणेन यथाक्कमं ।

अञ्जोगाळ्हुग्गता दिव्वा नानारतनचिस्सिता ॥

युगंधरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो ।

नेमिन्धरो विनतको अस्सकण्णो गिरि<sup>२</sup> ब्रहा ॥

एते सत्त महासेला सिनेरुस्स समन्ततो ।

महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥

योजनानं सतानुचो हिमवा पञ्च पव्वतो ।

योजनानं सहस्सानि तीणि आयत-वित्थतो ॥

चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।

ति-पञ्च-योजनकखन्ध-परिकल्पेना नगव्हाया ॥

पञ्चासयोजनकखन्ध-साखायामा समन्ततो ।

सत्तयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ।

जम्बू, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) यं चेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुडानं सिम्बलिरुक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरुसु कप्पस्स, पुत्रविदेहे सिरिस्स, तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकस्सो ति ।

१ Also in विमु०११.९७. २ M.-वाजि°. Cf. जा०६.१२५. ३ सि०-सत्त°. ४ जा० १.२०२.

[299] तेनाहु पोराणा—

पाटली सिम्बली जम्बू देवानं पारिछत्तको ।

कदम्बो कण्ठस्त्रोत्रो च सिरीसेन भवति सत्तमो ॥

द्वे असीतिसहस्रानि अञ्जोगाळ्हो महण्णवे ।

अचुत्तुगतो तावदेव चक्रवाळसिलुच्चयो ।

परिक्खित्तवानं तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो<sup>१</sup> ति ॥

(७) (b) उपादिन्नकसंताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिशरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तं<sup>२</sup> हेतं भगवता— “सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसत्तिका पि अत्तमावा<sup>३</sup> ति” [विन० ४.२४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महाभूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, अमुवण्णं येव लेडुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खभावं पि पक्खीभावं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं परिगण्हन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिद्धानं<sup>४</sup> उपलब्धमिति, न च तं निस्साय न तिद्दन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहिद्धानि हुत्वा उपलब्धमन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिद्दन्ती ति । अचिन्त्येवद्वानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि । यथा च यक्खिनीसंखातानि महाभूतानि मनापेहि वर्णसंण्ठानविकल्पेपेहि अत्तनो भयानकभावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्छेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अंगपचंगसण्ठानेन, मनापेन च हत्यपाद-अंगुलिममुकविकल्पेन अत्तनो कक्खळतादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्छेन्ति, अत्तनो सभावं दट्ठुं न देन्ती ति । इति वञ्चनकत्तेन यक्खिनी-महाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिन्नानि पि अनुपादिन्नानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिन्नानं

१ M., PTS. म०-सत्तम. २ Here ends वि० ७.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See वि० ११.९८-१०३. ५ म०- बहिद्दा. ६ सी० prefixes नाना<sup>०</sup>, म०- नानाविधम<sup>०</sup>.

कप्पवुट्ठाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिन्नानं धातुक्खोभकाले । तथा हि

भूमितो<sup>१</sup> वुट्ठिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।अच्चि अच्चिमतो लोके ड्य्हमानभि<sup>२</sup> तेजसा ॥

कोटिसतसहस्रैकं चक्रवाळं विलीयति ।

कुपितेन यदा लोको साल्लेहेन विनस्सति ॥

कोटिसतसहस्रैकं चक्रवाळं विकीरति ।

वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥

पत्थद्वो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।

पठवीधातुप्पकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥

पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।

आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥

सन्ततो भवति कायो दट्ठो अग्निमुखेन वा ।

तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्निमुखे व सो ॥

संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।

वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (v) ‘महन्त-भूतत्ता चा’ ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगहेतव्वत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि<sup>३</sup> । एवं महन्तपातुमावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुन्नं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§ ५८१] ति उपयोगत्थे सामिवचनं । चत्तारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तं रूपं ति अत्थो । इदं वुच्चति सब्बं रूपं [§ ५८४] ति इदं चत्तारि महाभूतानि, पदपटि-पाटिया निदिद्धानि तेवीसति<sup>४</sup> उपादा-रूपानी ति, सत्तवीसतिप्पमेदं सब्बं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानी तं विथारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसहि संगहेहि मातिकं ठपेन्तो सब्बं रूपं न-हेतु<sup>५</sup> [§ ५८४] ति आदिमाह । तत्थ ‘सब्बं रूपं’ ति इदं पदं ‘सब्बं रूपं न-हेतु’ ‘सब्बं रूपं अहेतुकं’ ति एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजेतव्वं । सब्बानेव चेतानि ‘न-हेतु’ ति आदीनि तेचत्ताळीस पदानि

१ M.-विष्पकार<sup>०</sup>, म०-विकार महत्तं. २ वि० ११.१०२. ३ M., PTS-ड्य्हमानं पि. ४-५ Cf. सुवण्णप्रभासोत्तमपत्र vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokei Idzumi). ६ See note on this in ४.३. ७ Here ends वि० ११.१०३. ८ See note 2 on § 596. ९ = 25 in ४.२. See §§ 596, 647-48.



आद्वीनि । तेषु पट्टिपाटिया चत्तालीसपदानि मातिकैतो गहेत्वा ठपितानि, अवसाने तीणि मातिका मुत्तकानी ति । एवं<sup>३</sup> ताव<sup>३</sup> पठमे संगहे पालिवक्थानमेव वेदितव्वं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तत्रायं नयो—दुतियसंगहे ताव सत् चत्तारो च दुका । तथ अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिहि चुदस दुका अञ्जमञ्जसंबंधामावतो पकिण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थू [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका वत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्भणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्भणानारम्भण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्भणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुआयतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधातु ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ट इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविञ्जत्ती ति आदयो द्वादस सुखुमासुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामा ति । इदं दुतियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सत् तीणि च तिकानि । तथ दुतियसंगहे वुत्तेसु चुदससु पकिण्णकदुकेसु एकं अज्झत्तिकदुकं सेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [§५८६] ति आदिना नयेन ठपिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संफस्सस्स न-वत्थू ति आदिना नयेन सेसत्तिका ठपिता । तेसं नामं च गणना च तेसं येव वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितव्वा ति । इदं ततियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तथ सव्वपच्छिमो<sup>१</sup> अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इध वुत्तमातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमासित्वा । कथं ? ये ताव दुविधसंगहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेषु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिन्नं, अत्थि अनुपादिन्नं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्तयमूलका आदिभिह पञ्चदसचतुक्का ठपिता । इदानी यो<sup>२</sup> यं चतुत्थो सनिदस्सनदुको सो यं तं रूपं सनिदस्सनं तं अत्थि सप्पटिघं, अत्थि अप्पटिघं ति आदिना

१ PTS., m०—पदपट्टिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ सी०, म०—एसावता. ४ The last चतुक्क (explained in § 961) दिट्ठं, सुत्तं etc.

नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धिं अत्थामावतो कमाभावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सनं हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिन्नं पन अनुपादिन्नं च अत्थी' ति तं कमाभावतो योगं न गच्छति । सव्वदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमो । पुरिमेहि पन सद्धिं कमाभावो ति । 'सति अत्थे कमाभावो अकारणं । तस्मा उपादिन्नपदादीहि सद्धिं योजेतव्वो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिन्नपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तथ 'उपादिन्नं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिन्नं' ति वुत्ते विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामसित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं<sup>३</sup> तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं<sup>३</sup> ति आदिना नयेन युजमाने द्वे द्वे दुके योजेत्वा छ चतुक्का ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुको योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुको पि । कस्मा ? अनुपादारूपस्स एकन्तेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनं—एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अतिक्रमित्वा पञ्चमेन सह योजितो । एवं यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितव्वो ति । इदं चतुत्थसंगहे पालिवक्थानं ।

(१९) इतो परे पन पञ्चविधसंगहादयो सत्त संगहा असम्मिस्सा एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालिवक्थानं वेदितव्वं ।

(२०) इदानी तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं सव्वं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरद्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमं तं सव्वं रूपं न-हेतु' [§५८४] ति पुच्छा न कता ति ? भेदोभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा व विभत्तं । तथ 'सव्वं' ति सकलं, निरवसेसं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनभावदीपनो सामञ्जल्यलक्षणनिद्देशो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिक्खेपनिद्देशो ।

(२१) तथ हेतु-हेतु पचय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुर्विधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलहेतु, तयो अकुसलहेतु, तयो अन्त्याकतहेतु' [§१०५३]

१ सि०—सप्पटिघं; but See §617. २-२. सी० omits. ३ See note on §658. ४.४ सी०, म० omit. ५ सी०, म०—अहेतु. पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो खो भिक्खवे महाभूता हेतू, चत्तारो महाभूता पच्चया रूपकखन्धस्स पञ्चापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलाकुसलं अत्तनो विपाकट्टाने, उत्तमं इट्ठारम्मणं कुसलविपाकट्टाने, उत्तमं अनेट्ठारम्मणं अकुलविपाकट्टाने" [ ] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304] 'अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं ठानसो हेतुसो विपाकं यथाभूतं पजानाती' [सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस पच्चयो संखारानं यदिदं अविज्जो" [ ] ति अविज्जा संखारानं पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयद्वं करती ति 'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पठवीरसो आपोरसो चं मधुरस्सा पि अमधुरस्सा पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंखारानं पि अकुसलसंखारानं पि साधारणपच्चयो होति । इमस्मिं पनत्थे 'हेतुहेतु' अधिपेते ।

(२२) इति 'हेतु धम्मा न-हेतु धम्मा' ति मातिकाय [मा० २३] आगतं हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नयेन सव्वपदेसु पि पटिक्खेपनिहेसो च अप्पटिक्खेपनिहेसो च वेदितव्वो । वचनत्थो पन सव्वपदानं मातिकावर्णनाय वुत्तो येव । सप्पच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन कम्मसमुद्धानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेवा ति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्वो । रूपमेवा ति 'रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिकाय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिभावं पटिक्खिपति । उप्पन्नं छहि विज्जाणेही ति पच्चुप्पन्नं रूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदितव्वं । नियमो पण चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीतानागतं विजानन्ति । मनोविज्जाणं पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गतं ।

(२३) हुत्वा अभावट्ठेन पन अनिच्छमेव । जराय अभिभवितव्वधम्मकत्ता जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जराभिभूतमेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सदो मान-सण्ठान-कोट्टासेसु दिस्सति । "सैय्योहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा" [वि० ३६७] ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्ठानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स कथं-सण्ठितं ति अत्थो । "एकविधेन जाणवत्थुं दुविधेन जाणवत्थुं" [वि० ३०६, ३०८] ति आदीसु कोट्टासो विधा नाम । इधा पि कोट्टासो व अधिपेते ।

(२४) 'संगह'-सदो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मं. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See २.३९. ५ सी०, म०-नियामो. ६ Also quoted in VbhCm. 496. ७ सी०, म०-सण्ठानं.

तत्थ "सव्वे खत्तिया आगच्छन्तु, सव्वे ब्राह्मणा सव्वे वेस्सा सव्वे सुद्धा आगच्छन्तु" [ ], "या चावुसो विसाख सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो—इमे धम्मा सीलकखन्धे संगहिता" [म० १.३०१] ति अयं 'सजाति-संगहो' नाम । 'एकजातिका आगच्छन्तु' ति वुत्तट्टाने विय हि इध सव्वे जातिया एकसंगहं गता । "सव्वे कोसलका आगच्छन्तु, सव्वे मागधिका, सव्वे भारुकच्छका आगच्छन्तु [ ]", "यो चावुसो विसाख सम्मावाचामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि—इमे धम्मा समाधिकखन्धे संगहिता" [म० १.३०१] ति अयं 'सज्जातिसंगहो' नाम । एकट्टाने जाता संवद्धा सव्वदा आगच्छन्तु ति वुत्तट्टाने विय हि इध सव्वे सज्जातिट्टानेन वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । "सव्वे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सव्वे अस्सारोहा, सव्वे रथिका आगच्छन्तु", [ ] "या चावुसो विसाख सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासंकप्पो—इमे धम्मा पञ्चाखन्धे संगहिता" [म० १.३०१] ति अयं 'किरियासंगहो' नाम । सव्वे व हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । "चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपकखन्धगणनं गच्छति । हस्सि चक्खायतनं रूपकखन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तव्वे—चक्खायतनं रूपकखन्धेन संगहितं" [क० २.३३५] ति, अयं 'गणनसंगहो' नाम । अयमिध अधिपेते । एक-कोट्टासेन रूपगणना ति अयं हेत्थ अत्थो । एस नयो सव्वत्थ ।

(२५) इदानीं दुविधसंगहादीसु 'अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो-उपादा' [५८५] ति एवं भेदसम्भावतो पुच्छापुच्छगमं पदभाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [§ ५९६] ति आदिमाह । तत्थ उपादियती ति 'उपादा'; महाभूतानि गहेत्वा, अमुञ्चित्वा, तानि निस्साय पवत्तती ति अत्थो । [306] इदानीं तं पमेदतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [§ ५९६] ति आदिमाह । एवं तेवीसैतिविधं उपादारूपं संखेपतो उद्दिस्सित्वा पुन तदेव वित्थारतो निहिसन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७-६००] ति आदिमाह । तत्थ दुविधं चक्खु—मंसचक्खु पञ्चाचक्खु च ।

(२६) एतेसु 'बुद्धचक्खु समन्तचक्खु जाणचक्खु दिव्वचक्खु धम्मचक्खु' ति पञ्चविधं पञ्चाचक्खु । तत्थ "अहसं खो हं भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे...पे०...दुविज्जापेये" [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । "समन्तचक्खु वुत्तति सव्वञ्जुत्तञ्जाणं" [नि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । "चक्खुं उदपादि जाणं उदपादी" [दी० २.३३] ति इदं जाणचक्खु नाम । "अहसं खो अहं भिक्खवे दिव्वेन चक्खुना विसुद्धेना" [म० १.१७०] ति इदं

१ M.,PTS, सी०-संभवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०. ४ Dialogues ii.26.

दिब्वचक्खु नाम । “तस्मिं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिममग्गतयसंखातं आणं धम्मचक्खु नाम ।

(२७) मंसचक्खु पि ससंभारचक्खु पसादचक्खु ति दुविधं होति । तत्थ खायं अक्खिक्खूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिक्खूपकट्टिकेन, उपरि भमुकट्टिकेन, उमत्तो अक्खिक्खूपेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, बहिद्धा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चतस्सो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संभवो सण्णानं, जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो’ ति चुद्दस संभारा । वित्थारतो ‘चतस्सो धातुयो, तन्निस्सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्णान-संभवा छ’ इति इमानि दस चतुसमुद्धानिकत्ता चत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो ति चत्तारि एकन्तं कम्मसमुद्धानानेवा ति इमेसं चतु- [307]-चत्तालीसाय रूपानं वसेन चतुचत्तालीस संभारा । यं लोको सेतं चक्खुं पुयुलं विसटं<sup>१</sup> विस्तिण्णं ‘चक्खुं’ ति संजानन्तो न चक्खुं सज्जानाति, वत्थुं चक्खुतो सज्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिक्खूपे पतिट्ठितो, नहारुसुत्तकेन मत्थलुंगेन आवुद्धो, यत्थ सेतं पि अत्थि, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आपो पि तेजो पि वायो पि, यं सेम्हुस्सदत्ता सेतं, पितुस्सदत्ता कण्हं, रुधिरस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पण्णरति, तेजुस्सदत्ता परिदहति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंभारचक्खु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिबद्धो चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्खु नाम । तदेतं तस्स ससंभारचक्खुनो<sup>२</sup> सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्ह-मण्डलस्स मज्झे, अभिमुखे ठितानं सरीरसण्णानुपत्तिदेसमूते दिट्ठिमण्डले, सत्तु पितु-पटलेसु आसितं तेलं पितुपटलानि विय, सत्त अक्खिपटलानि व्यापेत्वा, धारण-नहा-पन-मण्डन-वीजनकिच्चाहि चतूहि धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारणा-आवन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिच्चाहि चतूहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहरेहि उपत्थंभिन्न-मानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं, पमाणतो ऊकैसिरमत्तं, चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-सेनापतिना—

“येन चक्खुप्पसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परितं सुखुमं एतं ऊकैसिरसैमूपमं” [ ] ति ॥

(२९) चक्खुं च तं आयतनं चा ति चक्खायतनं [§ ५९७] । यं चक्खुं चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इधा पि उपयोगत्थे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादिथित्वा पवत्तप्पसादो ति अत्थो । इमिना पसादचक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते [ ] “एकं महाभूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महाभूतेहि

१ Dialogues i.135. २ सि०-विसहं. ३ See विमु० १४.४७.४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-दिट्ठं. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो<sup>१</sup> आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च,” चतुपरिवत्तसुत्ते<sup>२</sup> “द्विन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो<sup>३</sup> पठवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-भूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[ ]”ति वुत्तं, तं परियायेन वुत्तं । अयं हि सुत्तान्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो सो तेषु एकेकस्सा पि द्विन्नं पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना आगता । अभिधम्मो पन निप्परियायदेसना नाम । तस्मा इध ‘चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो’ति वुत्तं । ‘अयं मे अत्ता’ ति बालजनेन परिगहितत्ता अत्तमाके वुच्चति सरिरं पि खन्धपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्सितो ति अत्तभाव-परियापन्नो [§ ५९७] चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सका ति अनिदस्सनो । पटिघट्टननिधंसो एत्थ जायती ति सप्पटिघो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संखेपत्थो—येन कारणभूतेन चक्खुना अयं सत्तो इदं वुत्तप्पकारं रूपं अतीते पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिभिन्नं चक्खुं भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूपं पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति, अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य चक्खुना तं रूपं पस्सेय्या ति इदमेत्थ परिकप्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्खुं पेत्तं, सज्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेत्तं, सुञ्जतभावनिस्सत्तट्टेन चक्खुधातु पेसा । दस्सनलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति चक्खुन्दिग्र्यं पेत्तं । लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको पेसो । वलज्जनट्टेन द्वारा पेसा । अपूर्णीयट्टेन समुद्धो पेसो । परिसुद्ध-ट्टेन पण्डरं पेत्तं । फस्सादीनं अभिज्झायनट्टेन खेत्तं पेत्तं । तेसं येव पतिट्ठट्टेन चत्थुं पेत्तं । समविसमं दस्सेन्तं अत्तमावं नेती ति नेत्तं पेत्तं । तेनेव अट्टेन नयनं पेत्तं । सकायपरि-[309]-यापन्नट्टेन ओरिमं तीरं पेत्तं । बहुसाधारणट्टेन अस्सा-मिकट्टेन च सुज्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता ‘पस्सि वा’ति आदीहि चतूहि पदेहि चक्खुं पेत्तं ति आदीनि चुद्दस नामानि योजेत्वा चक्खायतनस्स चत्तारो वक्कथापननया वुत्ता ति वेदितव्वा । कथं ? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पटिघेन रूपं सनिदस्सनं सप्पटिघं पस्सि वा चक्खुं पेत्तं...पे०... सुज्जो गामो पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७] ति अयमेको नयो । एवं सेसा पि वेदितव्वा ।

(३२) इदानीं यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेषु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं १ सि०, म०—असंगहिता. २ Another name for बहुधातुकमुत्त (No. 115). See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., सी० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं.

चक्षुष्पसादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं दुतियो निहेसवारो [§ ५९८] आरद्धो । तत्थ यम्हि चक्षुष्मी ति यम्हि अधिकरणभूते चक्षुष्मि । रूपं ति पच्चत्तवचनमेतं । तत्थ पटिहज्जि वा ति अतीतत्थो । पटिहज्जति वा ति पच्चुप्पत्तत्थो । पटिहज्जिस्सती ति वा ति अनागतत्थो । पटिहज्जे वा ति विकप्पन्तत्थो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्षुस्मिं पि पटिहज्जि नाम । पच्चुप्पत्तं पच्चुप्पत्ते पटिहज्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहज्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्षुस्स आपाथमागच्छेय्य, चक्षुस्मिं पटिहज्जेय्य तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो । अत्थतो पन पसादं घट्टयमानमेव रूपं पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमेनयेनेव चत्तारो वक्त्थापननया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्षुं उप-संहरतो चक्षु रूपस्मिं पटिहज्जति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं ततियो निहेसवारो [§ ५९९] आरद्धो । सो अत्थतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्भणं सपटि-च्छमानमेव रूपस्मिं पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमेनयेनेव चत्तारो वक्त्थापननया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो परं फस्सपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसं येव आरम्भणपटिबद्ध-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्षुं निस्साया [§ ६००] ति चक्षुं निस्साय, पच्चयं कत्वा । रूपं आरम्भा ति रूपारम्भणं आगम्भ, सन्धाय, पटिच्च । इभिना चक्षुष्पसादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपच्चयेन चक्षुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्भणाधिपति-आरम्भणूपनिस्सय-पच्चयेहि रूपस्स पच्चयभावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्भणमस्सा ति रूपारम्भणो ति एवं आरम्भणपच्चयमत्तेनेव पच्चयभावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो वक्त्थापननया वेदितव्वा । एवं कतमं तं रूपं चक्षुसायतनं [§ ५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इदं तं' ति नानपकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेस्स निहेसवारा दस्सिता । एकेकस्मिं चेत्थ चतुन्नं चतुन्नं वक्त्थापननयानं आगतत्ता द्विपञ्चासनयेहि पटि-मण्डेत्वा व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सोतायतनादिनिहेसेसु [§ ६०१...] पि एसेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितव्वं—सुणाती ति सोतं [§ ६०१] । तं ससंभारसोत-विलस्सं अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अंगुलिविठकसण्ठाने परेसे वुत्तप्पकाराहि धातुहि कत्तुपकारं, उतुच्चित्ताहारेहि उपत्थंभियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुत्तं सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति । धायती ति

१ सी०, म०, PTS- परिकप्पो; सि०— विकप्पन्तत्थो. २ See ४.३१.

३ See विमु० १४.४९-५२.

घ्राणं [§ ६०५...] । तं ससंभारघ्राणविलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उपत्थंभन-अनुपालनपरिवारं घ्राणविज्जाणा- [311]-दीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति । सायनद्वेन जिह्वा [§ ६०९...] । सा ससंभारजिह्वामज्जस्स उपरि उप्पलदलगसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उप-त्थंभन-अनुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमाना तिष्ठति । यावता पन इमस्मिं काये [§ ६१३...] उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सव्वत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय, यथावुत्तप्पकार उपकार-उपत्थंभन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति । अयमेत्थ विसेसो ।

(३६) सेसो पालिपभेदो च अत्थो च चक्षुनिहेसे [§ ५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । केवलं हि इध चक्षुपदस्स ठाने सोतपदादीनं, रूपपदस्स ठाने सद्दपदादीनि, पस्सती ति आदीनं ठाने सुणी [§ ६०१] ति आदि-पदानि आगतानि । 'नेत्तं पेतं, नयनं पेतं' [§ ५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावा द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सव्वत्थ वुत्तसदिसमेव ।

(३७) तत्थ सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सव्वत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय । 'यदि एवं सन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती' ति ? 'न आपज्जती' ति । 'कस्मा ?' 'अज्जस्स अज्जत्थ अभावतो' । 'यदि एवं, न सव्वत्थ कायायतनं ति ?' 'नेव परमत्थतो सव्वत्थ । विनिब्भुजित्वा पन' स्स नानाकरणं पञ्चापेतुं न सका, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूप-रसादयो, वालिकाचुण्णानि विय, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताय अज्जमज्जव्यापिनो ति वुच्चन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपगहणेनेव रसगहणं गच्छेय्य । एवं कायायतनं पि परमत्थतो नेव सव्वत्थ अत्थि, न च सव्वत्थ नत्थि, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताया ति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितव्वा ।

(३८) [312] अपि च लक्खणादिवक्त्थापनतो पेतसं असम्मिस्सता वेदितव्वा—एतेसु हि रूपाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं दट्टुकामतानिदान-कम्म-समुद्धान-भूतप्पसादलक्खणं वा चक्षु, रूपेसु आविज्जनरसे, चक्षुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं, दट्टुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्टानं । सदादिघातारह-भूत-प्पसादलक्खणं सोतुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सहेसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं, सोतुकामतानिदान-कम्मज-भूतपदट्टानं । गन्धाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं धायितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-

१ Here ends विमु० १४.५२. २ सि० inserts before this काये.

३ M., सी० insert hereafter विनिब्भुजित्वा. ४ See विमु० १४.३७-४१.

भूतप्पसादलक्खणं वा घाणं, गन्धेसु आविज्जनरसं, घाणविज्जाणस्स आधारभाव-  
पच्चुपट्ठानं घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । रसाभिधातारह-भूतप्पसाद-  
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेसु  
आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठाना, सायितुकामतानिदान-  
कम्मजभूतपदट्ठाना । फोट्ठव्वाभिधातारह-भूतप्पसादलक्खणो फुसितुकामतानिदान-  
कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणो वा कायो, फोट्ठव्वेसु आविज्जनरसो, कायविज्जा-  
णस्स आधारभावपच्चुपट्ठानो, फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो<sup>१</sup> ।

(३९) केचि<sup>२</sup> पन 'तेजाधिकानं<sup>३</sup> भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पठवी-आपाधि-  
कानं भूतानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा, कायो सन्नेसं' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-  
कानं पसादो चक्खु, विवर-वायु-आप-पठवाधिकानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा-काया'  
ति वदन्ति । ते वत्तब्बा—'सुत्तं आहरथा'ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

(४०) केचि पनेत्थ 'तेजादीनं गुणंहि रूपादीहि अनुगगहमावतो'ति कारणं<sup>४</sup>  
वदन्ति । ते वत्तब्बा—'को पनेत्थं [३१३] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?  
अविनिग्गोहेसु हि भूतेसु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न लब्भा  
वत्तु'ति ।

(४१) अथा पि वदेय्युं—'यथा तेसु तेसु संभारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिक-  
ताय पठवी-आदीनं सन्धारणादीनि किञ्चानि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेसु संभारे-  
रेसु रूपादीनं अधिकमावदस्सन्तो इच्छितव्वमेवेतं रूपादयो तेसं गुणा'ति । ते  
वत्तब्बा—'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पठवीअधिके कप्पासे  
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्सं वण्णतो पि सीतूदकस्स  
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेतं उभयं पि नत्थि, तस्मा पैहायेत एतेसं निस्सय-  
भूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपसादयो अज्जमज्जं विसेदिसा  
होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो, अविज्जमाने पि अज्जहिं विसेसकारणे ति गहे-  
तव्वमेतं । किं पन तं यं अज्जमज्जस्स असाधारणं ? कम्ममेव तेसं विसेसकारणं ।  
तस्मा कम्मविसेसतो एतेस विसेसो, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व  
न उप्पज्जति । समानं<sup>५</sup> हि पसादो, न विसेमानं<sup>६</sup> ति पोराना<sup>७</sup> ।

(४२) एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि असंपत्त-

१ Here ends विमु० १४.४१. २ According to VisCm., वसुधम्म  
of the Mahāsangitikas. ३ For ४.३९-४२; see विमु० १४.४२-४६.  
४ Refers to the views of the Vais'esikae. ५-५ See तर्कसंग्रह  
§§१०-१२. ६ M., PTS, म०, सि०-पहायेथ तमेतेसं. ७-७ M. only reads so.  
विमु० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानानं  
...विसेमानानं. ८ See Vim. p.100; खुट्ठायां १.८४-८६ on वसु० १.४२.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अनल्लीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुता ।  
घाण-जिह्वा-काया सम्पत्तविसयगाहका, निस्सयवसेन चैव सयं च अत्तनो निस्सयं  
अल्लीने येव विसये विज्जाणहेतुता ।

(४३) अट्ठकथायं पन "आपाथगतत्ता व आरम्भणं संपत्तं नाम । चन्द-  
मण्डलसुरियमण्डलानं हि द्वाचत्ताळीसयोजनसहस्ससमथके ठितानं वण्णो चक्खु-  
पसादं घट्टेति<sup>१</sup> । सो दूरे ठत्वा पज्जायमानो पि संपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता  
चक्खुसंपत्तगोचरमेव नाम । दूरे रुक्खं छिन्दन्तानं पि, रजकानं च वत्थं धोवन्तानं  
दूरतो व कायविकारो पज्जायति । सहो पन धातुपरंपराय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्वा  
सणिकं वत्थानं गच्छती" [ ] ति वुत्तं । [३१४] तत्थ किञ्चा पि आपाथगतत्ता  
आरम्भणं संपत्तं ति वुत्तं, चण्डमण्डलादिवण्णो पन चक्खुं असंपत्तो<sup>२</sup> दूरे ठितो व  
पज्जायति । सहो पि सचे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पन्नो पि चिरेन सुय्येय्य,  
परम्परघट्टनाय आगन्त्वा सोतं घट्टेन्तो असुकदिसाय नामा ति न पज्जायेय्य ।  
तस्मा असंपत्तगोचरानेव तानि । अहि-आदि-समानानि पेतानि ।

(४४) यथा हि अहि नाम बहि सित्तसम्भट्टट्ठाने नाभिरमति, संकारट्ठाने  
तिणपण्णगहनवग्मिकानि येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकगत्तं आप-  
ज्जति, एवमेव चक्खुं पेतं विसमज्झासयं मट्ठेसु सुवण्णभित्तिआदीसु नाभिरमति,  
ओल्लेकेतुं पि न इच्छति, रूपचित्तपुण्णलताविचित्तेसु येव पन अभिरमति । तादि-  
सेसु हि ठानेसु चक्खुमिह अप्पहोन्ते मुखं पि विवारित्वा ओल्लेकेतुकामा होन्ति ।

(४५) सुंसुमारो पि बहि निक्खन्तो गहेतव्वं न पस्सति, अक्खीनि निम्मी-  
लेत्वा चरति । यदा पन व्यामसतमत्तं उदकं ओगाहित्वा बिलं पविसित्वा निपन्नो  
होति, तदा<sup>३</sup> स्स चित्तं एकगं होति सुखं सुपति, एवमेव सोतं पेतं बिलमज्झासयं  
आकाससन्निरसितं कण्णच्छिद्दकूपके येव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिद्दाकासो येव  
तस्स सहसवणे पच्चयो होति । अजटाकासो पि वट्ठति येव । अन्तो लेणस्मि हि  
सज्झाये कयिरमाने<sup>४</sup> न लेणछदनं भिन्दित्वा सहो बहि निक्खमति, द्वारवातपान-  
छिद्देहि पन निक्खमित्वा धातुपरंपरायेव घट्टेन्तो गन्त्वा सोतप्पसादं घट्टेति । अथ  
तस्मिं काले 'असुको नाम सज्झायती'ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति । एवं सन्ते  
संपत्तगोचरता होति ।

(४६) 'किं पनेतं संपत्तगोचरं<sup>५</sup>' ति ? 'आम, संपत्तगोचरं' ति । 'यदि एवं,  
दूरे मेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सहो ति जाननं न<sup>६</sup> भवेय्या' ति ? 'नो न भवेय्यं ।

१ म०-अल्लीनं. २ Here ends विमु० १४.४६. ३ M. सन्धेति.  
४ See ६.१९ below. ५ M.-संपत्तो. ६ सी०, म०-सिनिद्धं. ७ म०,  
पि०-लतादिचित्तेसु. ८ सी०, म०-करीयमाने. ९ M., PTS omit. १० विमु०  
१४.४६; विमु० 100-01. ११ सी०, म० omit. १२ All authorities but  
सि०-भवति.

सोतप्पसादस्मिं हि घट्टिते दूरे सद्दो आसन्ने सद्दो, परतीरे सद्दो ओरमतीरे सद्दो ति तथा तथा जाननाकारो होति । धम्मता एसा' ति । 'किं एताय धम्मताय ? यतो यतो छिदं ततो [315] ततो सवनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दस्सनं विद्या ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि रुक्खे वा भूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेडुपति अतिकम्भ अजटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्तं आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्ज्ञासयं वातुपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नववुट्ठे देवे भूमिं घायित्वा आकासामिमुखा हुत्वा वातं आकङ्कन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकङ्कन्तो नेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेडुप्पहारादीहि उपट्ठतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उद्वनट्ठाने<sup>१</sup> छारिकं विवूहिवा निपन्नस्स पन फासुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपज्ज्ञासया आपोसन्निसतरसारम्मणा । तथा हि तियामरसिं समणधम्मं कत्वा पि पातो व पत्तचीवरमादाय गामं पविसित्वं होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेत्तेन असेदितस्स रसं जानितुं ।

(४९) सिगालो पि ब्रहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकमुसाने मनुस्समंसं खादित्वा निपन्नस्सेव पन<sup>२</sup> रस फासुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्ज्ञासयो पठवीसन्निसतकोट्टुव्वारम्मणो । तथा हि अज्जं उपादिन्नकं अलम्भमाना सत्ता अत्तनो व हत्थतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकवाहिरो च<sup>३</sup> रस पठवी आरम्मणगहणे पच्चयो होति । सुसण्ठितस्सा पि सैन्यनस्स, हत्थे ठितानं पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिप्पीळेन्तेन वा थद्धमुट्ठभावो जानितुं ति । अज्जत्तिकवाहिरो पठवी एतस्स कायप्पसादस्स<sup>४</sup> कोट्टुव्वज्जानने पच्चयो होति । एवं लक्खणादिववत्थानतो पेतसं असम्मिस्सता वेदितव्वा । अज्जे येव हि चक्खुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पदट्ठान-गोचरज्ज्ञासय-निस्सया अज्जे सो-[316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेसं असम्मिस्सताय अयं उपमा पि वेदितव्वा— यथा हि पञ्चवण्णानानं धज्जानं उस्सापितानं किञ्चा पि छाया एकावद्धा विद्य होति, अज्जमज्जं पन असम्मिस्सा व, यथा च पञ्चवण्णेन कप्पासेन वट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विद्य होति, तस्स तस्स पन असुनो पाटियेकं जाला अज्जमज्जं असम्मिस्सा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिं अत्तभावे समोसटानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M.- उद्वनट्ठोर. २ M., PTS, सि०-गामज्ज्ञासया. ३ सी० inserts before this अर्थन<sup>०</sup>. ४ M., सि० omit. ५ See ४.३७ above.

असम्मिस्सानेव । इमस्मिं हि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो<sup>१</sup> कोट्ठासां । तत्थ नामितो पट्ठाय हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानानि अट्ठ, उतुसमुट्ठानानि अट्ठ, चित्तसमुट्ठानानि अट्ठा ति चतुचत्ताळीस रूपानि । नामितो उद्वं याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसकं, भावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुपज्जास रूपानि । गलवाटकतो उद्वं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सोतदसकं, घाणदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुप्पसादस्स पच्चयानि चत्तारि महामूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीवितिन्द्रियं चक्खुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अधिनिष्पुत्तानं दसन्नं<sup>२</sup> निष्फन्नरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्वानि । तेषु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्सं । सेसकायद्वये पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यथा हि सायणहसमये पच्चत्तच्छाया च रुक्खच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विद्य होन्ति अज्जमज्जं पन असम्मिस्सा व, एवं इमेसु कायेसु चतुचत्ताळीस चतुपज्जास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि एकावद्धानि विद्य होन्ति, अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेवा ति ।

(५२) रूपायतननिहेसे [§ ६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निभाती ति वा निभा । चक्खुविज्जाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निभा वण्णनिभा । सद्धिं निदस्सनेन सनिदस्सनं, चक्खुविज्जाणेन पस्सितत्वं ति अत्थो । सद्धिं पटिघेन सण्पाटिघं, पटिघट्ठननिघंसजनकं ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-पुष्फसमानं नीलं, कण्ठिकारपुष्फसमानं पीतकं, बन्धुजीवकपुष्फसमानं लोहितकं, ओसधितारकसमानं ओदातं । श्यामंगारसमानं कालकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारकण-वीरमकुलसमानं मज्जेट्टकं ।

“हरित्तच सामवण्णकामं सुमुख पक्कमै” ति एत्थ पन किञ्चा पि ‘हरि’ति-सुवण्णं वुत्तं, परतो पन<sup>३</sup> रस जातरूपगहणेन गहितत्ता इध सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा सभावेनेव दस्सितानि । हरिवण्णं ति हरितसहलवण्णं । अम्बेकुरवण्णं ति अम्बंकुरेन समानवण्णं । इमानि द्वे वत्थुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस वोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं वोहारो उपनिधाय-सिद्धो चेव संनिवेससिद्धो च । दीघादीनि हि अज्जमज्जं उपनिधाय

१-१ वि० ६.३९ gives द्वे दिसा. २ M., PTS insert hereafter न. ३ See ४.३८ above. ४ M., PTS- सिन्धुवार. न०, सि०- सिन्धवार. ५ जा. ५.३५९. गाथा ८९.



सिद्धानि, वट्टादीनि संनिवेशविसेसेन । तस्य रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीघं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । थूलं उपनिधाय ततो खुदकतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महन्तरं थूलं । चकसण्ठानं वट्टं, कुक्कुटण्डसण्ठानं परिमण्डलं । चतुहि अंसेहि युत्तं सतुरस्सं । छल्लांसादीसु एसेव नयो । निन्नं ति ओनत्तं, थलं ति उन्नत्तं । तस्य यस्मा दीघादीनि फुसित्वा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मान् न निष्परियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निस्साय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सं ति तेन तेन बोहारेन रूपायतनमेवेत्थ मासितं ति वेदितव्वं । छाया आतपो ति इदं अञ्जमञ्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिका ति आदीनि चत्तारि वत्थुना व दस्सितानि । तस्य 'अब्भा' ति वलाहको । 'महिका' ति हिमा । इमेहि चतुहि अब्भादीनं वर्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वर्णानिभा ति आदीहि तेसं तेसं पमा-[318]-वर्णा दस्सिता । तस्य चन्दमण्डलादीनं वत्थूनं एवं विसेसो वेदितव्वो— मणिर्मयं रजतपटिच्छन्नं एकूनपण्णासयोजनायामवित्थारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवर्णमयं फलिकपटिच्छन्नं समपञ्जासयोजनायामवित्थारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ट-दस-द्वादस-योजनायामवित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तस्य हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उभिन्नं अन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्ततो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु पस्सेसु नक्खत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सुरियो सीधगमनो, तारका सब्बसीधगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पञ्चा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी ति ठपेत्वा वेळुरियं सेसो जोतिरसादिअनेकपभेदो । संखो ति सामुहिको; मुत्ता सामुहिका पि, सेमा पि । वेळुरियो ति वेळुवर्णमणि । जातरूपं वुच्चति सत्थुवर्णो । सत्था हि सुवर्णवर्णो, सुवर्णवर्णं पि सत्थुवर्णं । रजतं वुच्चति क्हापणो— लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये 'बोहारं गच्छन्ती' ति वुत्तं तं सब्बं पि इध गहितं ।

(५५) यं वा पनञ्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिक-पिलोतिक-कण्णक-वर्णादिभेदं रूपं गहितं । तं हि सब्बं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूपं सब्बं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सब्बं हेतं चक्खु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसयभावरसं, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानं, चतुमहाभूतपट्टानं । यथा चेत्तं तथा सब्बानि पि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि तस्य वक्खाम । सेसमेत्थ चक्खायतननिहेसे [§५९६-६००] वुत्तनयेनेव

१ M., PTS- सोवर्णमयं.

वेदितव्वं । [319] केवलं हि तस्य चक्खुपुव्वंगमो निहेसो इध पन रूपपुव्वंगमो । तस्य 'चक्खुं पेत' ति आदीनि बुद्दस नामानि, इधा पि 'रूपं पेत' ति आदीनि तीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतुहि नयेहि मण्डेत्वा चक्खुं वक्कथपेतुं तेरसं वारा वुत्ता, इधा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सहायतननिहेसे [§६२१-२४] भेरिसहो ति महाभेरी-पट्टहमेरीनं सहो । मुर्तिग-संख-पणवसहा पि मुर्तिगादिपञ्चया सहा । गीतसंखातो सहो गीतसहो । वुत्तावसेसानं वीणादीनं तन्तिवद्धानं सहो वादितसहो । सम्मसहो ति कंसताल-कट्टतालसहो । पाणिसहो ति पाणिपिहारसहो । सत्तानं निग्घोससहो ति ब्रह्मं सन्निपतितानं अपञ्जायमान-पदव्यञ्जन-निग्घोससहो । धातूनं सन्निधात-सहो ति रक्खानं अञ्जमञ्जनिधंसन-गण्डिकाकोट्टनादिसहो । वातस्स वायतो सहो वातसहो । उदकस्स सन्दमानस्स वा पटिहतस्स वा सहो उदकसहो । मनुस्सानं सल्लापादिसहो मनुस्ससहो । तं ठपेत्वा सेसो सब्बो पि अमनुस्ससहो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि सहो परियादिन्नो ।

(५७) एवं सन्ते पि वंसकालन-पिलोतिककालनादीसु पक्वतो पालियं अनागतसहो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठो ति वेदितव्वो । एवमयं भेरीसहादिना भेदेन भिन्नो पि सहो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस सोतपटिहननलक्खणो सहो सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिहेसे [§५९६-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इधा पि हि चतुहि चतुहि नयेहि पटि-मण्डिता तेरस वारं वुत्ता । तेसं अत्थो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुं ति न वित्थारितो ।

(५८) गन्धायतननिहेसे [§६२५-२८] मूलगन्धो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मच्छसकलिक-पूतिमंस-किलिट्टसपिआदीनं गन्धो विस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इट्टगन्धो । दुगन्धो ति अनिट्टगन्धो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि गन्धो परियादिन्नो । एवं सन्ते पि कण्णकगन्ध-पिलो-तिकगन्धादयो पालियं अनागता सब्बे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदि-तव्वा । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस घाणपटिहननलक्खणो गन्धो, घाणविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिहेसे [§५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदि-तव्वं । इधा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपाटिमण्डिता तेरस वारं वुत्ता । ते अत्थतो पाकटा येव ।

१ M., PTS, म० add चतुहि. २ See ४.३४. ३ म०, सी०-वण्डिका, M.- गतिका. ४-४ See ४.३२-३४. ५ Explained in अ० यो० as साकादीनं. See थेरी०- १; M., PTS म०- ऊकादीनं. ६ See ४.३४.

(५९) रसायतननिर्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निम्नतरसो। खन्धरसादीसु पि एसेव नयो। अम्बिलं ति तक्कम्बिलादि। मधुरं ति एकन्ततो गोसप्पिआदि। मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसावं होति। फाणितं खारियुत्तं चिरनिक्खित्तं खारियं होति। सप्पि पन चिरनिक्खित्तं वर्णगन्धे जहन्तं पि रसं न जहती ति तदेव एकन्तमधुरं। तित्तकं ति निम्न-पण्णादि। कटुकं ति सिंघिघेरंमरिचादि। लोणिकं ति सामुद्रिकलोणादि। खारिकं ति वार्तिगणकळीरादि। लपिलं ति ब्रदरसाळव-कपिट्टसाळवादि। कसावं ति हरीटकादि। इमे सब्बे पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता। तं-तं-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अम्बिलादीहि नामेहि वुत्तो ति वेदितव्वो। सादू ति इट्टरसो, असादू ति अनिट्टरसो। इमिना पदद्वयेन सब्बो पि रसो परियादिन्नो।

(६०) एवं सन्ते पि लेङ्गुरस-भित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सब्बे पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्वानि। एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्खणादीहि अभिन्नो येव। सब्बो पि हेस जिह्वापटिहननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयमावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो। सेसं चक्खायतननिर्देशे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं। [321] इधा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पटिमण्डता तेरसं वारा वुत्ता।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्देशे [§ ६३३] यं ति कारणवचनं। येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिंगादीनि होन्ती ति अयमेत्थ अत्थो। तत्थ 'लिंगं' ति सण्ठानं। इत्थिया हि हत्थ-पाद-गोवा-उदरादीनं सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति। इत्थीनं हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो। हत्थपादा खुद्दका, मुखं खुद्दकं। निमित्तं ति सज्जाननं। इत्थीनं हि उरमंसं विसदं होति, मुखं निम्मस्सु-दाटिकं। केसवन्ध-वत्थगहणं पि न पुरिसानं विय होति। कुत्तं ति किरिया। इत्थियो हि दहरकाले सुप्पमुसलकेहि कीळन्ति, धीर्तलिकाय कीळन्ति, मत्तिकवाकेन मुत्तकं नाम कन्तन्ति। आकण्णो ति गमनादिआकारो। इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति। पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' ति वदन्ति। इत्थत्तं इत्थिभावो ति उभयं पि एकत्थं; इत्थिसभावो ति अत्थो। अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुद्दिहो। इत्थिलिंगादि पनं इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्दिहं।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin. iv.259. ३-३ See ४.३४. ४ सि०-उरु. ५ म०-अविसदं. ६ सी०, म०-चित्तधीत-लिकाय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुद्दिहं; PTS-पन न इत्थि-न्द्रियं. इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्दिहं।

(६२) यथा हि बीजे सति, बीजं पटिच्च, बीजपच्चया स्खलो वड्डित्वा साखाविटपसंपन्नो हुत्वा आकारं पूरेत्वा तिट्ठति, एवमेव इत्थिभावसंखाते इत्थिन्द्रियं सति इत्थिलिंगादीनि होन्ति। बीजं विय हि इत्थिन्द्रियं, बीजं पटिच्च वड्डित्वा आकासं पूरेत्वा ठितस्खलो विय इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिंगादीनि पवत्ते समुद्दि-हन्ति। तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव। इत्थिलिंगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि। इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; नियमतो पन इत्थिया येव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं'।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§ ६३४] पि एसे-[322]-व नयो। पुरिसलिंगा-दीनि पन इत्थिलिंगादीनं पटिपक्खतो वेदितव्वानि। पुरिसस्स हि हत्थ-पाद-गोवा-उरादीनं सण्ठानं न इत्थिया विय होति। पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति हेट्ठिमकायो अविसदो, हत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उरमंसं अविसदं, मत्सु-दाटिका उपपज्जन्ति। केसवन्ध-वत्थगहणं न इत्थीनं विय होति। दहरकाले रथनंगला-दीहि कीळन्ति, वालिकपालि कत्वा वापिं नाम खणन्ति, गमनादीनि विसदानि होन्ति। इत्थि पि गमनादीनि विसदानि कुरुमानं दिस्वा 'पुरिसो विय गच्छती' ति आदीनि वदन्ति। सेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव।

(६४) तत्थ इत्थिभावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्टानं। पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्टानं। उभयं येतं पठमकप्पिकानं पवत्ते समुद्दिहति। अपरभागे पटिसन्धियं। पटिसन्धिसमुद्दिहं पि पवत्ते चलति परिवत्तति। यथाहं—“तेन खो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनो इत्थिलिंगं पातुमूतं होति। तेन खो समयेन अज्जतरस्सा भिक्खुनिया पुरिसलिंगं पातुमूतं होति” [वि० ३.३५] ति।

(६५) इमेसु पन द्वीसु पुरिसलिंगं उच्चमं, इत्थिलिंगं हीनं। तस्मा पुरिसलिंगं बलवअकुसलकम्मेन अन्तरधायति, इत्थिलिंगं दुब्बलकुसलेन पतिट्ठाति। इत्थिलिंगं पन अन्तरधायन्तं दुब्बलअकुसलेन अन्तरधायति, पुरिसलिंगं बलवकुसलेन पति-ट्ठाति। एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधायति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्वं।

(६६) उमतोव्यञ्जनकस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वे ति? एकं। तं च खो इत्थि-उमतोव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उमतोव्यञ्जनकस्स पुरिसि-न्द्रियं। 'एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति। इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं वुत्तं [ ]। तं च रसं नत्थी' ति? 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनकारणं'। [323]

१ सि०-उरु. २ M., PTS-गणहन्ति. ३ अ०यो० says-पठमपाराजिकाय विंशतत्थपुपायि. ४ M., PTS, सी०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. निकपट्टानवर्णना p.50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अभावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उपपज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळ्हं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेत्थ, सदा पि व्यञ्जनद्वयं तिष्ठेत्थ । न पन तिष्ठति । तस्मा वेदितव्वमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गब्भं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गब्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवितिन्द्रियनिर्देसे [§ ६३५] यं वत्तव्वं तं हेट्ठां अरूपजीवितिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलं हि तत्थ **यो तेसं अरूपीनं धम्मानं** [§ १९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवितिन्द्रियत्ता **यो तेसं रूपीनं धम्मानं** [§ ६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एवं वेदितव्वानि—सहजात-रूपानुपालनलक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितव्वभूतपट्टानं ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिर्देसे [§ ६३६] **कायविज्जत्ती** ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधु” [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविपक्खन्देनेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) **कुसलचित्तस्स** वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जाचित्तेन चा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि **अकुसलचित्तस्स** वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वीहि परिक्किरियाहि अभिज्जापत्ताय एकाय रूपावचरकिरियाया ति एकादसहि किरियाचित्तेहि **अव्याकतचित्तस्स** वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्खपुथुज्जनानं पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं **अभिकमन्तस्स** वा ति आदि वुत्तं । अभिकमादयो हि विज्जत्तिवसेन पवत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिकमन्तस्स’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । **पटिकमन्तस्स** ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । **आलोकेन्तस्स** ति उजुक्कं पेक्खन्तस्स । **विलोकेन्तस्स** ति इतो चितो च पेक्खन्तस्स । **संमिज्जन्तस्स** ति संधियो संकोचेन्तस्स । **पसारन्तस्स** ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

१ See ३.२९१. २ सी०—रूपारूपपालनं. ३ See ३.१००.

(७१) इदानी छहि पदेहि ‘सभावतो’ दस्सेतुं **कायस्स थंभना** ति आदि वुत्तं । तत्थ ‘कायस्सा’ ति सरीरस्स । कायं थमेत्वा थद्धं करोती ति **थम्भना** । तमेव उपसग्रेण वट्टेत्वा **सन्थम्भना** ति आह । बलवतरा वा थम्भना ‘सन्थम्भना’ । **सन्थम्भितत्तं** ति सन्थम्भितभावो । विज्जापनवसेन **विज्जत्ति** । **विज्जापना** ति विज्जापनाकारो । विज्जापितभावो **विज्जापितत्तं** । सेसमेत्थ यं वत्तव्वं तं हेट्ठां द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जत्तियं [§ ६३७] । **वचीविज्जत्ती** ति पदस्स पन निर्देसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितव्वो—वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि, वचीगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जत्ति । सयं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जत्ति । “साधु वाचाय संवरो” [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखाता वची एव विज्जत्ति ‘वचीविज्जत्ति’ । वचीघोसेन अधिप्पाय-विज्जापनहेतुत्ता सयं च तथाविज्जेय्यत्ता वाचाय विज्जत्ती ति पि ‘वचीविज्जत्ति’ ।

(७३) **वाचा गिरा** ति आदीसु वुत्तती ति ‘वाचा’ । गिरियती ति ‘गिरा’ । **व्यप्पथो** ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पथो च अत्थं जातुकामानं आपेतुकामानं चा ति पि ‘व्यप्पथो’ । उदीरियती ति **उदीरणं** । घुस्सती ति **घोसो** । करीयती ति **कम्मं** । घोसो व कम्मं ति **घोसकम्मं** । नानप्पकारेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो **वचीभेदो** । सो पन ‘न भंगो, पमेदगता वाचा एवा’ ति आपनत्थं **वाचा वचीभेदो** ति वुत्तं । इमेहि सब्बेहि पि पदेहि ‘सद्वाचा’ व दस्सिता । इदानी ताय वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठां वुत्तत्थानं विज्जत्तिआदीनं पदानं वसेन तीहाकारेहि समावतो तं दस्सेतुं **या ताय वाचाय विज्जत्ती** ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठां वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानी विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असंमोहत्यं द्वत्तिस-छब्बीस-एकून-वीस-सोळसपच्छिमांनी ति इदं पकिण्णकं वेदितव्वं—द्वत्तिस चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, हरियापथं उपत्थंमेन्ति, दुविधं पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसति विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकूनवीसति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोळस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तत्थ द्वत्तिसा ति हेट्ठा वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुथुज्जनानं अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अभिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरियानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि,

१ See ३.९५-१०१. २ i.e. द्वारकथायं (अ० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M., PTS, सि०—पच्छिमा ति. ५ सि०—बहिरूपं.

चत्तारि फलचित्तानी ति । एकूनवीसा ति कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधानु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानी ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्जाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुत्तिचित्तं, आरूपे चत्तारि विपाकचित्तानी ति । इमानि सोळस रूपहरियापथविज्जन्तीसु एकं पि न करोन्ति । अज्ज्ञानि पि बहुनि आरूपे उपन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुट्ठापेन्ति । यानि पन कायविज्जासिं समुट्ठापेन्ति तानेव वचीविज्जासिं ति ।

(७६) आकासधातुनिर्देसे [§ ६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सका ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विय । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न हज्जती ति अयं, अघट्ठनीयं ति अथो । अघमेव अघगतं । छिद्वट्ठेन विवरो । विवरो व विवरगतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निजया-कासं कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा आकासधातु, रूप-परियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादपच्चुपट्ठाना असंफुट्टभाव-छिद्विवरभावपच्चुपट्ठाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्ठाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु 'इदमितो उद्धं अथो तिरिय' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§ ६३९...] निर्देसा चित्तस्स लहुता-दीसु [§ ४३...] वुत्तनेयेनेव वेदितव्वा । लक्खणादितो पनेत्थ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पच्चुपट्ठाना, लहुरूपपद-ट्ठाना । अथद्वतालक्खणा रूपस्स मुदुता, [§ ६४०] रूपानं थद्वभावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापच्चुपट्ठाना, मुदुरूपपदट्ठाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्ज-भावलक्खणा रूपस्स कम्मज्जता [§ ६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बल-भावपच्चुपट्ठाना, कम्मज्जरूपपदट्ठाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विजहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनो थिय रूपानं लहुभावो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिपकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुकखोम-पटिपक्खपचयसमुट्ठानो, सो रूप-विकारो 'रूपस्स लहुता' । यो सुपरिमदितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरिया-विसेसेसु वसवत्तनभावमहवप्पकारो रूपथद्वत्तकर-धातुकखोम-पटिपक्खपचयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुद्वन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जमावो सरीरकिरियानुकूलभावपकारो सरीरकिरिया-[327]-नं अननुकूलकर-धातुकखोम-पटिपक्खपचयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सकोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this अरूपानि. ३ M., PTS - निस्सया°, सि० - निस्सिता°. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अज अम्हेहि भोजनसम्पायं लद्धं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ति । 'अज उतुसम्पायं लद्धं, अज अम्हाकं चित्तं एकगं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिर्देसेसु [§ ६४२-४३] आयतनानं ति अट्ठेका-दसन्नं रूपायतनानं । आचयो ति निव्वत्ति । सो रूपस्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनपुनं निव्वत्तमानानं, सो व रूपस्स उपचयो नाम होति; वट्ठी ति अथो । यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठि, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अथो । नदीतिरे खर्त्तकूपरिमं हि उदकुग्गमकालो विय आचयो, निव्वत्ति; परिपुण्णकालो विय उपचयो, वट्ठि; अज्झोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति, पवत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आच-येन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं हांती ति ? चतुसन्ततिरूपानं आचयो उपचयो निव्वत्ति वट्ठि कथिता । अत्यतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं । आकारनानत्तेन पन वेनेय्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसनं कत्वा यस्मा एत्थ अत्यतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निर्देसे "यो आयतनानं आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती" [§ ६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्से-वाधिवचनं तस्मा एत्थ आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुव्वन्ततो रूपानं उम्मुजा-पनरसो, निव्यातनपच्चुपट्ठानो परिपुण्णभावपच्चुपट्ठानो वा, उपचितरूपपदट्ठानो । पवत्तिलक्खणा रूपस्स सन्तति, अनुपपन्नधनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना, अनुप-बन्धरूपपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जरतानिर्देसे [§ ६४४] जीरणकवसेन जरा; अयमेत्थ [328] समावनिर्देसो । जीरणकारो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो कालातिक्रमे किचनिर्देसा । पच्छिमा द्वे पकतिनिर्देसौ । अयं हि 'जरा' ति इमिना पदेन समावतो दीपिता; तेन 'स्सा'यं सभावनिर्देसो । 'जीरणता' ति इमिना आकारतो; तेन 'स्सा'यं आकारानिर्देसो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनखानं खण्डितभावकरण-किचतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिचतो । वलित्तचता ति इमिना मंसं मिलापेत्वा तच्चे वलिभावकरणकिचतो दीपिता । तेन 'स्सा' इमे 'खण्डिच्चं' ति आदयो तयो कालातिक्रमे किचनिर्देसा । तेहि इमेसं विकारानं

१ See notes on §§ 642-43. २ M., सी० - कत°. ३ सि०, सी० - पवत्ती ति. ४ M., PTS, सि० - omit. ५ With ४.८२-८४, compare VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकरस वा अग्निनो वा तिणरुक्खादीनं संभग्गपलिभग्गताय वा ज्ञामताय वा गतमग्गो पाकटो हेति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादि-वसेन गतमग्गो पाकटो, चक्रुं उम्मील्लेवा पि गय्हति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्रुवुविच्चेय्या हेति ।

(८३) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काला-तिक्रमे येव अभिन्नताय आयुक्खय-चक्रुवादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिया दीपिता । तेन<sup>१</sup>स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिहेसा ति वेदितव्वा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानी'ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि, सुखुमं पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्रुवादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिकं पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि फलूपचारे-नेव वुत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निहिट्टा सव्वा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ना ति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डभावाददस्सनतो रूपधम्मेषु जरा पाकट-जरा नाम । अरूपधम्मेषु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन अ-वीचि स-वीची ति एवं पि दुविधा होति । मणि-कनक-रजत-पवाळ-चन्दिम-सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणिनं विय च, पुष्पफल-[329]-पल्लवादीसु च अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वर्णविसेसानं दुविच्चेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम; निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अच्चेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वर्णविसेसादीनं सुविच्चेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितव्वा । लक्खणादितो पि रूपपरि-पाकलक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, समावानपगमे पि नवभावापगमपञ्चु-पट्टाना, वीहिपुराणभावो विय परिपक्कमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८५) अनिचत्तानिहेसे [§ ६४५] खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन वयो, भिज्जनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्ता रूपं खिययति, वेति, भिज्जति च, तस्मा खिययति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिज्जति एतस्मिं ति 'भेदो' । उपसग्गवसेन पदं वड्डेत्ता भेदो व परिभेदो । हुत्वा अमावट्टेन, न निच्चं ति अनिच्चं । तस्स भावो अनिच्चता । अन्तरधायति एत्था ति अन्तरधानं । मरणं हि पत्ता रूपं अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि पञ्चक्खन्धा । तस्मा पञ्चन्नं पि खन्धानं अनिच्चताय इदमेव लक्खणं ति वेदितव्वं । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपञ्चु-

१ सि० inserts hereafter वातरस वा. २ सि०, म०- खण्डिच्चादिनेव.

३ See वि० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिभिज्जमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा । हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तानं उक्खित्तासिकपच्चा-मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिसस्स तयो पच्चामित्ता ओतारं<sup>१</sup> गवेसमाना विचरेय्युं । तेसु एको एवं वदेय्य- 'एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं भारो होत्तु' ति । दुतियो 'अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातनं मय्हं भारो' ति । ततियो 'पठवीगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं भारो' ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निव्वत्तापनतो । अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तक्खन्धानं दुब्वल-पराधीन-मञ्चपरायनभावकरणतो । पठवी-[330]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खयं पापनतो ति ।

(८७) कबळिकाराहाराहेसे [§ ६४६] कबळं<sup>३</sup> करीयती ति कबळिकारो । आहरीयती ति आहारो । कबळं कत्वा अज्झोहरीयती ति अत्थो । रूपं आहरती ति 'आहारो' । एवं वत्थुवसेन नाम उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि फाणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थुनि । पालियं अनागतानि मूलफलादीनि ये-वा-पनकं पविट्टानि । इदानि तानि मूलफलादीनि कत्तव्वतो दस्सेतुं यमिह यमिह जनपदे ति आदिमाह । तत्थ मुखेन असितव्वं भुञ्जितव्वं ति मुख्यासियं । दन्तेहि विखादि-तव्वं ति दन्तविखादनं । गलेन अज्झोहरितव्वं ति गलज्झोहरणीयं । इदानि तं किच्चवसेन दस्सेतुं कुच्छिवित्थम्भनं ति आह । तं हि मूलफलादि ओदन-कुम्मासादि वा अज्झोहटं कुच्छि वित्थम्भेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्ठा सब्बपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर्त-ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेत्थ वत्थुस्स किच्चं ? किं ओजाय ? परिससयहरण-पाल-नानि । वत्थुं हि परिससयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिससयं हरितुं न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतुं पि सक्कोन्ति परिससयं पि हरितुं । को पनेस परिससयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गण्हाति, 'छातो'स्मि, आहारं देथा'ति वदपेति । भुत्तकाले उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुं गण्हाति । अथ सत्तो एकग्गो होति ।

(८९) यथा हि छायाकरक्खसो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो भवने मोदन्तो छातकाले आगन्वा सीसे डंसाति । सो डट्ठत्तो विरवति ।

१ सी०, म०- ओकामं. २ सि० अटवी. ३ M., PTS., सी०- कबळि.

४ M., PTS- विनिवट्ठित्. ५ M., PTS- दट्ठत्ता.

तं विरवं सुत्वा 'दुक्खप्पत्तो एत्थ अत्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्यं । छायाकरखसो विय कम्मजतेजो, देवसंखलिकाय वन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो भवने मोदन्तेन छातकाले ओतरित्वा सीसे डंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटलगहणं, डट्टस्स विरवनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, तां सञ्जाय आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकग्राचित्ता ।

(९०) तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखुमे बलवती । कुट्टसकभत्तादीनि हि मुञ्जित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिवित्वा ठितस्स दिवसं पि भत्तं न रुचति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखुमता वेदितव्वा । कुम्भीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्भीला किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुञ्छिप्पत्ता विलीयन्ति । मोरा सप्पविच्छिकादिपाणे खादन्ति । मोरानं पन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते किर तिवस्सच्छुडितानि विसाणानि चैव अट्टीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेलेन तेमित्तमानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानारुक्खसाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो गवयगोकर्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानारुक्खपण्णादीनि खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुन्नं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिणानि खादन्ति । तेसं पि आहारतो ससानं आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणानं आहारो सुखुमो ।

(९१) सकुणानं आहारतो पचन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पचन्तवासीनं आहारतो गामभोजकानं आहारो सुखुमो । गामभोजकानं आहारतो राजराजमहामत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्कवत्तिनो आहारो सुखुमो । चक्कवत्तिनो आहारतो भुम्भदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्भानं देवानं आहारतो चातुम्भहारजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मितवस-[332]-वत्तीनं आहारो वित्थारेत्तवो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणरसी, उपत्थंभनपच्चुपट्टानो, कवळं कत्वा आहरितव्ववत्थुपदट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिहेसे [§ ६४७] यथा उपादारूपं उपादियतेव, न अञ्जेन उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुसितव्वं ति फोट्टव्वं । फुसित्वा जानितव्वं ति अत्थो । फोट्टव्वं च तं आयतनं चा ति फोट्टव्वायतनं ।

१-१ सी., म०, सि० omit. २ M, PTS चक्कवत्तीनं. ३ See ३.२५.

आपो च तं निस्सत्त-सुञ्जतसभावट्टेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि फुसित्वा जानितव्वानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतुं कतमं तं रूपं फोट्टव्वायतनं ? पठवीधातू [§ ६४८] ति आदिमाह । तत्थ कक्खल्लत्तलक्खणा पठवीधातु, पटिट्ठानरसा, संपटिच्छनपच्चुपट्टाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, महवानुपदानपच्चुपट्टाना । वायोधातु वित्थंभनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्टाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पम्बरणलक्खणा, ब्रूहरसा, संगहपच्चुपट्टाना । एकेका चैत्थ सेसत्तयपदट्टाना ति वेदितव्वा । कक्खल्लं ति थद्धं । मुदुकं ति अ-थद्धं । सण्हं ति मट्ठं । फरुसं ति खरं । सुखसम्फस्सं ति सुखवेदनापच्चयं इट्ठफोट्टव्वं । दुक्खसम्फस्सं ति दुक्खवेदनापच्चयं अनिट्ठफोट्टव्वं । गरुक्कं ति भारियं । लहुक्कं ति अ-भारियं, सल्लहुक्कं ति अत्थो । एत्थ च 'कक्खल्लं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुक्कं लहुक्कं' ति पदेहि पठवीधातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उस्मासहगतो च विञ्जाणसहगतो च तदा लहुत्तो च होति मुदुत्तो च [333] कम्मञ्जतरो चा" [ ] ति सुत्तन्ते पि लहुमुदुभूतं पठवीधातुमेव सन्धाय वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्फस्सं दुक्खसम्फस्सं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फस्सा पि अत्थि दुक्खसम्फस्सा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तत्थ सुखसम्फस्सा पठवीधातु मुदुत्तलुणहत्थे दहरे पादे सम्बाहन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्बाह तात, सम्बाह ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपल्लं आहरित्वा गत्तं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा वायोधातु उण्हसमये वत्तसंपन्ने दहरे वीजनेन वीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'वीज ताता' ति वदापनाकारं करोति । थद्धहत्थे पन दहरे पादे सम्बाहन्ते अट्टीनं भिजनकालो विय होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अंगारकपल्ले आपेटे 'अपनेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये वीजनेन वीजन्ते 'अपेहि, मं मा वीजा' ति वत्तव्वं होति । एवमेतासं सुखसम्फस्सता दुक्खसम्फस्सता च वेदितव्वा । यं फोट्टव्वं अनिदस्सनं सप्पटिघं [§ ६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चतूहि चतूहि नयेहि पतिमण्डिता तेरस्स वारा हेट्ठा रूपायतनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायप्पसादं घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? घट्टेन्ति । एकप्पहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविञ्जाणं उप्पजति नुप्पजती ति ? नुप्पजति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

१ Cf. M. i. 296; S. iii. 143. २ See ४.३४. ३ See ४.५५.



(९६) तथ आभुजितवसेन ताव, पत्तस्मिं हि ओदनेन पूरेत्वा आभटे एकं सिंथं गहेत्वा थदं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, पठवीधातुमेव पन आभुजति । उण्होदके हत्थं ओतरेत्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति । उण्हसमये वातपानं विवरित्वा वातेन सरिरं पहारापेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [334] पहरन्ते किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, वायोधातुमेव पन आभुजति । एवं आभुजनवसेन आरम्भणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उपक्खलति<sup>१</sup> वा सीसेन वा रुक्खं पहरति भुजन्तो वा सकलरं डंसति, सो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्भणं करोति । अग्निं अकमन्तो पि किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्भणं करोति । बहलवातो कण्णसक्खलिं पहरित्वा बधिरमावं करोन्तो विद्यं होति । किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्भणं करोति । यं किंचि धातुं आरम्भणं करोन्तस्स कायविज्जाणं पि एकप्पहारेन पुप्पजति । सूचिकलपेन विद्धस्स एकप्पहारेन कायो घट्टियति । यस्मिं यस्मिं पन ठाने कायप्पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थ कायविज्जाणं उप्पज्जति [§ ६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिघंसे बलवा होति तत्थ तत्थ पठमं उप्पज्जति । कुक्कुटपत्तेन वणे धोवियमाने<sup>२</sup> पि अंसु अंसु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थेव कायविज्जाणं उप्पज्जति । एवं उस्सदवसेन आरम्भणं करोति । उस्सदवसेनेव कायविज्जाणं उप्पज्जति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्भणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकारेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि ‘तानि चेतियानि चैव पटिमायो च वन्दिस्साभि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानी च ओलोकेस्सामी’ ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दितुं पि पस्सितुं पि गच्छति येव, एवं अज्झासयतो संकन्ति नाम । केलासकूटपटिमागं पन महीं<sup>३</sup> चेतियं ओलोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सञ्चतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्भणं विस्सज्जेत्वा सहारम्भणं संकमति । मनुज्जगंधेसु पुण्णेषु वा गन्धेषु वा आगतेसु सहारम्भणं विस्सज्जेत्वा गंधारम्भणं संकमति । एवं विसयाधिमत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिहेसे [§ ६५२] आपो ति सभावनिहेसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनत्तं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनमावो । अयपिण्ड-आदीनि

१ M., PTS, सी०-पक्खलति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आवन्धित्वा बद्धानि<sup>१</sup> करोति । तां आवद्धत्ता तानि बद्धानि<sup>१</sup> नाम होन्ति । पासाण-पम्बत-तालट्टि-हत्थिदन्त-गोसिंगादीसु पि एसेव नयो । सब्बानि हेतानि आपोधातु एव आवन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आवद्धत्ता व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातुनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताव आपोधातुया अफुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा व आवन्धति । यदि फुसित्वा आवन्धेय्य फोट्टव्यायतनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातुनं पि सेसधातुसु सकसककिच्चकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं फुसित्वा ज्ञापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा ज्ञायति । यदि उण्हा हुत्वा ज्ञायेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं फुसित्वा वित्थंमेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अफुसित्वा व वित्थंमेति । उच्छुरसं पचित्वा फाणितपिण्डे कथिरमाने आपोधातु थदा होति न होती ति ? न होति । सा हि पग्घरणलक्खणा । पठवीधातु कक्खललक्खणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसाकारेन ठितंमावं विजहति, लक्खणं न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खललक्खणा हि पठवीधातु पग्घरणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डकाकारेन ठितंमावं विजहति, लक्खणं न विजहति ।

(१०३) चतुन्नं हि महाभूतानं भाव'ज्जथत्तमेव होति, लक्खण'ज्जथत्तं नाम नत्थि । तस्स अभावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अ० १.२२२] दीपितो । वुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुन्नं महाभूतानं अज्जथत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न त्वेव बुद्धे अवैच्चप्पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अज्जथत्तं” ति । अयं हेत्थ अत्थो—आनंद, कक्खललक्खणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पग्घरणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अज्जथत्तं नाम नत्थी ति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो परेसु उपादिन्नरूपादिनिहेसेसु उपादिन्नपदादीनं अत्थो

१ M., PTS- बद्धानि. २ M.- ठपितं

मातिकाकथाय वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । चक्खायतनादीनि हेट्ठो विथारितानेव । तथ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वक्खाम । उपादिन्ननिहेसे [§ ६५३] ताव चक्खायतनादीनि एकन्तं उपादिन्नत्ता वुत्तानि । तस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिन्नानि पि अस्थि अनुपादिन्नानि पि, तस्मा तानि 'यं वा पना' ति संखेपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन विथारितानि । इमिना उपायेन सब्ब-ये-वा-पनकेसु अत्थो वेदितव्वो ।

(१०५) कस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उभिन्नं पि निहेसे 'जरता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिन्नादीनं [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एत्थ ताव कम्मतो अज्जपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अज्जस्मा रूपजनकपच्चया उप्पजन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेसं अनुप्पत्ति परतो आविर्भावस्सति । अनुपादिन्नं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिन्नादि-गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खत्ता, न अज्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्जाति-वचीविज्जाती ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि भूतानि उपादाय पज्जायति, तस्मा वुत्तं । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानेव चित्तसमुद्धानानि, तन्निस्सितत्ता । यथा अनि-चरस्स रूपस्स जरामरणं अनिच्चं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तसहभूनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्तं । न पनेतं चित्तेन सहभूतानि विय, वेदनादयो विय च उप्पज्जति । चित्ता-नुपरिवर्त्तिताय [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिवर्त्ती ति वुत्तं ।

(१०७) ओल्लारिकं [§ ६७५] ति वत्थारम्मणभूतत्ता संघट्टनवसेन गहे-तव्वतो थूलं । वुत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितव्वं । दूरे [६७७] ति घट्टन-वसेन अगगहेतव्वत्ता दुविज्जेयभावेन समीपे टितं पि दूरे । इतरं पन घट्टनवसेन गहेतव्वत्ता सुविज्जेयभावेन दूरे टितं पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्खायतनादि-निहेसा हेट्ठो वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्वो ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेसमत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ मि०, सी०, म०-यं यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-पसादसंघट्टनं. ६ M., PTS-दुप्परिज्जेयं. ७ M., PTS-सुपरिज्जेयं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§ ९७४२-८७६] उत्तानत्थो येव । चतुर्विध-संगहावसाने दिट्ठादीनं पच्छिमपदस्स भेदाभावेन आदितो पट्ठाय पुच्छं अक्त्वा वै रूपायतनं दिट्ठं सहायतनं सुतं [§ ९६९] ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपायतनं चक्खुना ओलोकेत्वा दक्खितुं सका ति 'दिट्ठं' नाम जातं । सहायतनं सोतेन सह सुत्वा जानितुं सका ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तं घाण-जिह्वा-कायेहि पत्वा गहेतव्वतो मुनित्वा जानितव्वट्ठेन सुतं नाम जातं । कुसित्वा विज्जाणुप्पत्तिकारणतो 'मुतं' नामा ति वुत्तं । सब्बमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितव्वं ति मनसा विज्जातं नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिहेसे [§ ९६२-६६] कक्खलं ति थदं । खरमेव खरगतं, फरुसं ति अत्थो । इतरे द्वे पि सभावनिहेसा येव । अज्जत्तं ति नियक-ज्जत्तं । बहिद्धा ति बाहिरं । उपादिन्नं ति कम्मसमुद्धानमेव । अविसेसेन पन सरीरदृक्कस्सेतं गहणं । सरीरदृक्कं हि, उपादिन्नं वा होतुं अनुपादिन्नं वा, आदिन्नगहित-परामट्टवसेन उपादिन्नमेव नाम जातं । तेजोगतं [§ ९६४] ति सव्वतेजेसु गतं उण्हत्त-लक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । उस्मा ति उस्माकारो । उस्मागतं ति उस्माभावं गतं । उस्माकारस्सेवेतं नाम । उसुमं ति बलव-उस्मा । उसुममेव उसुमभावं गतं ति उसुमगतं । वायनकवसेन वायो [§ ९६५] । वायो एव वायोभावं गतत्ता वायोगतं । थंभितत्तं ति उप्पलनाळतचादीनं विय वात-पुण्णानं थंभितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छविधादिसंगहानं तिण्ण ओसानपदस्स भेदाभावतो आदितो पट्ठाय अपुच्छित्वा व निहेसो कतो । तत्थ चक्खुविज्जाणेन जानितुं सका ति चक्खुविज्जेयं [§ ९६७] ... पे० ... मनोविज्जेय्येन जानितुं सका ति मनोविज्जेय्यं ति । तिविधाय मनोधातुया जानितुं सका ति मनोधातुविज्जेय्यं [§ ९६८-६९] । सव्वं रूपं ति एत्थ यस्मा एकं रूपं पि मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वं नाम नत्थि, तस्मा 'सव्वं रूपं' ति वुत्तं । सम्मासंबुद्धेन हि अभिधम्मं पत्वा नयं कातुं युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्सा पि मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वस्स अभावेन नयं कातुं युत्तट्ठानं नाम, तस्मा नयं करोन्तो 'सव्वं रूपं' ति आह । सुखसम्फस्सो [§ ९७०] ति सुखवेदनापटि-लामपचयो । दुक्खसम्फस्सो ति दुक्खवेदनापटिलामपचयो । इधा पि फोट्ठ्वा-रम्मणस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिन्नो ।

(१११) नवके [§ ९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अस्थिताय नयो दिन्नो । तस्सेव सप्पटिघ-अप्पटिघताय दसके [§ ९७४-९७७] नयो दिन्नो ।

१ M. reads so. २ M.-खरिगतं. ३ M., PTS.-भाव०.

४ M.-होति.

एकादसके [§§१७८-८०] अष्टादस आयतनानि विभक्तानि । तेसं तेसं निद्देश-  
वारा हेद्वावुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्या । सेसं सञ्चत्य उत्तानत्यमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेसु असंमोहत्थं

समोधानं समुद्धानं परिनिष्कन्नं च संखतं ति

इदं 'पकिण्णकं' वेदितव्यं । तत्थ 'समोधानं' ति सम्भवमेव हि रूपं समोधानतो  
चक्रायतनं ... पे० ... कवल्लिकारो आहारो [§५९६], कोट्टव्वायतनं आपोधातु  
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वत्थुरूपेणं सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्यं ।  
[340] इतो अञ्जं रूपं नाम नत्थी ति । केचि<sup>१</sup> पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति  
वदन्ति । ते "अद्धा मुनी सि सम्भुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सु० नि० ५४१]  
ति आदीनि वत्था मिद्धरूपं नाम नत्थी ति पटिसेधेत्तेव्वा । अरे वल्लरूपेण सद्धिं  
सत्तवीसति, संभवरूपेण सद्धिं अट्टवीसति, जातिरूपेण सद्धिं एकूनतिसति, रोगरूपेण  
सद्धिं समतिसं रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेसं विमुं अभावं दस्सेत्वा पटिस्सिखपि-  
तव्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्जं बलरूपं नाम नत्थि ।  
आपोधातुया संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जरता<sup>२</sup> निच्छताहि गहिताहि रोग-  
रूपं गहितमेव । अञ्जं रोगरूपं नाम नत्थि । यो पि कण्णरोगादि-आवाधो सो वा  
विसमपचचयसमुद्धितधातुमत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो  
छब्बीसति चेव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-  
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, तीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न  
केनाचि समुद्गहन्ति । तत्थ चक्खुपसादो ... पे० ... जीवित्तिन्द्रियं ति इमानि अट्ट  
एकन्तेन कम्मतो व समुद्गहन्ति । कायविज्जात्ति-वचीविज्जत्ती ति द्वयं एकन्तेन  
चित्ततो समुद्गती ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । सद्दो उतुतो च चित्ततो च  
समुद्गती ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उतुतो समुद्गति,  
सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादिच्चयं पन उतुचित्ताहारेहि समुद्गती ति तीणि  
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चा ति चतुहि समुद्ग-  
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जरता-अनिच्चता पन एतेसं एकतो पि न  
समुद्गहन्ती ति द्वे 'न केनाचि समुद्गहन्ति' नाम । कस्मा ? अजायन्तो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उप्पन्नं  
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिच्छित्तव्वं । न हि  
उप्पन्नं रूपं वा अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव'स्स

१ See note २ on § 596. २ 'अभयगिरिवसिनो' (अ० यो० p. 183).

३ See note १ on ३.५५५. ४ See विमु० १४.७१. विमु० ९५. ५ Cf.

§ ६६१. ६ See ४-१०५ above; also विमु० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तस्मि<sup>१</sup> जायेय्युं तेसं पि  
पाक-भेदा भवेय्युं । न च पाको पचति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता  
नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तत्थ सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिनिद्देशेसु 'रूपस्स  
उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५३] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं  
होति, एवं 'पाको' पि पचतु 'भेदो' पि भिज्जतु<sup>२</sup> ति । 'न तत्थ 'जाति' जायती  
ति सम्पटिच्छितं । ये पन धम्मो कम्मादीहि निव्वत्तन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो  
जातिया तप्पचचयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-  
मानस्स हि अभिनिव्वत्तिमत्तं जाती' ति ।

(११६) तत्थ सिया—'यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिव्वत्ति तप्पचचय-  
भाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं धम्मानं पाक-  
भेदा तप्पचचयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि द्वयं कम्मादि-  
समुद्धानमेवा ति वत्तव्वं भाविस्सती' ति । 'न पाक-भेदा तं वोहारं लभन्ति ।  
कस्मा ? जनकपचचयानुभावक्खणे<sup>३</sup> अभावतो । जनकपचचयानं हि उप्पादेतव्व-  
धम्मस्स उप्पादक्खणे येव आनुभावो, न ततो उत्तरि । तेहि अभिनिव्वत्ति-  
धम्मक्खणस्मिं च जाति पज्जायमाना तप्पचचयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च  
लभति, तस्मिं खणे सम्भावतो; न इतरद्वयं, तस्मिं खणे अभावतो ति नेवेतं  
जायती' ति वत्तव्वं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं" [सं० २.२६]  
ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे—'न, परियायदेसितत्ता । तत्थ हि  
पटिच्चसमुप्पन्नानं धम्मानं जरामरणत्ता परियायेन तं पटिच्चसमुप्पन्नं' ति वुत्तं ।  
'यदि एवं, तयं' पेत्तं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विय नत्थि; निव्वानं विय  
वा निच्चं' ति चे—'न, निस्सयपटिच्चवुत्तितो; पटवीआदीनं हि निस्सयानं  
भावे जाति-आदित्तयं पज्जायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पज्जायति,  
तस्मा न निच्चं । एतं पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुमेव इदं वुत्तं—'जरामरणं  
भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं" [सं० २-२६] ति । एवमादीहि नयेहि  
तानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्गहन्ती' ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमञ्जो पि अत्थो । तस्सायं  
मातिका—'कम्मजं कम्मपचचयं कम्मपचचयउतुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं' आहार-

१ i. e. जरता-अनिच्चतानि (अ० यो० 148). २ सी०, म०—omit.

३ PTS—पचचयानुभावक्खणे, M.—पचचयानुभवक्खणे. ४ i. e. जाति-जरा-भंगसंखातं.  
(अ० यो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.

६ This discussion commenced with ४.११४. ७ See विमु० ११.  
९४, १११.

पच्यं आहारपच्यउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपच्यं उतुपच्यउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपच्यं चित्तपच्यउतुसमुद्धानं'ति । तत्थ चक्खुप्पसादादि अट्ठविधं रूपं सद्धिं हृदयवत्थुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्सु-हृत्थिदन्ता-अस्सबाला-चामरि-बालानी ति एवमादि 'कम्मपच्यं' नाम । चक्ररतनं देवतानं उय्यान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कवल्लिकारो आहारो द्विजं पि रूपसन्ततीनं पच्यो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिजस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पच्यो होति, कम्मजस्स अनुपादिको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपच्यं' नाम । विसमागाहारं सेविता आतपे गच्छन्तस्स काळकुट्टादीनि उपपज्जन्ति, इदं 'आहारपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं [343] 'उतुपच्यं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं 'उतुपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तस्सो येव सन्ततियो घट्ठेणुं सक्कोति । न ततो परं । इममर्थं अनुपादिज्जेना पि दीपेणुं वड्ढति । उतुसमुद्धानो नाम वल्लहको । उतुपच्यया नाम बुद्धिधारा । देवे पन बुद्धे<sup>३</sup> बीजानि विरूहन्ति, पठवी गन्धं मुञ्चति, पब्बता नीला खायन्ति, समुद्दो वड्ढति, एवं उतु-पच्यउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातरस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपच्येन पच्यो" [तिकप० ५] ति इहं 'चित्तपच्यं' नाम । आकासे अन्तल्लिखे हृत्थिं पि दस्सेन्ति, अस्स पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनाव्यूहं<sup>४</sup> दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपच्यउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्फन्नं' ति पण्णरसं रूपा परिनिष्फन्ना नाम, दस रूपा अपरिनिष्फन्ना नाम । 'यदि अपरिनिष्फन्ना, असंखता नाम भवेय्युं' । 'तेसं येव पन रूपानं कायविकारो 'कायविज्जति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जति' नाम, छिद्दं विवरं 'आकासधातु' नाम, लहुभावो 'लहुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मजभावो 'कम्मजता' नाम, निब्बत्ति 'उपचयो' नाम, पवति 'संतति' नाम, जीरणाकारो 'जरता' नाम, हुत्वा अभावाकारो 'अनिच्चता' नाम । इति सर्व्वं परि-निष्फन्नं संखतमेव होती' ति ।

अट्ठसालिनिषा धम्मसंगहट्ठकथाय

रूपकण्ड-वण्णना निट्ठिता ।

१ सी०, म०- विलककालकुट्ट०. २ See विमु० ११.१०५, १७.१९३-९४.

३ सी०, M.- वट्ठे. ४-४ Cf. Pa.i. 210; विमु० १२.२५; विमु० ८७. ५ See

४.११२. ६ See विमु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ i.e.

निष्फन्नरूपानं (अ०यो०). ९ i.e. रूपं (अ०यो०). १० सि०- अपरिनिष्फन्नं.

५

## [ निकखेपकण्डवण्णना ]

### [ १. तिकवण्णना ]

(१) एत्तावता कुसलत्तिको सब्बेसं कुसलादिधम्मानं पदभाजननयेन विस्था-रितो होति । तस्मा पन व्यायं कुसलत्तिकस्स विभाजननयो बुत्तो, सेसत्तिकदुकानं पन एसेव विभाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होति सोमनस्स-सहगतं आणसम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [344] ... पे० ... ये वा पन तस्मिं समये अज्जे पि अत्थि पटिच्चसमुपपन्ना अरूपिनो धम्मा ठपेत्वा वेदनाखन्धं, इमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता' ति आदिना अनुकमेन सब्बतिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि विभाजननयं सल्लक्खेतुं— तस्मा तं वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा, अज्जेन नाति-संखेपवित्थारेन नयेन सब्बतिकदुकधम्मविभागं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§९८१] ति निकखेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि<sup>१</sup> वित्थारदेसनं, अट्ठकथा-कण्डं संखेपदेसना । इदं पन निकखेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय संखेपो, अट्ठ-कथाकण्डं उपादाय वित्थारो ति नातिसंखित्तवित्थारधातुकं होति ।

(२) तथिदं, वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठ<sup>२</sup>बुत्तकारणवसेना पि, निकखेपकण्डं नामा ति वेदितव्वं । वुत्तं हेतं—

मूलतो<sup>३</sup> खन्धतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निकखेपो ति पनुच्चती ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानी ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसितं । तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति द्वारतो । कायद्वारपवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे [§९८४] ति<sup>४</sup> भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अत्थ-धम्म-लिंग-नामानं वसेन देसितत्ता अत्थादीनि निक्खिपित्वा देसितं नामा ति वेदितव्वं ।

(३) तत्थ कुसलपदानिहेसे ताव तीणी [§९८१] ति गणनपरिच्छेदो । कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पचय-पमव-जनक-

१ Continues upto ५.४४. २ Cf. §1. ३ M., PTS-वेदनं. Also cf. §984. ४-४ M., PTS-आहरित्वा दस्सिता. ५ M., PTS, सी० omit नाति. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना. ८ सि० inserts hereafter निकखेपकण्ड.

समुद्रापक-निव्वत्तकट्टेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्थवसेन दस्सेत्वा इदानी नामवसेन दस्सेतुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुभूमिककुसलं तीहि मूलेहि परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तत्थ अलोमेन संपयुत्ते संखारक्खन्धे, अदोसामोहा पि अलोमेन संपयुत्तसंखारक्खन्धगहणं येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुभूमिककुसलं पुन तं-सम्पयुत्तकचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्रानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्रितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुभूमिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारानं वसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुसलं तीसु ठानेसु परियादियित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसन्नं हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन मुत्तं नाम नत्थि ति मूलेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थि ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसम्भावतो कम्मद्वारवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§ ९८२] ति आदि वुत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहीनेकट्ठं नाम । तेन लेम्मादिना अज्जेन वा तत्थ तत्थ निदिट्ठेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिलिट्ठसंकिलेसिका ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिलिट्ठत्तिके [§ ९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनत्तिके [§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकिलिट्ठा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा सरणा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति सरणदुके' [§ १२९४-९५] ति—इमेसु एत्तकेसु ठानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§ १००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुकत्तिके [§ १००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि—सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ §§ ९८१-९८३; सि०-अकुसलत्तिके. ३ § 1006.

४-५ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातव्वा; तदेकट्ठा च लोभो दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतु; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो सज्जाखन्धो संखारक्खन्धो विज्जाणक्खन्धो, तं-समुद्रानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतुको ति; सम्पपधानविभंगे "तत्थ कतमे पापका अकुसला धम्मा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा" [वि० २०९] ति—इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु 'पहानेकट्ठं' आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अव्याकृतपदनिहेसो [§ ९८३] उत्तानत्थो एवा ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्खणानि तिरसो पज्जत्तियो कसिणुग्घाटिकाकासं अजटाकासं आकिञ्चज्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्तिं च न लब्धन्ती ति वुत्तं ।

(८) वेदनातिकनिहेसो [§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एत्थ यथा तम्ब-भूमि कण्हभूमि ति तम्ब-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम । यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स उप्पज्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिपेतं । यस्मा पन सा कामाचरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [347] तस्मा'स्सा तं पमेदं दस्सेतुं कामावचरे ति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा । तं-सम्पयुत्तो ति तायेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिरसो वेदना, सब्बं रूपं, निव्वानं ति इदं न लब्धति<sup>३</sup> । अयं हि तिको कुसलत्तिके च अलब्धमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टासेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्थतो च यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं पदानुकमेन मातिकाकथाय चैव कुसलादीनं च निहेसे वुत्तमेव । यं पन यत्थ विससमत्तं तदेव वक्खाम ।

(१०) तत्थ विपाकत्तिके [§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्राना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न होन्ती ति सारम्मणा अरूपधम्मा व कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति वुत्ता, बीजसरिक्खकफलं विय । सालिबीजस्मिं हि वापिते अङ्कुरप्पत्तादीसु निक्खन्तेसु पि सालिकलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरिक्खको सालि एव सालिकलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो निव्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिन्नं ति वा वत्तुं वट्ठति ।

(११) उपादिन्नत्तिके [§ ९९०-९९२] किञ्चा पि खीणासवस्स खन्धा "अम्हाकं मातुलथेरो अम्हाकं चूळपितुथेरो" ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया

१-२ § 1010. २ "आचरियहि" (अत्थ० यो० p. 188). ३ See the last paragraph of three lines in § 1373.

होति, मग्ग-बल-निब्बानानि पन अगगहितानि अपरामट्ठानि अनुपादिन्नानेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयोगुळो मक्खिकानं अभिनिसीदनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिद्विवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्तं—  
**इमे घम्मा अनुपादिन्न-अनुपादानिया** [§ ९९२] ति । असंकिण्ठ-असंकिले-सिकेसु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेन सद्धिं कुसलत्तिके अलम्भमाना व न लम्भन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमावं दत्त्वा सयं पिट्ठिवसका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुप्पादा दुक्खसहगतं कायविज्जाणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानं ति— इदं पि न लम्भति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलम्भमानेहि इमेहि पञ्चहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्सनेन पहातब्बत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । **सक्कायदिट्ठी** ति विज्जमानट्ठेन सति खन्धपञ्चकसंखाते काये; संयं वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठी' । सीलेन सुज्झितुं सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितुं सक्का ति गहितसमादानं पन **सीलवतपरामासो** नाम ।

(१४) **इधा** [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कथंचि लोके उपादाय वुच्चति । यथाह— "इध तथागतो लोके उप्पज्जती" [दी० १.६२] ति । कथंचि सासनं । यथाह— "इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कथंचि ओकासं । यथाह—

इधेव तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥  
कथंचि पदपूरणमत्तमेव । यथाह— "इधाहं भिक्खवे भुत्तावी अस्सं पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन लोके उपादाय वुत्तो ति वेदितब्बो ।

(१५) **अस्सुतवा पुयुज्जनो** ति एत्थ पन

'आगमाधिगमामावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

यस्स हि खन्ध-धातु-आयतन-पच्चयाकार-सतिपट्ठानादीसु उग्गह-परिपुच्छा-विनिच्छय-रहितत्ता दिट्ठिपटिसेधको नेव 'आगमो', पटिपत्तिया अधिगन्तव्वस्स अनधिगतत्ता नेव 'अधिगमो' अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सती; न तां गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्थो । अयं पन अत्थो सम्भवती ति क्त्वा वुत्तो । प्रिमो एव पथानो [मूलटीका 149].  
३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149)  
—भमिस्सा येव इन्दसालपुहायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - असम्पवारितो.

'आगमाधिगमामावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

(१६) **पुयुनं जननादीहि** कारणेहि पुयुज्जनो ।

पुयुज्जनन्तो गधत्ता पुयुवायं जनो इति ॥

[349] सो हि पुयुनं नानापकारानं किलेसादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुयुज्जनो । यथाह— "पुयुं किलेसे जनेन्ती ति पुयुज्जना । पुयु अविहतसकायदिट्ठिका ति पुयुज्जना । पुयु नाना सत्थारानं सुखुल्लोकिका ति पुयुज्जना । पुयु सव्वगतीहि अवु-ट्ठिता ति पुयुज्जना । पुयु नानाभिसंखारे अभिसंखरोन्ती ति पुयुज्जना । पुयु नाना-ओधेहि वुय्हन्ती ति पुयुज्जनो । पुयु नानासंतापेहि संतप्पन्ती ति पुयुज्जना । पुयु नानापरिळाहेहि परिड्यहन्ती ति पुयुज्जना । पुयु पञ्चसु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा गथिता मुच्छिता अज्झोपन्ना लग्गा लगिता पल्लिवुद्धा ति पुयुज्जना । पुयु पञ्चहि नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पटिच्छन्ता पटिकुज्जिता ति पुयुज्जना" [नि० १४६, २४८] । पुयुनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीव-धम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्ता ति पि पुयुज्जना । पुयु\* वा अयं— विसुं येव संखं गतो, विसंसट्ठो सीलमुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पुयुज्जनो ।

एवमेतेहि 'अस्सुतवा पुयुज्जनो' ति द्वीहि पदेहि ये ते

दुवे पुयुज्जना वुत्ता बुद्धेनादिच्चवन्धुना ।

अन्धो पुयुज्जनो एको कल्याणको पुयुज्जनो ति ॥

द्वे पुयुज्जना वुत्ता, तेषु अन्धपुयुज्जनो वुत्तो होती ति वेदितब्बो ।

(१७) **अरियानं अदस्सावी** ति आदीसु अरिया ति भारकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियनतो, अये इरियनतो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावर्का च वुच्चन्ति । बुद्धा एव वा इध अरियां । यथाह— "सदेवके भिक्खवे लोके ...पे०... तथागतो अरियो ति पवुच्चती" [ ] ति । **सम्पुरिसा** ति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च सम्पुरिसा ति वेदितब्बा । ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सौमना पुरिसा ति सम्पुरिसा । [350] सव्वे व वा एते ब्रूधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सम्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावका पि । यथाह—

यो वे कतञ्चू कतवेदि<sup>१०</sup> भीरो । कल्याणमिसो दब्बहमत्ति च होति ।

दुक्खितस्स सक्कच्चं करोति क्खिच्चं । तथाविधं सम्पुरिसं नन्दन्ती ति ॥

'कल्याणमित्तो दब्बहमत्ति च होती' ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतञ्जु-तादीहि पच्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०— स्वायं पुयुज्जनादीहि. २ PTS—चाय. ३ See DCm. i. 59.

४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS—पे०. ६ सि०—ओफुता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अ० ४.१४५, वि० ३७२.

९ See विसु० १६.२०. १० See A. i. 61. \* मो० ३.६१.



(१८) इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सन्सीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्वो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेसु आणेन अदस्सावी इध अधिपेतो । मंसचक्खुना हि दिव्वचक्खुना वा अरिया दिट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेसं चक्खून् वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वत्थु— चित्तलपव्वतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको वुट्ठपव्वजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम भन्ते कीदृसा?’ । थेरो आह— ‘इधेकच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्वा सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुज्जाना आवुसो अरिया’ ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, आणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— ‘किं ते चक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन? यो खो चक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती’ [सं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियभावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्वो ।

(२०) [351] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिस्सेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थं पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति वुच्चति ॥

अयं हि संवरविनयो पदानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसंवरो आणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पदानविनयो पि तदंगप्पहानं विक्खंभनप्पहानं समुच्छेदप्पहानं पटिप्पस्सद्धिप्पहानं निस्सरणप्पहानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सीतानि लोकरिंम (अजिता ति भगवा) सति तेसं निवारणं ।

सीतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीयरे” [सु० १०३५] ति ॥

अयं आणसंवरो । “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्तिसंवरो । “उत्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

१ See वि० १.१४१, १३.१९, २२.११०-१२३; वि० १.

सव्वो पि चायं संवरो यथासकं संवरितव्वानं विनेतव्वानं च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संवरो, विनयनतो विनयो ति वुच्चति । एवं ताव ‘संवरविनयो’ पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्वो ।

(२२) तथो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेषु पटिपक्खभावतो, दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अंगस्स पहानं, सेय्यथीदं— नामरूपवत्थानेन सककायदिट्ठिया<sup>१</sup>, पच्चय- [352]-परिगहेन अहेतु-विसमहेतुदिट्ठिं, तस्सेव अपरभागेन कंखावितरणेन कथंकथिभावस्स, कलापसम्मसनेन ‘अहं ममा’ ति गाहस्स, मग्गामग्गवत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन समये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुञ्चितुकम्यताजाणेन अमुञ्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्मद्वितिया निर्व्वाने च पटिलोमगाहस्स, गोत्रभुना संखारनिमित्तगाहस्स पहानं, एतं ‘तदंगप्पहानं’ नाम । यं पन उपचारप्पनामेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घटप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणधम्मानं पहानं, एतं ‘विक्खंभनप्पहानं’ नाम । “यं चतुज्जं अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो<sup>२</sup> अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं पदानाया” [ ] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेसगणस्स अच्चन्तं अप्पवात्तिभावेन पहानं, इदं ‘समुच्छेदप्पहानं’ नाम । यं पन कलक्खणे पटिप्पस्सद्धत्तं किलेसानं, एतं ‘पटिप्पस्सद्धिप्पहानं’ नाम । यं सव्वसंखतनिस्सट्ठत्ता पहीनसव्वसंखतं निव्वानं, एतं ‘निस्सरणप्पहानं’ नाम ।

(२३) सव्वं पि चेतं पहानं यस्मा चागट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा ‘पदानविनयो’ ति वुच्चति । तं-तं-पहानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेतं पहानविनयो ति वुच्चति । एवं पदानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्वो । एवमयं संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिन्नसंवरत्ता, पहातव्वस्स च अप्पहीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुण्यजनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं ‘अविनीतो’ ति वुच्चति ।

(२४) [353] एस नयो सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिधम्मे अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निज्जानाकरणं हेतं अत्थतो । यथाह— “ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS—यथा. २ PTS अत्थस्स, म०, सि०—अनत्थस्स. ३ वि०—२२.११२. ४ सि०—निव्वानेन. ५ सि०—भावस्स. ६ Last clause not found in वि० and last but one is an improvement upon that in वि० २२.११२. ७ वि०—२२.१११. ८ M., PTS, म०—मग्गवतो, सि०—मग्गभावतो. ९ वि०—२२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिसविनया, ये व ते सप्पुरिसविनया ते व ते अरियविनया । अरिये<sup>१</sup> ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मो<sup>२</sup> ति वा सप्पुरिसधम्मो ति वा, अरियविनये<sup>३</sup> ति वा सप्पुरिसविनये ति वा, एसे<sup>४</sup> से एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते<sup>५</sup> तं येवा<sup>६</sup> ] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— ‘यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं’ ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथा पि नाम तेलपदीपस्स ज्ञायतो या अग्निं सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्ची ति अग्निं च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति,” [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति ‘अरूपं अत्ता’ ति गहेत्वा, छायावन्तं रुक्खं<sup>१</sup> विय, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तनि वा रूपं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, पुष्परिमं गन्धं<sup>२</sup> विय, अत्तनि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, करण्डके मणिं<sup>३</sup> विय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीसु पि एसेव नयो ।

(२६) तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पण्णरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति । ता सब्बा पि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पटममग्गावरणा ति वेदितव्वा ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरीरे वा गुणे वा उभयत्थ वा कंखति । सरीरे कंखमानो ‘हत्तिंसवरलक्खणपटिमण्डितं नाम सरीरं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । गुणे कंखमानो ‘अतीतानागतपच्चुप्पन्नजाननसमर्थं सब्बज्जुत-आणं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । उभयत्थ कंखमानो ‘असीति-अनुव्यञ्जन-व्यामपभानुसुत्ताय सरीरनिष्फत्तिया समन्नागतो सब्बज्येयजाननसमर्थं सब्बज्जुत-

१ म०, सि०— अरियो... सप्पुरिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For

these words see कथा० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M., PTS insert hereafter इमेसु.

आणं पटिविज्झित्वा ठितो लोकतारको<sup>१</sup> बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । अयं हि<sup>२</sup> स्स अत्तभावे गुणे वा कंखन्तो उभयत्थ कंखति नाम ।

(२८) विचिकिञ्छती ति आरम्भणं निच्छेत्तुं असक्कोन्तो किञ्छति किलमति । नाधिमुञ्चती ति तत्थेव अधिमोक्खं न लभति । न संपसीदती ति चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति<sup>३</sup> । धम्मे कंखती ति आदीसु पन ‘किलेसप्पजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्वकिलेसानि चत्तारि सामञ्जफलानि, मग्गफलानं आरम्भणपच्चयभूतं अमत्तमहानिब्बानं नाम अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि ‘अयं धम्मो नित्यानिर्को नु खो अनित्यानिर्को’ ति कंखन्तो पि धम्मे कंखति नाम । [355] ‘चत्तारो मग्गाट्टका चत्तारो फलट्टका ति इदं संघरतनं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि, ‘अयं संघो सुपटिपन्नो नु खो दुप्पटिपन्नो’ ति कंखन्तो पि, ‘एतस्मिं संघरतने दिन्नस्स विपाकफलं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । ‘तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो नत्थी ति कंखमानो पि, ‘तिस्सो सिक्खा सिक्खितपच्चयेन आनिसंसो अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुब्बन्तो वुचति अतीतानि खन्ध-धातायतनानि । अपरन्तो अनागतानि । तत्थ अतीतेसु खन्धादीसु ‘अतीतानि नु खो, न नु खो’ ति कंखन्तो पुब्बन्ते कंखति नाम । अनागतेसु ‘अनागतानि नु खो, न नु खो’ ति कंखन्तो अपरन्ते कंखति नाम । उभयत्थ कंखन्तो पुब्बन्तापरन्ते कंखति नाम । ‘द्वादसपदिकं पच्चयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो इदप्पच्चयतापटिच्च-समुप्पन्नेसु धम्मेसु कंखति नाम । तत्रायं वचनत्थो— इमेसं\* जरामरणादीनं पच्चया ‘इदप्पच्चया’ । इदप्पच्चयानं भावो ‘इदप्पच्चयता’ । इदप्पच्चया एव वा ‘इदप्पच्चयता’; जाति-आदीनं एतं अधिवचनं । जाति-आदीसु तं तं पटिच्च आगम्भ समुप्पन्ना ति ‘पटिच्चसमुप्पन्ना’ । इदं वुत्तं होति— इदप्पच्चयताय च पटिच्च-समुप्पन्नेसु च धम्मेसु कंखती ति ।

(३०) सीलेना [§ १००५] ति गोसीलादिना । वतेना ति गोवता-दिना । सीलव्वतेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेससुद्धि; परमत्थसुद्धिभूतं वा निब्बानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इध पहानेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च पालिया [§ १००२] दिट्ठिसंकिसेो विचिकिञ्छाकिलेसो ति द्वे येव आगता ।

१ सि०— नासको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, म० give it. Our text of धम्मसंगणि as well as our sources do not contain these words commented upon. Perhaps, the Commentator's text contained these words. ३ M., PTS- वा. ४ See ५.४-६ above. \* मो० ३.५५.

लोमो दोसो मोहो मानो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिविचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोमो दोसो मोहो मानो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति सब्बे पिमे पहानेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठं<sup>१</sup> पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोतापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतं चा ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तत्थ द्वीसु असंखारिकदिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजातौ लोमो<sup>२</sup> मोहो उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-दिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-संखारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजातौ लोमो<sup>३</sup> मोहो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसादिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं पहानेकट्ठरिम येव सहजेकट्ठ लम्बती ति इदं सहजेकट्ठ आहरित्वा दीपयिषु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्ठहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिष्मग्गं वा कत्वा तेन लोमेन तेन दोसेना ति एवं एकेकेन सम्प-युत्तता दीपेतब्बा । तत्थ लोमे गहिते, मोहो मानो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं संखारक्खन्धे किलेसगणो लोमसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोमो दोसो मानो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहपुप्फो लोमो<sup>४</sup> मोहो यीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन यीनेन तेन उद्धचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तपेन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना कातब्बा ।

(३२) तं-समुद्धानं ति तेन लोमेनं ... पे०... तेन अनोत्तपेन समुद्धानं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोतापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बा ति अत्थो । 'कस्मा पन सोतापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो' ति ? 'पठमं निब्बानदस्सनतो' । 'ननु गोत्रभू पठमतरं [357] परसती' ति ? 'नो न परसति; दिस्वा कत्तब्बकिच्चं पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा परसती ति न वत्तब्बो । यत्थकत्थ चि राजानं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्त्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under *akusala* described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोसो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

किञ्चिन्पत्तिया अदिट्ठत्ता 'अज्जा पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो चैत्थ जनपदपुरिसो निदस्सनं<sup>१</sup> ।

(३३) अवसेसो लोमो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया व पहीना । तेहि पन अञ्जे दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-सेहि संपयोगतो पि पहानतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इदं संयोजनादीनं विथ तेहि मग्गेहि अप्पहातव्वत्तं<sup>२</sup> सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि पहानं अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितत्ता ये उप्पज्जेयुं, ते उपनिस्सयपच्चयानं किलेसानं पहीनत्ता पहीना ति इमं परियायं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा, तदेकट्ठभावेन हेतू चेव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ 'किञ्चा पि दस्सनेन पहातव्वेसु हेतुसु लोमसहगतो मोहो लोमेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन, लोमदोसा च मोहेना ति पहातव्वहेतुकपदे ते' संगहं गच्छन्ति, विचिकिच्छासहगतो पन मोहो अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतु येव, न सहेतुको ति तस्स पहानं दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतू [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुत्तिय-पदे उद्धचसहगतस्स मोहस्स पहानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाय पहातव्वहेतू [§ १०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो, विचिकिच्छासहगतो विथ अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुकपदं न भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुसलगहणं विचिकिच्छाउद्धचसहगतानं मोहानं संगहत्थं कतं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परित्तरम्मणत्तिके [§§ १०२२-१०२४] आरब्भा ति आरम्भणं कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्ते धम्मे आरम्भणं कत्वा

१ सि०-omit. २ The last five out of the eight mentioned in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii, p. 460, note. ३ सि०- पहातव्वत्तं. ४ See ३.५१९ above. ५ See Points of Controversy p. 77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.i.223; Dialogues i.283. ७ M., PTS- पेते (पि+एते). ८ M., PTS insert hereafter मोहो.

उपपन्ना परिचरम्मणा, महग्गते आरम्मणं कत्वा उपपन्ना महग्गतारम्मणा, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उपपन्ना अप्पमाणारम्मणा । ते पन परिचा पि होन्ति महग्गता पि अप्पमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानी ति अनन्तरायें फलदायकानि; मातुघातकम्मादीनं एतं अधिवचनं । एतेसु हि एकस्मिं पि कम्मे कते तं पटिवाहित्वा अज्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुप्पमाणे पि हि सुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमय-पाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिन्नस्स बुद्धपमुखस्स भिक्खुसंघस्स यावजीवं चत्तारो पचये ददतो पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिवाहितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिद्वि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नस्थिकवादेषु अज्जतरा । तं हि गृहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसहस्सं पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणत्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरम्भा ति लोक्कुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परिचा पि होन्ति महग्गता पि । [359] मग्गाहेतुकनिहेसे [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपयुत्तानं खन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गमूतेन सम्मादिट्ठिसंखातेन हेतुना सेस-मग्गागानं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गे<sup>१</sup> उपब्रहेतूहि<sup>२</sup> सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपत्तिं करित्वा ति आरम्मणाधिपत्तिं कत्वा । ते च खो परित्त-धम्मा व होन्ति । अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणा-धिपत्तिं लब्धति । चेतोपरियजाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चवेक्ख-मानो गरं करोन्तो पि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरं न करोति । 'यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिस्वा तस्स मग्गं गरं करोति न करोती' ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किंचि कत्वा धम्मं गरं करोति उपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवत्थो । वीमंसाधिपत्तेय्यं<sup>३</sup> ति इदं सहजाताधिपत्तिं दस्सेतुं वुत्तं । छन्दं हि जेट्टकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपत्ति नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्ते पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्टकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपत्ति चेव होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नयो ।

१-१ सि०-अनन्तरा येव फलदायकानं मातुघातकम्मादीनं. २ सी०, सि०, म०-तेसु. ३ म० मग्गानं. ४-४ सि०-मग्गेन उपब्रहेतू ति. ५ All authorities but म०-वीमंसाधिपत्तेय्येना ति.

(४०) उपपत्तिकनिहेसे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-लद्धत्तावा । भूता ति आदीनि तेसं येव वेवचनानि । जाता एव हि भावपत्तिया भूता । पच्चयसंयोगे जातत्ता सज्जाता । निव्वत्तिलक्खणं पत्तत्ता निव्वत्ता । उपसग्गेन पन पदं वट्टेत्वा अभिनिव्वत्ता ति वुत्ता । पाकटभूता ति [360] पातुभूता । पुव्वन्ततो उद्धं पन्ना ति उपपन्ना । उपसग्गेन पदं वट्टेत्वा सम्पन्ना ति वुत्ता । निव्वत्तट्ठेनेव उद्धं ठिता ति उट्ठिता । पच्चयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता । पुन उपपन्ना ति वचने कारणं हेतुं वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । उपपन्नसेन संगहिता ति उपपन्नकोट्टासेन गणनं गता । रूपा वेदना सज्जा संखारा विज्जाणं ति इदं नेसं सभावदस्सनं । दुतियपदनिहेसे [§ १०३६] वुत्तपाटिसेधनयेन वेदितव्वो । ततियपदनिहेसे [§ १०३७] उत्तानत्था व ।

(४१) अयं पन तिको द्विजं अज्जानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकासस्स हि कम्मस्स विपाको दुविधो— खणपत्तो, अप्पत्तो च । तत्थ 'खणपत्तो' उपपन्नो नाम । 'अप्पत्तो' चित्तानन्तरे वा उपपज्जतु, कप्पसतसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चय-ट्ठेन नस्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । यथो<sup>१</sup>ह— "तिट्ठते-वायं पोद्दपाद अरूपी अत्ता सज्जामयो । अथ इमस्स पुरिसस्स अज्जा व सज्जा उपपन्नन्ति अब्बा व सज्जा निरुज्जन्ती" [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरुपे कामा-वचरसज्जापवत्तिकाले किज्जा पि मूलभवंगसज्जा पि निरुद्धा कामावचरसज्जाय पन निरुद्धकाले अवस्सं सा उपपज्जिस्सती ति अरूपसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं अगन्त्वा 'तिट्ठतेव' नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकासस्स कम्मस्स विपाको दुविधो ... पे० ... धुवपच्चयट्ठेन नस्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूहितं कुसलाकुसलकम्मं सव्वं विपाकं ददेय्य, अज्जस्स ओकासो व न भवेय्य । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अद्भुवविपाकं च । तत्थ पञ्च आनन्तरियकम्मानी, अद्भु समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं 'धुवविपाकं' नाम । [361] तं पन खणपत्तं पि अस्थि, अप्पत्तं पि । तत्थ 'खणपत्तं' उपपन्नं नाम । 'अप्पत्तं' अनुपपन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तानन्तरे वा उपपज्जतु कप्पसतसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुपपन्नं नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । भेत्तेय्य-बोधिसत्तस्स मग्गो अनुपपन्नो नाम, फलं उप्पादिनो धम्मा येव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिहेसे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं अतिकन्ता । निरुद्धा ति निरोधपत्ता । विगता ति विभवं गता, विगच्छिता वा । विपरिणता ति पकतिविजहनेन विपरिणामं गता । निरोधसंखातं अत्थं

१ म०, सि०-संयोगे. २ In Dhs. text §1035, put the comma before उपपन्ना instead of after the word. ३ See ३.२८३; also ३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ सि०-यथा हि तिष्ठते पहाय.

गता ति अर्थंगता । अब्भर्थंगता ति उपसमो न पदं वड्ढितं । उप्पज्जित्वा विगता ति निव्वत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§ १०३९] पि एसेव नयो । अतीतसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्जा संखारा विज्जाणं । पुरतो अनागतादीसु [§ १०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्मण-त्तिकनिद्देसे [§ १०४१-४३] अतीते धम्मे आरब्भा ति आदीसु परित्त-महग्गता व धम्मा वेदितव्वा । ते हि अतीतादीनि आरब्भ उप्पज्जन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिद्देसे [§ १०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सब्बस्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिवचनं । नियका ति अत्तनि<sup>१</sup> जाता । पाटिपुगालिका ति पाटियेकरस्स पुगालस्स सन्तका । उपा-दिन्ना ति सीरट्ठका । ते हि कम्मनिव्वत्ता वा होन्तु मा वा, आदिन्नगहितपरामट्ठ-वसेन पन इध उपादिन्ना ति वुत्ता । परसत्तानं [§ १०४५] ति अत्तानं ठपेत्वा अवसेससत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेवचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§ १०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्मणत्तिकस्स पटमपदे [§ १०४७] परित्तमहग्गता धम्मा वेदितव्वा । [362] दुतिये अप्पमाणा पि । ततिये परित्त-महग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन ब्रह्मिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्मणं न करोन्ति । सनिदस्सनत्तिक-निद्देसो [§ १०५०-५२] उत्तानो येव ।

### [२ दुक्खवण्णा<sup>३</sup>]

#### [(i) अभियम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिद्देसे [§ १०५६] मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमंगिनो चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुदा, रक्खती ति अत्थो । अनुदाकारो अनुदायना । अनुदा-यितस्स भावो अनुदायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सन्नेहि पि इमेहि पदेहि उपचारप्पनप्पत्ता मेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिद्देसे [§ १०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पज्जा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-पटिवेधपच्चवेक्खणासु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्च-

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०-अत्तनो. ३ Continues to the end of निखेपकण्ड (५१५०). ४ Continues unto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुदायाकारो.

वेक्खणासु एव । तथा पटिपदाय । पुव्वन्ते ति अतीतकोट्ठासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्ठासे । पुव्वन्तापरन्ते ति तदुभये । इदप्पच्चयता-पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु जाणं ति अयं पच्चयो, इदं पच्चयुप्पन्नं, इदं पटिच्च इदं निव्वत्तं ति, एवं पच्चयेसु च पच्चयुप्पन्नधम्मेसु च जाणं ।

(४७) लोमनिद्देसे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमत्थो— रञ्जनवसेनं रागो । बलवरञ्जनट्ठेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुवज्जती ति अनुरोधो, कामेती ति अत्थो । यत्थ कत्थचि भवे [363] सत्ता एताय नन्दन्ति, सयं वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनट्ठेन रागो चा ति नन्दीरागो । तत्थ एकस्मिं आरम्मणे सकिं उप्पन्ना तण्हा ‘नन्दी’ । पुनप्पुनं उप्पज्जमाना ‘नन्दीरागो’ ति वुत्तति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनट्ठेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागो ति अत्थो । इच्छन्ति एताय आरम्मणानी ति इच्छा । ब्रह्मकिलेसमावेन मुच्छन्ति एताय पाणिनो ति मुच्छा । गिलित्वा परिनिट्ठेत्वा गहणवसेन अज्झोसानं । इमिना सत्ता गिज्झन्ति, गेधं आपज्जन्ती ति गेधो; ब्रह्मट्ठेन वा गेधो । “गेधं वा पनं वनसण्डं” [ ] ति हि ब्रह्मट्ठेनेव वुत्तं । अनन्तरपदं उपसगावसेन वड्ढितं । सव्वतो-भागेन वा गेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति संगो; लग्ननट्ठेन वा संगो । ओसीदनट्ठेन पंको । आकङ्कनवसेन एजा । “एजा इमं पुरिसं परिकङ्कति तस्स तस्सेव भवस्स अमिनिव्वत्तिया” [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । वज्जनट्ठेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं सत्तानं जननट्ठेन जनिका ।

“तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती” [सं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सज्जननी । वट्ठन-ट्ठेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते चुत्तिपटिसंघिवसेन सिव्वति घट्टेति, तुन्नकारो विथ पिलोतिकाय पिलोतिकं; तस्मा वट्ठनट्ठेन सिव्वनी<sup>३</sup> ति वुत्ता । अनेकप्पकारं विसमजालं तण्हाविप्फन्दितनिवसेसंखातं वा जालमस्स अत्थी ति जालिनी । आकङ्कनट्ठेन सीघसोता सरिता विथा ति सरिता<sup>४</sup> । अल्लट्ठेन वा सरिता । वुत्तं हेतं—“सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो” [ध० ३.४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्धानि चा ति अयं हेत्थ अत्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसवा ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-ककती ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४०-५२ compare Mahāniddesa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ सं० १.१५४ reads गेधं वा महावनसण्डं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अ० ४.१९९. ५ M., सी०-सल्लट्ठेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०-विसदा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसफला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसप्पतीति<sup>१</sup> विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सदे गन्धे रसे फोढुब्बे धम्मं कुले गणे विसता वित्थता ति विसत्तिका । अनयव्यसनपापनट्टेन कुम्मानु-  
बन्धनं सुत्तकं विद्या ति **सुत्तं** । वुत्तं हेतुं—“सुत्तकं ति खो भिक्खवे नन्दिरागस्सेतं अधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीसु पि वित्थतट्टेन **विसटा** ।

(४९) तस्स तस्स पट्टिलाभत्थाय सत्ते आयूहापेती<sup>२</sup> ति **आयूहनी** । उक्कण्ठितुं अप्पदानतो सहायट्टेन **दुतिया** । अयं हि सत्तानं वट्ठमि उक्कण्ठितुं न देति, गतगतट्टाणे पियसहायो विथ अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुतियो पुरिसो दीघमद्धान संसरं ।

इत्थमावज्जयामाणं संसारं नातिवत्तती [मु० नि० ७४०] ति ॥

पणिधानकवसेन **पणिधि** । **भवनेत्ती** ति भवरज्जु । एताय हि सत्ता, रज्जुया गीवायं वद्धा गोणा विथ, इच्छित्तिच्छित्तट्टानं नीयन्ति । तं तं आरम्भणं वनति भजति अल्लोयती ति **वनं** । याचती ति वा वनं । **वनथो** ति व्यञ्जनेन पदं वट्ठितं । अनत्थरुक्खानं वा समुट्ठापनट्टेन गहनट्टेन च वनं विद्या ति ‘वनं’; बलवतण्हायेतं नाम । गहनतरट्टेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—

“वनं छिन्दथ मा रुक्खं वनतो जायते भयं ।

छेत्वा वनं च वनथं च निव्वना होथ भिक्खवो” [ध० २८३] ति ॥

सन्धवनवसेन **संथवो**; संसग्गो ति अत्थो । [३६५] सो दुविधो— तण्हासंथवो च मित्तसंथवो च । तेसु इध तण्हासंथवो अधिप्पेत्तो । सिनेहनवसेन **सिनेहो** । आलयकरणवसेन अपेक्खती ति **अपेक्खा** । वुत्तं पि चेत्त— “इमानि ते देव चतुरासीतिनगरसरहस्सानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्दं जनेहि, जीविते अपेक्खं कैरोही” [दी० २.१९०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अत्थो । पाटियेक्के पाटियेक्के आरम्भणे वन्धती ति **पटिवन्धु** । आतकट्टेन वा पाटियेक्को वन्धु ति पि पटिवन्धु । निच्चसन्निरिसितट्टेन सत्तानं तण्हासमो वन्धु नाम नत्थि ।

(५०) आरम्भणानं आसनतो **आसा** । अज्जोत्थरणतो चैव तित्तिं अनु-  
पगत्त्वा व परिभुञ्जन्तो चा ति अत्थो । आसिसनवसेन **आसिसना** । आसिसित-  
मावो **आसिसित्तं** । इदानी तस्सा पवत्तिट्टानं दम्मेत्तुं **रूपासा** ति आदि वुत्तं । तस्मा आसिसनवसेन आसा ति आसाय अर्थं गहेत्त्वा रूपे आसा रूपामा ति एवं नवं पि पदानि वेदितव्यानि । एत्थ च पुरिमानी पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि । परिक्रारलोभवसेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS—“आपादनं”. ३ सो०,

M, PTS—कुम्मानु<sup>०</sup>; सि०—कम्मानु<sup>०</sup>. ४ M.—आयूहती ति. ५ See A ii.10.

६ सि०, म०—दुक्खानं. ७ Dialogues ii. 223.

अतिचियवत्थुवसेन गहट्टानं । न हि तेसं धन-पुत्त-जीवितेहि पियतरं अत्थि । ‘इदं मय्हं एतं मय्हं’ ति वा ‘असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं’ ति वा एवं सत्ते जप्पापेत्ती ति **जप्पा** । परतो द्वे पदानि उपसग्गेन वट्ठितानि । ततो परं अज्जेनाकारेन विम-  
ज्जितुं आरद्धत्ता पुनं **जप्पा** ति वुत्ता । जप्पनाकारो **जप्पना** । जप्पितस्स भावो **जप्पितत्तं** । पुनपुनं विसये लुप्पति आकट्ठती ति लोलुपो । लोलुपस्स भावो **लोलुप्पं** । लोलुप्पाकारो **लोलुप्पायना** । लोलुप्पसमंगिनो भावो **लोलुप्पायितत्तं** ।

(५१) **पुच्छञ्जिकता** ति याय तण्हाय लाभट्टानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विथ, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापे विसये कामेती ति साधुकामो<sup>३</sup> । तस्स भावो **साधुकम्पयता** । [३६६] माता-  
मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्टाने रागो ति **अधम्मरागो** । युत्तट्टाने पि बलवा हुत्वा उपपन्नलोभो **विसमलोभो** । “रागो विसमं” [वि० ३६८] ति आदि-  
वचनतो वा युत्तट्टाने वा अयुत्तट्टाने वा उपपन्नो छन्दरागो अधम्मट्टेन ‘अधम्म-  
रागो’, विसमट्टेन ‘विसमलोभो’ ति वेदितव्यो । आरम्भणानं निकामनवसेनं निक्खन्ति । निकामनाकारो **निकामना** । पत्थनवसेन **पत्थना** । पिहायनवसेन **पिहना** । सुट्ठु पत्थना सम्पत्थना । पञ्चसु कामगुणेषु तण्हा **कामतण्हा** । रूपारूपमये तण्हा **भवतण्हा** । उच्छेदसंखाते विमये तण्हा **विभवतण्हा** । सुदे रूपमवस्थिं येव तण्हा **रूपतण्हा** । अरूपमये तण्हा **अरूपतण्हा** । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो त्रिडि-  
रागो । निरोधे तण्हा **निरोधतण्हा** । रूपे तण्हा **रूपतण्हा** । सदे तण्हा **सह-  
तण्हा** । **गन्धतण्हा**दीसु पि एसेव नयो । ओघादयो वुत्तत्था वे ।

(५२) कुसलधम्मं आवरती ति **आवरणं** । छादनवसेन **छादनं** । सत्ते वट्ठमि वन्धती ति **वन्धनं** । चित्तं उपगन्त्वा किलिस्सति किलिट्ठं करोती ति **उपक्किलेसो** । थामगतट्टेन अनुसेती ति **अनुसयो** । उपपज्जमाना चित्तं परियुट्ठाती ति **परियुट्ठानं**; उपपज्जितुं अप्पदानेन कुसलधम्मं गण्हाती ति अत्थो । “चोरा मग्गो परियुट्ठिसु धुत्ता मग्गो परियुट्ठिसू” [ ] ति आदीसु हि मग्गं गग्गिसू ति अत्थो । एवमिथा पि गहणट्टेन परियुट्ठानं वेदितव्यं । पल्लियेनट्टेन लता विद्या ति **लता** । “लता उन्निमज्ज तिट्ठती” [ध० ३४०] ति आगतट्टाने पि अयं तण्हा लता ति वुत्ता । विविधानि कथ्युनि इच्छती ति **वेविच्छं** । वट्ठ-  
दुक्खस्स मूलं ति **दुक्खमूलं** । तस्मेव दुक्खस्स निदानं ति **दुक्खनिदानं** । तं दुक्खं इतो पमवती ति **दुक्खपरमवो** । वन्धनट्टेन पावो विद्या ति पावो । मारस्स

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४३, ७९. २ सि०, M.,

PTS—उञ्जिकता; म०—पुच्छञ्जिकता. ३ M., PTS—साधुकम्पो. ४ M., PTS—

निकामना. ५ See २.४४अ-४६; २.५०. ६ म०—कुपलवारं; सि०—कुसलाचारं.

७ Cf. धेरो अ० on verse 25 (धेरी No 22.).



पासो मारपासो । दुग्गिलनट्टेन बलिसं विद्या ति बलिसं । मारस्स बलिसं मार-  
बलिसं । तण्हाभिभूता मारस्स विसयं नातिक्रमन्ति, तेसं उपरि मारो वसं वत्तेती  
ति इमिना परियायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । सन्देनट्टेन तण्हा  
व नदी तण्हानदी । अञ्जोत्थरणट्टेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनखा  
गहुलवद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हावद्धा सत्ता ति दह्वन्धनट्टेन गहुलं  
विद्या ति गहुलं । तण्हा व गहुलं तण्हागहुलं । दुप्पूरणट्टेन तण्हा व समुदो ति  
तण्हासमुदो ।

(५३) दोसनिहेसे [§ १०६०] अनत्थं मे अचरी ति अवुट्ठि मे अकासि ।  
इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्ठाने वा पन आघातो ति  
अकारणे कोपो— एकचो हि ‘देवो अतिवस्सती’ ति कुप्पति, ‘न वस्सती’ ति  
कुप्पति, ‘सुरियो तप्पती’ ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ ति कुप्पति, वाते वायन्ते पि कुप्पति,  
अवायन्ते पि कुप्पति, सम्मज्जितुं असक्कोन्तो बोधिपण्णानं कुप्पति, चीवरं पारुपितुं  
असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उपक्खलित्वा खाणुकस्स कुप्पती ति इदं सन्धाय वुत्तं—  
अट्ठाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नवसु ठानेसु सत्ते आरब्ध  
उप्पन्नता कम्मपथभेदो होति । अट्ठानाघातो पन संखारे उप्पन्नो कम्मपथभेदं न  
करोति । चित्तं आघातेन्तो उप्पन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो  
पटिघातो । पटिहञ्जनवसेन पटिघं । पटिविरुज्झती ति पटिविरोधो ।

(५४) कुप्पनवसेन कोपो । पकोपो संपकोपो ति उपसग्गवसेन पदं वट्ठितं ।  
दुस्सनवसेन दोसो । पदोसो संपदोसो ति उपसग्गवसेन पदं वट्ठितं । चित्तस्स  
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो । मनं पदसयमानो उप्पज्जती  
ति मनोपदोसो । कुज्झनवसेन कोधो । कुज्झनाकारो कुज्झना । कुज्झितस्स  
भावो कुज्झितत्तं । इदानी अकुसलनिहेसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति  
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ... पे०... कुज्झितत्तं”  
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,  
अयं वुत्तति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कातव्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो  
पटिषेधितो होति ।

(५५) [368] मोहनिहेसो [§ १०६१] अमोहनिहेसे वुत्तपटिपक्खनयेन  
वेदितव्वो । सब्बाकारेन पनेस विमंगट्ठकथार्ये आविमविससति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-  
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS-नन्दन°. २-२ § 1060 (first five lines). ३ See ३.५६४  
(§ 418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm, 140.  
६ PTS, m° insert ते after this.

पि एसेव नयो । एत्थ च हेतु हेतु येव च होति, तिण्णं वा द्वित्रं वा एकतो  
उप्पासयं सहेतुको च । विचिकिच्छुद्धच्चसहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-  
संपयुत्तदुकानिहेसे [§ १०७५-७६] पि एसेव नयो । संखतदुकानिहेसे [§ १०८५-  
८६] पुरिमदुके वुत्तं असंखतधातुं सन्धाय यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति  
एकवचननिहेसो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्वट्ठता इमे  
धम्मा अप्पच्चया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंधिनयेन बहुवचनं कतं । इमे  
धम्मा सनिदस्सना [§ १०८७] ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकानिहेसे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति  
चक्खुविज्जाणेन विजानितव्वा । सेसपदेसु ण एसेव नयो । एत्थ च केनचि  
विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-  
विज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन  
वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । ‘एवं सन्ते द्वित्रं पि पदानं अत्थनानत्ततो  
दुको होती’ ति हेट्ठो वुत्तता ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या’  
[§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सहो न चक्खु-  
विज्जेय्यो ति इममत्थं गहेत्वा ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-  
विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या’ ति  
अयमेको दुको ति वेदितव्वो । एवं एकेकान्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा  
वीसति दुका विमत्ता ति वेदितव्वा ।

(५८) [369] किं पन ‘मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न  
विज्जेय्या’ ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, वक्कथानाभावतो पन  
न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवा ति वक्कथानं अत्थि, एवं  
मनोविज्जाणेना पी ति वक्कथानाभावतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन  
केनचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अवुत्तो  
पि यथालाभवसेन वेदितव्वो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्मेहि  
कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव  
रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि  
कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि  
केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा  
अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि  
अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि  
कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निब्बानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०-° वसेन. २ See २.४२ last sentence. ३-३ सी०,  
सि०- नो, अत्थि. अ० यो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च मग्गफलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचिदेव अविज्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिहेसो [§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपभवेसु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-सस्सतदिट्ठिसहजातो रागो भववभेन पथना भवासवो नाम । द्वासट्ठि दिट्ठियो दिट्ठासवो नाम । अट्ठसु णिसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु असम्मोहत्थं एकविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्थतो हेते चिरपरिवारसियट्ठेन आसवा ति एत्थं एकविधा व होन्ति । विनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय संवरायिकानं आसवानं पटिघाताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुत्तन्ते सज्जयन्ते ताव “तयो”मे आबुसो आसवा— कामासवो भवासवो अविज्जासवो” ति ति विधेन आगता । निव्वेधिकपरियाये “अत्थि भिक्खवे आसवा निरयगम- [370]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-योनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छक्कनिपाते आहुनेय्यसुत्ते— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Cf. अं० ३.३८७-९०] ति छविधेन आगता । सव्वसंव-परियाये ‘दस्सना-पहातव्वेहि’ सद्धिं सत्ताविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचनत्थो— पञ्चकामगुणसंखाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपसंखाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविज्जा व आसवो ‘अविज्जासवो’ । कामेस्स [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसंखातो छन्दो, न कतुकम्प्यता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रजनवसेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थं कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपरिदाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन कामज्झासानं वेदितव्वं । अयं बुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम बुच्चति ।

१ सि०-सहगतो. २ दं० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364,362; P. Maung Tin, ii, p. 475, n. 3. ४ वि०, म०- पारिवासिय०. ५ सं० ४.१-२०४. ६ Cf. सं० ४.२५६. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०. म०- परिद्वन्द्वन; सि०- परिद्वन्द्वन०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु भवपथनावसेनेव पवत्तो छन्दो ‘भवच्छन्दो’ । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्वानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिप्पभेदो व वुत्तो । तत्थ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चकं लोको ति गहेत्वा ‘अयं लोको निच्चो धुवो सब्ब-कालिको’ ति गण्हन्तस्स ‘सस्सतं’ ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । [371] अस-स्सतो ति तमेव लोकं ‘उच्छिज्जति विनस्सती’ ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-प्पवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति परित्तकसिणलाभिनो ‘सुप्पमत्ते’ वा सरावमत्ते’ वा’ कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिण-परिच्छेदन्तेन च ‘अन्तवा’ ति गण्हन्तस्स ‘अन्तवा लोको’ ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिणलाभिनो पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च ‘अनन्तो’ ति गण्हन्तस्स ‘अनन्तवा लोको’ ति च गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव ‘जीवं’ ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने ‘जीवं पि उच्छिज्जती’ ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि ‘जीवं न उच्छिज्जती’ ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हतो पटमा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गण्हतो ततिया एकच्चसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होती ति गण्हतो चतुर्थ्या अमराविकखेपदिट्ठि । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागवसेन एकतो कत्वा, संखेपतो तयो, विथारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं ब्रिमानं कप्पकस्सवभरणेषु छन्दरागो उपपज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पत्वा लोभो हेतु नाम होति । गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्झा कायगन्धो नाम । किलेसगोच्छकं पत्वा लोभो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेतं “दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिन्नदानं नाम न महप्फलं होति, न [372] महानिस्सं” [पटि० १.४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटियो पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागासि-मग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सेतापत्तिमग्गेन, अविज्जासवो

१ विमु० ४.२२; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ दं० १.२४-२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७९, १०३.

अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागाभि-  
मग्गेन कामासवो, अरहत्तमग्गेन भवासवो अविज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेसु माननिहेसे [§१११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति  
उत्तमद्वेन 'अहं सेय्यो' ति एवं उप्पन्नमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति  
समसमद्वेन 'अहं सदिसो' ति एवं उप्पन्नमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति  
लामकद्वेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो  
ति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिसो  
हीनो' ति तयो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तत्थ सेय्यस्स  
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व  
...पे०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं  
कथितं ? एकस्स तयो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । खुद्दकवत्थुके [वि० ३५३-  
३५५] पन पठमकमानभाजिनिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितत्तं ति आकारभाव-  
निहेसो । उस्सितद्वेन उण्णति । यस्सुप्पज्जति तं पुग्गलं उण्णामेति, उक्खिपित्वा  
ठपेती ति उण्णमो । समुस्सितद्वेन धजो । उक्खिपनद्वेन चित्तं सम्पग्गहाती ति  
सम्पग्गाहो । केतु वुच्चति वड्डसु धजेषु अचुग्गतधजो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-  
मानो अपरापरे उपादाय अचुग्गतद्वेन केतु विद्या ति 'केतु' । केतुं इच्छती ति  
केतुकम्पं, तस्स भावो केतुकम्पता । सा पन चित्तस्स, न अत्तनो । तेन वुत्तं—  
'केतुकम्पता चित्तस्सा' [§१११६] ति । मानसंपयुत्तं हि चित्तं केतुं इच्छति ।  
तस्स च भावो केतुकम्पता; केतुसंखातो मानो ति ।

(६६) [373] इस्सा-निहेसे [§११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-  
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इस्सा ति या एतेसु परेसु लाभानीसु 'किं इमिना  
इमेसं' ति परसंपत्तिखीयनलक्खणा इस्सा । तत्थ लाभो ति चीवरादीनं चतुब्बं  
पच्चयानं पटिलाभो । इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं खीयति, 'किं इमस्स  
इमिना' ति न इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पच्चयानं मुक्तानं सुन्दरानं  
पटिलाभो । गरुकारो गरुकिरिया, भारियैकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।  
वन्दनं ति पञ्चपैतिट्ठितेन वन्दनं । पूजना ति गन्धमालादीहि पूजना । इस्सायने-  
वसेन इस्सा । इस्साकारो इस्सायना । इस्सायितभावो इस्सायितत्तं । उसूया-  
दीनि इस्सादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इस्साय खीयनलक्खणं आगारिकेन पि  
अनागारिकेन पि वेदितव्वं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, सि०, अ०यो० give this न which  
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See  
note on १.५६. ५ M., PTS- इस्साकरण. ६-६ सी०- अगारिकेना पि  
अनागारिकेन पि.

(६७) आगारियो<sup>१</sup> हि<sup>२</sup> एकच्चो कसिवाणिज्जादीसु अज्जतरेन आजीवेन  
अत्तनो पुरिसकारं निस्साय भद्दकं यानं वा वाहनं वो लभति । अपरो तस्स अलाम-  
त्थिको तेन लाभेन न तुस्सति । 'कदा नु खो एस इमिस्सा संपत्तिया परिहायित्वा  
कण्णो हुत्वा चरिस्सती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताथ सम्पत्तिया परि-  
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इस्सायनको अज्जं अत्तनो सुतपरियत्ति-  
आदीनि निस्साय उप्पन्नलाभादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लाभानीहि  
परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं परस्सति, तदा अत्तमनो  
होति । एवं परसम्पत्तिखीयनलक्खणा 'इस्सा' ति वेदितव्वा ।

(६८) मच्छरियनिहेसे [§११२२] वत्थुतो मच्छरियदस्सनत्थं 'पञ्च मच्छ-  
रियानि— आवासमच्छरियं' ति आदि वुत्तं । तत्थ आवासे मच्छरियं आवास-  
मच्छरियं । सेसपदेसु पि एसेव नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेणं  
पि एकोवरको पि रत्तिट्ठानादीनि<sup>३</sup> पि । तेसु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति ।  
एको भिक्खु वत्तसम्पन्नस्सेव पेसलस्स भिक्खुनो तत्थ आगमनं न इच्छति ।  
आगतो पि [374] 'खिप्पं गच्छतू' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।  
भण्डनकारकादीनं पन तत्थ वासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तत्थ अज्जस्स उपसंक-  
मनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापपुग्गलस्स पन उपसंकमनं अनिच्छतो  
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेसं पसादमेदाय पटिपज्जति । पसादनं  
रक्खितुं समत्थस्सेव पन भिक्खुनो तत्थ उपसंकमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम  
होति । लाभो ति चतुपच्चयलाभो व । तं अज्जस्मिं सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा  
लभतू' ति चिन्तेन्तस्स लाभमच्छरियं होति । यो पन सद्दादेय्यं विनिपातेति, अपरि-  
भोगदुष्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिभावं गच्छन्ते पि अज्जस्स न देति, तं  
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अज्जो सीलवा लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या' ति  
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नरिथ । वण्णो नाम सरीरवण्णो पि गुणवण्णो पि ।  
तत्थ सरीरवण्ण-मच्छरियपुग्गलो 'परो पासदिको रूपवा' ति वुत्ते तं न कथेतु-  
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलेन धुत्तगेन पटिपदाय आचरेन वण्णं न कथेतु-  
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । तत्थ अरिय-  
सावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मं सदेवकस्स लोकस्स  
पटिवेधं इच्छन्ति । तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तू' ति इच्छन्ति । तन्तिधम्मं येव

१-१ सि०- आगारिको पि. २ सी० म० insert hereafter रतनं वा ।

३ M., PTS- रत्तिट्ठान-लेणानी पि; सी०, म०- रत्तिट्ठान-दिवाठानानी पि ।

४ सी०, म०, M.- लभन्तू. ५ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समन्नागतो पुग्गलो यं गूळहं गन्थं वा कथा-  
मगं वा जानाति तं अञ्जं न जानापेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरि-  
क्खित्वा धम्मानुगहेन, धम्मं वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुगहेन न देति, अयं धम्म-  
मच्छरी नाम न होति । तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,  
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि भिक्खु 'अयं पुग्गलो पवेणिआगतं  
तन्ति सण्हं सुखुमं धम्ममुत्तरं भिन्दित्वा आलुळिस्सती'ति न देति, अयं पुग्गलं  
उपपरिक्खित्वा धम्मानुगहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सण्हो सुखुमो,  
सचायं पुग्गलो गहिस्सति अञ्जं व्याकरित्वा अत्तानं आविक्कत्वा नस्सिस्सती' ति  
न देति, अयं धम्मं उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुगहेन न देति नाम । यो पन  
'सचायं इमं धम्मं गहिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समत्थो भविस्सती' ति  
न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति ।

(७१) इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो  
वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स संकारं सीसेन उक्खिपित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन  
तस्मिं कुले अञ्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा 'भिन्नं वतिदं कुलं ममा' ति  
चिन्तयतो लोहितं मुखतो उग्गच्छति, कुच्छिविरेचनं पि होति, अन्तानी पि  
खण्डखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाममच्छरियेन संघस्स वा गणस्स वा सन्तके  
लाभे मच्छरायित्वा पुग्गलिकपरिभोगं विय परिभुजित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-  
अजगरो वा हुत्वा निव्वत्तति । सरीरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियात्तिधम्ममच्छ-  
रियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति, परेसं वण्णे 'किं-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो  
परियात्तिं च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चेव एठ्ठमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पचति । कुलमच्छरियेन  
अप्पलामो होति । लाममच्छरियेन गूयनिरये निव्वत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे  
निव्वत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुलनिरये निव्वत्तति ।

(७३) मच्छरायनवसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-  
रे<sup>१</sup> आयितस्स मच्छेरसमंणिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मद्देव होन्तु मा  
अञ्जस्स' ति सव्वा पि अत्तनो संपत्तियो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विवि-  
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नाम । [376] कदरियो वुच्चति  
अनादरो<sup>२</sup> । तस्स भावो कदरियं । यद्धमच्छरियस्सेतं नाम । तेन हि समन्ना-  
गतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवारति । वुत्तं पि चेत्तं —

१ M., PTS- येव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.

३ See Vim. p. 123 (ix) and note on the same. ४-४ सि०- वण्णो  
ति, न परेसं वण्णो ति. ५ See S.i.209, S.iii.177, Jā.v. 143. ६ सि०-  
मच्छरेन अयितस्स, M.- मच्छरायितस्स. ७ M., PTS, सि०- अनरियो.

कदरियो पापसंकप्यो भिच्छादिद्वि अनादरो ।

ददमानं निवारति याचमानान भोजनं<sup>१</sup> [सं० १.९६] ति ।

(७४) याचके दिस्वा कटुकभायेन चित्तं अञ्चति संकोचेती ति कटुकञ्चुको ।  
तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो — कटुकञ्चुकता<sup>२</sup> वुच्चति कटुञ्चु-  
गाहो । समतित्तिकपुण्णाय हि उक्खलिया भत्तं गण्हन्तो सब्बतो-भागेन संकुटितेन  
अमैकटुञ्चुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतुं न सककोति; एवं मच्छरिपुग्गलस्स चित्तं  
संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथेव संकुचति, पटिकुटति, पटिनिवत्तति, न  
सम्पसारिवती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अगगहितत्तं चित्तस्सा ति परेसं उपकारकरणे दानादिनाकारेन  
यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभावो चित्तस्स । यस्मा पन मच्छरी  
पुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गण्हितुकामो, तस्मा  
'इदं अच्छरियं मद्देव होतु, मा अञ्जस्स' ति पवत्तिवसेन<sup>३</sup> स्स अत्तसंपत्तिनिगूहन-  
लक्खणता परेसंपत्तिगहणलक्खणता वा वेदतिव्वा । सेसं इमस्मिं गोच्छके  
उत्तान्तथमेव ।

(७६) इमानि पन संयोजनानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वड्ढति मग्ग-  
पटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिवसंयोजनानि अनागामिमग्गेन  
पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा सोता-  
पत्तिमग्गेन, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन,  
अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा-इस्सा-  
मच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, [377] कामरागपटिया अनागामिमग्गेन,  
मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्थगोच्छके [§§ ११३५-५०] नामकायं गन्थेति, चुतिर्पटिसन्धि-  
वसेन वड्ढस्मिं षट्ठेती ति कायगन्थो । सब्बञ्चुभासितं पटिक्खित्वा सस्सतो  
लोको इदमेव सच्चं मोघमञ्जं ति इमिना आकारेन अभिनिविसती ति  
इदं सच्चाभिनिवेशो । यस्मा पन अभिज्ज्ञा-कामरागानं विसेसो अत्थि, तस्मा  
अभिज्ज्ञाकायगन्थस्स पदमाजने "यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो" [§ १०९७]  
ति अत्त्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं हेट्ठां वुत्तं  
'ब्रह्मानं विमानादीसु छन्दरागो कामासवो नाम न होति, गन्थगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा  
कायगन्थो होती' ति तं सु-वुत्तं ति वेदितव्वं । परतो किलेसगोच्छके [§§ १२२९-  
१२५३] पि एवेव नयो । ठपेत्वा सीलव्वतपरामासं [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i. 120. २ सि०- कटुञ्चुकता. ३ M., सि०-  
अगगमं. ४ All authorities but सि० read अत्तं. ५ Cf. ५.६३, १०३-  
६ सि० omits चुति. ७ See ५.६३ above.

यस्मा सीलव्रतपरामासो 'इदमेव सच्च' ति आदिना आकारेन नाभिनिवसति, 'सीलेन सुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिवसति, तस्मा भिच्छादिद्विभूतं पि तं पटिक्खिपन्तो 'उपेत्वा' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिहेसे [§११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । विनये पि वुत्तं—“नाहं मन्ते” अकल्यको” ति [ ] । अकम्मज्जता ति चित्तगेलज्जसंखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयनाकारो । इरियापथिकचित्तं हि इरियापथं सन्धारेतुं असक्कोन्तं, रुक्खे वग्गुली विय, खीले लगितफाणित्तवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाय ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । लोनं ति अविष्कारिकताय पटिकुट्टितं । इतरे द्वे आकारभावनिहेसा । थीनं ति सप्पिण्डो विय अविष्कारिकताय घनभावेन ठितं । थीयना ति आकारनिहेसो । थीयितभावो थीयितत्तं, अविष्कारवसेनेव थद्धता ति अत्थो ।

(७९) [378] कायस्सा [§११५७] ति खन्धत्तयसंखातस्स नामकायस्स । अकल्यता अकम्मज्जता ति हेट्ठा वुत्तनयेनेव । मेधो विय आकासं कायं ओणय्हती ति ओनाहो । सब्बतो-भागेन ओनाहो परियोनाहो । अब्भन्तरे समोरुन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा ब्रहि निक्खमितुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्कारवसेन निक्खमितुं न लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं<sup>१</sup>; अकम्मज्जभावेन विहिंसती ति अत्थो । सुपन्ति तेना ति सोप्पं । अक्खिदलादीनं पचलभावं करोती ति पचलायिका । सुपना सुपितत्तं ति आकारभावनिहेसा । यं पन तेसं पुरतो 'सोप्प'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो कत्वा आवरणद्वेन थीनमिद्धनीवरणं ति वुच्चति । यं येभुर्येन सेक्खपुत्थुज्जानं निहाय पुब्बभागअपरभागेसुं उप्पज्जति तं अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । खीणासवानं पन करजकायस्स दुब्बलभावेन भवंगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्तमाने ते सुपन्ति, सी मेसं निदा नाम होति । तेनाह भग्वा—“अभिजानामि खो अहं अगिगवेस्सन, गिग्गहानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं संघाटिं पज्जापेत्वा दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ सि० °पानीय°.

३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३.२९०; Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādins (referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १.१५. ८ M., PTS—या.

पस्सेन सम्पजानो निहं ओक्कमिता” [म० १.२४९] ति । एवरूपो पनायं करजकायस्स दुब्बलभावो न मग्गवज्जो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमिति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीघमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमिति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुष्फेसु लब्धमिति । एकचानं हि रुक्खानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रत्तिं पटिकुट्टन्ति, पदुमपुष्पादीनि सुरियातपेन पुष्फन्ति, रत्तिं पुन पटि-[379]-कुट्टन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता खीणासवानं न होती ति ।

(८१) तत्थ सिया—‘न मिद्धं अकुसलं । कस्मा ? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकृतं । इदं च रूपं । तेनेवेत्थ ‘कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता’ ति कायग्गहणं कैतं’ ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्सा’ ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपस्सद्वादयो पि धम्मा रूपमेव भवेय्युं । ‘सुखं च कायेन पटिसंवेदेति’ ‘कायेन च परमत्थसच्चं सच्छि-करोती’ ति रूपपटिसंवेदन-परमत्थसच्चसच्छिकरणानि पि रूपकायेनेव सियुं । तस्मा न वत्तव्वं एतं ‘रूपं मिद्धं’ ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोप्पं पचलायिका’ [§११५७] ति वुत्तं ? न हि नामकायो सुपति, न पचलायती’ ति ।

(८४) ‘लिंगादीनि विय इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाकप्पो’ ति इमानि लिंगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगेलज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोप्पादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । फलूपचारेन, मिद्धं अरूपं पि समानं ‘सोप्पं पचलायिका सुपना सुपितत्तं’ [§११५७] ति वुत्तं । ‘अक्खिदलादीनं पचलभावं करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं अत्थो साधितो येवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहादीहि पि च’स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो’ होती’ ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेतं रूपं ? न हि अरूपं कस्साचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोधो होती’ ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरणं पि न भवेय्या । तस्मा न होति<sup>३</sup> । यथा कामच्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणद्वेन नीवरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्वा । अपि च “पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे पज्जाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents' objections and their views. २-२ सि०-इदं च रूपं तेनेवेत्थ...कायग्गहणं गतं’ ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुब्बलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो पेतं अरूपं । न [380] हि रूपं चित्तुपकिलेसो, न पञ्चाय दुब्बलीकरणं होती” ति ।

(८७) ‘कस्मा न होति ? ननु वुत्तं— “सन्ति भिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरयं, सुरामेरयपाना अप्पटिविरता, अयं भिक्खवे पठमो समणब्राह्मणानं उपकिलेसो” [अं० २.५३] ति ? अपरं पि वुत्तं “छ खो” मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्ठानानुयोगे— सन्दिट्ठिका धनजानि, कलहपवङ्कुली, रोगानं आयतनं, अकित्सिञ्जननी, हिरिकोपीननिदंमनी, पञ्चाय दुब्बलीकरणी त्वेव छट्ठं पदं भवती” [दी० ३.१८२] ति । पच्चकखतो पि चेत्तं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पञ्चाय दुब्बला होति, तस्मा मज्जे विद्य मिद्धं पि चित्तसंकिलेसो चेव पञ्चाय दुब्बलीकरणं च सिया” ति ।

(८८) ‘न, पच्चयनिदंमतो । यदि हि मज्जे संकिलेसो भवेय्य, सो “इमे पच्च नीवरणे पहाय चेतसो उपकिलेमे” ति वा, “एवमेव खो भिक्खवे पाप्पिमे चित्तस्स उपकिलेसा, येहि उपकिलेमेहि उपकिलिद्धं चित्तं न चेव मुदु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सम्मा समाधियति आसयानं खयाय । कतमे पच्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपकिलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमो च भिक्खवे चित्तस्स उपकिलेसो ? अभिज्झाविसमलोभो चित्तस्स उपकिलेसो [Cf. अं० २.६७]” ति वा— एवमादीनु उपकिलेसनिदंसेमु निदंसे आगच्छेय्य । यस्मा पन तस्मि पि ते किलेसो उप्पज्जन्ति ये” चित्तसंकिलेसा चेव पञ्चाय च दुब्बलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पच्चयत्ता पच्चयनिदंमतो एवं वुत्तं । मिद्धं पन सयमेव चित्तसंकिलेसो चेव पञ्चाय दुब्बलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? सम्पयोगवचनतो । “थीनमिद्धनीवरणं अविज्जा-नीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसंपयुत्तं चा [५११७०]” ति हि वुत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संपयुत्त’-संखं लभती” ति ।

(८९) अथा पि सिया— ‘यथा-[381]-लामवसेनेत्तं वुत्तं । यथा हि “सिपिकसम्बुक्कं पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरन्ते पि तिट्ठन्ते पी” [म० १.२७९] ति एवं एकतो” कत्था यथालामवसेन वुत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति येव न चरति, इतरद्वयं तिट्ठति पि चरति पि । एवं इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थीनं नीवरणं पि सम्पयुत्तं पी ति सक्खं एकतो कत्था यथालामवसेन “नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा” [५११७०] ति वुत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खर-कटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं ति ।

(९०) ‘न, रूपमावांसिद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरती ति विना पि

१ So reads D. iii. 183. २ सो, म०—उपकिलेसा. ३ M omits.

४ See अभि० वि० p. 49. ५-५ All but सो, म० omit. ६ M. PTS रूपमाव०.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तत्थ यथालामवसेन” त्यो होतु । मिद्धं पन रूपं ति असिद्ध-मेत्तं । न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपमावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपमावासिद्धितो न इदं यथालामवसेन वुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? ‘चत्तत्ता’ ति आदिवचनतो । विमंगस्मि हि “विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता वन्तत्ता सुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथीनमिद्धो” [वि० २५४] ति च, “इदं चित्तं इमम्हा थीनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति विमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति” [वि० २५४] चा ति— एवं ‘चत्तत्ता’ ति आदि वुत्तं । न च ‘रूपं’ एवं वुच्चति, तस्मा पि अरूप-मेव मिद्धं ति ।

(९१) ‘न, चित्तजस्सासम्भववचनतो । तिविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं आहारजं च । तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विमंगे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो वुत्तो, न अरूपमावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) ‘न, रूपमावांसिद्धितो वै । मिद्धस्स हि रूपमावो सिद्धे सक्का एत्तं लद्धुं । तत्थ चित्तजस्स असम्भवो वुत्तो । सो एव च न सिद्धती ति अरूप-मेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? ‘पहान’-वचनतो । भगवता हि “छ भिक्खवे धम्मे पहाय भव्थो [382] पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमे छ ? कामच्छन्दं, व्यापादं, थीनमिद्धं, उद्वच्चं, क्वक्कुच्चं, विचिकिच्चं; कामेसु खो पन” स्स आदीनवो सम्पपञ्चाय सुदिट्ठो होती” [अं० ३.४२८] ति च, “इमे पच्च नीवरणे पहाय बलवतिया पञ्चाय अत्तत्थं वा परत्थं वा जस्सती” [अं० ३.६४] ति आदीसु च मिद्धस्सा पि पहानं वुत्तं । न च रूपं पहातव्वं । यथाह— “रूपखन्धो अभि-ज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातव्वो, न भावेत्तव्वो” [Cf. सं० ३.२६] ति इमस्सा पि ‘पहान’-वचनतो अरूपमेव मिद्धं ।

(९३) ‘न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । “रूपं भिक्खवे न तुम्हाकं, तं पज-हथा” [सं० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्सा पि पहानं वुत्तमेव । तस्मा अकारणमेत्तं ति ।

(९४) ‘न, अज्जथा वुत्तत्ता । तस्मि हि सुत्ते “यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-विनयो तं तत्थ पहानं” [Cf. सं० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स पहानं वुत्तं, न यथा “छ धम्मे अप्पहार्यं पच्च नीवरणे पहाया” [Cf. अं० ३.६४] ति एवं पहातव्वमेव वुत्तं ति, अज्जथा वुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यनेतानि “सो इमे पच्च नीवरणे पहाय चेतसो उपकिलेसे” [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. विमु० p. 48. २ वि० २५४—चित्तं... थीनमिद्धा सोधेति...; also im-plied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपमावासिद्धितो व. ४ अ० यो० (p. 206)—पन ति ‘तत्थ चित्तजमिद्धस्स असम्भवो वुत्तो’ ति वचनं लद्धुं सक्का । तत्थ विमंगे चित्तजस्स रूपस्स असम्भवो भगवता वुत्तो । ५ M.—चित्तजस्स सम्भवो. ६ सी० म० insert hereafter न सच्छिकातव्वो. ७ सी० म०—पहाय.



आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चैव अञ्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव मिद्धं ति वेदितव्वं। तथा हि— “पञ्चमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अञ्जहारूहं पञ्जाय दुव्वलीकरणा। कतमे पञ्च? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...थीनमिद्धं भिक्खवे आवरणं नीवरणं चेतसो अञ्जहारूहं पञ्जाय दुव्वलीकरणं” [अं० ३.६३, सं० ५.९६] ति च, “थीनमिद्धं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अञ्जाणकरणं पञ्जानिरोधिकं विघातपक्खिकं अनिब्बानसंवत्तनिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव खो ब्राह्मण यस्मिं समये थीनमिद्धपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थीनमिद्धपरेतेना” [अं० ३.२३२] ति च, “अथोनिंसो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुपपन्नो चैव कामच्छन्दो उपपज्जति...पे०... [383] अनुपपन्नं चैव थीन-मिद्धं उपपज्जती” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुसलरासि यदिदं पञ्च नीवरणानी” [Cf. अं० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपभावजोतनकानेव सुत्तानि वुत्तानि। यस्मा चेतं अरूपं तस्मा आरूपे पि उपपज्जति। वुत्तं हेतं महापकरणपट्टाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उपपज्जति, न पुरेजातपच्चया” [दुक्क० २९१] ति एतस्स विमंगे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थीनमिद्धं...उद्धच्चं अविज्जानीकरणं” [दुक्क० २९१] ति सव्वं विथारेतव्वं। तस्मा सन्निट्ठानमेतथ गन्तव्वं अरूपमेव मिद्धं ति।

(९५) कुक्कुच्चनिहेसे [§ ११६०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सनत्थं वुत्तानि। एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निट्ठिते वत्थु'ज्जाचारे, पुन सञ्जातसतिनो 'दुट्ठं मया कतं' ति एवं अनुत्पमानस्स पच्छानुतापवसेनेतं उपपज्जति। तेन तं मूलतो दस्सेतुं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिता' ति आदि वुत्तं। तस्य अकप्पियमोजनं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिमुज्जति, अकप्पिय-मंसं कप्पियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं 'सूकरमंसं' ति, दीपिमंसं वा 'मिगमंसं' ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवारित्वा अप्पवारितसञ्जाय, पत्तस्मिं रजे पतिते पटिग्गहितसञ्जाय भुज्जति— एवं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय' वीतिकम्मं करोति नाम। सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय खादमानो, काले च विकालसञ्जाय भुज्जमानो 'कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय' वीतिकम्मं करोति नाम। अनवज्जं पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो 'अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय' वीतिकम्मं करोति नाम। यस्मा पनेतं “अकतं वत मे कल्याणं, अकतं कुसलं, अकतं भीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किब्बिसं” [अं० २.१७४] ति एवं अनवजे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अञ्जोरोह। २ This discussion commenced with ५.८०-८१ ३ सी० म०, ति०- बुद्धं.

क्कमे उपपज्जति, तस्मा'स्स अञ्जं पि वत्थुं अनुजानन्तो यं एवरूपं [§ ११६०] ति आदिमाह।

(९६) [384] तस्य कुक्कुच्चपदं वुत्तत्थमेव। कुक्कुच्चायनाकारो कुक्कु-चायना। कुक्कुच्चेन अयितस्स भावो कुक्कुच्चायितत्तं। चेतसो विप्पटि-सारो ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखगमनं 'विप्पटिसारो' नाम। यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न करोति, तस्मा विरूपो कुच्छित्तो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो'। सो पन चेतसो, न सत्तस्सा ति आपनत्थं 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्तं। अयमस्स समावनिहेसो। उपपज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरग्गामिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उपपज्जति, तस्मा मनोविलेखा ति वुत्तं। अयमस्स किच्चनिहेसो। यं पन विनये “अथ खो आयस्मा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्तं अनुवासित्वा आवसथपिण्डं परिमुञ्जितुं” [विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेसी ति कुक्कुच्चं आगतं, न तं नीवरणं। न हि अरहतो 'दुट्ठं मया इदं कतं' ति एवं अनुतापो अत्थि। नीवरण-पटिरूपकं पनेतं 'कप्पति न कप्पती' ति वीमंसनसंखातं विनयकुक्कुच्चं नाम।

(९७) “कतमे धम्मा नीवरणा चैव नीवरणसंपयुत्ता चा” [§ ११७०] ति पदस्स निहेसे यस्मा थीनमिद्धं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा थीनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चैव नीवरणसम्पयुत्तं चा ति अभिन्दित्वा वुत्तं। यस्मा पन उद्धच्चे सति पि कुक्कुच्चस्साभावा कुक्कुच्चेन विना पि उद्धच्चं उपपज्जति, तस्मा तं भिन्दित्वा वुत्तं। यं च येन संपयोगं न गच्छति, तं न योजितं ति वेदितव्वं। इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियां पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि। किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, थीनमित्तु-द्धच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्त-मग्गेन। मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अना-गामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन थीनमित्तुद्धाविज्जा ति।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§ ११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्वा [§ ११७६] ति पुच्छासमागेन बहुवचनं कतं।

(९९) उपादाननिहेसे [§ १२१३-१२२८] वत्थुसंखातं कामं उपादि-यती ति कामुपादानं। [§ १२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामु-पादानं। उपादानं ति दळ्हगहणं। दळ्हत्थो हि एत्थ 'उप'-सदो 'उपायास-उपकट्ठा'दीसु विय। तथा दिट्ठि च सा उपादानं चा ति दिट्ठुपादानं। दिट्ठि

१ Vin. iv. 70 reads मुज्जितुं. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३. ३ See ५.५६ (§§ 1084, 1087).

उपादियती ति दिट्ठुपादानं । 'सस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-  
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियती । तथा सीलब्धत्तं उपादियती ति सीलब्धत्तुपादानं ।  
सीलब्धत्तं च तं उपादानं चा ति पि सीलब्धत्तुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि 'एवं  
सुद्धी' ति अभिनिवेशतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति 'वादो';  
उपादियती ति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-  
पादानं अत्तवाहुपादानं; 'अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेना ति  
अत्तवाहुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्था पि वत्थुकामा व  
अनवसेसतो कामा ति अधिप्पेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति  
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कामरागो व नत्थी ति ।  
(१००) दिट्ठुपादाननिहेसे [§ १२१५] नत्थि दिन्नं ति । दिन्नं नाम

अत्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिन्नस्स पन फलविपाको नत्थी  
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं बुच्चति महायागो । तं यजितुं सक्का ति  
जानाति; यिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । हुत्तं ति आहुनपाहुनमंगल-  
किरिया । तं कातुं सक्का ति जानाति; तस्स फलविपाको नत्थी ति गण्हाति ।  
सुकटदुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानी नाम । दस अकु-  
सल-कम्मपथा दुक्कट-[386]-कम्मानी नाम । तेसं अत्थिभावं जानाति फल-  
विपाकं पन नत्थी ति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके ठितो इमं लोकं  
नत्थी ति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके ठितो परलोकं नत्थी ति  
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितुं अत्थिभावं जानाति, तेषु  
कतपच्चयेन कोचि फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपातिका  
ति चवनकउप्पज्जनकसत्ता नत्थी ति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपन्ना  
ति अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिक-समणब्राह्मणा लोकस्मिं नत्थी ति गण्हाति ।  
ये इमं च लोकं...पे०...पवेदेन्ती ति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व  
अभिवासिट्ठेन जाणेन जत्वा पवेदनसमत्थो सब्बञ्चु बुद्धो नाम नत्थी ति गण्हाति ।  
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।  
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतूहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-  
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतूहि  
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§ १२२९-५३] किलेसा एव किलेसवत्थूनि ।  
वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठित्ता ति 'वत्थूनि' । किलेसा  
चेव तप्पटिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चा ति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चैत्थ अनन्तर-

१ सि०—वत्थुकामा किलसकामा च. २ See ५.६३, ७६, ९७, १०३.

पचयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसा पि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनी  
ति पि 'किलेसवत्थूनि' ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति  
अयं पन लोभो हेतुगोच्छके गन्थगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति तीसु ठानसु  
अतिरेकपदसतेन निहिट्ठो । आसव-संयोजन-ओघ-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु  
अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निहिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निहिट्ठट्ठाने पि अट्ठहि अट्ठहि  
पदेहि निहिट्ठट्ठाने पि निपदेसतो व गहितो ति वेदितव्यो । [387] तेषु हेतु-  
गन्थ-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुमग्गवज्झा तप्पा एकेनेव कोट्टासेन  
ठिता । आसव-संयोजन-ओघ-योगेसु चतुमग्गवज्झा पि द्वे कोट्टासा हुत्वा ठिता ।  
कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-  
संयोजनं ति, ओघेसु कामोघो भवोघो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति  
मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चतूहि मग्गेहि पहीयति, दोसो  
अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन,  
थीनादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पही-  
यन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिहेसे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठाभागेन । अवीचि-  
निरयं ति वा अग्गिजालनं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिद्रे एत्थ  
नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंखातो अयो एत्थ नत्थी ति निरयो । निरति-अट्ठेन  
पि निरस्सादट्ठेन पि निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंखातं निरयं अन्तं  
कत्वा । उपरितो ति उपरिभागेन । परनिमित्तवसवत्तिदेवे ति परनिमित्तेसु  
कामेसु वसं वत्तनतो एवं-लद्ध-वोहारे देवे । अन्तो करित्वा ति अन्तो फक्खित्वा ।  
यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकासे । एत्थावचरा ति इमिना यस्मा  
एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कत्थाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगह-  
नत्थं 'अवचरा' ति वुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति सब्बत्थ  
सदा च संभवतो, अधोभागे च चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेट्ठाभूतुपादाय पवत्तिभावेन,  
तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाळ्हा व चरन्ति, अधोभागे व चरन्ती ति  
अवचरा । एत्थ-परियापन्ना ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था  
पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं  
परिगहो कतो होति । इदानीं ते एत्थ-परियापन्नधम्मे [388] रासि-सुज्जत-पच्चय-  
भावतो चेवं समावतो" चै दस्सेन्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ सि०— वट्ठति. ३ Sk. निर + क्त. ४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिर्देशे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमज्ञानभूमिसंखातं ब्रह्मद्वान् । सेसमेतथ कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] वृत्तनयेनेव वेदितव्यं । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलज्ञानं वृत्तं, दुतियेन विपाकज्ञानं, ततियेन किरियज्ञानं वृत्तं ति वेदितव्यं । अरूपावचरनिर्देशे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूपगे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयो । सेसं हेत्वा वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(१०६) सरणदुकनिर्देशे [§ १२९४-९५] ख्यायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोभसंपयुत्तो च लोभेन सरणो, दोससंपयुत्तो च दोसेन सरणो । विचि-किच्छाउद्धचसंपयुत्तो पन मोहो दिट्ठिसंपयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागरणेन पद्धानेकद्वभागतो सरणो सरजो ति वेदितव्यो ।

### [(ii) सुत्तन्त-दुकं]

(१०७) सुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-चित्ता यानि च नेसं निर्देशपदानि तेसं पि हेत्वावृत्तनयेनेव सुविज्जेय्यत्ता येमुयेन उत्तानत्थानि येय । इदं पनेत्थ विसेममत्तं—विज्जूमदुके [§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्गं पटिपज्जि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि । अत्थस्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं पि गमनं अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विद्धंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं पि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि ।

(१०८) तत्थ चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विय अरिय-सावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विय सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सोतापत्तिमग्गोभासेन उपपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विय सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमना-भिनीहारो विय सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विय सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सकदागामिमग्गोभासेन उपपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सकदागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

१ Continues upto the end of निखेपकण्ड (५.१.५०).

गमनाभिनीहारो विय अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । ततियं विज्जुया निच्छरित्वा विद्धंसितकालो विय अनागामिमग्गोभासेन उपपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकट-कालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अभेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेन्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झ-किलेसो नाम नत्थि । सच्चकिलेसे विनिविद्धति वजिरं वियं । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेन्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकतिकत्ताभावो विय अरहत्तमग्गेन पद्धानिकिलेसानं पुन पच्चुदावत्तनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकनिर्देशे [§ १३००-०१] बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मनं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे पठमं येव विंसु वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके [§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकनिर्देशे [§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्यं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तपन्ति, कायसुच्चरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो 'कतं मे काय-दुच्चरितं' ति तप्पति, 'अकतं मे कायसुच्चरितं' ति तप्पति । 'कतं मे वचीदुच्चरितं' ति तप्पति, ...पे०... 'अकतं मे मनोसुच्चरितं' ति तप्पति । अतपनीये [§ १३०५] पि एसेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो 'कतं मे कायसुच्चरितं' ति न तप्पति, 'अकतं मे कायदुच्चरितं' ति न तप्पति । 'कतं मे वचीसुच्चरितं' ति न तप्पति ...पे०... 'अकतं मे मनोदुच्चरितं' ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकनिर्देशे [§ १३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मनं ति सच्चधम्मगहणं । संखायती ति संखा, संकथीयती ति अत्थो । किं ति संक-थीयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिस्सो ति दत्तो ति, 'मज्झो पीठं भिसि विम्भोहनं' ति, ति; 'विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं' ति एवं अनेकेहि आकरिहि संकथीयती ति 'संखा' । सम्मा जायती ति समज्जा । किं ति समज्जायति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति सम्मा जायती ति 'समज्जा' । पज्जापियती ति पज्जसि । वोहरीयती ति वोहारो । किं ति वोहरीयति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति वोहरीयति । नामं ति चतुब्बिधं नामं—सामज्ज-

१ M., PTS - गावो. २ See other four kinds in विमु० ७.५४.

नामं गुणनामं कित्तिमनामं ओपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पटमकण्ठिकेसु महाजनेन सम्मज्जित्वा ठपितत्ता महासम्मतो ति रञ्जो नामं 'सामञ्जनामं' नाम । यं सन्धाय वुत्तं— 'महाजनसम्मतो' ति खो वासेट्ठ महाजनसम्मतो त्वेव पटमं अक्खरं उपनिब्वत्तं [दी० ३.९३] ति । [391] धम्मकथिको पंमुकूलिको विनयधरो तेपिटको सद्धो पसन्नो ति एवरूपं गुणतो आगतनामं 'गुणनामं' नाम । भगवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामसत्तानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं—

“असंखेय्यानि नामानि सगुणेन महेसिनो ।

गुणेन नामं उद्वेय्यं अपि नामसहस्सतो” [ ] ति ॥

यं पन जातस्स कुमारस्स नामगहणदिवसे दक्खिणेय्याने सक्करं कत्वा समीपे ठिता जातका कण्ठित्वा पकण्ठित्वा 'अयं असुको नामा' ति नामं करोन्ति, इदं 'कित्तिमं नाम' नाम । या पन पुरिमपञ्जत्ति अपरपञ्जत्तियं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिमवोहारो पतति, सेय्यथीदं— पुरिमकण्ठे पि चन्दो चन्दो येव नामं, एतरहि चन्दो येव । अतीते सुरियो...समुद्धो...पठवी...पव्वतो पव्वतो येव, एतरहि पव्वतो येवा ति इदं 'ओपपातिकनामं' । इदं चतुर्विधं पि नामं एत्थं नाममेव होति ।

(११४) नामकम्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामटपनं । निरुत्ती ति नामनिरुत्ति । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जनं । यस्मा पनेतं अत्थं व्यञ्जयति तस्मा एवं वुत्तं । अभिलापो इति नामामिलापो व । सच्च व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सच्चधम्मेषु निपतति, सच्चधम्मा एकधम्मस्मि निपतन्ति । कथं ? अयं हि नामपञ्जात्ति एकधम्मो, सो सच्चेषु चतुभूमिकधम्मेषु निपतति । सत्तो पि संखारो पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अटवीपव्वतादीसु रुक्खो पि जानपदानं भारो । ते हि 'अयं रुक्खो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदिरो' 'पलासो' ति अत्तना जाननकनामं कथेन्ति । यस्स नामं न जानन्ति तं पि 'अनामको' नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसु पि एसेव नयो । इतरे द्वे [§§१३०७-०८] दुका इमिना समानर्थो एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§१३०९-१०] नामकरणट्ठेन च नमनट्ठेन च नामनट्ठेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव खन्धा नामकरणट्ठेन 'नामं' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो. २ सि०- उपादाय निब्वत्तं.

३ M.- सट्ठो, PTS- सट्ठो. ४-४ म०, नि० नाममुद्वेय्य. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS- एक०; M.- पक्कता नाममेव... ७ सी०- पठवी०.

८ सी०, सी०, म०- किं रुक्खो. ९ सि०- पनसो. १० See २.३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मत्तत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतो ति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो 'अयं तिस्सो नाम होतु, पुस्सो नाम होतु' ति एवं पुत्तस्स कित्तिमनामं करोन्ति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विंशत्तनो नामं करोन्ता व उप्पज्जन्ति । तेषु उप्पन्नेसु तेषं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदने उप्पन्नं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कौचि मणति । न च तस्सा नामगहणकिच्चं नत्थि । यथा पठविया उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, चक्कवाळे सिनेरुम्हि चन्दिमसुरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, नामं उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपञ्जत्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि । ताव उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव होति । सञ्जादीसु एसेव नयो । अतीते पि हि वेदना वेदना येव, सञ्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पन्ने पि । निब्बानं पन सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरणट्ठेन' नामं । 'नमनट्ठेना' पि चत्थ चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्मणाभिमुखा नमन्ति । 'नामनट्ठेन' सच्चं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्मणे अञ्जमञ्जं नामेन्ति । निब्बाणं आरम्मणाधिपतिपच्चयताय अत्तिन अनवज्जधम्मे नामेति ।

(११६) अविज्जा-भवत्तण्डा [§§१३११-१२] वट्ठमूलसमुदाचारदस्स-नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§१३१३] ति खन्धपञ्चकं अत्ता च लोको चा ति गहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकारेन निविट्ठा सस्सतदिट्ठि [१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकारेन निविट्ठा उच्छेददिट्ठि [१३१६] [393] पुव्वन्तं आरब्भा [§१३१९] ति अतीतकोट्ठासं आरम्भणं करित्वा । इमिना ब्रह्मजाले आगता अट्टारसं-पुव्वन्तानुदिट्ठियो गहिता । अपरन्तं आरब्भा [§१३२०] ति अनागतकोट्ठासं आरम्भणं करित्वा । इमिना तत्थेव आगता चतु-चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो गहिता ।

(११७) दोवचस्सतानिहेसे [§१३२५] सहधम्मिके वुच्चमाने ति सहधम्मिकं नामं यं भगवता पञ्जत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थं दस्सेत्वा आपत्तिं आरोपित्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इधं देसेहि वुट्ठाहि पाटिकरोही' ति वुच्चमाने । दोवचस्सायं ति आदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदक्खिण्णगाहि-ताय वा दुव्वचस्स कम्मं दोवचस्सायं । तदेव दोवचस्सं ति पि वुच्चति । तस्स भावो दोवचस्सियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । विण्णटिकूलगाहिता ति विलोमगाहिता ।

१ See ५.११३-११४ above. २ D. i. first Sutta. ३ D. i. 12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगहणसंस्वातेन विपच्चनीकेन सातं अस्सा ति विपच्चनीकसातो । 'पयाणिके-  
गहणं गहेत्वा एकपदेनेव तं निस्सहमकासि' ति सुखं पटिलमन्तस्सेतं अधिवचनं ।  
तस्स भावो **विपच्चनीकसातता** । ओवादं अनादियनवसेन अनादरस्स भावो  
**अनादरियं** । इतरं तस्सेव वेवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गहवासं  
अवसनवसेन उप्पन्नो अगारवभावो **अगारवता** । स-जेट्ठकवासं अवसनवसेन उप्पन्नो  
अप्पटिस्सवभावो **अप्पटिस्सवता** । अयं **बुच्चती** ति अयं एवरूपा **दोवच-  
रसता** नाम बुच्चति । अत्यतो पनेसा तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, संस्वार-  
कयन्धो येव वा ।

(११८) **पापमित्तादीसु** [§ १३२६] पि एसेव नयो । दोवचरसता  
पापमित्तादयो हि विमुं चेतमिकधम्मा नाम नत्थि । [३७६] नत्थि एतेसं सद्धा  
ति **असद्धा**; युद्धादीनि वत्थूनि न सद्धन्ती ति अत्थो । **दुस्सीला** ति सीलस्स  
दुद्धुं नाम नत्थि, निस्सीला ति अत्थो । **अप्पस्सुता** ति सुतविरहिता । पञ्च मच्छ-  
रियानि एतेसं अत्थी ति **मच्छरिनो** । **दुप्पज्जा** ति निप्पज्जा । सेवनकवसेन  
**सेवना** । बलवसेवना **निसेवना** । सव्वतो-भागेन सेवना **संसेवना** । उपसग्ग-  
वसेन वा पदं वड्डितं । तीहि पि सेवना व कथिता । **भजना** ति उपसंक्रमना ।  
**संभजना** ति सव्वतो-भागेन भजना । उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं । **भत्ती** ति  
दब्धमत्ति । **संभत्ती** ति सव्वतो-भागेन भत्ति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं ।  
द्वीहि पि दब्धमत्ति एव कथिता । **तंसंपवंकता** ति तेसु पुग्गलेसु कायेन चैव  
चित्तेन च संपवंकभावो; तन्निस्सता तप्पोणता तप्पम्मारता ति अत्थो । सोवचरसता-  
दुकनिद्देसो [§ १३२७-२८] पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्वो ।

(११९) **पञ्च पि आपत्तिकखन्धा** [§ १३२९] ति मात्तिकानिद्देसेन  
'पाराजिकं संघादिसंघं पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।  
**सत्त पि आपत्तिकखन्धा** ति विनयनिद्देसेन 'पाराजिकं संघादिसंघं थुल्लच्चयं पाचि-  
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुब्भासितं' ति इमा सत्त आपत्तियो । तत्थ सह कथुना  
तासं आपत्तीनं परिच्छेदजाननकपञ्चा **आपत्तिकुसलता** नाम । सह कम्मवाचाय  
आपत्तिबुद्धानपरिच्छेदजाननकपञ्चा पन **आपत्तिबुद्धानकुसलता** [§ १३३०]  
नाम । समापज्जितव्वतो **समापत्ति** [§ १३३१] । सह परिकम्मेन अप्पना-  
परिच्छेदजाननकपञ्चा पन **समापत्तिकुसलता** नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा  
नस्सत्ते वा एत्तकं टानं गते बुद्धिस्सामी' ति अविरज्झित्वा तस्मिं येव समये  
बुद्धानकपञ्चाय अस्थिताय **समापत्तिबुद्धानकुसलता** नाम । [३७५] अट्टा-  
रसन्नं धातुन उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्चा **धातुकुसलता**

१ सि०-पधानिक, ° M.-पठति (? नि)°, PTS-पठति°. Cf. DCm. i. 77.  
२ M., म०- अपत्तिस्स°. ३ M., PTS- दुज्जमं, ४ ५.६८-७२ (§ 1122).

[§ १३३३] नाम । तासं येव उग्गह-मनसिकारजाननकपञ्चा **मनसिकारकुस-  
लता** [§ १३३४] नाम । द्वादसन्नं आयतनानं उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परि-  
च्छेदजाननकपञ्चा **आयतनकुसलता** [§ १३३५] नाम । तीसु पि वा एतासु  
कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवणं संमसनं पटिवेधो पच्चवेक्खणा ति सव्वं वड्डति ।  
तत्थ सवण-उग्गह-पच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसि-  
कारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविजापच्चया संस्वारा' ति आदीनि पटिच्च-  
समुप्पादविमग्गे आविभविस्सन्ति । 'इमिना पच्चयेन इदं होती' ति जाननकपञ्चा  
**पटिच्चसमुप्पादकुसलता** [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाटानकुसलतादुकनिद्देसो [१३३७-३८] हेतु पच्चया ति  
उभयं पेतं अज्जमज्जवेवचनं । चक्खुप्पसादो हि रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जन-  
कस्स चक्खुविज्जाणस्स हेतु चैव पच्चयो च । तथा च सोतप्पसादादयो सोत-  
विज्जाणादीनं, अम्बवीजादीनि अम्बफलादीनं । दुतियनये [§ १३३८] ये धम्मा  
ति विसभागपच्चयधम्मानं निदस्सन् । येसं येसं ति विसभागपच्चयसमुप्पन्नधम्म-  
निदस्सन् । **न-हेतु न-पच्चया** ति चक्खुप्पसादो सह आरम्भणं कत्वा उप्पज्जन-  
कस्स सोतविज्जाणस्स न-हेतु न-पच्चयो । तथा सोतप्पसादादयो अवसेसविज्जाणानं ।  
अम्बादयो च तालादीनं उप्पत्तिया ति एवमत्थो वेदितव्वो ।

(१२१) अज्जमद्वानिद्देसो [§ १३३९-४०] नीचचित्तता ति पदमत्त-  
मेव विधेसो । तस्सत्थो— मानाभावेन नीचं चित्तं अस्सा ति नीचचित्तो । नीच-  
चित्तस्स भावो नीचचित्तता । सेसं चित्तजुक्ता-चित्तमुदुत्तानं [§ ५१, ४५] पद-  
भाजनीये आगतमेव । खन्तिनिद्देसो [§ १३४१] खमनकवसेन खन्ति । खमना-  
कारो **खमनता** । अधिवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपित्वा वासेन्ति, न पटि-  
ब्राह्मन्ति, न पच्चनीकताय तिद्वन्ती ति [३७६] अधिवात्सनता । अचण्डभावो  
**अचण्डिक्कं** । **अनसुरोपो** ति अ-सुरोपो वुच्चति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं ।  
तप्पटिपक्खतो अनसुरोपो सुवत्तवाचा ति अत्थो । एवमेत्थ फलपचारेन कारणं  
निहिट्टं । **अत्तमनता चित्तस्सा** ति सोमनस्सवसेन चित्तस्स सक-मनता, अत्तनो  
चित्तस्स भावो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अत्थो ।

(१२२) सोरचनिद्देसो [§ १३४२] कायिको अवीतिकमो ति तिविधं  
काय-सुचरितं । **वाचसिको अवीतिकमो** ति चतुर्विधं वचीसुचरितं ।  
**कायिकवाचसिको** ति इमिना कायवचीद्वारसमुद्दिष्टं आजीवैद्वमकं सीलं परिया-  
दियति । **इदं वुच्चति सोरचं** ति इदं पापतो सुदु ओरतत्ता सोरचं नाम वुच्चति ।  
**सव्वो पि सीलसंवरो** ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचाहेव अनाचारं आच-  
रति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परियादाय दस्सेतुं वुत्तं ।

१ वि० १३५. २ See ३.५६४. ३ See विसु० १.२७ and Cm. on it.

(१२३) साख्यनिर्देशे [§ १३४३] अण्डका ति यथा सदोसे रक्खे अण्डकानि उट्ठहन्ति, एवं सदोसताय खुसनवंमनादिबचनेहि अण्डका जाता । कक्कसा ति पूतिकक्कसा । यथा नाम पूतिरुक्खो कक्कसो होति पप्रसितचुण्णो एवं कक्कसा होति । सोतं धंसमाना विय पविसति । तेन वुत्तं 'कक्कसा' ति । परकटुका ति परेसं कटुका अमनापा दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विच्छिन्ना परेसं अभिसज्जनी, गन्तुकामानं पि गन्तुं अदत्वा लग्न-कारी । कोधसामन्ता ति कोधस्स आसन्ना । असमाधिसंवत्तनिका ति अप्पना-समाधिरस्स वा उपचारसमाधिरस्स वा असंवत्तनिका । इति सन्धानेवेतानि सदोस-वाचाय वेवचनानि । तथारूपिं वाचं पहाया ति इदं फरुसवाचं [397] अप्प-जहत्वा ठितस्स अन्तरन्तरे पवत्ता पि सण्हवाचा असण्हवाचा एव नामा ति दीपनत्थं वुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळा वुत्तति दोसो । नास्सा एळा ति नेळा; निदोसा ति अत्थो । "नेळंगो सेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ वुत्तसीलं विय । कण्ण-सुखा ति व्यञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूचिविञ्जनं विय कण्णसूलं न जनेति । अत्थमधुरताय सरीरे कोपं अजनेत्वा पेमं जनेती ति पेमनिया । हृदयं गच्छति, अप्पटिहञ्जमाना सुखेन चित्तं पविसती ति हृदयंगमा । गुणपरिपुण्णताय पुरे मवा ति पोरी । पुरे संवड्ढनारी विय सुकुमारो ति पि पोरी । पुरस्स एसा ति पि पोरी; नगरवासिनं कथा ति अत्थो । नगरवासिनो हि युत्तकथा होन्ति । पितुमत्तं पिता ति मातुमत्तं भाता ति वदन्ति । एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता । कन्तमाधेनेव बहुनो जनस्स मनाया चित्तवुट्ठिकरा ति बहु-जनमनापा । या तत्था ति या तस्मिं पुगले । सण्हवाचता ति मट्ठवाचता । सखिलवाचता ति मुट्ठवाचता । अफरुसवाचता ति अकक्खलवाचता ।

(१२५) पटिसन्धारनिर्देशे [§ १३४४] आमिसपटिसन्धारो ति आमिस-अलाभेन अत्तना सह परेसं छिदं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्धारणं । धम्मपटिसन्धारो ति धम्मस्स अप्पटिलाभेन अत्तना सह परेसं छिदं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्धारणं । पटिसन्धा-रको होती ति द्वे येव हि लोकसंनिवासस्स छिद्धानि, तेसं पटिसन्धारको होति । आमिसपटिसन्धारेन वा धम्मपटिसन्धारेन वा ति हांमना दुविधेन पटि-सन्धारेन पटिसन्धारको होति, पटिसन्धारति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तत्रायं आदितो पट्टाय कथा—पटिसन्धारकेन हि भिक्खुना आग-न्तुकं आगच्छन्तं दिस्वा व पच्चुगन्त्वा [398] पत्तर्चावरं गहेतव्वं, आसनं दातव्वं,

१-१ M., PTS-पूर्विका । सा. २ M., PTS-अन्तरे. ३ सि०, म०-पठं-  
४ सि०-सुकुमारी. ५-५ सी०, म०- पितिमत्तं.....भातिमत्तं.

तालवण्टेन वीजितव्वं, पादा धोवित्वा तेलेन मक्खेतव्व्या, सप्पिक्काणिते सति भेसज्जं दातव्वं, पानीयेन पुच्छितव्वो, आवासो पटिजगितव्वो । एवं एकदेसेन आमिस-पटिसन्धारो कतो नाम होति । सायं पन नवकत्तेरे पि अत्तनो उपट्ठानं अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्त्वा निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विमये पट्ठो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्झाया कतरं गन्थं वल्लेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पट्ठो पुच्छितव्वो । सचे कथेतुं सक्कोति इचेतं कुसलं । नो चे सक्कोति सयं कथेत्वा दातव्वं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्धारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निव्वडं पिण्डाय चरितव्वं । सचे गन्तुकामो होति पुनरिदमे गमनसमागेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उय्योजेतव्वो । सचे अज्झस्मिं दिसाभागे भिक्खू निमन्तिता होन्ति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तव्वं । 'न मय्हं एसा दिसा समागा' ति गन्तुं अनि-च्छन्ते सेसभिक्खू पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितव्वं । अत्तना लद्धामिसं तस्स दातव्वं । एवं 'आमिसपटिसन्धारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्धारकेन पन अत्तना लद्धं कस्स दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्वं । सचे गिलानो वा अवस्सिको वा अत्थि, तेसं पि दातव्वं । आचरियुपज्झायानं दातव्वं । मण्डगाहकस्स दातव्वं । साराणीयधम्म-पूरकेन पन सतवारं पि सहस्सवारं पि आगतगतानं थेरासनतो पट्टाय दातव्वं । पटिसन्धारकेन पन येन येन नै लद्धं, तस्स तस्स दातव्वं । बहिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनाथं वा भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दिस्वा तेसं पि दातव्वं ।

(१२८) तत्रिदं कथु—चेरेहि किर गुत्तसालगामे पट्ठे तं-खणं येव एका निरोधतो वुट्ठिता स्त्रीणासक्थेरी दहरभिक्खुनिया मण्डकं गाहपेत्वा महाजनेन सद्धिं मगं पटिपज्जित्वा ठितमज्झान्तिके नकुलन-[399]-गरगामद्वारं पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवल्लिमण्डपवासी महानागत्येरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दिस्वा भत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नत्थी' ति आह । थेरो 'इमिना व मुज्झथा' ति सह पत्तेन अदासि । थेरी भत्तकिच्चं कत्वा पत्तं धोवित्वा थेरस्स दत्त्वा आह—'अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलमिस्सथ, इतो पट्टाय पन वो भिक्खाचारपरिचासो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्टाय थेरस्स ऊन-कहापण्णनको पिण्डपातो नाम न उप्पन्नपुव्वो । अयं 'आमिसपटिसन्धारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्धारं कत्वा भिक्खुना संग्रहपक्खे ठत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतव्वं, धम्मो वाचेतव्वो, कुक्कुच्चं विनोदेतव्वं, उप्पन्नकिच्चं करणीयं कातव्वं, अम्भान-वुट्ठान-मानत्त-परिवासा दातव्व्या । पम्बज्जारहो पम्बाजितव्वो

१ M., PTS-हि. २ M.- निवडं. ३ M., PTS- आभत भतेन.  
४ M., PTS, सी०- omit.



उपसंपदाहो उपसंपादेतव्यो १ भिक्षुनियं पित्तं अत्तनो सत्तिके उपसंपदं आकंख-  
मानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्धारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्धारोहि पटिसन्धारको भिक्षु अनुपपन्नं  
लामं उपपादितं, उपपन्नं थावरं करोति, समर्थद्वारेण अत्तनो जीवितं रक्खति  
चोरनागरञ्चो पत्तगणहत्थेनेव अगं गहेत्वा पत्तेनेव भत्तं आकिरन्तो थेरो विय ।  
अल्लदलामुपादने पन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरञ्चा एकस्स थेरस्स  
सत्तिके संगहं लभित्वा पुन आगन्त्वा रज्जे पतिट्ठितेन सेतम्भज्जणे<sup>१</sup> यावजीवं पव-  
त्तितं महाभैसज्जदानवत्थु कथेतव्यं । उपपन्नलामथावरकरणे दीपमाणक-अमर्य-  
थेरस्स हत्थतो पटिसन्धारं लभित्वा चेतिथपव्वते चोरहि भण्डकस्स अविलुत्तमावे  
वत्थु कथेतव्यं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता-निर्देशे [§ १३४५] चक्षुषुना रूपं दिस्वा  
ति कारणवसेन चक्षुषु ति लद्वोहारं रूपदस्स-<sup>[400]</sup> न समत्थेन चक्षुषुविज्ञाणेन  
रूपं दिस्वा । पोराणा पनाहु- -- "चक्षुषु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति,  
अचक्षुकता; द्वारारम्मणसंघट्टेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा  
'धनुना विज्झती' ति आदीमु विय ससंमारकथा नाम होति । तस्मा चक्षुषुविज्ञाणेन  
रूपं दिस्वा" [ ] ति अयमेवेत्येव अत्थो । निमित्तगगाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा  
सुमनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं छन्दरागवयेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते येव  
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनगगाही ति किलेसानं अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो  
अनुव्यञ्जनं ति लद्वोहारं हत्थपाद-सित-हसित-कथित-आलोकित-विलोकितदिभेदं  
आकारं गण्हाति । यत्वाधिकरणमेनं ति आदिभिह ये-कारणा वस्स चक्षुषुन्द्रियं  
असंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सत्तिकवाटेन चक्षुषुन्द्रियं असंभुतं अपिहित-  
चक्षुषुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्यं अनुप-  
पन्नवेय्यं अज्झोत्थरेय्यं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्षु-  
न्द्रियस्स सत्तिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एव च न रक्खति  
चक्षुषुन्द्रियं, चक्षुषुन्द्रिये न संवरं आपज्जता ति बुच्चति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्षुषुन्द्रिये संवरो वा असंवरो वा नत्थि, न हि  
चक्षुषुप्पसादं निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उपपज्जति । अपि च यदा रूपारम्मणं  
चक्षुषुस्स आपाथं आगच्छति तदा भवंगे द्विक्खलुं उपपज्जित्वा निरुद्धे किरिया-  
मनोधातु आवज्जनाकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्षुषुविज्ञाणं

१ म०-नामकं-सि० साहितिकं. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४१.

४ सी०, PTS- पेनम्भज्जे. ५ See DCm. ii-530; for this story, see  
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ of. वि० १.५३-५४, ५६-५९.

७ M., PTS, म०- omit. ८ M., PTS- पिहितं. ९ वि० १.५७-५८.

दस्सनकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनो-  
विज्ञाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो [401] किरियाहेतुकमनोविज्ञाणधातु वोट्ट-  
पनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्जति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रा पि  
नेव भवंगसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि ।  
जवनक्खणे पन दुस्सील्यं वा मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा  
उपपज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो 'चक्षुषुन्द्रिये असंवरो' ति बुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,  
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूसु द्वारिषु असंभुतेषु  
किञ्चा पि अन्तो घरद्वार-कोट्टक-गम्भादयो सुसंभुता, तथा पि अन्तो नगरे सव्वं मण्डं  
अरक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविस्सित्वा चोरा यदिच्छन्ति<sup>१</sup> तं  
करेय्युं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीसु उपपन्नेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्तं  
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी ति । सोतेन सहं सुत्वा ति  
आदीसु पि एसेव नथो । या इमेसं ति एतं सवरं अनापज्जन्तस्स इमेसं छन्नं  
इन्द्रियानं वा अगुत्ति वा अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-थकनं,  
अ-पिदहनं ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिर्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं  
सत्तलोके एकच्चो । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपज्जाय अजानित्वा अनुपभा-  
रेत्वा । अयंतिस्सो ति अनुपायेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्झोहरणीयं ।  
आहारेतो ति परिमुज्जति अज्झोहरति । दवाया ति आदि अनुपायदस्सनत्थं  
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेतो दक्खाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विभूसनत्थाय च  
आहारेति, नो इदमस्थितं पटिच्च । या तत्थ असन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिभो  
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिभावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्तञ्जु-  
भावो, पमाणसंखाताय मत्ताय अजाननं । अयं बुच्चती ति अयं अपचचवेक्खित-  
परिभोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम बुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुत्तद्वारता-निर्देशे [§ १३४७] चक्षुषुना ति आदि  
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । न निमित्तगगाही होती ति छन्दरागवसेन वुत्तपकारं  
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानि पि वुत्तपटिक्खनयेन वेदितव्यानि । यथा च  
हेट्ठो 'जवने दुस्सील्यादीसु उपपन्नेसु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,  
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी' ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीसु  
उपपन्नेसु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी ।

१ म०- यदिच्छके. २ Here ends the corresponding passage  
in वि० १.५७-५८. ३ सी०, सि०, म०- वा. ४ See ५.१३१.

५ See ५.१३३. ६ M., PTS insert hereafter pi.

यथा किं? यथा नगरद्वारेषु संवृतेषु, किञ्चापि अन्तो घरादयो असंवृतौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सर्व्व भण्डं सुरक्षितं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेशो नास्ति—एवमेव ज्वने सीलादीषु उपपन्नेषु द्वारं पि गुप्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि। तस्मा ज्वनकखणे उपपज्जमानो पि 'चक्खु-न्द्रिये संवरो' ति वुत्तो। **सोतेन सह सुत्वा** ति आदीषु पि एसेव नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिदेसे [§ १३४८] **पटिसंखा योनिसेो आहारं आहारेती** ति पटिसंखानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्जति। इदानीं उपायं दस्सेतुं **नेव दवाया** ति आदि वुत्तं। तत्थ 'नेव दवाया' ति दव-त्थाय न आहारेति। तत्थ नट-लंघकादयो दवत्थाय आहारेन्ति नाम। यं हि भोजनं मुत्तस्स नच्चगीतकव्वसिलोकसंखातो दवो अतिरेकतरेन पटिभाति, तं भोजनं अधम्ममेन विसमेन परियेसित्वा ते आहारेन्ति। अयं पन भिक्षु न एवं आहारेति। [403] **न मदाया** ति मानमदपुरिसमदानं वडून्तथाय न आहारेति। तत्थ राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहारेन्ति नाम। तेहि अत्तनो मानमदपुरिसमदानं वडून्तथाय पिण्डरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि मुञ्जन्ति। अयं पन भिक्षु न एवं आहारेति। **न मण्डनाया** ति सरीरमण्डनत्थाय न आहारेति। तत्थ रूपपजीविनियो मातुगामा अन्तेपुरिकादयो च सण्णिकाणितं नाम पिबन्ति, सिनिद्धं मुदुमन्दं भोजनं आहारेन्ति 'एवं नो अंगुलट्टिं सुसण्ठिता भविस्सति, सरीरे छविवण्णो पसन्नो भविस्सती' ति। अयं पन भिक्षु एवं न आहारेति। **न विभूसनाया** ति मंसविभूसनत्थाय न आहारेति। तत्थ निब्बुद्धमल्ल-मुट्ठिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमंसादीहि सरीरं पीणेन्ति 'एवं नो मंस उस्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया' ति। अयं पन भिक्षु एवं सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहारेति।

(१३७) **यावदेवा** ति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सनं। **इमस्स कायस्स ठितिया** ति इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स ठपनत्थाय आहारेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अत्थो। **यापनाया** ति जीविति-न्द्रिययापनत्थाय आहारेति। **विहिंसूपरतिया** ति विहिंसा नाम अमुत्तपच्चया उपपज्जनकखुदा। तस्सा उपरतिया वूपसमत्थाय आहारेति। **ब्रह्मचरियानु-ग्गहाया** ति ब्रह्मचरियं नाम तिरसो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्स अनुगण्हनत्थाय आहारेति। **इती** ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अत्थो। **पुराणं च**

१ See विमु० १.५८. २ M., PTS-सुसंवा. ३ With ५.१३६-१३९ compare विमु० १.८९-९४ and note the difference. ४ M.—पिपत्ति. ५ M., PTS—मुदुमद्वं. ६ सि०—अंगसन्धि. ७ M., सी०—वेटकादयो. ८, PTS—पीनेन्ति.

**वेदनं पटिहंखामी** ति पुराणवेदना नाम अमुत्तपच्चया उपपज्जनकवेदना। तं पटिहनिस्सामी ति आहारेति। **नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी** ति नववेदना नाम अतिमुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना। तं न उप्पादेस्सामी ति आहारेति। अथ-चा, 'नववेदना' नाम [404] मुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना। तस्सा अनुपपन्नाय अनुपपज्जनकमेव आहारेति। **यात्रा च मे भविस्सती** ति यापना च मे भवि-स्सति। **अनवज्जता चा** ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्ममेन परिभोगो ति इदं 'सावज्जं' नाम। धम्ममेन परियेसित्वा धम्ममेन पटिग्गहेत्वा पच्चवेक्खित्वा परिमुञ्जन् 'अनवज्जं' नाम। एकच्चो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति क्त्वा पमाणातिक्रन्तं मुञ्जति। तं पि जिरोपेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचन-अधोविरे-चनादीहि किलमति। सकलविहारे भिक्षू तस्स सरीरपटिजगन-भेसज्जपरियेसना-दीषु उस्सुकं आपज्जन्ति। 'किं इदं' ति वुत्ते 'अमुकस्स नाम उदरं उद्धुमात्' ति आदीनि वदन्ति। 'एस निच्चकालं पि एवं-पकतिको येव, अत्तनो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती' ति निन्दन्ति गरहन्ति। अयं अनवज्जे येव सावज्जं करोति नाम। एवं अक्त्वा 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहारेति।

(१३९) **फासुविहारो चा** ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो। तत्थ 'आहर-हत्थको अलं-साटको तत्थ-वट्टको काकमासको मुत्त-वर्मितको' ति इमेसं पञ्चन्नं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम। एतेषु हि 'आहरहत्थको' नाम बहु भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो 'आहर-हत्थ' ति वदति। 'अलं-साटको' नाम अच्चुद्धुमात्कुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं निवासेतुं न सक्कोति। 'तत्थ-वट्टको' नाम उट्ठातुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्टति। 'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमसितुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहारेति। 'मुत्तवर्मितको' नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति। एवं अक्त्वा 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहारेति। फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि जूनुदरता। एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिबतो<sup>१</sup> चत्तारो हरिया-पथा सुखेन पवत्तन्ति। तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[405] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्वा उदकं पिबे।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्षुनो<sup>२</sup> [थेर० ९८३] ति॥

(१४०) इमस्मिं पन ठाने अंगानि समोधानेतव्वानि। 'नेव दवाया' ति एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मण्डनाया' ति एकं, 'न विभूसनाया' ति एकं, 'यावदेव इमस्स कायस्स ठितिया यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया ब्रह्म-

१ See विमु० १.९३. २ सि०—अब्भुद्धमात्<sup>३</sup>. ३ M., PTS—पिक्त्वा.

४ See also विमु० १.९४.

चरियानुगाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं। अनवज्जता च फासु-विहारो चा ति अयमेत्थ भोजनानिस्सो। महासीवत्थेरो' पनाह— हेट्ठा चत्तारि अंगानि पटिपक्खो नाम। उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतब्धानि— तत्थ 'याव-देव इमस्स कायस्स ठितिया' ति एकं अंगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंसुपरितिया' ति एकं, 'ब्रह्मचरियानुगाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि' ति एकं, 'नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं, 'अनवज्जता' चा ति एकं। फासुविहारो पन भोजनानिस्सो ति। एवं अट्ठंगैस्समन्ना-गतं आहारं आहरेन्तो भोजने मत्तञ्जु नाम होति। अयं शुच्चती ति अयं परि-येसन-पटिगृहण-परिभोगेण युत्तप्पमाणजाननयसेन पयत्तो पच्चवेक्खितपरिभोगो भोजने मत्तञ्जुता नाम।

(१४१) मुट्ठसच्चनिहेसे [§ १३४९] असत्ती ति सतिविरहिता चत्तारो खन्धा। अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसंगवसेन पदं वड्ढितं। असरणता ति असरणाकारो। आधारणता ति धारेतुं असमत्थता। ताव हि समन्नागतो पुग्गलो आधारणपत्तो<sup>१</sup> निधानक्खमो न होति। उदके अलानुकटाहं विय आर-म्भणे पिलवती ति पिलापनता। सम्मुस्सनतो<sup>२</sup> ति नट्टमुट्ठस्सतिता। ताव हि समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमत्तो विय च सिगालो<sup>३</sup> होति। भावनावलनिहेसे [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खिय-धम्मानं। आसेवना ति आदिमेवना। भावना ति वड्डना। बहुलीकम्मं ति पुन-प्पुनं करणं।

(१४२) सीलविपत्तिनिहेसो [§ १३६१] सीलसम्पर्दा-निहेस-[§ १३६३]-पटिपक्खतो वेदितव्यो। दिट्ठिविपत्तिनिहेसो [§ १३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो [§ १३६४]। दिट्ठिसंपदानिहेसो दिट्ठपादाननिहेस-[§ १२१५]-पटिपक्खतो। सीलविसुद्धिनिहेसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिहेसेन [§ १३६३] समानो, तत्थ पन विसुद्धिसंपादकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिपत्तं सीलं। सति च सम्पजञ्जं च, पटिसंखानव्रलं च भावनाव्रलं च, समथो च विपस्सना च, समथ-निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविकल्पो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा चा ति इमेहि पन छहिं दुक्केहि<sup>४</sup> चतुम्मिका पि लोक्कियलोकुत्तरधम्मा व कथिता।

१ See ३.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf.

विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण<sup>०</sup>; सी०, म०-

आधान<sup>०</sup>; सि०- आधार<sup>०</sup>. ४ सी०, म०, सि०- पमुस्सनतया; M.- पमुस्सनता.

५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरह<sup>०</sup>.

७-७ § १३५१-६४.

(१४३) दिट्ठिविसुद्धिनिहेसे [§ १३६६] कम्मस्सकतं आणं ति 'इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं' ति जाननपञ्चा। तत्थ अत्तना वा कतं होतुं परेन वा सत्वं पि अकुसलकम्मं नो सकं। कस्मा? अत्थमज्जनतो अनत्थजननतो च। कुसलकम्मं पन अनत्थमज्जनतो अत्थजननतो च 'सकं' नाम। तत्थ यथा नाम सधनो सभोगो पुरिसो अद्धानमग्गं पटिपजित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते संपुट्टे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निस्साय नक्खत्तं कील्लय्यं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-रेन नक्खत्तं कील्लन्तो सुखेन कन्तारं अतिककमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ठत्वा इमे सत्ता बहु वट्ठगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता। [407] सच्चानुलोमिकजाणं [§ १३६६] ति चतुस्रं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं। मग्गसमङ्गिस्स आणं फलसमङ्गिस्स आणं ति मग्गजाण-फलजाणानि देव।

(१४४) 'दिट्ठिविसुद्धि खो पना' ति पदस्स निहेसे या पञ्जा पजानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां वुत्तानि कम्मस्सकतजाणादीनेव चत्तारि जाणानि विभ-त्तानि। 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निहेसे यो चेतसिको धिरियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं धिरियं पञ्चागतिकमेव; पञ्चाय लोक्किय-द्वाने लोक्कियं लोकुत्तरद्वाने लोकुत्तरं ति वेदितव्यं।

(१४५) संवेगदुकानिहेसे [§ १३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्वा टितजाणं। जराभयादीसु पि एसेव नयो। अनुप्पन्नानं पापकानं ति अदीहि जातिआदीने भयतो दिस्वा जातिजराभ्याधिमरणेहि मुञ्जितुकायस्य उपायपधानं कथितं। पदमाज्जनियस्स पन अत्थो विभग्गदुक्कंथायं आविमविस्यति।

(१४६) 'असन्तुट्ठिता च कुल्लेषु धम्मेसु' [§ १३६७] ति पदनिहेसे भिच्छो-कम्पता विसेसकामता। इधेक्खो आदितो व पक्खियमत्तं वा सत्ताकमत्तं वा उपोसाधिकं वा पाटिपदिकं वा देति, सो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन भुरम्मं संधमत्तं वस्सावासिकं देति, आवासं करोति, चत्तारो पि पच्चये देति। तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पच्च सीलानि समादियति। तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा पच्चजति। पच्चजित्वा एकं निकायं द्वे निकाये ति तेपिटकं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ समापत्तियो भावेति, विपस्सनं वड्डत्वा अरहत्तं गण्हाति। अरहत्तपत्तितो पट्ठाय महासन्तुट्ठो नाम होति। एवं याव अरहत्ता विसेसकामता 'भिच्छो-कम्पता' नाम।

(१४७) 'अप्पटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिहेसे यस्मा पन्तसेनासनेसु अधिकुसलानं धम्मानं भावनाय उक्कण्ठमानो पधानं पटि-

१ M., सी०- कम्मस्सकता. २ See ३.२८७ (Cm. on § 16). ३ सी०, म०, सि० insert नरण after जरा. ४ See VbhCm. p. 502. ५ सि०- धुव<sup>०</sup>.

वपेति' [408] नाम, अनुक्कण्ठमानो पटिवापेति' नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मानं ति आदि वुत्तं । तत्थ सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सततमेव करणं । अट्टितकिरियता ति खण्डं अक्त्वा अट्टपेत्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजीविता, अलीन-पवत्तिता वा । अनिक्खितच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खपनं । अनि-क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-जाणं विज्जा' [§१३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यखन्धा च खन्धपटिवद्दं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । ताय सम्पवुत्तं जाणं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं । तयिदं पुब्बे-निवृत्त्यखन्धपटिच्छादकं तमं विज्जती ति विज्जा । तं तमं विज्जित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । चतुप्पाते जाणं ति चतुर्थं च उपपाते च जाणं । इदं पि सत्तानं चुत्तिपटिसन्धिच्छादकं तमं विज्जती ति पि विज्जा । तं तमं विज्जित्वा सत्तानं चुत्तिपटिसन्धियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । आसवानं खये जाणं ति सब्बकिल्लेसानं खयवेयं जाणं । तयिदं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्जती ति पि विज्जा । तं तमं विज्जित्वा चत्तारि सच्चानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निव्वानं चा' [§१३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुत्तनट्ठेन, पच्चनीकधम्महे च सुट्ठु-मुत्तुट्ठेन अट्ठ समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तण्हासंखातं वानं,' 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निव्वानं । तत्थ अट्ठ समापत्तियो सयं विकल्मभित्तकिल्लेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्ती ति वुत्ता, निव्वानं पन सब्बकिल्लेसेहि अच्चन्ताविमुत्तत्ता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स जाणं ति [§१३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स जाणं [§१३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तत्थ पठम-मग्गजाणं पच्च किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उपपज्जती ति खये जाणं नाम जातं । दुतियमग्गजाणं चत्तारो किल्लेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुत्थमग्गजाणं पन अट्ठ किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उपपज्जती ति 'खये जाणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किल्ले-सानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमेन्ते पटिप्पस्सम्भेन्ते अनुप्पादन्ते' अप्पवत्तन्ते' उप्पन्नं

१ M.— पटिवापेति, सी०, म०— पटिवापेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवापेति. ३ सी०— खये; म०, सि०— खयसमये. ४ सी०, M., PTS.— निरोधेन्ते. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS.— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS.— अनुप्पादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS.— उपपज्जता.

ति अनुप्पादे जाणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथां

निखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

## [अट्ठकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं निखेपकण्डानन्तरं ठपितस्स अट्ठकथाकण्डस्स वण्णनाकमो अनुप्पत्तो । कस्मा पनेतं अट्ठकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अर्थ उद्धरित्वा ठपितत्ता । तीसु पि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्ठकथाकण्डे-नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छितं सुविनिच्छितं नाम होति । सकले अभियम्मपिटके नयमगं महापकरणे पञ्चद्वारं गणनवारं असल्लखेन्तेना पि अट्ठकथाकण्डतो येव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-पमवं पनेतं ? सारिपुत्तत्थेरपमवं । सारिपुत्तत्थेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिविहारिकस्स निखेपकण्डे अत्थुद्वारं सल्लखेतुं अन्नको-न्तस्स अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्ठकथाय पटिक्खित्वा इदं वुत्तं— अभियम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस, बुद्धगोचरो । धम्ममेनापति पन सद्धिविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सत्तिकं गत्वा सम्मासम्बुद्धस्य कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स भिक्खुनो अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । कथं ? भगवा हि 'कतमे धम्मा कुसला' [§१३६८] ति पुच्छि । 'कुसला धम्मा नाम कतमे' ति सल्लखेसी ति अत्थो । अथ'स्स तुण्हीभूतस्स 'ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होती [§१] ति आदिना नयेन भूमिभेदतो कुसलं दस्सितं, सब्बं पि तं चतूसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला' [§१३६८] ति इमिना नयेन कण्णिकं कण्णिकं घटं घटं गोच्छकं गोच्छकं कत्वा अत्थुद्वारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदासि । तत्थ चतूसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियापन्नेसु । कुसलं ति कस्सादिभेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सब्बे पि तासु भूमीसु वुत्ता कस्सा-दयो धम्मा कुसला नाम ।

१ PTS inserts hereafter अप्पवत्ते उपपन्नं. २ M. PTS.— परिच्छिड्ज.

(३) अकुसलानं पन मूमिवसेन भेदामावतो द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । तत्थ उप्पज्जती ति उप्पादो । चित्तमेव उप्पादो चित्तुप्पादो । देसनासीममेव चेत्तं । यथा पन 'राजा आगतो' ति वुत्ते अमच्चादीनं पि आगमनं वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि वुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । नन्वत्थं चित्तुप्पादग्रहणेन स-सम्पयुत्तधम्मे चित्तं गहितं ति वेदितव्यं । इतो-परं चतुसु भूमिषु विपाको [§ १३७०] ति आदीनं सब्बेसं पि तिकदुक्क-माज्जनीयपदानं अत्थो, वेदनातिकादीसु च सुखादीनं न-वत्तव्वतां हेत्वा वुत्तयेनेव पालि-[४११]-यत्थं वीमंस्त्वा वेदितव्वा । विसेसमत्तमेव पन वक्खाम ।

(४) तत्थ परित्तरम्मणत्तिके [§ १४०६-८] ताव सव्वो कामावचरस्स विपाको ति एत्थं द्वे पञ्च-विज्जाणानि चक्खुप्पसादादधो निस्साय नियमेनेव इट्ठा-निट्ठदि भेदे रूपसद्गन्धरसकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणानि । कुसला-कुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवत्थुं निस्साय चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणधातु सोमनस्सहगतो पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेना पि निमवतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । उपेक्खासहगतं कुसलकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पटिसन्धि-भवंग-भुत्तिवसेन पि परित्ते कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्भणं करोति, पवत्तियं भवंगवसेन, परियोपाने वुत्तिवसेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्भणं करोती ति परित्तरम्मणं । अट्ट पन सहेतुकविपाकचित्तुप्पादो एत्थं वुत्तयेनेव तदारम्मणवसेन पटिसन्धि-भवंग-भुत्तिवसेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया मनोधातुं [§ १४०६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससहगता अहेतुक-किरिया-मनोविज्जाणधातुं छसु द्वारेसु पच्चुप्पधे मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकार कुरुमाना पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । एवमिमे पञ्चवीसति चित्तुप्पादा एकन्तेनेव परित्तरम्मणा ति वेदितव्वा ।

(५) विज्जाणञ्चायतन-नेवसज्जानासज्जायतन-धम्मा अत्ततो

१ See ३.४३. २-२ See § 1373; also see ५.८. ३ See §§ 431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खायतनादयो. ५ See Chart. § 455-468, 562-63. ६ See §§ 469-483. ७-७ म०, सि० omit. ८ §§ 484-497, 564-65. ९ सि० inserts hereafter कुसल. १० See Chart, § 498. ११ § 566-67. १२ § 568-573. १३ 25 = 2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्ततो हेट्ठिम-समापत्ति आरब्ध प-[412]-वत्तन्तो महग्गतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणत्ता अप्पमाणारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ट ज्ञाणविप्युत्तचित्तुप्पादा सेक्ख-पुथुज्जन-खीणा-सवानं असक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले परित्तरम्मणो । अतिपगुणानं पटमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महग्गतार-म्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्णात्तिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादो पञ्चपण्णासाय कामावचरधम्मानं 'सत्तो सत्तो' ति परामसनअस्सादनाभिनन्दनकाले परित्तरम्मणा । तेनेव आकरेन सत्तवीसति महग्गते धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णात्तिधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले सिया न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिविप्युत्तानं ते येव धम्मे आरब्ध केवलं अस्सादनाभिनन्दनवसेन, पवत्तियं पटिधसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विचिकिच्छाय संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठ-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विकखेपवसेन अप्पसम-वसेन च पवत्तियं परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्मो पि अप्पमाणे आरब्ध पवत्तिनुं न सककोति, तस्मा न अप्पमाणारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ट ज्ञाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुथुज्जनखीणासवानं सककच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणा होति । गोत्रभूकाले पन लोकुत्तरधम्मं पच्चवेक्खणकाले च नेसं अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानं [§ १४०८] तं सब्बत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इदि-विधचतुत्थं दिव्वसोतचतुत्थं चेतोपरियजाणचतुत्थं यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं दिव्व-चक्खुजाणचतुत्थं पुव्वेनिवासजाणचतुत्थं अनागतंसजाणचतुत्थं ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधं होति ।

(७) तत्थ 'सब्बत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्टसु कसिणेषु चतुत्थज्ज्ञानं । तं हि विपस्सनाय पि पादकं होति, अभिज्ज्ञानं पि, निरोधस्सा पि, वट्टस्सा पि पादकं होति येवा ति सब्बत्थ-पादकं ति वुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपस्सनाय पि अभिज्ज्ञानं पि वट्टस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपस्सनाय चैव वट्टस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्ज्ञानं पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ दसविधं पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in § 576. २ M., PTS, ती० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीसतिमहग्गत-धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ अ० यो० (224) i. e. अट्टसु ज्ञाणविप्युत्तचित्तुप्पादादीसु. ५ सी०- मग्गस्सा पि.

ज्ज्ञानं कसिणपण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुत्थं 'सत्' पण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानचतुत्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन न-वत्तव्वारम्मणतो न-वत्तव्वारम्मणं नाम होति । 'इद्धिविधचतुत्थं' परित्त-महग्गतारम्मणं होति । कथं ? तं हि यदा कायं चित्तसन्निहितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्वारम्मणं होती ति कत्वा रूपकायारम्मणतो परित्त्तारम्मणं होति । यदा चित्तं कायसन्निहितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्तं रूपकायं समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्वारम्मणं होती ति कत्वा महग्गतचित्त्तारम्मणतो महग्गतारम्मणं होति ।

(८) 'दिब्बसोतचतुत्थं' सहं आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरित्त्तारम्मणमेव । 'चेतोपरियजाणचतुत्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणं होति । कथं ? [414] तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्त्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्मणं, मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्मणं होति । एत्थ च पुत्थुज्जो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एवं याव अरहत्ता नेतव्वं । अरहं पन सब्बेसं चित्तं जानाति । अज्जो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितव्वो । 'यथाकम्पूगजाणचतुत्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्त्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले महग्गतारम्मणं । 'दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं' रूपारम्मणत्ता एकन्तपरित्त्तारम्मणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाण-न-वत्तव्वारम्मणं होति । कथं ? तं हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्त्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं । अतीते अत्तना वा परेहि वा भावित-मग्गं सच्छिकत्तफले च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावयितुं, फले सच्छाक्रेषु, निब्बानधातुया परिनिव्वारयिस्सु ति छिन्नवृद्धमकानुस्सरण-वसेन मग्गफलनिब्बानपच्चवेक्खणतो पि अप्पमाणारम्मणं । अतीते 'विपस्सी' नाम भगवा [415] अहोसि । तस्स बन्धुमती नाम नगरं अहोसि, बन्धुमा नाम राजा पिता, बन्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तपठवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति । 'अनागतसंज्ञाणचतुत्थे' पि एसेव नयो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले परित्त्तारम्मणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्मणं होति । 'मग्गं भावेस्सति फले सच्छिकत्तिस्सती' ति 'निव्वानधातुया परिनिव्वारयिस्सती' ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । अनागते 'मेत्तेय्यो नाम भगवा उप्पजिस्सति, सुवह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुत्थं पन आसवानं खयचतुत्थं च पालिया आगत-द्वाने येव कथीयति । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता सब्बेसं पि एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोढूपनवसेन पवत्तियं एकन्तपरित्त्तारम्मणा व होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्ज्ञानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्वं धम्मं आरब्ध पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पठवीकसिणादीसु पवत्तन्ति, आकासानञ्चायतनं उग्घाटिमाकासे, आकिञ्चञ्चायतनं विज्जाणापगमे ति ।

(११) मग्गारम्मणत्तिके [§§ १४१५] आदिहि वुत्ता अट्ट जाणसंप-युत्तचित्तुप्पादा सेक्खसिक्खानं अत्तना पटिविद्धमग्गं पच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविद्धमग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपतिनो, अज्जमग्गारम्मणकरणकाले न वत्तव्वं मग्गारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारो अरियमग्गा मग्ग-संखातस्स मग्गसंपयुत्तस्स वा हेतुनो अस्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुका । विरियं पन वीमंसे [416] वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-धिपतिनो, छन्दचित्तानं अज्जतरजेट्ठककाले सिया न वत्तव्वं मग्गाधिपतिनो ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुत्थज्ज्ञाने सब्बत्थे-पादकचतुत्थादीनि नवज्ज्ञानानि नेव मग्गारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरियजाण-पुब्बेनिवासजाण-अनागतसंज्ञाणचतुत्थानि पन अरि-यानं मग्गचित्तजाननकाले मग्गारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्ग-हेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न मग्गं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गतताय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना वुद्धहन्ति, न अज्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि पि अत्तनो महग्गतताय न मग्गं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पि अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मग्गारम्मणा होति, मग्गेन असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, तं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन खुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो अज्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय मग्गं गरं न करोति । जाणविप्युत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतवसं, verse 96. २ सो०, म०-कथेस्सामि. ३ म०-अज्जा०.

४ म०, सो० add v. ५ See ६.६ above.

०. Cf. विन. १३.११०. २ Cf. दी० २.६, ५०-५१.



जाणामावेन चैव लोकियधम्ममारम्भणताय च मग्गारम्भणादिभावं न लभन्ति, न-  
वत्तव्वारम्भणानेव होन्ती ति वेदितव्वानी ति ।

(१३) [417] अतीतारम्भणत्तिके [§ १४१८] विज्झाणच्चायतन-नेव-  
सज्जानासज्जायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्ति आरब्ध पवत्तित्तो एकन्तेन अतीता-  
रम्भणा च । नियोगा अनागतारम्भणा नत्थी ति नियमेन पाटियेकं चित्तं  
अनागतारम्भणं नाम नत्थि । ननु च अनागतसज्जाणं एकन्तेन अनागतारम्भणं,  
चेतोपरियज्जाणं पि अनागतं आरब्ध पवत्तती ति ? नो नप्पवत्तति । पाटियेकं पन  
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रूपावचरचतुर्थज्ज्ञानेन संगहितत्ता अज्जेहि महग्गत-  
चित्तेहि मित्तकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्भणा नत्थी' [§ १४१८]  
ति । हे पञ्चविज्झागानि, तिस्सो च मनोधातुयो पच्चुप्पत्तेसु रूपादीसु  
पवत्तित्तो पच्चुप्पन्नारम्भणा नाम ।

(१४) दस चित्तुप्पादा ति एत्थ अट्ट ताव सहेतुका देवमनुस्सानं  
पटिसन्धिगहणकाले कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्भणा ।  
मयंग-चुत्तिकालसु पि एसेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-  
परं मयंगकाले च पच्चुप्पन्नारम्भणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्भणवसेन पवत्तियं । मनो-  
द्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं जवनानं आरम्भणं गहेत्वा पवत्तित्तो अतीता-  
नागतपच्चुप्पन्नारम्भणा । 'कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगत-मनोविज्झाणधातुयं'  
पि एसेव नयो । केवलं हि सौ मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि  
सन्तीरणवसेना पि पच्चुप्पन्नारम्भणा होती ति अयमेत्थ विसेसो । 'सोमनस्ससहगता'  
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्भणवसेन च पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । मनोद्वारे  
तदारम्भणवसेन सहेतुकविपाका विय अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा ति वेदितव्वी ।

(१५) 'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्झाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-  
सहगताहेतुकाय समानगतिका एव । [418] केवलं हि सा आपाधिकानं पटि-  
सन्धि-मयंग-चुत्तिवसेन पवत्तती ति अयमेत्थ विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्झाण-  
धातु' सोमनस्ससहगता खीणासवानं पञ्चद्वारे पट्टाकारं कुसमाना पच्चुप्पन्नारम्भणा  
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुप्पादवसेन पवत्तियं अतीतानागत-  
पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । कामावचरकुसलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो  
ताव चत्तारो जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा । सेक्खपुयुज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-  
आयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा होन्ति ।  
पण्णत्तिनिब्वानपच्चवेक्खणे न-वत्तव्वारम्भणा । जाणविप्युत्तेसु पि एसेव नयो ।  
केवलं हि तेहि मग्ग-कल-निब्वानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेत्थ विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं

१ सि०-३५. २ Cf. ६.५.

खन्ध-धातु-आयतनानं अस्सादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादिआरम्भणा होन्ति ।  
पण्णत्ति आरब्ध अस्सादिन्तस्स अभिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो' ति परामासित्वा गण्ड-  
न्तस्स न-वत्तव्वारम्भणा होन्ति । दिट्ठिपुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेहि  
परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध  
दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्णत्ति आरब्ध दोमनस्सितानं न-वत्तव्वार-  
रम्भणा । विचिकिच्छा-उद्वच्चसंपयुत्ता तेसु चैव धम्मेसु अ-निट्ठ-गतभावेन चैव  
उद्धतभावेन च पवत्तियं अतीतानागत-पच्चुप्पन्न-न-वत्तव्वारम्भणा ।

(१७) किरियतो अट्ट सहेतुकचित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पाद-गतिका एव ।  
किरियाहेतुकमनोविज्झाणधातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे वोट्टपनवसेन पवत्तियं पच्चु-  
प्पन्नारम्भणा [419] व । मनोद्वारे अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं चैव पण्णत्ति-  
आरम्भणानं च जवनानं पुरेचारिककाले अतीतानागतपच्चुप्पन्न-न-वत्तव्वारम्भणा ।  
ययावुत्तपमेदे रूपावचरज्ज्ञाने सव्वत्थैपादकचतुर्थं आकासकसिणचतुर्थं आलोक-  
कसिणचतुर्थं ब्रह्मविहारचतुर्थं आनापानचतुर्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तव्वारम्भणा-  
नेव । 'इद्विधधसुत्तु' कायवसेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतं पादकज्ज्ञानचित्तं  
आरब्ध पवत्तन्तो अतीतारम्भणं । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय  
अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्भणं होति ।

(१८) महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारस-  
वसाधिकानि देवस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिर्मु, पुष्कानि मा मिलायिंसु, दीपा  
मा निव्वायिंसु ति अधिट्ठहि । सव्वं तथेव अहोसि । अस्समुत्तथेरो वत्तनियंसेनासने  
भिक्षुसंघं सुक्खभत्तं भुज्जमानं दिस्वा 'उदकसोण्ड दिवसे पुरेभत्तं दधिरसं' होत्तुं  
ति अधिट्ठहि । पुरेभत्तं गहितं दधिरसं होति पच्छाभत्ते पाकतिकमेव । कायं पन  
चित्तसन्निसितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्जस्स वा पाटिहारि-  
यस्स करणकाले, कायं आरब्ध पवत्तता पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । दिव्वसीतचतुर्थं  
विज्जमानसदमेव आरब्ध पवत्तित्तो पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । चेतोपरियज्जाणधतुर्थं  
अतीते सत्तदिवसवम्भन्तरे अनागते सत्तदिवसवम्भन्तरे परेसं चित्तं जानन्तस्स अतीता-  
रम्भणं अनागतारम्भणं च होति । सत्तदिवसातिकक्रमे पन तं जानितुं न सक्कोति ।  
अतीतानागतसंज्ञाणानं हि एस विसयो । एतस्स पच्चुप्पन्नजाननकाले पन  
पच्चुप्पन्नारम्भणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See ६.६-१०. ३-३ See Dialogues. ii. 185;  
Mv. 31. 20-21. ४ सि०- नत्थिस्सु. Cf. DCm. ii. 612; Mv. 31. 120.  
५ Miln. 14. ६ सी०- दधिरसा. M., PTS- दधिरसं. ७ M., PTS-  
चित्तसन्तति. ८-८ M., PTS omit.

(१९) [420] पचुप्पन्नं च नामेतं तिविधं<sup>१</sup>—खणपचुप्पन्नं सन्तति-  
पचुप्पन्नं अद्वापचुप्पन्नं च । तत्थ उप्पादट्ठितिमंगप्पत्तं ‘खणपचुप्पन्नं’ । एक-  
द्वि-सन्ततिवारपरियापन्नं ‘सन्ततिपचुप्पन्नं’ । तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोक-  
ट्ठानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे  
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । आलोकट्ठाने चरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सा पि न ताव  
सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-  
तव्वा । दूरे ट्ठत्वा पन रज्जुकानं<sup>२</sup> हत्थविकारं गण्डि-भेरि-आदि-आक्रोटनविकारं च  
दिस्वा पि न ताव सहं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतस्मिं पि अन्तरे एक-द्वि-  
सन्ततिवारा वेदितव्वा । एवं ताव मज्झिमभाणका ।

(२०) संयुत्तभाणका पन ‘रूपसन्तति अरूपसन्तती’ ति द्वे सन्ततियो  
क्त्वा, ‘उदकं अतिककमित्वा गतस्स याव तीरे अककन्तउदकलेखा न विप्पसी-  
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उसुमभावो न वूपसम्मति, आतपा  
आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मट्ठानं  
मनसि-कारित्वा दिवा वातपानं त्रिवरित्वा ओलोकितस्स याव अक्खीनं कन्दनभावो  
न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा’ ति  
क्त्वा ‘तदुभयं पि सन्ततिपचुप्पन्नं नामा’ ति वदन्ति ।

(२१) एकभावपरिच्छिन्नं पन अद्वापचुप्पन्नं नाम । यं सन्धाय भदेकरत्तसुत्ते  
“यो चावुसो मनो ये च धम्मा संपयुत्तो, उभयमेतं पचुप्पन्नं । तस्मिं पचुप्पन्ने  
छन्दरागपटिवद्दं होति विज्जाणं, छन्दरागपटिवद्दत्ता विज्जाणस्स तदभिनन्दति,  
तदभिनन्दन्तो पचुप्पन्नेसु धम्मेसु संहरीती” [म० ३ १९७] ति वुत्तं । [421]  
सन्ततिपचुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्वापचुप्पन्नं सुत्ते ।

(२२) तत्थ केचि ‘खणपचुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियजाणस्स आरम्भणं होती’  
ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एककखणे चित्तं उप-  
जती ति । इदं च नेसं ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुष्फमुट्ठिभि इवस्सं एकं  
पुष्फं एकस्सं वण्टेन वण्टे पटिविज्जति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन  
महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अग्रस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादकखणे वा  
ठितिकखणे वा मंगकखणे वा पटिविज्जती ति । तं पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्सं पि  
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्विजं सहट्ठानाभावतो  
आवजनजवनानं च अनिट्ठे ट्ठाने नानारम्भणमावप्पत्तिदोसतो अयुत्तं ति अट्ट-  
कथासु पटिविज्जत्तं । सन्ततिपचुप्पन्नं पन अद्वापचुप्पन्नं च आरम्भणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विमु० १३.१११-११९, १२१-२२. २ See  
४.४३. ३ सी०, म०—वण्डि०. ४ सी०, म०—चायं आवुसो. ५ M. iii. 197  
omits. ६ सी०—संहरती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्टं पटिविज्जति.

वेदितव्यं । तत्थ यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वि-ति-जवनंवीथि-  
परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सव्वं पि सन्ततिपचुप्पन्नं नाम । अद्वापचुप्पन्नं पन  
जवनवारेन दीपेतव्यं ति यं अट्टकथाय वुत्तं तं सुट्ठु वुत्तं ।

(२३) तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति ।  
आवजनं खणपचुप्पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्जति । ततो चत्तारिपञ्च  
जवनानि येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव  
निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्वापचुप्पन्न-  
वसेन पचुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स  
चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं परस्सति, न  
इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपचुप्पन्नस्स चेव अद्वापचुप्पन्नस्स च वसेन  
पचुप्पन्ना-[422]-रम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपचुप्पन्नं पि अद्वापचुप्पन्ने येव  
पतति, तस्मा अद्वापचुप्पन्नवसेनेतं पचुप्पन्नारम्भणं ति वेदितव्यं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं नामगोत्तानुस्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-  
वेकखणे च न-वत्तञ्चारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं पि  
अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि  
होन्ति, अथ खो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतकखन्धा खन्धपटिवद्दं च किञ्चि  
अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतकखन्ध-खन्धुपनिब्रद्धेसु धम्मेसु सव्वज्जुत-  
जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तादिवसम्भन्तरातीतं चित्तमेव  
आरम्भणं । तं हि अज्जं खन्धं वा खन्धपटिवद्दं वा न जानाति, मग्गसंपयुत्त-  
चित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मग्गारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-  
चेतनामत्तमेव आरम्भणं ति । अयं वित्तो वेदितव्यो । अयमेत्थ अट्टकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-  
निवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसंजाणस्स आरम्भणपच्चयेन  
पचयो” ति पट्ठाने [तिक० १५४] वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-  
कम्मूपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला  
एवो ति । दिव्वचक्खुजाणचतुत्थं विज्जमानवण्णारम्भणत्ता पचुप्पन्नारम्भणमेव । अना-  
गतसंजाणचतुत्थं अनागतारम्भणमेव । तं हि अनागतकखन्ध-खन्धुपनिब्रद्धेसु धम्मेसु

१ विमु० १३.११७ says सयुत्तकथाय. २ Here ends the close  
agreement of the passage in विमु० १३.१११-११९. In the  
following paragraphs there is only a general agreement with  
the subsequent paragraphs of विमु०. ३ सि०, म०—खन्धपटिवद्देसु.  
४ सी०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See विमु० १३.१२१-१२२.  
५ Here ends विमु० १३.१२२.

पुञ्जेनिर्वासजाणं विद्य सव्वञ्जुतजाणसमंगिकं होति । तत्थ किञ्चा पि चेतोपरिय-  
जाणं पि अनागतारम्मणं होति, तं पन सत्तादिवसम्भन्तरे उपपन्नकचित्तमेव [423]  
आरम्भणं करोति । इदं पन अनागते कप्पसतसहस्से उपपन्नकचित्तं पि खन्धे पि  
खन्धपटिवद्धं<sup>१</sup> पि । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि अतीतानागतपच्चुप्पन्नेषु  
एकधम्मं पि आरब्ध अपवत्तितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्मणानेव ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्झत्तत्तिके [§ १४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियवद्धरूपं च  
निव्वानं च बहिद्धा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपुग्गलसन्ताने बहिद्धा ति वुच्चमानं  
पि तस्स अत्तनो सन्तानपरिवापन्नत्ता नियक<sup>२</sup> ज्झत्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-  
वायेन अज्झत्तं होती ति नियक<sup>३</sup> ज्झत्तपरिवायस्स अमायेन बहिद्धा ति वुत्तं, न नियक<sup>४</sup>  
ज्झत्तमत्तस्स असंभवतो । नियक<sup>५</sup> ज्झत्तमत्तस्स पन असंभवमत्तं सन्धाय अज्झत्ता-  
रम्मणत्तिके बहिद्धारम्मणता वुत्ता । अज्झत्तधम्मोपगममत्ततो वे आकिञ्चज्झायतना-  
रम्मणस्स अज्झत्तमावं बहिद्धामावं पि अज्झत्तबहिद्धामावं पि अनुजानित्वा  
आकिञ्चज्झायतनं न वत्तव्वं अज्झत्तारम्मणं ति पी [§ १४२० अ] ति  
आदि वुत्तं । तत्थ न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्मणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-  
चारचित्तानि पि, तस्सारम्मणस्स पच्चवेक्खणचित्तानि पि, तस्सेव अस्सादनादिवसेन  
वत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्मणानेव । तानि पन तस्मिं वुत्ते वुत्ता-  
नेव होन्ती ति विस्सुं न वुत्तानि ।

(२७) कथं वुत्तानेव होन्ती ति ? एतं हि आकिञ्चज्झायतनं, यं च तस्स  
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्मणं भवेय्य । तं सव्वं  
अतीतारम्मणत्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रूपा-  
वचरचतुःथज्झानं' [§ १४१८] ति एवं वुत्तानं एतेसं चित्तुपादानं 'सिया न-  
वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति पी' [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्मण-  
मावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चज्झायतनस्स च 'आकिञ्चज्झायतनं, चत्तारो मग्गा  
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्जकलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति  
पी' [§ १४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्मणत्ववचनतो न-वत्तव्वारम्मणं  
ति वुत्तं । [424] इदानीं तं अज्झत्तारम्मणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि  
वुच्चमानं यस्मा हेट्ठा<sup>१</sup> तेन सह एकारम्मणमावं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनं न-  
वत्तव्वारम्मणता वुत्ता, तस्मा इधा पि तेसं न-वत्तव्वारम्मणमावं दीपेति । को हि  
तेन सह एकारम्मणानं न-वत्तव्वारम्मणमावे अन्तरायो ति ? एवं तस्मिं वुत्ते  
'वुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । सेसमेत्थ अज्झत्तारम्मणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्भणविभागेन विज्जाणञ्चायतनं नेवसज्झानासज्जायतनं

<sup>१</sup> See note ३ on p.331. <sup>२</sup> सी०, म०-च. <sup>३</sup> i. e. in §1418.

४ M., PTS- 'विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेसं<sup>१</sup> ताव कुसल-विपाक-किरियावसेन छन्नं चित्तुपादानं अत्तनो  
सन्तानसम्बद्धं हेट्ठिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्तितो अज्झत्तारम्मणता वेदितव्वा ।  
एत्थ च किरिय-आकासानञ्चायतनं किरियविज्जाणञ्चायतनस्सेव आरम्भणं होति, न  
इतरस्स । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकिरियसमञ्जिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा  
विज्जाणञ्चायतनस्स अमावतो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिण्णं पि  
आरम्भणं होति । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकुसलं निव्वत्तेत्वा ठितस्स ततो-उल्लं  
तिविधस्सा पि विज्जाणञ्चायतनस्स उपात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सचि  
आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उद्धित्वा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो ।  
नेवसज्झानासज्जायतनस्स आरम्भणकरणे पि एसेव नयो । रूपावचरतिकचतुक्क-  
ज्झानादीनं [§ १४२०] सव्वेसं पि नियक<sup>२</sup> ज्झत्ततो बहिद्धामायेन बहिद्धा-  
भूतानि पटवीकसिणादीनि आरब्ध पवत्तितो बहिद्धारम्मणता वेदितव्वा ।

(२९) सव्वे व कामावचरा कुसलाकुसलाव्याकता धम्मा, रूपा-  
वचरचतुःथज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो जाणसंपयु-  
चित्तुपादा<sup>३</sup> अत्तनो खन्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्मणा । परेसं खन्धादि  
पच्चवेक्खणे पन पण्णात्तिनिव्वानं पच्चवेक्खणे च बहिद्धारम्मणा । तदुभयवसेन  
अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । जाणविप्युत्तेषु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान-  
[425]-पच्चवेक्खणं नरिथ ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुचित्तुपादा अत्तनो खन्धादीनं  
अस्सादनाभिन्नन्दन-परामासग्गहणकाले अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चैव  
अनिन्द्रियवद्धरूप-कसिणादीसु च तथेव पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा, तदुभयवसेन  
अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । दिट्ठिविप्युत्तेषु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामास-  
ग्गहणं नरिथ । द्वे पटिघसंपयुत्ता अत्तनो खन्धादीसु दोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्मणा,  
परस्स खन्धादीसु चैव अनिन्द्रियवद्धरूप-पण्णचीसु च बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन  
अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । विधिकिञ्चुद्धचत्तमनुत्तानं पि वुत्तप्पकारेसु धम्मेषु विवि-  
किञ्चन-फन्दनभाववसेन पवत्तिं अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्वा ।

(३१) द्वे पञ्च-विज्जाणानि, तिरस्सो च मनोधातुयो ति, इमे तेरसं चित्तुपादा  
अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तिं अज्झत्तारम्मणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धा-  
रम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्त-बहिद्धारम्मणा । सोमनस्सहगताहेतुकविपाकमनो-  
विज्जाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरणतदारम्मणवसेन अत्तनो पञ्च रूपादिधम्मो, मनोद्वारे  
तदारम्मणवसेनेव अज्जे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मो आरब्ध पवत्तिं अज्झत्ता-

<sup>१</sup> M., PTS- इमे सत्त च. <sup>२</sup> सी०, M. PTS- बहिं. <sup>३</sup> For this,  
consult the chart 'चित्तुपादकण्ड- At A Glance' given at the end  
of Dhs. <sup>४</sup> M., PTS insert hereafter पवत्तिं.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्वारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतिं दुग्गतिं च पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिभेदेषु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्विजं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नपवत्तन्ति । पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतिं येव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्ससहगतहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्वारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स जेतोपालमणव-मखादेवराज-कण्ठपासादिकालेषु अत्तना कतकिरियं पच्चवेक्खन्तस्स हसितुप्पादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्सा ति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्ध पवत्तिकाले बहिद्वारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे वोट्टपनवसेन मनोद्वारे च आवजनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरियां कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासवानं उप्पज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुयुज्जनानं ति एतकमेवेत्थ नानाकरणं ।

(३३) वुत्तप्पकरे रूपावचरचतुत्थज्झाने सब्बत्थ-पादकचतुत्थादीनि पञ्चज्झानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपणत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्वारम्मणानि । 'इद्धिविधचतुत्थं' कायवसेनं चित्तं, चित्तवसेनं वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा हत्थिअस्सादिदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा, पवत्तियं अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । 'दिव्वसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिसद्वसनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सद्वसनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । 'चेतोपरियजाणचतुत्थं' परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्वारम्मणमेव । अत्तनो चित्तजानने पन तेन पयोजनं नत्थि । 'पुव्वेनिवासचतुत्थं' अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धे, अनिन्द्रियवद्वरूपं, तिसो च पणत्तियो अनुस्सरणतो बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । [427] 'दिव्वचक्खुचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Jā. iii. 405 ff. (no.415). ३ प० अ० ३.७८. ४ प० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M.- अट्ट-महाकुसलकिरियचित्तगति; सो० म०- अट्टमहाक्रियकुसलचित्तगतिका. ६ सि०- विपाक. ७ See ६.६ above. ८ Ps ii. 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii. 210. ११ See वि० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । 'अनागतस-जाणचतुत्थं' अत्तनो अनागतक्खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स अनागत-क्खन्धानं वा अनिन्द्रियवद्वरूपं वा रूपस्स अनुस्सरणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । आकिञ्चज्जायतनस्स न-वत्तव्वारम्मणताय कारणं हेट्ठो वुत्तमेव ।

(३४) हेतुगोच्छकनिहेसे [§§ १४२४-३५] तयो कुसलहेतू ति आदिना नयेन हेतू दस्सेत्वा ते एव उपत्तिट्ठानतो दस्सेतुं चतूसु भूमिसु कुसलेसु उप्पज्जन्ती ति आदि वुत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि देसनानयो वेदितव्वो । यत्थ द्वे तयो आसवा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४५६] ति एत्थ ति विधेन आसवानं एकतो उप्पत्ति वेदितव्वो । तत्थ चतूसु दिट्ठिविप्युत्तेसु अविज्जासवेन, दिट्ठिसंप्युत्तेसु दिट्ठासवाविज्जासवेहि सद्धिं ति कामासवो दुविधेन एकतो उप्पज्जति । भवासवो चतूसु दिट्ठिविप्युत्तेसु अविज्जासवेन सद्धिं ति एकधा व एकतो उप्पज्जति ।

(३५) यथा चेत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४६८] ति एत्था पि

संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसथा भवे ।

तत्थ कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटियो तिधा, मानो एकधा । तथा विचिकिच्छा चेव भवरागो च । कथं? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चेव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, सीलव्वतपरामास-अविज्जासंयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति । पटियो पन इस्सासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चेव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति । मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागे पि एसेव नयो । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§ १४६८] ।

(३६) यमेतं नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४९४] ति वुत्तं, तत्था पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उप्पत्ति वेदितव्वो । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, व्यापादो चतुधा, उद्वच्चं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं? कामच्छन्दो ताव असंखारिकचित्तेसु उद्वच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संखारिकेसु धीनमिद्व-उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेतं द्वे तीणी [§ १४९४] ति वुत्तं, तं हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चतुष्पं पि एकतो उप्पज्जती ति वचनं युज्जति ।

१ See ६.२७ above. २ M., PTS- एत्थ. ३-३ M., PTS- उप्पत्ति वुज्जति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वचनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके थीनमिद-उद्वच-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके एव च थीनमिद-उद्वच-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति चतुधा एकतो उपपज्जति । उद्वचं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा व एकतो उपपज्जति । विचिकिच्छा उद्वच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उपपज्जति ।

(३७) यं पि<sup>१</sup>दं किलेसोच्छके यत्थं द्वे तयो किलेसा एकतो उपपज्जन्ती [§ १५६०] ति वुत्तं, तत्थं 'यत्थं द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उपपज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्यो । कस्मा? द्वित्वं तिण्णं येव वा एकतो उपपत्तिया असंभवतो । तत्थं दसथा किलेसानं एकतो उपपत्तिं होति । एत्थं हि लोभो छधा एकतो उपपज्जति । पटिथो द्विधा । तथा मोहो ति वेदितव्यो । कथं? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिपुत्ते मोह-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असंखारिके<sup>२</sup> येव मोह-मान-उद्वच अहि-[४२९]-रिक्-अनोत्तपेहि, संसंखारिके येव मोह मान-थीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिसंपुत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-दिट्ठि-थीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति छधा एकतो उपपज्जति । पटिथो पन असंखारिके मोह-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उपपज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंपुत्ते विचिकिच्छा-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, उद्वचसंपुत्ते उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उपपज्जति । सेसं सब्बत्थं उत्तानत्थमेवा ति ।

अट्टसालिनीया धम्मसंगहट्टकथाय  
अट्टकथाकण्डवण्णना सिद्धिता ।

### [ निगमनं ]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खेपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

यं लोकनाथो भाजेन्तो देवसि धम्मसंगणि ॥

अभिधम्मस्स संगहं धम्मे अनवसेसतो ।

टिताय तस्मा आगद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-२ M. omits. ३ M. omits अहिरिक. ४ M. PTS- धम्मसंगणियट्टकथाय.

अनाकुलानमत्थानं संमवा अट्टसालिनी ।

इति नामेन सां एसो सन्निट्ठानमुपागता ॥

एकूनचत्ताळीसाय पालिया भाणवारतो ।

चिरट्ठितत्थं धम्मस्स निट्ठपिन्नेन तं मया ॥

[४८०] यं पत्तं कुसलं तस्स आनुभावेन पाणिनो ।

सब्बे पि धम्मराजस्स जत्वा धम्मं सुखावहं ॥

पापुणन्तु विसुद्धाय सुखाय पटिपत्तिया ।

असोकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥

चिरं तिट्ठतु सद्धमो धम्मे होन्तु सगारवा ।

सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥

यथा रत्तिसु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।

राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्धानुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारजवमहवादिगुणसमुदयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनज्झोगाहनसमत्थेन पञ्ञा-वेत्थत्ति-समन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिपमेदे साट्टकथे सत्थुसायेने अप्पटिहत्तजाणप्पभावेन महावेत्थ्याकरणेन करणसंपत्तिजमित-सुखविनिगगत-मधुरोदारैवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादिवरेण महाकविना पभित्तपटिसंभिदापरिवार-छलभिज्जादिपमेदगुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पतिट्ठितबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहारवासीनं वंसालंकारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धधोसो ति गरूहि गहितनामधेय्येन थेरेन कता अयं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्टकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकस्मि लोकनिश्चरणेसिनं ।

दस्सेन्ती कुलपुत्तानं नयं पञ्ञा-विसुद्धिया ॥

याव 'बुद्धो' ति नामं पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।

लोकमिह लोकजेट्टस्स पवत्तति महेसिनो ति<sup>३</sup> ॥

१ M.- भासन्ती. २ सि०- मधुरोद्धार. ३ म० adds-

चतुकण्डमण्डिताय पालिया अत्थदीपको ।

सुन्दरट्टो अयं गन्धो चिरकालं पतिट्ठतु ॥ for which, PTS

substitutes इमं लिखितपुञ्ञेन मेत्तेय्यं उपसंकमि ।

पतिट्ठित्वा सरणेसु पटिट्ठामि सासने ॥

मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।

पुञ्ञं तं अनुमोदित्वा चिरं रक्खन्तु ते मम ॥

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds-

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

# APPENDIX A

(See p. 216, note 7).

## (कामाववरकुसलविपाककथा)

विपाकुद्धारकथा (३.५८७-६५०)

[ Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns, ]

	(i)	(ii)	(iii)
I साकेतपत्रो	तिपिटक-	मोरवापीवासी	तिपिटक-
II उस्सदक्खिनं	चूलनागथेर	महादत्तथेर	महाधम्मरक्खितथेर
III हेतुकित्तं	५८८	६३५	६४२
(i) तिहेतुककम्मं विपाकं देति	५८९	"	"
(ii) दुहेतुक " "	५९२	"	"
(iii) तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि	ति हे तु कं, दु हे तु कं, अ हे तु कं	ति हे तु कं, अ हे तु कं	ति हे तु कं
(iv) दुहेतुक " "	ति हे तु कं, अ हे तु कं, अ हे तु कं	ति हे तु कं, अ हे तु कं	ति हे तु कं
(v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति	ति हे तु का, दु हे तु का; अ हे तु का न। तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न	ति हे तु का; अ हे तु का; ति हे तु का न	ति हे तु का; अ हे तु का; ति हे तु का न
(vi) असंखारिकं " "	असंखारिकं, संसंखारिकं। अ सं खारि क मे व, नो सं सं खारि कं	अ सं खारि क मे व, नो सं सं खारि कं	अ सं खारि क मे व, नो सं सं खारि कं
(vii) आरम्भेन परिवत्तेत्तवा	" "	वेदना	वेदना
(viii) जवनेन	वेदना	वेदना	वेदना
	तदारम्भणस्स नियामो ५९२	चित्तिनियामो ५९५	पिण्डजनं ६४२

## IV एकाय कुसलचेतनाय विप्रकचित्तानि

- (1) तिहेतुककम्मेन तिहेतुकपटिसन्धि
  - (a) पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स
    - (i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि
      - (ii) सज्जेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि
      - (iii) अगहितगहणेन
    - (ii) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि
      - (ii) सज्जेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि
      - (iii) अगहितगहणेन

- (b) अज्जेहि तीहि तिहेतुकचित्तेहि गहितपटिसन्धिकस्स
  - (i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि
  - (ii) सज्जेसु द्वारेसु
  - (iii) अगहितगहणेन

सोळस ५८७	द्वादस ६३७	दस ६४४
(सोळसकम्मगो ६३४)	(द्वादसकम्मगो ६४२)	(दसकम्मगो ६४५)
५९३ क म स दि सा प टि स णि ६४३	६३५, ६४१	
द्वादस ५९७	अट्ट ६३७	छ ६४४
तयो ५९३-९४	तयो ६३६	तयो ६४३
सत्त ५९५	पञ्च ६३७	चत्तारि ६४४
तयो ५९६	तीणि ६३७	द्वे ६४४
पञ्च " "	समवत्तालीस ६३७	समत्ति ६४४
समसट्ठि ५९७	द्वादस " "	दस " "
सोळस " "	मो	मा
अ	५९८-९९	६४४-४५
क म स दि सा प टि स णि	अट्ट ६३८	छ ६४५
द्वादस ६०५	समवत्तालीस ६३८	समत्ति ६४५
समसट्ठि " "	द्वादस	दस " "
सोळस " "	यन्तोपमं	यन्तोपमं न लब्धति
उपमा	६०६-७	६४५

## विपाकुद्धारकथा



(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक- चूळनागत्थेर	मोखापीवासी महादत्तत्थेर	तिपिटक- महाधम्मसिखितत्थेर
प टि च्छ सा व ६०७	हु त्वा ग ता । ६३८	न होति ६४२
क्रादसकमग्गो	द स क म ग्गो	
६०८ क म्म स दि सा	प टि स न्धि ६४५	
(५) दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि		
(५) सोमनससहगत-असंखारिक-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स	६३८	
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि	अट्ठ ६०९	छ ६३९
इट्ठारम्मणे मोधवारा	तयो ६०८	तयो ६३९
" विपाकचित्तानि	[ पञ्च	चत्तारि ६४०
इट्ठमज्झत्तारम्मणे विपाकचित्तानि	तौणि ]	द्वे "
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि	समचत्तालीस ६०९	समत्तिस "
(iii) अगहितगहणेन "	द्वादस	दस "
उपमा	६०९ अ म्भो	प मा ६४०
(६) सेसवित्तय-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स		
विपाकचित्तानि	द्वादस ६०९	दस ६४०
उपमा	यत्तवारेपमा ६०९	यत्तोपमं न लब्धमिति ६४०
	(सत्त यत्तवाहो)	

The same as in  
IV (1) in this  
column; ६४५.

अ हे तु क कं  
प टि स न्धि क म्म स दि सा ति न व त्त्वा  
६१० ६४१ ६४५

दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते  
कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुक-  
मनोविञ्जाणधातुवित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स  
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि  
इट्ठमज्झत्तारम्मणे मोधवारा  
" विपाकचित्तानि  
इट्ठारम्मणे विपाकचित्तानि  
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि  
(iii) अगहितगहणेन "

विपाकद्वारकथा

The same view as of  
तिपिटक-चूळनागत्थेर (६१०) in IV. 4  
except that there is पिण्डजवन (६४१).

चत्तारि ६१०  
तयो " "  
तीणि " "  
एकं " "  
वीसति " "  
अट्ठ " "  
६१५-६३४

V पिकण्णकनयो

## APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावस्तु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अभिधम्म the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (४) तत्थ सिया—'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती' ति तं न वुत्तं। [३.१९]
- (५) ये पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्मणामिच्चैव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खित्वा। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के चि पन थेरा बोद्धञ्ज-मग्गञ्ज-ज्ञानञ्जविसेसं पादकञ्ज्ञानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तत्थ केचि थेरा वदन्ति—'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पजन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकथा। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमानं ति पोराणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्ताविसयगगहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धस्स रूपारूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेण सद्धि...रोगरूपेण सद्धि... [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरता-अनिचता) जायन्ति। [४.११४-११७]

## (ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.१३-२४]
- (२) चित्त [३.३३-३९]
- (३) उप्पन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भणं—दानमयं, सीलमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वारकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्धारकथा [३.५८७-६४५]
- (७) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्स रूपारूपकथा [५.७९-९४]
- (१०) पञ्चुप्पन्न [६.१९-२२]

## (iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु..... [२.२५]
- (३) अतिरिसं खो पना ति पदं... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय 'कुसला धम्मा'ति अवत्ता 'धम्मा कुसला'ति पदानुक्रमो कतो ति? [३.११]
- (५) 'असामगियं अहेतूनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो' etc. [३.१९]

## (iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतु धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामगियं अहेतूनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो—किं पनेतं सुत्तं नेत्थत्थं उदाहु नीतत्थं ति!..... निट्ठमेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

## INDEX

[ All words from the Dhammasangani commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the headline on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंस ४.५३	अखिलकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अखिलतारका ३.३९६
अकखल ५.१२४	अखिलत्त १.८१
अकखलता ३.२९६	अखिलदल ५.७९, ३८४
अकनिष्ठभवन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकल्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकल्याणमित्त ३.५४१	अगेलञ्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अगासावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अगासुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अगि (Sim.) ४.८२
कम्मपथ ३.१४२-१६२	अगि, परित्तक ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अगिमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अगिवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अक्रीधन ३.५८९, ५९०	अंकुरपत्त ५.१०
अक्रीसना ३.१५२	अंगपचंग १.५८; २.८
अकलय ४.११४	अंगविजापाठक ३.३७०, ३७२
अकखर ५.४१३	अंगानि (नव) १.४५ ६६

## INDEX

अंगार ३.१८३	अज्झोत्थेय्यं ५.१३१
अंगारकपल्ल ४.९४	अज्झोहरणीय ५.१३४
अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४	अज्झोहरीयति ४.८७
अंगुलीट्ट ५.१३६	अज्जन १.३२
अंगुलिवेठक ४.३५	अज्जलि १.१
अचित्तेय्यानि (चत्तारि) १.५९	अज्जलिकम्म ३.१३२; ६.१२
अचिरवती ३.२७७	अज्जथामाव ५.४९
अचायिक ३.१९२	अज्जमञ्जपच्चय १.१७
अच्चि ४.१०; ५.२५	अज्जाकोण्डज्जत्थेर १.८८
अच्छमंस ५.९५	अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
अच्छरिय १.६६, ६८	अज्जिन्द्रिय ३.६५७
अजगर ५.७१	अटवी ४.८६; ५.११४
अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७; ५.७	अट्ट १.७६
अजपद ४.३५ दण्ड २.३५३	अट्टियमान ३.६०३
अजपदसंठान ४.३५	अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१, १४९, १८०, १९५, १९७, २२५, ३३१, ३९१, ४६४, ५८६; ४.४३; ५.१; ६.२१-२२; ७.आचरिया ३.१०५, २२९, ४७३; ८.नय ३.३३९; ६.२४
अजपालनिग्रोधकखल १.८८	अट्टकथाकण्ड ६.१-३७
अजिगुच्छन ३.५४३	अट्टकथामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
अजित ५.२१	अट्टमिक १.३; २.३२
अजिमहता ३.२४९	अट्टचत्तालीस गोत्त-चरणानि ३.४६३
अजेलका (अज + एलका) ३.२४७	अट्टमुख-वादयुत्ति १.६
अजव निग० २	अट्टसालिनी End of Divisions 3-6; निग० १, २
अजवो २.५६	अट्टहि लखणेहि ३.२०
अज्जत्त २.३६; ३.३४१, ३९०, ३९२, ३९७, ४९३, ४९४	अट्टानकुसलता २.५६
अज्जत्तिक २.४९; ३.८५	अट्टानपरिकप्प ४.१०३
अज्जाचार ५.९५; कायिक, वाच-सिक १.४७; पटिपक्खभूत १.५२	अट्टारस ब्राह्मणा, उत्तिया etc., ३.४६३
अज्जापज्जति ३.४७६	अट्टु ४.४
अज्जासय ३.३८३, ५०२; अनुसय १.५२; वेनेय्य अनुलोम १.४८	
अज्जासयवसेन २.३९	
अज्झोगाळ ४.५	
अज्झोत्थट १.३४; ४.८७	

अणु ३.५३६  
 अण्डक ५.१२३  
 अतच्छ ३.१४८  
 अतपनीया २.५४  
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज  
 १.२; °ब्रह्मा १.२  
 अतिक्रम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४  
 अतिस्त्रियवत्थु ५.५०  
 अतिधावन्त १.५९  
 अतिपगुण ६.५  
 अतिपरित्ता ३.२१  
 अतिरित्त २.४१  
 अतिरेकचीवर ३.४२  
 अतिरेकत्थ २.४१  
 अतीत २.३४  
 अतीतानागतसंज्ञाण ६.१८  
 अतीतारम्भण २.३५  
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३  
 अत्तमाव ४.७; ४.२९  
 अत्तमनता ३.५६४  
 अत्त-सुञ्जता ३.२४५  
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६  
 अत्थ १.४८-५५; ३.६१५, ६३४;  
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °गंभीरमाव  
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसंभिता  
 १.५५  
 अत्थंगम ३.३५९  
 अत्थजोतकत्त २.१३  
 अत्थजोतना १.११  
 अत्थजोतिका १.५५  
 अत्थतो १.११  
 अत्थरण १.५९, ३.६०  
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १

अथादीनि ५.२  
 अत्थपच्चय १.१७  
 अत्थुद्धार १.१०, ११; ६.२  
 अ-थकन ५.१३३  
 अ-थेय्यचित्त ३.४५  
 अ-दन्ध ४.७७  
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५  
 अदिट्ठजोतना ३.४  
 अदिन्न ३.१०२  
 अदुक्ख ३.३६५  
 अद्वा ३.९  
 अद्वापच्चुप्पन्न ६.२१, २२, २३  
 अधिकरण ३.२४  
 °समथ ३.२८२  
 अधिकरणी ३.५७६  
 अधिकार २.३६  
 अधिगम ५.१५  
 अधिचित्तसिक्खा १.५३  
 अधिचुप्पत्ति ३.५२५, ५२६  
 अधिपञ्चासिक्खा १.५३  
 अधिपत्ति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,  
 ५२१, ६५५  
 अधिपत्तिपच्चय १.१७  
 अधिप्पाय १.५५, ५९; २.३६  
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,  
 °सतिमा ४.१०२  
 अधिमुत्ति ५.१४९  
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८  
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,  
 २७, २८, ४४, ५४  
 अधिवचनपथा २.५४  
 अधिसीलसिक्खा १.५३  
 अधोविरेचन ५.१३८

अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं १.६९;  
 ३.६५७  
 अनतिक्रम ३.४७७  
 अनत्ता ३.२४५, ३.१५, ४८३  
 अनत्थविञ्जापिका ३.१५३  
 अनुच्छविक १.८८  
 अनन्तरपच्चय १.१७; ५.१०१  
 अनन्तरहित ३.४६८  
 अनन्तवा-दिट्ठि २.५५  
 अनन्तानि, चत्तारि ३.३२१  
 अनपायिनी ३.४५  
 अनमतग्ग १.२५; ३.४७१, ५१५,  
 ५१९; ५.३४  
 अनय ५.१७  
 अनल्लीन ४.४२  
 अनल्लीयमान ३.१७९  
 अनवज २.८; ५.१११, १३७, १३८;  
 °सञ्जिता ५.९५; °सुखविपाक-  
 संखात २.१३  
 अनवज्जट्ट ३.३०  
 अनवज्जसञ्जी १.५९  
 अनवस्सुत ३.४५  
 अनाकुल निग० १  
 अनागत २.३४  
 अनागतसं-ज्ञाण ३.६६१; ६.१३;  
 °चतुर्थ ६.९, १२, १३, १८,  
 २५, ३३  
 अनागामी ५.१०८  
 अनागारिक ५.६६, ६७  
 अनाचार ५.१२२  
 अनादर ५.७३  
 अनादिय ५.११७  
 अनापत्ति १.६७, ७०

अनापाथगत ३.५४  
 अनामद्वृता ३.५१  
 अनामोग-रसा ३.३५४  
 अनामक ५.११४  
 अनामय २.८  
 अनारम्भण २.४९  
 अनारुह ३.३७  
 अनासव २.४३  
 अनिघंस ३.५७६  
 अनिच्चमेव ४.२३  
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४  
 अनिद्धं-गत ६.५, १६  
 अनिद्धा ६.१३  
 अनिदस्सन-सप्पटिष २.३८  
 अनिन्द्रियवद्ध २.३६; -रूप ६.२६,  
 ३०, ३३  
 अनिप्फज्जन ३.३५  
 अनिप्फादित्त ३.५८४  
 अनिब्बिस १.४४  
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३,  
 ६५४; -मग्ग ३.४८९  
 अनिमिस १.२९ -सत्ताह १.८८  
 अनियत २.३१  
 अनिय्यानि २.५२  
 अनीष ३.१३५  
 अनुच्छविक १.८७  
 अनुताप ५.९६  
 अनुत्तर २.५२  
 अनुद्धार ५.४५  
 अनुपकुट्ट १.८१  
 अनुपञ्जात्ति १.४७  
 अनुपपरिक्खन्त १.५८  
 अनुपवज्ज ३.१४४

# INDEX

- अनुपादिन ४.१०९, २१०  
 अनुपादिनकसंतान ४.४  
 अनुपादिसेस ३.५१९  
 अनुपुष्पदवण्णना २.१४; ३.१३, ३३९  
 अनुपुष्प २.३३  
 अनुव्यञ्जन ५.२७  
 अनुमति-पुच्छा ३.७  
 अनुमति-बोहार-सिद्धि २.१३  
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२  
 चित्तानि ३.५०७; -पञ्चनीय १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००  
 अनुलोमिक १.६२  
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६  
 अनुसंधिवसेन १.६७  
 अनुसयपटिपक्खता १.५३  
 अनुसयपहान १.५३  
 अनुसययमक १.१६  
 अनेकंस-गाह ३.५६६  
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७  
 अनोत्त १.१, ३९  
 अनोत्तप्प २.५५; ३.५४३  
 अनोधिजिन ३.४०७  
 अनोम-सत्त ३.२९०  
 अनोमा (नदी) १.८७  
 अनोसक्कनता २.५८  
 अन्त ५.७१  
 अन्तरापत्ति १.६७  
 अन्तराय १.१  
 अन्तरायिक (धम्म) १.५९  
 अन्तलिक्ख १.४४  
 अन्तवा-दिट्ठि २.५५  
 अन्तेवासिका ३.५०३
- अन्तोकरणत्थ २.४३  
 अन्तो करित्वा ५.१०४  
 अन्तोगध २.५२  
 अन्ध (Sim). जच्चा ३.६२६  
 हत्थिदस्सक ३.१८९  
 अन्धक ३.६२६  
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०  
 अन्धबाल ३.५४६  
 अन्वास्सवेय्यु ५.१३१  
 अपक्खपातजननी ३.३५१  
 अपचय २.२६  
 अपचिति १.८; ३.३१८  
 अपञ्जायन ५.१०८  
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;  
 -अंग ३.२५३, ५२८;  
 -जातक १.६६  
 अपद ३.३७  
 अपदान १.४६  
 अपरगोयान ४.६  
 अपरन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६;  
 यो (चित्तालीस) ५.११६  
 अपरमाग ३.३७७  
 अपरिणायिका ३.३०७  
 अपरिनिष्फन्न ४.११९  
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८  
 अपादक ३.३६  
 अपाय ३.५७०, ६१०  
 अपिदहन ५.१३३  
 अपिलब्ध ३.४७५  
 अपण्चय २.४; २.४२  
 अप्पटिक्खेपनिहेस ४.२२  
 अप्पटिघ ४.१७  
 अप्पटिवानिता २.५८

# INDEX

- अप्पटिस्सवभाव ५.११७  
 अप्पणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४  
 अप्पत्त ५.४१  
 अप्पदक्खिणगाहिता ५.११७  
 अप्पना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,  
 ४४१, ४५२; पत्त ५.४५  
 अप्पमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;  
 -विभंग १.१२  
 अप्पमत्तिका १.५  
 अप्पमाण ३.३९१; २.२८  
 अप्पमाद १.४४  
 अप्पयोग ३.७३  
 अप्पवत्तन्त ५.१५०  
 अप्पवारित ५.९५  
 अप्पसावज ३.१४३  
 अप्पहोन्त ४.४४  
 अप्पेसक्ख १.४१  
 अप्पोस्सुक्कता १.८८  
 अफासुक ३.८६  
 अफासुविहार ५.१३९  
 अब्बोच्छिन्न १.२५  
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,  
 १३५  
 अब्बपटल (Sim.) ३.५२५  
 अब्भाचिकखति १.५९  
 अब्बाकत १.३६, ६९; चतुर्विध ३.५७१; ४.१; धम्मकथा ३.५७१; ४.११९  
 अब्बापज्ज ३.१३५  
 अब्मान ५.१२९  
 अब्भुतधम्म १.६६  
 अयव्व ३.५१४  
 अयय ३.८३
- अमयत्थेर ५.१३०; दीघमाणक ५.१३०  
 अमयानक-आकार २.५५  
 अभि १.२, ४९  
 अभिक्कन्त १.२, ४९  
 अभिक्कमन्त ४.७०  
 अभिज्झा ३.११४, १३२, १५४, ५४५  
 अभिज्झा १.१; ६.७; दन्धा ३.३७५,  
 ३७७, ३७८; खिप्पा ३.३७५,  
 ३७७, ३७८  
 अभिज्जाण ३.१८८  
 अभिज्जात १.४९  
 अभिज्जावल १.८२  
 अभिधम्म १.५, २.५, ९, २४, २७,  
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;  
 निग० १. -कथा १.१, ७१; ३.  
 ४८६; -तन्ति १.२७; -दुक्क ५.  
 ४५-१०६; -देसना १.४२; -नय-  
 समुद् १.८७; परिणाय ३.४८९;  
 -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,  
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;  
 (बुद्धभासित) १.७०-८०; -भाज-  
 निय १.१२; -सुत्त १.७०  
 अभिनिपात ३.१७७  
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६  
 अभिनिविसति ३.४९५  
 अभिनिवेश ३.१८९  
 अभिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८  
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०  
 अभिभुय ३.३९१  
 अभिमुख १.५५  
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;  
 कुसल- २.१३

- अभिसंस्वरण ३.३०५  
 अभिसंस्वरोति ३.११४  
 अभिसञ्जनी ५.१२३  
 अभिसमय १.५५; ३.४८७  
 अभिसमाचारिकवत्त ३.६६१  
 अभिसंबोधि १.७३  
 अमकलेत्वा १.४३  
 अमचपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३  
 अमणि ४.८  
 अमत १.८५  
 अमतपान १.८८  
 अमतपकासन १.४४  
 अमतमहानिब्वान ५.२८  
 अमनसिकार २.३६  
 अमर (नगर) १.८२  
 अमरवती १.८१  
 अमराविकलेपदिट्ठि ५.६२  
 अ-मित २.१०  
 अम्भ ३.६१५, ६२५; ५.१२०;  
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,  
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -बीज  
 (Sim.) ३.५८८  
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिण्ड ४.९९  
 अयाथावदस्सन ३.५५२  
 अयाथावपय ३.५५२  
 अयोग ३.७१  
 अयोगुल ५.११; (Sim.) २.२३९  
 अय्यक १.८१  
 अ-रण १.१८; २.५२  
 अरणी ५.१७  
 अरति ३.५५७  
 अरहत्तमगा ३.५१८  
 अरहत्तफलधूम २.२७  
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८  
 अरित्त (Sim.) ३.५२३  
 अरिय ५.१७; °अट्टंगिकमगा ३.११७;  
 °विहार ३.२४४  
 अरियपरियेसनसुत्त १.८८  
 अरियकल २.५८  
 अरूपजीवित्तिन्द्रिय ४.६७  
 अरूपराग ३.५२८  
 अरूपसञ्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७  
 अरूपसन्तति ६.२०  
 अरूपावचर २.५२; ३.११३; ६.१०;  
 °कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,  
 ६५१, ६६६  
 अरूपिनी २.४२  
 अलं-साटक ५.१३९  
 अलगद्, -अत्यिक १.५८; -उपमा  
 १.५७, ५८; -गवेसी १.५८;  
 -परियेसन १.५८  
 अलाबु ५.१४१  
 अलोणक ३.१२७  
 अल ४.९०; ५.४८  
 अल्लीन ४.४२  
 अल्लीयति ५.४९  
 अवगाळ्ह ५.१०४  
 अवचर ५.१०४  
 अवाट्ठिति ३.५५१  
 अवबोध १.५५  
 अवसेस ५.३३, ३५  
 अवस्स २.३३  
 अ-वस्सिक ५.१२७  
 अवस्सुत ३.४८  
 अवहारा, ल ३.१४४  
 अविकलेप २.५७; ३.१७६, २५०,

- ३४०; ३.५४५  
 अविगतपच्चय १.१७  
 अविचार ३.४४४, ३.४५  
 अविज्जा १.२५; २.५५; ३.५२८  
 अविज्जात्ति ३.५८४  
 अविज्जाण ४.११३  
 अवितक ३.३४४, ३.४५  
 अवितक-अविचार २.२२  
 अविनिष्मुत्त ४.५१  
 अविनिष्मोग २.४२; ४.४०  
 अविपरीत, °अवबोधसंस्वात १.५५;  
 -सभाव १.५५  
 अविपाकजिन ३.४०७  
 अविपाकत्थजोतकत्त २.१३  
 अविष्फारिक ५.७८  
 अविमत्त ४.२  
 अविमत्तिक ३.२५७, ५६६, ५६८,  
 ५७३, ५७८  
 अविरज्जित्वा ५.११९  
 अविस्सद ४.६१, ६२  
 अविस्सय १.२७  
 अवीचि ३.५११  
 अनुट्ठि ५.५३  
 अवेकल ३.१९  
 अवेर ३.१३५  
 असंयोजनिय २.४४  
 असंवर ३.९२; ५.१३२, १३३  
 °द्वारानि ३.१३९-१४०  
 असंवरा, अट्ठ ३.१३९-१४०  
 असकच्चदान ६.५  
 अ-सक्खिक १.७६  
 असंस्वत २.४२  
 असंस्वतधातु ५.५६  
 असंस्वारिक ३.५१, ३.१०, ३.१२, ५५८  
 असंस्विय १.८२  
 असंस्वेय्य १.८१; ५.११३; (चत्तारि)  
 १.२९  
 अ-संगहित १.१३  
 असद्ध ५.११८  
 असनि (Sim.) ३.२८८  
 असप्पाय ३.२४४  
 अ-सम्पज्ज २.५७  
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६  
 असम्मिस्स ४.१९, ४९, ५०  
 असम्मिस्सता ४.३८, ५०  
 असम्मोह १.५५  
 असम्मोहत्थ ४.११२, ११८  
 असाधारणपच्चय ३.७७१  
 असुक ३.१८८, ६२६; ५.११३  
 असुख ३.३६५  
 असुम २.३१  
 असुभकथा ३.४१७-४२५  
 असुर ४.६  
 अ-सुरोप ५.१२१  
 असुवण्ण ४.८  
 असेक्ख २.२७; ३.६४८  
 अ-सोक निग० १  
 अस्स ६.३३  
 यस्सकण्ण ४.५  
 अस्सगुत्तथेर ६.१८  
 अस्सबाला ४.११८  
 अस्सम १.८३  
 अस्सारोह ४.२४  
 अस्सु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४  
 अहि (Sim.) ४.४४  
 अहिरिक २.५५; ३.५४३



अहेतुक २.३९; ३.६४२  
 अहेतुकट्टक ३.५८७, ६१०, ६११  
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,  
 अहेतुकमनोविज्ञानधातु ३.५७०  
 अहेतुकवाद ५.३७  
 आकंखमान १.५८  
 आकङ्क्षन्ति ३.५७०  
 आकम्प १.३९; ४.६१, ६४  
 आ-कार २.४३  
 आकारविकार ३.९८  
 आकासकसिणचतुर्थ ६.७, १७  
 आकासगंगा १.३६  
 आकाससन्निवृत्ति ३.६२९-६३३  
 आकोटन ३.१९८  
 आगन्तुक ३.४५, १९४, २१८; २७४,  
 ४२५; ५.१२७; -भवंग ३.५९५,  
 ५९६, ६०८, ६४४  
 आगम ५.१५  
 आगमट्टकथा १.१; ३.१०९, ३९०,  
 ३९१  
 आगमनतो ३.४८४; ६५२  
 आगारिक ५.६६, ६७  
 आघात ३.५६२  
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि  
 २.२६; -गामितिक २.२६  
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;  
 -परंपरा १.७९, ८०; -मरिया  
 ३.२४७  
 आचिण्ण ३.८३  
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;  
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०  
 आजीवट्टमक ५.१२२  
 आणत्ति ३.१३६; ३.३२३; १४३,

१४९  
 आणादेसना १.५१  
 आणारह १.५२  
 आथब्बनिद्धि ३.१२७  
 आदान ३.१४४  
 आदास (Sim.) ३.२८१  
 आदिच १.१  
 आदित्त (Sim.) ३.३५२  
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;  
 ३.११६; ४.१०३  
 आनापान ३.४२६; -चतुर्थ ६.७, १७  
 आनेज्जता ३.४३०  
 आपत्ति १.६७; °यो(पञ्च, सत्त) ५.११९  
 आपत्तिकुसलता २.५६  
 आपत्तिकखन्ध २.५६; -मातिका (सत्त)  
 १.४७  
 आपत्तिवुट्ठानकुसलता २.५६  
 आपाथ ३.५५; ५.१३२; -गत  
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०  
 आपाथिक ६.१५  
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ °त्येसा  
 ३.५८८; °मिक्खु १.४२  
 आमुजित ३.६८; ४.९४, ९६  
 आभोग ३.३९०, ४४५  
 आमकसुसान ४.४९  
 आमन्ता १.६  
 आमसिवा ४.१६  
 आमसन्ति २.४८  
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;  
 इस्सर- ३.२७५; मन- ३.२७५;  
 वायुदेव- ३.२७५; सुवण्ण-  
 -३.२७५; (दस) १.६९; (द्वादस)  
 १.७५

आयतनकुसलता २.५६  
 आयतनपञ्चत्ति १.१४  
 आयतनयमक १.१६  
 आयतनविभंग १.१२  
 आयति ३.५६७;  
 आयपोत्थक १.८१  
 आयित्त ३.५६७  
 आयुसंखार ३.२१, ६०४  
 आयूहति ३.११४, ६४३;  
 आयूहन ३.१९०, ४६१  
 आयूहित ५.४२  
 आरग (Sim.) ५.९६  
 आरति ३.१०७, ६५७  
 आरम्भ ५.३६  
 आरम्भ ३.२८४  
 आरम्भण २.२१; ३.८२, ५९४; (छ)-  
 ३.५८१; -तो ३.४८४, ४८९,  
 ६५२; -टुक ४.१४; नील-  
 पीतक- ३.१७३; -पच्चय  
 १.१७; -पच्चयभूत २.२१;  
 वलव- ३.५८२; -भाव २.२१;  
 -रस ३.६२१; -वड्डन ३.४०८,  
 ४०९  
 आरुप ३.५०; -कुसलकथा ३.४२७-  
 ४५२; (चत्तारो आरुपा) १.३३  
 आरुद्धसुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,  
 १२९  
 आरोग्य २.८  
 आलय ५.४९  
 आलिङ्ग, सुवण्ण- १.८, ७१  
 आलुम्भ ३.४६०  
 आलुलित ३.२६३; ४.८३  
 आलुलित्सति ५.७०  
 आलोक १.३४  
 आलोककसिणचतुर्थ ६.७, १७  
 आलोका, चत्तारो २.२८९  
 आलोकैन्त ४.७०  
 आलोप ५.१३९  
 आवज्जन ३.६००, ६१२  
 आवज्जनट्टान २.२४  
 आवरण १.७२; ५.९४  
 आवसथपिण्ड ५.९६  
 आनुसो १.८, ७१  
 आविज्जनरस ४.३८  
 आसव २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;  
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३  
 आसवगोच्छक २.४  
 आसवान् उपपत्ति ६.३४  
 आसवान् खयचतुर्थ ६.१०  
 आसवहपुण्णमा १.८८  
 आसिसित २.३१  
 आसीविस (Sim.) ३.५६२  
 आसेवनपच्चय १.१७  
 आहच्च १.१८  
 आहरहत्थक ५.१२९  
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;  
 ५.१३६; -पच्चय १.१७  
 आहुन ५.१००  
 आहुनेय्य ५.५९  
 आल्लार १.८७, ८८; ३.४३०  
 आल्लहक १.२६  
 इंध ५.११७  
 इट्ठिय १.८०  
 इट्ठ ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३  
 इट्ठकवड्डकी (Sim.) २.२६  
 इट्ठमज्झत्त ३.५७७; -आरम्भण

## INDEX

- ३.५८१, ५९६, ६०५  
 इट्टाकार ३.१८४  
 इति ५.१३७  
 इतिवादपमोक्खानिसंस १.५८  
 इतिवुत्तक १.४६, ६६  
 इत्थमात्र ५.४९  
 इत्थाकप्प ५.८४  
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३  
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४  
 इदप्पचयता ५.२९, ४६  
 इदमत्थिता ५.१३४  
 इद्धि, अधिष्ठान-१.३५; -चित्त ६.२३;  
 दसविधा- ३.१२४; -पाद १.३  
 इद्धिपादविभंग ३.५२८; १.१२  
 इद्धिमन्त ३.२३८  
 इद्धिमा ६.२३  
 इद्धिविधचतुत्थ ६.७, १७, ३३  
 इध ५.१४  
 इन्दली (Sim.) ३.२५४  
 इन्दु ३.२१७, २२०, २२४, ६५६  
 इन्द्रिय १.३; -गोचरसुत्त ४.२९; दस-  
 १.६९; ५.५७; -पच्चय १.१७;  
 -बद्ध २.३६; (बावीसति) १.७५  
 इन्द्रियपञ्चत्ति १.१४  
 इन्द्रिययमक १.१६  
 इन्द्रियविभंग १.१२  
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता २.५६  
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९  
 इसिपतन १.८८  
 इससरवा ३.१८६  
 इससरायतन ३.२७५  
 इससरिय, -ट्टान २.३६; -संपत्ति ३.३७३  
 इससा ३.५६३  
 इस्सायनक ५.६७  
 इस्सास ३.२२८, ५१२  
 इस्सुकी ५.६६  
 ईसधर ४.५  
 उक्कट्टिहिंस ३.५०  
 उक्कण्ठमानो ५.१४७  
 उक्कण्ठितुं ५.४९  
 उक्खलि ५.७४  
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४  
 उक्खेपनियकम्म १.७२  
 उग्गह ५.११९  
 उग्गहण १.४२  
 उग्गहित १.७०  
 उग्घाटिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;  
 -आकास ६.१०  
 उग्घाटेति ३.४८७  
 उच्चय २.१६  
 उच्चार-पस्साव ३.२३९  
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट  
 ३.६०६, ६०७; -सामिक ३.६०६,  
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५  
 उच्छुनालि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,  
 ६३८, ६४०, ६४५  
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५  
 उजु २.५६; -क ३.२४९; -ता  
 ३.२९६  
 उजोतन ३.३५  
 उण्हाकार ३.६५५  
 उण्होदक ४.४१, ९६  
 उतु ३.९४  
 उत्तर २.४२, ५२  
 उत्तरकुरु १.३९; ४.६  
 उत्तरवड्डमानपब्धत ३.१६५

## INDEX

- उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७  
 उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्थ  
 ५.७५; ६.३७  
 उत्तिय १.८०  
 उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२  
 उदक १.२६; -क्खन्ध १.२६; -धारा  
 १.३६; -परियन्त १.६८; -प्पसा-  
 दकमणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८  
 उदकानि, नाना ३.२७७  
 उदरपटल ४.८८  
 उदान १.२७, ४४, ६६  
 उदान १.४४  
 उदायि ३.३२७  
 उदासीनपक्ख ३.२४५  
 उदाहरण १.७३  
 उदि ३.३४२  
 उदीरण ३.१०७, १०८  
 उद्दक १.८७, ८८  
 उद्दान ३.२६; -संगह १.६८  
 उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५  
 उद्देसवार ३.४७२  
 उद्दच्च ३.५२८  
 उद्दट ३.५७९, ५८१  
 उद्दन ४.४८  
 उद्दविरेचन ५.१३८  
 उन्नामेत्वा १.७१  
 उपक १.८८  
 उपकट्ट ५.९९  
 उपकार ३.२६०  
 उपकिल्लेस ५.८६, ८७  
 उपक्खलति ४.९७  
 उपघात ३.१२३; चित्त- ३.३६१  
 उपचार ३.३६०, ३६१, ३६२, ३६३  
 ३७६; ५.४५; -खण ३.३६०  
 उपचित्ता २.८  
 उपच्छेद ३.३७७, ३७८  
 उपत्थम, धूणा- ३.२१८  
 उपत्थमन ४.३५  
 उपनिज्झाय ३.५२२  
 उपनिधाय ४.५३  
 उपनिब्बत्त ५.११३  
 उपनिस्सय ३.५०२; ५.३४; -पच्चय  
 १.१७; -मत्थसी ३.६१५, ६२८  
 ६३३, ६३४  
 उपपत्ति ३.२४३, ३२६  
 उपपरिक्खन्ति १.५८  
 उपयोगत्थ ४.१२, २९  
 उपयोगलद्ध ६.७  
 उपरितो ५.१०४  
 उपसग्गा ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४  
 उप-सद् ५.९९  
 उपसम्पज्ज ३.३३८  
 उपसम्पदा ५.१२९  
 उपसम्पादेन्त १.७०  
 उपसिंघनकाल ४.४७  
 उपसिंघित्वा ३.५९८  
 उपहार ३.७९  
 उपादा २.४९; तेवीसति-रूप ४.१२, २५  
 उपादानगोच्छक २.५  
 उपादाना २.५०; ५.९९  
 उपादिन्न २.२०; ४.१०, १७, १०९  
 उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०;  
 अनं ५.८०; -प्पवत्त ३.५१६,  
 ५१७, ५१८; -रूप ४.३७;  
 -संतान ४.४-६, ७  
 उपादिन्नत्तिक ५.११

उपादितरूप ४.१०४  
 उपाय, पधान- ५.१४५  
 उपायास ५.९९  
 उपारंभ, -आदिहेतुपरियापुट १.५८;  
 -आनिसंस १.५८  
 उपासिका ३.६०२  
 उपाहना ३.४५१  
 उपेक्षक ३.३४९, ३५६  
 उपेक्षा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,  
 ४०७; अञ्जाण- ३.४०२; छल-  
 ग- ३.३४९, ३५०, ३५१  
 उपोसथ ३.५०२  
 उपोसथस्वन्धक ३.१२९  
 उपोसथिक (भक्त) ५.१४६  
 उपपन्नक ५.१००  
 उपपत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८  
 उपपन्न २.३३; ३.४२; -बल २.५७  
 उपपल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;  
 -नाल ४.१०९; -पत्त ३.१५२  
 उप्पाद २.१५  
 उप्पादिनो २.३३  
 उप्पादो ६.३; चित्त- ६.३  
 उप्पिलाविनो ३.५८६  
 उप्पिलिन्त ३.२७०  
 उभतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;  
 इत्थि-, पुरिस- ४.६६  
 उभयसम्बन्ध ३.६१, ६४  
 उम्माद १.५९  
 उम्मापुष्प (Sim.) १.३२  
 उम्मार ४.५२  
 उम्मुजापन ४.८१  
 उय्यान १.३४; -कीळा १.८७  
 उर ३.५३८

उरुवेला ३.४७७  
 उरु, कुसल-इस्सासखित ३.२२८  
 उरुमभाव ६.२०  
 उरुमा ३.१८३; ४.९३  
 उरुसद ४.९४, ९७  
 उरुसदकिन्तन ३.५८९-५९१  
 उरुसन्न ३.६३५, ६४२  
 उरुसारणा ३.५५९  
 उरुसाह ३.४२९, ४३४, ४३६  
 उरुसुक ५.१३८  
 उरुसोळिह ३.२८५  
 उलारच्छन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८  
 उकासिर ४.२८  
 ऊनूदरता ५.१३९  
 ऊमि १.२७  
 ऊस ३.५३६  
 ऊहन ३.१९८  
 एकंसतो ३.१८५  
 एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस  
 १.२; -पहर १.४२  
 एकग ४.८८  
 एकद्व ५.२४; ५.३३  
 एकत्त २.१२  
 एकत्थ २.११, १२; -नानत्यता २.१३  
 एकनिपात १.१८, ६८  
 एकानुसंधिक (सुत्त) १.६७  
 एकावद्ध ४.५०  
 एकेक-अंगातिरेकवसेन १.६४  
 एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५  
 एत्तक १.७०  
 एत्थावचर ५.१०४  
 एव-कारो ३.३२९, ३३०  
 एसन ३.५४५

एसिका (Sim.) ३.२२३  
 एलमूग ५.७१  
 एलयति ३.५६७  
 एला ५.१२४  
 ओकप्पना ३.२८१, २८३  
 ओकास १.७०; -तो २.४३  
 ओकान्ति १.७३  
 ओकमित ५.८०  
 ओगाल्ह ५.१०४  
 ओघतरणसुत्त १.४६, ६३ अ  
 ओघनिय २.४५  
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;  
 -दान ३.८५  
 ओत्तप्प २.५५; ३.२३४-२४०  
 ओत्तप्पितव्व २.५५  
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम  
 ५.११२, ११३  
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२  
 ओमासा, चत्तारो ३.२८९  
 ओमत्त ४.१०२  
 ओरभाग १.८४  
 ओरमण ३.४७६  
 ओरमागिय ३.३४८  
 ओवरक ५.६८; ६.१९  
 ओसगंध ३.५३६  
 ओसधितारका ४.५२  
 ओसान २.४३; -करण २.१०  
 ओळारिक ३.२००, ४४७; ४.९०;  
 -तो ३.३६८  
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६  
 ककटक ३.५९४  
 कक्खल ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;  
 -त्त ४.९३

कंखति ५.२८; कंखा १.४४  
 कच्चान १.८  
 कच्छप ४.७; ५.११४  
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४  
 कटाह ३.२८६; ५.१४१  
 कट्टमुख ४.१०  
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;  
 ५.१२३; विस- ३.४३५-३६  
 कण्ण, -सक्खलि ३.५९८; ४.९७;  
 -सुख ३.१५०; -सूल ५.१२४;  
 (Sim.) ३.३७१  
 कण्णकगंध ४.५८  
 कण्णछिह- कूपक ४.४५  
 कण्णवीर ४.५२  
 कण्णिका ४.५५; ६.२; कूटागार-  
 ३.२११  
 कण्णिकार ४.५२; (Sim.) १.३२  
 कण्ह, -दुक ५.११०; -पक्ख १.४२;  
 -विपाक ३.११७  
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२  
 कण्ह २.५४  
 कतञ्जु ५.१७  
 कतत्त, कम्मस्स- ४.१०५  
 कतमे धम्मा ३.३६८  
 कतवेदि ५.१७  
 कतिपय १.५९  
 कत्तव्वकिच्च २.२४  
 कत्ता ३.६००  
 कत्तुकम्पता ३.४०८  
 कथं कथिमाव ५.२२  
 कथाभेद १.५१  
 कथावत्थु १.४५, ५, ६, ९, ३०; -पकरण  
 १.१५

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८  
 कदम्ब ४.६  
 कदरिय ५.७३  
 कद्रुसक ४.९०  
 कन्ता ५.१२४  
 कन्तार ५.१४३; चोर-वाळ-मरु-  
 निरुदक- दुग्मिक्ख- ३.५५२  
 कन्तित ३.४५६  
 कन्थक १.८७  
 कन्दन्त (अरञ्जे) (Sim.) १.७६  
 कन्दमूल (Sim.) ३.७८  
 कपण ५.६७  
 कपाल ३.५४४  
 कपिठ ४.४९  
 कप्प १.२९; कप्पक १.८७  
 कप्परुक्ख १.३४; ४.६; ५.६३, ७७  
 कप्पवुट्ठान ४.१०  
 कप्पास ३.५७६; ४.४१, ५०; -पच्छि  
 १.७३; -पटल (Sim.) ४.३५, ३७  
 कप्पियसञ्जी ५.९५  
 कबळ ४.८७, ९१  
 कबळिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८  
 कब्ब ५.१३६  
 कम्म ६.४, १४; -आयुहन ३.५८९  
 -९१; -ञ्ज ४.७७; -दायाद  
 ३.३८; -नानत्त ३.३६; -निमित्त  
 ३.६५८; ६.४, १४; वट्टगामि-  
 ५.१४३  
 कम्मट्टानानि १.१; -अट्टतिंस ३.३३९  
 कम्मद्वार ३.१३६  
 कम्मद्वाराणि, (अट्टारस) ३.४६३; तीणि  
 ३.९३-११४; नव ३.७७, ८२  
 कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपच्चय १.१७; असाधारण-३.५७१  
 कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल-  
 ३.१४२-१६२; कुसल- ३.१६३  
 -१७२; सत्त- ३.४८१  
 कम्मस्सकतजाण २.५७; ५.१४३  
 कम्माकम्म (Sim.) १.५२  
 कम्मानी, तीणि ३.११५-१३६  
 करजकाय ५.८०, १३७  
 करण, -चित्ता ३.३८ -पथ ३.४७६  
 करणसम्पत्ति निग० २  
 करण्डक ३.५३६; गन्ध-३.५३४  
 करवीक ४.५  
 करळ ३.६०२  
 करुणा १.१; ३.३९९, ४०५  
 कललीभूत ३.२१४  
 कलहप्पवट्टनी ५.८७  
 कलापसम्मसन ३.४५०; ५.२२  
 कल्याणकारी ५.१११  
 कल्याणमित्त ५.१७; -ता २.५५  
 कवाट ५.१३१  
 कसट ३.९९  
 कसिण ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;  
 ६.३०, ३३; आकास-३.३८७;  
 आपो- ३.३८६; -करण ३.३९४  
 -निमित्त ६.५; पठवी- ३.३७५,  
 ३८३; -त्तामी ५.६१; विज्जाण-  
 ३.३८६;  
 कसिर ३.४७०  
 कस्सक (Sim.) ३.४०९  
 कस्सपदसवल १.४२  
 कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;  
 ४.५४; ५.१२८; कूट- ३.४३५  
 काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; -पद

३.४१७; -बलि (Sim.) ३.३२४;  
 -स्स गीवाय ३.६०२, ६०३  
 काकमासक ५.१३९  
 काणकच्छप (Sim.) ३.२०  
 काम ३.२६, ३२९-३३४; -गुण  
 ५.६०; ५.९९; गुणिक ५.५९,  
 ६०, ६३; वत्थु-, किलेस- ३.२६  
 कामन ५.६०  
 कामसुख ३.४७३  
 कामसुखल्लिकानुयोग ३.२४४  
 कामावचर ३.११३; -कुसल १.११;  
 ३.१-३२५; -धम्म २.२८  
 कामावचरा २.५२  
 काय ५.७९-८३; नाम-५.७९; -कम्म  
 ३.८१, १०२; -दुच्चरित ३.११९;  
 -दुच्चरितविरति ३.२५५; -द्वार  
 ३.१३६; -प्पसाद ३.६३२;  
 -वेय्यावटिककम्म ३.३१५, ३१९;  
 -सक्खि १.३६; -समाचार २.८;  
 हेट्ठिम-, मडिहम-, उपरिम- ४.५०  
 कायिककरण ३.९८  
 कायेन ३.३५६  
 कारण ५.४३ १३१  
 करिता ३.६००  
 कालकच्छक ३.९०  
 कालं कत्वा १.४२  
 कालपरित्तता ३.२१  
 कालाम ३.४३०  
 कासिपुर १.८८  
 काळ १.८७  
 काळ-, कुट्ट ४.११८; -तिलक ३.१८८  
 काळकणिसलाका ३.६०२  
 काळवल्लिमण्डप ५.१२८  
 किञ्चट्ट ३.१८१  
 कित्तक १.३५  
 कित्ति ३.१४९; युत- ३.४१९  
 कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५  
 किञ्चिस ५.९५  
 किरियमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५  
 किरियमनोविज्जाणधातु ३.६२०,  
 ६२३, ६२४; ६.४  
 किरिया ५.१३२; -पथ ३.४७६  
 किरियान्याकत ३.६५९-६६६; ४.१  
 किरियामनोविज्जाणधातु ५.१३२  
 किलञ्ज ३.३०, ३९१  
 किलेस, -अन्धकार २.५४; -आतु-  
 रता ३.२९; -गेलञ्ज ३.२९;  
 -गोच्छक २.५; -जात ३.४१;  
 -पटिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,  
 १०३; -वत्थु ५.१३१; -सन्तान  
 ३.४७३  
 किलेसा ६.३७  
 किंसागोतमी १.८७  
 कुक्कुच्च ३.५६३; ५.९५-९७  
 कुक्कुट, -अण्ड ४.५३; -पत्त ४.९७;  
 -सूकरा ३.२४७  
 कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८  
 कुक्कुल ५.७२  
 कुंकुम (Sim.) १.३२  
 कुच्छि ३.१२३, २०६; (Sim.)  
 ६.३३; -विरेचन ५.७१  
 कुच्छित २.१०; ५.९६  
 कुड्ड ३.१४९  
 कुणप (कण्ठे बद्ध Sim.) ३.४९१  
 कुत्त ४.६१, ६४; ५.८४  
 कुहाल (Sim.) १.५०; -पिटक १.५०

## INDEX

- कुद्ध ३.५६५  
कुदूसक ३.५९  
कुन्द (Sim.) १.३२  
कुमारक, दहर ३.३१०, ३११  
कुमारकवर्ण ६.३३  
कुमारिका ३.१०६, ५५६; थुल-  
३.१०६  
कुमुद (Sim.) १.३२  
कुम्कार (Sim.) ३.२०१  
कुम्भील (Sim.) ३.२१५; ४.९०  
कुम्भ ५.४८  
कुल ५.६९; उपट्टाक—, जाति—५.६९;  
—तन्ति ३.७४, ७९, ८६; —परिवट्ट  
१.८१; —पुत्त १.४१; ३.२३८  
(Sim.) ३.२३९; —पुत्रेणि ३.७४,  
७९, ८६; —वंस ३.७४, ७६,  
७९, ८६  
कुलथ ३.६०१  
कुलुवसुत्त ३.१२३  
कुस (Sim.) २.१०  
कुसल १.६९; ३.३६८, ५४२; —अधि-  
कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दस)—  
कम्पपथ ३.१६३; ५.१००; —चेतना  
३.५८७; —जवनवसेन ३.६११  
कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपण्णास)  
३.४३, १४, ३.६५२  
कुसलानुगतिक ३.६५१  
कुसावती ५.४९  
कुसावहारो ३.१४४  
कुहनवत्थु ३.४८१  
कूट ३.५७६  
कूट, —कहापण ३.४३५; —मासक  
३.१७७, २११, ४३५; ४.५
- कूटागार (Sim.) ३.२११  
कूपक ४.२७  
केतु ५.६५  
केदार ३.५९४  
केनचि न विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८  
केनचि विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८  
केलासकूट ४.९८  
केवट्ट ३.२३५  
कोटि २.४३; नङ्गल— वंक ३.२९७  
कोट्टक ५.१३३  
कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,  
३०१; —तो ३.१५७; —वार  
३.५२६, ५२८  
कोत्तुहल ३.५४१  
कोप ५.५३  
कोलियक ३.६१५, ६२५  
कोसज ३.१३९, २३३  
कोसलक ४.२४  
कोसल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९  
कोसल्लथ १.४७; वचनत्थ— १.४७  
कोसियपुत्त १.८०  
खुंसन ५.१२३  
खजोपनक (Sim) १.३४  
खज्जति ३.५५४  
खण, —तयं ५४३; —पच्चुप्पन्न ६.१९,  
२२, २३; —पत्त ५.४१  
खण्डसक्करा ३.४३५  
खतकूप ४.८०  
खदिर ५.११४  
खन्ध ३.१३२  
खन्ध ५.१०४; —पञ्चक ४.२९; ५.६१,  
११६; —पञ्चति १.१४; —पटिबद्ध  
५.१४८; ६.२४, २५; पुब्बे—

## INDEX

- निवुत्थ— ५.१४८  
खन्धका (द्रावीसति) १.४६, ६६  
खन्धतो १.११; ५.२  
खन्धयमक १.१६  
खन्धविमंग १.१२  
खम ५.२१  
खमन्ति १.५८  
खयचतुत्थं, आसवानं ६.१०  
खय-वय ३.७७, ८१, ८६  
खये आणं २.५८; ५.१५०  
खाणुक ५.५३  
खार (तिविध) ३.५३४, ५३५  
खारोपमा (Sim.) ३.५३४  
खिड्डापसुत्त ३.४८०  
खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०,  
६६१; ६.४  
खीयन ५.६६, ६७  
खुज्ज ६.१२  
खुदा ५.१३६  
खुदक ३.१४३; —वग्गुलि १.४२  
खुदकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८,  
६९  
खुदकपाठ १.४६, ६५  
खुदककथुक ५.६४  
खुदकविमंग १.१२  
खुरधारा (Sim.) ३.२५५  
खेत्तसामी ३.१९१  
खेपेन्त ५.१५०  
खेम (जनपद) ३.५३८  
खेळ ३.५५९; ४.४८, ९०  
खेळगत ४.७६  
खो पन २.४१  
गंगा (Sim.) ३.२७४, २७७
- गच्छ, कुलथ— ३.६०१  
गज, महा— ३.६६३  
गणन, —चार १.११, —वार १.४३;  
६.१  
गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४  
गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७  
गण्डम्ब १.२९  
गण्डि ६.१९  
गण्डिका ४.५६  
गति २.२६; —निमित्त ३.६५८; ६.४  
गहल ५.५२  
गन्थ २.४, ४४  
गन्ध ५.२५; ६.१८  
गन्धव्वपुरिस (Sim.) ३.३७२  
गम्भ १.८१; ५.१३३; ६.२०  
गमनाभिसंस्वार ३.६२७  
गमियचित्त ३.४२  
गंभीरभाव १.५१; (चतुर्विध) १.५३  
गरु ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;  
—भारा ३.२०४; —भाव ५.६६  
गरं करोति (Sim.) ६.१२  
गरुळ ४.६  
गवक्खन्ध ३.५८२  
गवय ४.९०  
गवेसन्त १.२९, ४४  
गहकारक १.४४  
गहकूट १.४४  
गहण ३.३५  
गहन, तिण—, वन—, पन्नत— ३.५५२  
गाथा १.६६; —वन्ध १.६७  
गामदारक ३.६२२, ६२३  
गामभोजक ४.९१  
गामिह ३.६१५, ६२२, ६२३

गावो ४.४७  
गाह ३.२११  
गिम्ह ५.८०  
गिरिकण्डक ३.२०४  
गिलान ५.१२७  
गीवा १.७१  
गुण २.९; -नाम ५.११२, ११३  
गुत्तसालगाम ५.१२८  
गुत्तिक, नगर- (Sim.) ३.१९४  
गुळ, -फाणित ३.४३५; -ब्रंधक ३.६०६; -वाणिज ३.४३५  
गूथगत ३.४६७, ५४०  
गूथ, -निरय ५.७२; -पिण्ड ३.४९६  
गेण्डुक (Sim.) ३.२०३; पहाटचित्र- ३.२०३  
गेय्य १.६६  
गेलञ्ज ५.७८, ८४  
गेह (Sim.) ३.२२६; -निस्सित ३.४०४, ४०७  
गोकण ४.९०  
गोचर ३.४१३, ४१५; -अज्जत्त २.३६; बुद्ध-, सावक- ६.२; -विसय ३.५४  
गोच्छक ६.२; आसव- २.४३; उपादान- २.५०; ओध- २.४५; किलेस- २.५१; गन्ध- २.४४  
अ; नीवरण- २.४७; परामास- २.४८; योग- २.४६; संयोजन- २.४४; हेतु- २.३९  
गोण ३.१६५; (Sim.) ५.४९; दुट्ट- (Sim.) ३.३६३; सिंगाला ३.२४७  
गोतम ३.२८४, ३२७  
गोत्तचरण ३.४६३

गोत्रभू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४; ५.३२; -जाण ३.५०८, ५१०  
गोधा ३.६०३; -वण्ण ३.५००  
गोधानरी (Sim.) ३.२७४  
गोप ३.३६३  
गोपानसियो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११  
गोपालक ३.६०३  
गोमय ३.५३६, ६५५; -पिण्ड (Sim.) २.२८  
गोमुत्त ३.२९६; -वक्क ३.२९६-९७  
गोवत ५.३०, ९९  
गोसिंग ४.९९; -स्नातवन १.७१  
गोसील ५.३०, ९९  
घट ६.२  
घटा (Sim.) २.४  
घटीयति ३.४९४, ४९५  
घट्टन ३.५७६; परि- ३.५७६  
घण्टा, -अनुस्व, -अभिघात, ३.२००  
घनविनिम्भोग ३.११; -पटिसंभिदा- जाण ३.११  
घरावास ३.३७२  
घाणविल ३.६३०  
घोस, -कम्म ३.१०७, १०८  
च ३.३४०; ४.३  
चक (Sim.) ३.४५ -यन्त ३.५१२; -रतन ४.११८; -वत्ति १.७३; ३.२१३, ६११; ४.९१; -वात्ति- राजा (Sim.) ३.२१४  
चकन-उपासक ३.१६४  
चकवाळ १.३६; ४.४, १०; ५.३७  
चक्खु ४.२५; धम्म-४.२६; पञ्जा- ४.२५, २६; मंग- ४.२६; मंस-

संभार-, पसाद- ४.२७, २८.  
चक्खुद्वार (Sim.) ६.२३  
चक्खुपसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०, १३२  
चक्खुमूत १.८  
चक्खुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७  
चक्खुविज्जाण ३.३४५  
चंकम १.८३  
चंकमन-सत्ताह १.८८  
चण्ड ३.५८२  
चण्डिक ३.५६२, ५६४  
चतुचक ३.१५; -संखात ३.२०  
चतुत्थ (ज्ञान) ३.३६७  
चतुपरिवत्तमुत्त ४.२९  
चतुप्पद ३.३७  
चतुमूमक ४.१  
चतुरस्स ३.५६९, ६२२, ६२३  
चतुरोय-नित्थरण १.७९  
चतुवीसतिसमन्तपट्टान १.३१; -पच्चया ३.१७  
चतुसच्चधम्म ३.४७१  
चत्त ५.९०  
चत्तारि चक्रानि ३.१५  
चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.) ३.५०२, ५०९; -पटिज्जादक ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा- वंक ३.२९७  
चन्दन (Sim.) ३.२४१; -वन १.२९; ३.६११  
चम्म ४.७८  
चर, थल-, जल- ३.२७  
चरण २.३५; गोत्त- ३.४६३; -संखात ३.३५  
चवन ५.१००  
चरियनिदेस ३.३९२  
चरिया १.१ -अधिसुत्तक १.५२  
चरियापिटक १.४६  
चाग ३.२४४  
चातुम्महाराज ४.९१  
चातुम्महाराजिक १.३३  
चामरि-बाला ४.११८  
चिक्खल्लिकनिकाय १.६२  
चिण्ण ३.६१४  
चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६; -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण ३.३५; महागज- ३.६६३; -विकल्प १.५९  
चित्त, -करणता ३.३५; -कार ३.३५; -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०  
चित्त, -परियादान १.४६, ६४; -पाटलि ४.६; -यमक १.१६;  
चित्तलपच्चत ५.१९  
चित्तवारभाजन १.६७  
चित्तविभात्ति १.१०, ११  
चित्तविसंसङ्ग २.४९  
चित्तसंसङ्ग २.४९; -समुद्धान २.४९; -समुद्धानसहमुनो २.४९; -समुद्धानानुपरिवत्तिनो २.४९  
चित्तसञ्जा ३.३५  
चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९  
चित्तसहमुनो २.४९  
चित्तस्सेकगता ३.५४२  
चित्ताधिपतेय्य ३.३४  
चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सोल्लस ३.२१  
चित्तानुपरिवत्ति २.४९; ४.१०६



चित्तुपक्रिलेस ५.८६  
 चित्तुप्पादकण्ड १.११; २.२; ३.१-  
 ६.६६; ४.१  
 चिर, -परिवासिक २.४३; -प (पा)  
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९  
 चीन-पिट्ट (Sim.) १.३२  
 चीवरगहणं १.३९  
 चुति २.२६  
 चुतुपपातजाण १.८७  
 चुल्लयेदल्ल १.६६  
 चूलनागत्ये, तिपिटक- ३.५०३,  
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४  
 चूलन्तरदुका २.४  
 चूलपितुत्थे ५.११  
 चूलाभयत्थे ३.५०५  
 चेटक ५.१३६; ६.१२  
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,  
 १९०  
 चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२  
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पञ्चत  
 ३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,  
 ७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल  
 (Sim.) ३.५६  
 चेतोपरियजाण ५.१९; -चतुत्थ ६.८,  
 १२, १८, ३३  
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,  
 ७२; -काय ३.१३९, १७१; का-  
 यंग-, वाचंग- ३.५३०  
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;  
 -जेट्टक ३.५३८, ४३९  
 चोरनागराजा ५.१३०  
 छकनिपात ५.५९  
 छत्त (Sim.), अति- १.२

छत्तिसपरिमण्डलं ४.४  
 छन्द ३.२५४; ५.३९  
 छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२  
 छन्न १.८७; -सहाय १.८७  
 छवसरीवर (Sim.) ३.४१७  
 छवि-वण्ण १.३५; ४.८  
 छलमिञ्जा १.५९  
 छात ४.८८, ८९; -ज्झत्त ३.४९६  
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)  
 ३.६५१; ४.८९; -रक्खसो ४ ८९  
 छारिका ४.४८  
 छिद्द ५.१०४, १२९  
 छिन्नवटुमक ६.९  
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;  
 -सारथि (Sim.) ३.९७  
 जच्चजल ३.५८३  
 जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,  
 ६२७, ६५८; ६.१४  
 जच्चवधिर ३.५८३  
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३  
 जण्णु ३.२८५; -क ३.४६०  
 जनकपच्चय ४.११६  
 जनपद ३.५३८; ५.३२  
 जम्बुदीप १.८०  
 जम्बू ४.६  
 जयसुमन (Sim.) १.३२  
 जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट-४.८२;  
 पटिच्छन्न-४.८२; निरन्तर-४.८४  
 जरा-अभिभूत ४.२३; -धम्म २.१९  
 जल, -चुण्ण १.२७; -विन्दु (Sim.)  
 ३.२४१; वाताभिघातचल- ३.  
 ५४७; -सागर १.२४, २६  
 जव ३.२१

जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९; -सागर १.२४  
 -दान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३  
 जातक १.४६, ६६, ७३, ७९  
 जाति, -जरासभाव २.१९; -रूप ४.  
 ११२; -वाद १.८१  
 जानपद ५.११४  
 जानि ३.३८; ५.८७  
 जाल ३.८६  
 जिगुच्छन ३.३४७  
 जिगुच्छा ३.२३९  
 जिन, -चक्र १.७२; ३.१३०; -वचन  
 १.१८  
 जिया ३.११९  
 जीवितट्टान ३.८५  
 जेगुच्छ ३.४२५  
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११  
 जेट्टसिस्स (Sim.) ३.१९२  
 जेट्टिका ३.४४  
 जेतवन ३.६०३  
 जोतनभाव २.१३  
 जोतिपाल ३.६६१; ६.३२  
 ज्ञान १.३; ३.३३७; -चतुक्क ३.३२६-  
 ३६७; तिवंगिक- ३.३४६; दुवं-  
 गिक- ३.३६७; -पञ्चक ३.३६८-  
 ३७३  
 ज्ञानंग १.७५; ३.२५८, ४९७  
 ज्ञानपच्चय १.१७  
 ज्ञानविमंग १.१२  
 ज्ञामंगार ४.५२  
 ज्ञायति ४.१०१  
 जाण २.९; ५.१५०; -वत्थु १.३;  
 -विण्णयुत्त ३.३०, ३१०; -विमंग  
 १.१२; -सम्पयुत्त ३.३०, ५०;  
 -सागर १.२४  
 जाय ३.४७२  
 टान, -कुसलता २.५६; -सो ३.४२  
 ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;  
 -मागिनी ३.३८०  
 डंस ३.३६१  
 डट्ट ४.८९  
 डाक ४.५८  
 तक्कम्विल ४.५९  
 तच्छक (Sim.) ३.१८९  
 तच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८  
 तज्ज ३.१५१  
 तज्जनियकम्म १.७२  
 तज्जा ३.२७२  
 तट्टिक ४.५५  
 तण्हा १.५३; ५.४८; -दुत्तिय ५.४९  
 तत्रमञ्जता ३.२५५  
 तत्थवट्टक ५.१३९  
 तथागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,  
 ६२; ६.३२; -रूप ३.६९; -वचन  
 १.६६  
 तदंग १.५३  
 तदधिमुत्तता ३.७०, ७२  
 तशरम्मण ३.५९५, ६१०  
 तदुपचार २.५४  
 तदेकट्ट ५.४, ३३  
 तनु, -करण २.१०; -भाव ३.५२५,  
 ५२६; -भूत ३.५२७  
 तनूनि ३.५३७  
 तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;  
 ४.५६; ५.७०  
 तन्तिस्सर ३.६६१  
 तन्दि ३.५५७

## INDEX

- तपन ५.१११  
तपनीया २.५४  
तप्पति ५.१११  
तप्पणता ५.११८  
तम २.५३; ३.५०८, ५१०; ५.१०८;  
चतुसचच्छादक- ५.१४८  
तम्बपणि १.१  
तम्बलोम ४.३५  
तरच्छ ४.९०  
तलुण ४.९४  
तादि निग० ३  
तापसपञ्चजा १.८१  
तायति १.४८  
तारक १.२७; -प्पमा १.३४  
ताल, कंस-, कट्ट- ४.५६  
ताल (रुक्ख) ५.१२०; -पण्ण ३.९९  
तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०;  
३७०-७१; ५.१२६  
तावतिंस १.३३, ३६, ७६, ७९, ८९;  
४.६  
तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;  
वेदनातिक २.७; -च्छेद १.६७  
तिकतिकपट्टान १.१९  
तिकदुकमाजन १.६७  
तिकपट्टान १.१९, २०  
तिकवण्णना ५.१-४४  
तिक्ख ३.५०८; -विपरसक ३.४९५  
तिट्ठतेव ५.४१  
तिण (Sim.) ४.८२; -करल ३.६०२;  
-मुट्ठि १.८७  
तिरिय ३.५५२, ५५६  
तिदस १.१  
तिदिवकम १.७३
- तिन्दुकाचीर ३.१३  
तिपिटक १.४५-६०; -घर १.३८  
तिपिटक-चूळनामयत्थेर ३.५०३, ५०५,  
५८६, ५८७, ६३४  
तिपिटक-चूळामयत्थेर ३.५०५  
तिभिगल-महामच्छ १.३१  
तिमिय, महानाग- तिरसदत्त १.२७  
तिमिरतिभिगलमहामच्छ १.३१  
तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८  
तिल (पत्थरन्त) (Sim.) ३.३९१  
तिलक, काळ- ३.१८८; चित्त- ३.२७०  
तिस्स ५.११२, ११५  
तिस्सदत्त, महानागतिमिय- १.२७  
तिस्सभूतिथेर १.७४  
तीर (Sim.) ३.२१५, ३२९  
तीरणरस ३.३५५  
तुट्ठि १.६६  
तुजकार (Sim.) ५.४८  
तुरिय ३.७८; ४.९८  
तुलासंघाट ४.४१०  
तुवट्ठकमुत्त १.६६  
तुसित १.८५; -काय १.८६; -पुर  
१.८९; -मघन १.८४; सं- १.८५  
तेजाधिक ४.३९  
तेजोधातु ३.८४  
तेपिटक १.११; ५.११३  
तेभूमक २.३०; -कुसल ३.१-४६५;  
-वट्ट २.५२; ३.२६  
तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-  
३.४५१  
तेमित ४.९०  
तेल, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि  
३.१४८, ४४९, ४५१; -प्पदीप

## INDEX

- ३.२२६; ५.२५  
तेलानि, नाना ३.२७७  
थकेसि ३.६०३  
थद्ध ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;  
-पुगल ३.५६४  
थम्मन ३.९५  
थम्मित ४.१०९  
थम्मी (Sim.) ३.१७७  
थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९  
थावरिय ३.१९१  
थीनमिद्ध ५.९७  
थुल्ल ३.१०६; ५.११९  
थुल्लच्चय ५.११९  
थूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्थंम-  
३.२१८  
थूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७  
थेय्यं ३.१४४  
थेरगाथा १.४६  
थेरम्बत्थल ३.३८९  
थेरवंस, निग० २  
थेरीगाथा १.४६, ६६  
थेरुपट्टान ३.३०९  
दक्खिणवलि ३.६०१  
दक्खिणापथ ३.२७५  
दक्खिणाविमुद्धियो, चतस्सो ३.३२४  
दक्खिणय्य ५.११३  
दण्डक (इस्सासस्म) ३.५१२  
दत्त ५.११२  
दत्तामयत्थेर ३.५९०  
दधिरस ६.१८  
दन्त, -आवरण १.३७ -कट्ट १.३९;  
-कार ३.४४६  
दन्धत्त ४.७८
- दव ५.१३६  
दसकमग्ग ३.५८७, ६४२, ६४५,  
६४९  
दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-  
वेसारज १.८७  
दया १.१  
दससतलोचन ३.४१९  
दससहस्सचक्कवालकम्पन ३.६०४  
दस्सनपरिणायक ४.३०  
दसुत्तर १.१८  
दस्सेनेन २.२४; -पहातव्वहेतुक २.२५  
दळ्ह ५.९९; -गाह २.५०; -मत्ति ५.१७  
दळ्हीकम्म १.४७; ३.२७०  
दाटिका ४.६३  
दानव ४.७  
दारक (Sim.) ३.१५२, ३९५  
दारा (गरुनं) ३.२४७  
दास ३.१८८, २१८  
दावग्गि (Sim.) ३.५६२  
दासक १.८०  
दिट्ठ ३.६१; -धम्मिक ५.५९; -संस-  
न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४  
दिट्ठक, ३.५३१, ५३३; अ- ३.५३१  
दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविहार २.१५;  
३.३८७, ६६६  
दिट्ठि (द्वास्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;  
-उज्जुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,  
३१८, ३२०; उच्छेद-, सस्सत-  
भव-, विभव- ५.२६; -पटि-  
सेधक ५.१५; -मण्डल ४.२८;  
-राग ५.६३; -विनिवेठन १.५२;  
-विपत्ति २.५७; -विमुद्धि २.५७;  
-सम्पदा २.५७

# INDEX

# INDEX

दिन ५.१००  
 दिव्यचक्रजुगानचतुर्थ ६.८, २५, ३३  
 दिव्यसोतचतुर्थ ६.८-१८, ३३  
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११  
 दिसामूढ (Sim.) ३.५५२  
 दीघनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,  
 ६३, ६५, ६८  
 दीघमाणक ३.२९७, ३१७  
 दीघ-मञ्जिमनिकाय १.३७  
 दीघ, -रत्त १.५८; -संतान २.२८;  
 -सुत्त १.७०  
 दीप ६.१८; -ना, अपर ३.२७०  
 दीपकरदसन्न १.७०, ८९  
 दीपकरपादमूल १.८९  
 दीपालोक ५.२२  
 दुक, अधिवचन-, निरुत्ति-, पञ्जति-,  
 नामरूप-, २.७; पिठि- २.५  
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पठान  
 १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०  
 दुकतिकपठान १.१९  
 दुक्कट ५.१००  
 दुक्ख २.१६; -सच्च १.६९  
 दुक्खोगाळ्हा १.५४  
 दुग्गहीत १.५९, ७०  
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६  
 दुट्ठ ३.५९०; -गोण ३.६०३  
 दुट्ठगामणि- अमय ३.८३  
 दुतियं (ज्ञानं) ३.३४६  
 दुपट्ठ १.३९  
 दुपपञ्ज १.५५  
 दुपपटिपन्न १.५९  
 दुव्वलीकरण ५.८६  
 दुव्वमासित ५.११९  
 दुम्भन ३.५६२  
 दुस्त ३.५६४; -वचन ५.१२१  
 दुस्सन ३.५६२  
 दुस्सीलभाव १.५९  
 दुस्सील्य ३.११८; १६८, ४८१;  
 ५.१३३, १३५  
 दुस्सोपमा ३.४९१  
 दूरे-निदान १.८९  
 देव्यधम्म ३.७४  
 देवतासंयुत्त १.६३ अ  
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिसा  
 ३.३६८; -पुत्त ४.५४, (विस्स-  
 कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९  
 देवायतन (Sim.) ३.४३७  
 देवी ५.५३; निग० १  
 देवीरोहण १.७३  
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-  
 वोहार-, परमत्थ- १.५२; आरूप-  
 ३.३८६, ३८७; -गंभीरभाव  
 १.५३; निपारयाय- परियाय-  
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;  
 रूपायचर- ३.३८७; -विलास  
 ३.३९; ३.४३, ३६८, ३८४,  
 ३९२, ४९२, ५२३; सोलसक्खत्तुक  
 ३.३९१  
 दीवचस्सता २.५५  
 दीवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,  
 ६१९, ६२०  
 दोसारोपणकारण २.१३  
 द्रुत्तिसाकार ३.४२६  
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-सग्ग  
 ३.५८७, ६३५, ६४१; -पदिको  
 पचयाकारो १.३, ७५

द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कया  
 ३.९२-१७२; ४.७१; फस्स-  
 ३.१०४; संवर-, अंसवर- ३.१०४  
 द्वारतो १.११; ५.२  
 द्वारा ४.३०  
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६  
 द्वे कामा ३.२६  
 द्वेळ्हकजात ३.६  
 धं ३.५९८  
 धज (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५;  
 पञ्चवण्ण- ४.५०  
 धनवट्ठक २.५४  
 धम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; -अन्तर  
 १.७२; -उद्देश ३.१; -कथा १.६९;  
 ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८;  
 ५.११३, ११५; -क्खन्धसहस्सानि  
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना  
 ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४;  
 -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३,  
 ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९;  
 -जात १.५५; -तो १.११; ५.२;  
 -पटिगाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६  
 -पटिवेष ५.७०; -पटिसंभिदा १.  
 ५५; -परियत्ति, -मच्छरी ५.७०  
 धम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३;  
 ३.२५६; -माणक १.४४  
 धम्मयमक १.१६  
 धम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८,  
 ५३९; ५.३, ४; निग० १  
 धम्मवत्थान ३.५४०  
 धम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२;  
 निग० १  
 धम्मसंगहट्ठकथा, end of chapters  
 ३-६; निग० २  
 धम्मसवण ३.७९; ६.५, ६  
 धम्मसामग्गी ३.४७३  
 धम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.३८;  
 ५.१३९; ६.२  
 धम्महृदयविमंग १.१२  
 धम्मामिस २.५६  
 धम्मयतन १.७५  
 धम्मरम्मण ३.५४  
 धम्मालाप १.५५  
 धम्मिय १.८०  
 धाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८  
 धातु, १.३; -यो (अट्टारस) १.७५  
 धातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३  
 धातु, -कुसलता २.५६; -क्खोभ  
 ४.१०; -पञ्जति १.१४; -परम्परा  
 ४.४३, ४५  
 धातु, -यमक १.१६; -विमंग १.१२  
 धारण ५.११९  
 धीर ५.१७  
 धुतवाद ३.२३७  
 धुत्त ५.५२  
 धुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,  
 ५८४, ६५२  
 धुरमत्त ५.१४६  
 धुरा ३.४४-४५  
 धुवपच्चय ५.४१  
 धेनु (Sim.) १.४८  
 धेनुपको वच्छो (Sim.) ३.३५५  
 नकुलनगर ५.१२८  
 नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका  
 ४.५४; -योग ३.५०९  
 नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

# INDEX

# INDEX

नंगल ४.६३; -कोटिवंक ३.२९७  
 नंगुड १.५८  
 नन्वगीत २.८; ५.१३६  
 नट ३.५५८; ५.१३६  
 नत्थिकवाद ५.३७  
 नत्थिपच्चय १.१७  
 नदी (Sim.) -आवरणं ३.५९४;  
 सीधसोता- ३.५४४  
 नन्दकोवादसुत्त ३.५०२  
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५  
 नपुंसक ३.५८३  
 नमन ५.११५  
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;  
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.२४  
 नया, एकून्वीसति- ३.५२२; दस-  
 ३.५२३; द्वे सतानि- ३.५२४;  
 वीसति- ३.५२३  
 नलाट ३.२७०  
 नवक ३.२९३, ३९८, ४६५  
 नवकतर ५.१२६  
 न-वत्तब्ब ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,  
 २७; -आरम्भणता ६.३३  
 नवमो खणो ३.२०  
 नववेदना ५.१३७  
 नहारू ३.२८५  
 नहुत १.३३; ४.४  
 न-हेतु २.३९;  
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता  
 १.३९  
 नागरिको (Sim.) ३.२३६  
 नागसेन ३.१९८, २१४, २१८, २७७  
 नाटक १.८७  
 नाथ ३.४५३  
 नानत्त १.४१  
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९  
 नानत्थ २.११  
 नानप्पकार, -कोसल १.५१; -तो १.६०  
 नानाकरण ६.३२  
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;  
 -करण ५.११५; -काय ५.७७;  
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.१८८  
 नामतो १.११; ५.२  
 नामन ५.११५  
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;  
 -परिच्छेदकथा १.५२  
 नालकसुत्त १.६६  
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;  
 (अरित्तबल्लेन) ३.४२३  
 नाविक ३.६०२  
 नाळि (Sim.) ३.२२९  
 नाळिकेर ३.६०१  
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.  
 ५१, ५९  
 निकाय १.१, ४५, ६०; ३.३९; एक-  
 १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९  
 निक्खिप्त्वा १.११; ५.१, २  
 निक्खेप १.११, १८; २.५५; -कण्ड-  
 वण्णना ५.१-१५०; ५.२  
 निक्खेपरासि १.१०, ११  
 निगण्ठ ५.७०  
 निगह १.६  
 निग्गाथकमुत्त १.६६  
 निक्कल ३.५९१  
 निक्कल ३.३७०  
 निक्कलरेत्वा १.७१  
 निज्झान १.५८; ३.६५

निट्ठा ३.१२७  
 निट्ठित ३.६५६  
 निदस्सन २.३८  
 निदान १.७३; -किञ्च १.७३; -को-  
 सल १.७७; निदानानि, तीणि  
 १.८९; (द्वे), अधिगम-, देसना-  
 १.७७, ८१, ८७, ८९  
 निदा ५.८०  
 निदायति ३.५९८  
 निदायन्त १.७०  
 निदेस १.४६, ६६; ३.१९७, ३३१  
 निदेस, -पद ५.१०७; -वार ३.४७३,  
 ५२६; ४.३४  
 निद्वन ३.५०५  
 निन्न ३.६१४; ५.११८  
 निन्नानत्थ २.१२  
 निन्नानाकरण ५.२४  
 निपच्चकार १.१  
 निपतति ५.११४  
 निपात ५.१४  
 निप्पज्जा ५.११८  
 निप्पदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.  
 २; ५.१०२  
 निप्पयोजन २.११  
 निप्परियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना  
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९  
 निष्कन्नरूप ४.५१  
 निष्कादक २.४२  
 निष्कादनक-भाव २.२६  
 निवद्ध ३.९१; ५.१२६  
 निवद्धानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०  
 निब्बान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;  
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;  
 ४.२, ११७; ५.८, १२, २२, ३०,  
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु  
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-  
 मित्त ६.२४  
 निब्बानाव्याकृत ४.१  
 निब्बुत्त १.८७  
 निब्बुद्धमल्ल ५.१३६  
 निब्बेधभागिय ३.३२६  
 निब्बेधिकपरियाय ५.५९  
 निब्बेमतिक ३.३५३  
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१३;  
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;  
 -गाहमत्तक १.४२  
 निम्मस्सुदाठिक ४.६१  
 निम्मानरति १.३३  
 निम्मित १.३९; -बुद्ध १.४१  
 नियक ४.१०९; -अव्यक्त ६.२६, २८  
 नियत २.५२  
 नियम ३.१७३  
 नियमित ३.६८  
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,  
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५  
 नियामको (Sim.) ३.२३१  
 निर्यातन ४.८१  
 निर्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८  
 निरय-अग्नि ३.६११  
 निरति ५.१०४  
 निरवसेस ४.२०  
 निरस्साद ५.१०४  
 निराजन ३.५५८  
 निरालय ३.४९१, ४९६  
 निरुत्ति २.५४; -पथ २.५४  
 निरोध ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सच्च

१.६९; -समापति ५.७  
 निलीयमान (Sim.) ३.५५  
 निहोलुप्पचार ३.४२०  
 निवास, समूह- १.६२  
 निविद्ध ५.११६  
 निस्सगिय ३.१४३, १४९  
 निस्सत्त-निजीवता २.९  
 निस्सन्द ३.४१०  
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२, १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पच्चय १.१७  
 निस्सरगथा परियत्ति १.५७, ५८  
 निस्सितक ३.१५२  
 निस्सील ५.११८  
 निस्सेणि ३.४६०  
 नील ३.३९४; -उपलहृथक (Sim.) ३.७८; -पेय्याल १.२७; -वत्थ (Sim.) ३.३४२  
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६; (पञ्च-) ५.९४  
 नीवरणिया २.४७  
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३  
 नेभिन्धर ४.५  
 नेरझुरा १.८७  
 नेरयिक ३.६११  
 नेव दस्सनेन न भावनाय पहातम्भहेतुक २.२५  
 नेसाद ३.४८०  
 नेलंग ५.१२४  
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९; ४.१६, १७; -उपादान २.५०; -गान्या २.४४ अ; -पय ५.११४; -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका

सुद्धिकगाथा १.६६  
 पंसु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक ५.११३  
 पकतञ्जू ३.१३०  
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२; महा- १.२३, ३१  
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४, ११२; -कथा ३.१६१, ४००, ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३, ४६५, ४९३, ५२१; -तिक ४.१५, १६; -नय ३.६१५-६३४; -संखार ३.४९८  
 पक्ख, -पासक ३.१७७; -प्पसारण, -विकल्प (Sim.) ३.२००  
 पक्खिक ३.८६  
 पक्खियमत्तं ५.१४६  
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७  
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -निमित्त २.५७; ५.१४२  
 पचलमाव ५.७९  
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०  
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३  
 पचुरापराध १.५२  
 पच्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९  
 पच्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२  
 पच्चत्थिक, आसज्ज- ३.४०४, ४०७; दूर- ३.४०४  
 पच्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९; -धम्म २.५७  
 पच्चनीयपट्टान १.२०  
 पच्चनीयानुलोम १.२२, २३  
 पच्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९; ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

पच्चय १.४४; ३.३६३, ६२८; -परि-  
 मोग ३.५३०; -वट्ट ५.२९; -वेकल-  
 करण ३.४६६  
 पच्चयाकार १.३; -वट्ट १.७५; -वि-  
 भंग १.१२  
 पच्चवेक्खण ५.४६, ११९; ६.५, ६  
 पच्चामित्त ४.८५, ८६; उक्खित्ता-  
 सिक- ४.८५  
 पच्चुदावत्तन ५.१०९  
 पच्चुपट्टान ३.३२, ३६५  
 पच्चुप्पन्न २.३४; तिविध- ६.१९  
 पच्छा १.७०; -अनुताप ५.९५; -जात-  
 पच्चय १.१७  
 पच्छि १.७३  
 पच्छिम, -क ३.५७५; -बुद्धवचन १. ४४, ६८  
 पच्छिमिका ३.५०२  
 पजा, निग० २  
 पजोता, चत्तारो ३.२८९  
 पञ्च, -क्खन्ध १.२; -पतिट्ठित ३.५६; ५.६६; -वगिय १.८८; -वीसति-  
 संखं रूपं ४.११२; -वोकार-मव ३. ६२७, ६३३; -सत्तति ३.३९८  
 पञ्चली १.८५  
 पञ्जात्ति (See also पण्णात्ति) १.५५; २.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५. ७, ११३, ११४; -मत्तक ३.१६  
 पञ्जा १.५९; ३.२२७; -चक्खु ४.२६; -दसक ३.७१  
 पञ्जासंगह १.६८  
 पञ्चुत्तरा (धम्मा) ३.४६  
 पञ्ह, -कम्म १.७७; -वार १.५  
 पञ्हा ३.१३१; -पुच्छक १.३, १२२; -पुच्छन १.६७  
 पञ्हुद्धार ६.१  
 पटपटसह ३.९०  
 पटहमेरी ४.५६  
 पटाणिक ५.११७  
 पटिकरोहि ५.११७  
 पटिकार ५.१२१  
 पटिकुजित ५.१६  
 पटिकुटति ५.७४, ८०  
 पटिकमन्त ४.७०  
 पटिकिल्लत्त १.५९  
 पटिकलेप ४.२०; -न ३.२६८; -निहेस ४.२२; -वचन २.३९  
 पटिघ ६.३०  
 पटिचोदन ५.११७  
 पटिच्चसमुप्पाद ५.११९; -कुसलता २.५६  
 पटिजग्गन १.३९  
 पटिज्जा १.८७  
 पटिनिहेस ३.१७६, ३०१  
 पटिपक्ख ५.१३९  
 पटिपत्ति ३.५६६  
 पटिपदा ३.४९३, ५०७, ५२०, ५२१; दुक्खा- ३.३७५, ३७८  
 पटिपरिवत्तिवा १.५८  
 पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किलेस-  
 मग्ग- ५.६३, ९७, १००  
 पटिप्पणामेन्त ४.७०  
 पटिमा ४.९८  
 पटिलोम १.२३; ५.२२  
 पटिवापेति ५.१४७  
 पटिविस ३.२६४  
 पटिविज्झितम्ब १.५५

# INDEX

- पटिविज्ञित्वा ३.६५६  
 पटिविद्धाकुप्प १.५८  
 पटिवेष १.५४, ५५; ३.४७५; ५.४६,  
 ११९; -गंभीरभाव १.५३  
 पटिसंवेदेति ३.३५६  
 पटिसंखान ५.१३४; -बल २.५७;  
 ५.१४२; -संखात २.५७  
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०  
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७, ६०८,  
 ६१०  
 पटिसम्भिदा १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;  
 ३.४७४; -मग ३.३९७; -वि-  
 भंग १.१२  
 पटिसरण ३.५४  
 पटिसार ५.९६  
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३  
 पटिसेधसहित २.२०  
 पटिसेवन्त १.५९  
 पटिहंखामि ५.१३७  
 पटिहञ्जति ४.३२  
 पटिहार ३.६१९, ६२०  
 पटु ३.४४९, ४५१  
 पट्टान १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,  
 ५६९, ६१३; ६.२५  
 पठम, -अभिसंयुद्ध १.७४; -बुद्धवचन  
 १.४४, ६८  
 पठवी १.३३; -निमित्त ६.९; -क-  
 सिण ३.३३८, ३३९; -धातु ३.८४  
 पणक ३.२१३, २१४  
 पणिधानक ५.४९  
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९  
 पणीत २.३०; -धम्म ३.६१३; -भो-  
 जन ५.१३६  
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०  
 पण्डव-पञ्चत १.८७  
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;  
 -मनुस्स ६.१२  
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; -सिला १.७६,  
 ८९  
 पण्ण ३.१४९, १८८  
 पण्णत्ति (See also पञ्जत्ति) ३.२७६;  
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;  
 कसिण- ६.७; -निब्बान ६.२९;  
 -यो, तिस्रो ६.३३; सत्त- ६.७  
 पण्णरस-उपोसथ ३.५०२  
 पण्णसाला १.८२  
 पण्णाकार ३.६१९, ६२०; ५.३२  
 पतंग ३.६१६, ६१७  
 पताका ३.५४७  
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००  
 पतिट्ठाह ३.५५२  
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,  
 ५२०, ५२१  
 पतोद ३.९७  
 पत्त १.३९; -गहण १.३९; -मक्खन  
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; -वाणिज  
 ३.४९१  
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०  
 पत्थद्ध ४.१०  
 पद, -ट्टान ३.३२; -त्युति ३.२७०;  
 -माजन ४.२५; ५.१; -माज-  
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५  
 पदालयमान ३.५११  
 पदिक १.७५  
 पदीप (Sim) ३.२२६, २२८, २२९;  
 -ओमास (Sim.) ३.३२९

# INDEX

- पटुद्ध ३.४५  
 पटुम (Sim.) ३.२००; -कणिका ३.  
 ६११  
 पदेस (दसविध) १.७४; -विहारसुत्त  
 १.७४  
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४,  
 १४५, १४७  
 पन्त ३.४०६  
 पन्थ, -दुहन ३.४८०; -मक्कटक ३.६१६  
 पपञ्चसञ्जासंखा १.८  
 पब्ब १.२७  
 पब्बजा ५.१२९; -सुत्त १.८८  
 पब्बत ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१  
 पब्बाजेत्त १.७०  
 पब्भार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८  
 पमंगु ५.८८  
 पमस्सर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८  
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६  
 पमेद १.६८; -तो ३.११; -वचनतो  
 १.५९  
 पमादविहार ३.२०  
 पय्यक १.८१  
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४  
 पयोजन २.५४  
 पर, -दारवीतिकम् ३.४८०; -निमित्त  
 वसवत्ती १.३३; ४.९१; -पुगल-  
 संतान ६.२६; -मण्ड ३.१५४;  
 -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९;  
 ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६;  
 -सन्तक ५.७५  
 परमथ ५.३०; -कुसल १.५२; -तो  
 ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८;  
 -सच्च ५.८२  
 परामट्टा २.४८  
 परामासगहण ६.१६, ३०  
 परामासा २.४८  
 परायत्तवुत्तिता ३.२३  
 परिकस्सति ३.४५  
 परिक्रवार ५.५०  
 परिक्रिपन्त १.७०  
 परिक्रिप ४.४, ५  
 परिगह १.६३  
 परिचारक ३.६१९, ६२०  
 परिचत्त ३.५१  
 परिच्छिन्न १.२७, ४९  
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९  
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८  
 परिणमति ३.५८५  
 परिणामन ३.१५४  
 परिणामित ३.६८  
 परिणायकरतन ३.२२२  
 परित्त २.२८, ३.३९१; -आरम्भण  
 २.२९; ३.३८१, ३९०, ३९१;  
 -धम्म ३.६१४  
 परित्तास ५.१२८  
 परिदीपना १.५२  
 परिनिट्ठापन ५.६०  
 परिनिष्पन्न ४.११२, ११९  
 परिनिब्बान १.७, ९, ४४; ३.६०४  
 परिपाक ४.११४  
 परिपुच्छकता ३.७२  
 परिबाहिर १.७१  
 परिभम्भन (Sim.) ३.२००  
 परिमण्ड ३.६५५  
 परियत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९;  
 ५.७१; तिपिटक- निग० २



# INDEX

परियन्त ५.१०४  
परियादातुं ३.५८९  
परियादिन्न ४.५६  
परियादियति ५.४४  
परियादियित्वा ३.४८५, ४८६  
परियापन्न २.५२; ५.१०४  
परियापुट १.५८  
परियापुणन्ति १.५८  
परियापुणस्सु १.७०  
परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;  
४.२९  
परियुट्टान ३.५१४, ५२५, ५२६  
परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६  
परिवास ३.४३९, ४४१, ४४३, ४५२;  
५.११९  
परिवेण ५.६८; ५.११२  
परिसा १.७०  
परिस्सय ४.८८  
परिहार ४.९  
परिळाहसमय ३.१३  
परूपघात ३.१२४  
परोपण्णास ३.४३, १९७, २५१, २५२  
पल, एक...चतु- ३.४५६  
पलाल, -वेण ३.६०३; -सकट १.७३  
पलास ५.११४  
पलिघ ३.५५४; -उग्घाटन ३.२८५  
पलित ४.८२  
पलिवुद्ध ३.६२८  
पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-  
३.३३९  
पलिवेठन ५.५२  
पलुज्जन २.४२  
पल्ल ४.९४  
पल्लक १.४४  
पवट्टक-चित्तानि ३.५६९  
पवट्टति ३.५६९  
पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०  
पवत्ति ३.६६०  
प-वन ३.१३  
पवारित ५.१४  
पवाळ ४.८४  
पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०  
पसत्थ ३.२३२, ४७२  
पसवति १.५९  
पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;  
५.१३१; -वट्टनकिच्च ३.५६, ६०  
पसादनीय ३.२४९  
पसारेन्त ३.९५; ४.७०  
पस्सद्धि ३.१८४  
पस्साव ३.२२९  
पहट्ट ६.४; -आकार ६.१५, ३२  
पहान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२  
पहानानि, तीणि १.५३  
पहानेकट्ट २.५२; ५.४, ६, ३०  
पहार ३.४२  
पहीनकिलेस १.५८  
पहोनकट्टान ५.१२६  
पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;  
५.१०९, ५७९  
पाकभेद ४.११४, ११५  
पाकार २.२६; ३.४६६  
पाचित्तिय ५.११९  
पाटलिपुत्त १.२९  
पाटिदेसनीय ५.११९  
पाटिपदिक ५.१४६  
पाटिपुग्गलिक २.३६; ३.६६१

# INDEX

पाटियेक ३.२७७, ४७९; ५.४९;  
६.१३  
पाटिहारिय १.२९; ६.१८; यमक-  
१.२९  
पाटिहीर १.१  
पाठवार ३.४६५  
पाणक ३.६१६, ६१७  
पाणसञ्जिमो ३.१४३  
पाणातिपात ३.१०२  
पाणि (Sim.) ३.१८०  
पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,  
१४२; उमय- १.४६; -उद्देस  
१.४७; -संवर ३.५४१  
पातुरहोसि १.६८  
पाद, -परिमज्जक ३.६१९, ६२०;  
-पिट्ठिका ३.५६  
पादक ६.७३; -ज्झान ३.४९७, ४९९,  
५०३; ६.१७  
पानदान ३.८५  
पानागार ३.३७०  
पापक, -धम्मा २.१०  
पाप, -कम्म ३.६०३; -भित्ता २.५५  
पापुरण १.५९; ३.६०, ६३  
पामोक्ख ३.२११  
पायास १.८७  
पाराजिक १.४७; ५.११९  
पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,  
७६, ८९  
पारिजुञ्ज ३.३७२  
पालन ३.२९१  
पालि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,  
२७; -तो ३.६५७, ६५८  
पालिमद्दक (Sim.) १.३२  
पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७  
पालिवक्कथान ४.१३, १४, १५  
पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२  
पासक, पक्ख- ३.१७७  
पासाण ५.१०९  
पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)  
३.४५५  
पासादिक १.८१; ५.६९  
पाहुन ५.१००  
पिङ्गल ३.१६५  
पिन्नु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड  
३.५७६  
पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्यविदू  
१.५०  
पिट्ठि, -दुक ३.२६०, २६२, ५४९,  
५५०; -मवंग ३.५९६; -वट्टक  
५.३५; -वत्तक ५.१२  
पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,  
६४२, ६४८; -पात ३.९०  
पिण्डिका ४.१०२  
पित्त ३.६२८  
पिता ५.१००, १२४  
पितुच्छाधीता १.८७  
पितुसन्तक १.८१  
पिथीयेरे ५.२१  
पिय, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०  
पियभाव ३.१५०  
पियसहाय (Sim.) ५.४९  
पिलन्धन ३.१८८  
पिलवन्ति ३.७१  
पिलोत्तिका ४.५५; ५.४८  
पिहित ५.१२५  
पीठ ५.११२; -सप्पी ३.६१५, ६२६,

# INDEX

६२७  
पीत ३.३९४  
पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,  
३४७; -सहगत २.२३; -मुख  
३.३३६, ३४६  
पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८३;  
५.११२; -अञ्जासय ३.४९२,  
४९७, ५०५, ५२३; -अनुगाह  
५.७०; -वाद १.६  
पुगलपञ्जति १.४, १४, ३०  
पुच्छ ५.५१  
पुच्छा ३.१, ३  
पुच्छितपद्म १.७१  
पुच्छमान ३.५९८  
पुञ्ज ३.२२  
पुञ्ज १.८५; छविध- ३.३२३  
पुञ्जकिरिय-कथुनि, ३.७७; तीणि-  
३.३१८; दस- ३.३१४, ३१७  
पुञ्जायुहन (छविध) ३.३२३  
पुण्णक-सेट्टि (Sim.) ३.३२४  
पुण्णचन्द (Sim.) ३.२४१; सस्सिरिक-  
१.७१  
पुण्णवलिक ३.२०३  
पुथु ५.१६; -जन १.७९; ३.६४६,  
६४८; ६.८; -त्त ३.३७; -ल  
३.६२२, ६२३; ४.२७  
पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३;  
५.४०, ४३, ५०, ७९  
पुनरुत्ति ५.५४  
पुष्प (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-  
णिका (Sim.) २.४; -छट्टुक ३.  
४२४; -दाम (Sim.) १.४४;  
-मुट्टि ६.२२  
पुब्बंगम ३.४४  
पुब्बनिमित्तानि (पञ्च) १.८५  
पुब्बन्तानुदिष्टि २.५५; ५.११६  
पुब्बभागविपस्सना ३.४९८, ५००  
पुब्बयोग १.४२  
पुब्बविदेह ४.६  
पुब्बे ३.३५९  
पुब्बेनिवासजाण १.८७; -चतुत्थ ६.९,  
१२, २४, ३३  
पुरिमकोटि १.२५  
पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;  
२४१; ४.६३; ५.१४३; -कार  
५.६७; -मद ५.१३६; -चित्तं  
विद्धंसयमान- (Sim.) २.२६  
पुरे, -चारिक ६.२७; -जात-पच्चय  
१.१७; ५.९४  
पुस्स ५.११५  
पुलवा ३.४१७  
पूजारहा १.४९  
पूति ३.५६२; -ककस ५.१२३; -काय  
५.१९  
पूतिमुख ४.१०  
पूरणकथा ३.१४८  
पूरितवत्थि (Sim.) ३.२०६  
पेटक ३.३३३  
पेत ३.३६४, ६११  
पेतवत्थु १.४६  
पोत्ति ३.२४३; -विसय ५.५९  
पेय्यालसंगह १.६८  
पेला ३.१८६ (Sim.) ३.५३२,  
५३३; रतन- ३.५३२  
पेसल ५.६८  
पेसुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८९; -माव

# INDEX

३.१५०  
पोक्खरणीतीर १.८७  
पोट्टपाद ५.४१  
पोण ५.११८  
पोणिकनिकाय १.६२  
पोतलिपुत्त ३.११६  
पोत्थक १.१५  
पोत्थकम्म ४.९८  
पोथेत्वा ४.८६  
पोनोभविक ३.४७  
पोराणा (राजानो) निग० १  
पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,  
४१; ५.१३१  
पोरिस ३.७५  
पोस ३.३०८; ५.११२  
फरति ४.२१  
फरुस ३.११२; ४.१०९  
फलक ३.५१२  
फल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.  
३६; -समापत्ति-चित्तं ३.६१४  
फलाफलं (Sim.) १.५२  
फालिक ४.५४  
फालुचार ४.८३; ५.८४, १२१  
फस्स १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८;  
-द्वारानि (छ) ३.१३८; -पञ्चक  
४.३४  
फाणित ३.७८; ४.५९; -पाक ३.६०६;  
-पिण्ड ४.१०१; -वारक (Sim.)  
५.७८  
फालन, पिलोतिक-, वंस- ४.५७  
फामुक १.४४  
फामुविहार ५.१३९  
कुसित्वा ४.१००, १०२  
केनपिण्ड (Sim.) ३.१२३  
फोट्टन्त्र ४.११२; -दान ३.८४  
बदर ४.५९  
बाधिर ३.६१९, ६२०  
बद्ध ४.९९  
बन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;  
४.५२  
बन्धुमती ६.९  
बन्धुमा ६.९  
बल्लरूप ५.११२  
बल्लव ३.५८२, ५८९, ५९५  
बल्लिपुरिस ३.१९१  
बल्लिस ५.५२  
बहल ५.४७  
बहिद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-  
रम्भण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२  
बहुप्पद ३.३७  
बहुल ३.१०६  
बहुलीकम्म ५.१४१  
बहुसच्चक ३.५३१  
बाला २.५४  
बाहा १.५८  
बाहितिकमुत्त ३.३०  
बाहिर २.४९  
बाहुसच्च ३.२३५  
बाळहा १.२, ४९  
बिन्दु ३.२७०  
बिम्बोहन ५.११२  
बिल ४.३५  
बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०  
बुद्ध, -आदिच्चबन्धु ५.१६; -आर-  
म्भण ३.२०३, २०५; -जाण ३.  
३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

# INDEX

७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६,  
६७, ६८, (तेपिटक) ५.१४६;—६.१  
बुद्धघोस १.१; निग० २  
बुद्धन्तर १.४२  
बुद्धरत्नित्तथेर ३.१६५  
बुद्धवंस १.४६, ८२  
बुब्बुलक ३.१९  
बोद्धक १.३; ३.७०, ४९७, ६५७;  
—विभंग १.१२  
बोधि १.२९; ३.४७३;—पण ५.५३;  
—मण्ड १.८७;—मूल १.७९;—सप्त  
१.८६  
व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६;  
५.४९, ११४  
व्यञ्जनक, उमतो— ३.५८३  
व्यञ्जयति ५.११४  
व्यपथ ३.१०७, १०८  
व्यापन्नचित्ता ५.१२१  
व्यापाद ३.११४  
व्याम ४.४५; ५.२७  
ब्रह्मघोस १.७१  
ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६  
ब्रह्म, —ट्टान ५.१०५; —भूत १.८;  
—लोक १.२३; ५.१०५; —समा  
३.४१२  
ब्रह्मवती ६.९  
ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५;—कथा  
३.३९९, ४००; —चतुर्थ ६.७,  
१७;—निर्देश ३.२५५, ३९९-४१६  
ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३  
ब्रह्मुत्तम ३.४००  
ब्राह्मणसिप्प १.८१  
भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९;  
५.८०; ६.९  
भंग २.४९  
भजन ५.११८  
भण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५;—अगा-  
रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;  
(Sim.) ३.२२१  
भण्डक ५.१२८, १३०;—गाहक ५.  
१२७  
भण्डनकारक ५.६८  
भण्डभाजनियट्टान ३.६६१  
भस ३.११९; ५.१४६;—अनुमोदन  
१.३७  
भत्ति ५.११८  
भद्वजि १.८०  
भदनाम १.८०  
भद्वालि ३.१३  
भद्वेकरत्तमुत्त ६.२१  
मन्त, (Sim.) —गोण, —यान ३.५६८  
ममुक ३.९८; ४.८, २७  
मयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५  
मव २.५५;—अग २.४३;—तण्हा  
२.५५;—दिट्ठि २.५५; ५.२६  
मवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,  
५९४;—चलन ३.५५;—निस्सन्द  
३.५७४  
मस्ता (Sim.) ३.४१७  
मागी १.५९  
माणवार १.६, ११; निग० १  
माता ५.१२४  
भार ३.३८९; ५.११४  
भाव ४.२७; ५.११२;—अञ्जथत्त  
४.१०३  
भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

# INDEX

भारियकरण ५.६६  
भारुकच्छक ४.२४  
भावना २.२४; ३.३१९, ३२७;—बल  
२.५७;—मया हद्धि १.३५;—वि-  
धान ३.३३९  
भावितमग्ग १.५८  
भिक्षुवाचार १.३९; ५.१२८  
भिक्षु (Sim.) ३.४९१  
भिसक्को (Sim.) ३.२२७  
भिसि ५.११२  
भीक्ष्ण ५.९५  
भुत्तवमित्तक ५.१३९  
मुम्म ३.२४;—निर्देश ३.१३  
मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २  
मुसं २.५०  
भूतपिट्ठक ३.१३२  
भूतापगत—उपपन्न ३.४०  
भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;  
—क ३.१८०;—तो १.११; ५.२;  
—लद्ध ३.४१, ५१३;—वण्ण ३.५००  
भूरि ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८  
भेद ३.३५२;—क—वत्थूनि (अट्टारस)  
१.७२  
भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.  
४६, ५६; ६.१९;—सद ३.७८  
भोग १.५८  
भोजने,—अमत्तञ्जुता २.५६; ५.१३४;  
—मत्तञ्जुता ५.१३६-१४०  
मंसपेसि ३.५४४  
मकर ३.२१५  
मकस ३.३६१  
मकटालिप (Sim.) ३.५४४  
म-कार २.१७  
मकुल-समान ४.५२  
मक्ख ३.२६८  
मक्खिका ३.६१६;—पत्त (Sim.)  
३.५२५  
मखादेवराज ३.६६१; ६.३२  
मगधराजा १.८७  
मगर, ३.२२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;  
—अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;  
—अट्ठक ३.४७२;—अविपति २.  
३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय—  
३.३४८;—आरम्मण २.३२;—उद-  
कूपमा ३.४५१;—ओमास ५.१०८;  
चतुरंगिक— ३.३४६;—दसक ३.  
५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,  
६४४;—द्वादसक ३.५८७, ६०९,  
६३५, ६३७;—पच्चय १.१७;  
—पञ्चक ३.४७२;—पट्टिपाटि ५.  
९७;—बुट्टान ३.४८३, ४८५,  
४९०;—सच्च १.६९; सोलसक—  
३.५९३-६३४;—हेतुक २.३२  
मगधविभंग १.१२; ३.५२८  
मंगल ३.५४१; ५.१०४;—अस्स,  
—हत्थि ३.६११  
मंगलसुत्त १.६६  
मच्छ ४.७;—कच्छप ५.११४;—गहण  
३.११९;—गुम्भ ५.८९, ९०  
मच्छरिय ३.५६३  
मच्छरी ५.६९, ७५  
मज्ज ५.८८  
मज्झस ३.१६१, ५६६;—आकार २.  
२३;—रस ३.३६५  
मज्झिम २.३०;—बुद्धवचन १.४४, ६८  
मज्झिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

# INDEX

# INDEX

मज्झिममाणक ६.१९  
मञ्च ५.११२; -पीठ ३.६०  
मञ्जेष्ट १.३२; ४.५२  
मट्ट ४.४४  
मण्डप ३.४५७, ४५८  
मण्डलारामवासी १.७३  
मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-  
प्पादक-(Sim.) ३.२१३, २१४;  
वट्ट- (Sim.) ३.५६९  
मत्तञ्चू ५.१४०  
मत्ता ५.१३४  
मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१  
मत्थलुंग ४.२७  
मदिरादयो (Sim.) २.४३  
मद्व, २.५६; निग० २  
मधु ४.५९  
मधुपिण्डक १.८  
मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-  
सलता २.५६  
मनाप ३.९०; ४.८  
मन्द १.५४; -दसक ४.८४  
मन्दालक ३.२१०  
मनु ४.२८  
मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;  
-द्वार ३.११३-११४, १२१, १२३,  
१२९, १३३; पञ्चविध-३.११८  
मनोपुष्पगम ३.४५  
मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०  
मम्मच्छेदक ३.१५२  
मरण १.५८; ५.१४५  
मरिच ४.५९  
मल्ल, निबुद्ध-, मुट्ठिक- ५.१३६;  
-युद्ध ३.५५८

मल्लिका १.३२; (Proper name)  
३.१३; ६.३२  
महम्मगत २.२८; -धम्म ३.६१३  
महम्मसी (Sim.) ३.३९१  
महम्मसाय ३.५८६  
महत्त-पञ्चवेक्खण ३.२४०  
महत्तपातुमाव ४.४  
महत्तरदुक २.४९  
महल्लक ५.१९  
महा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,  
३१३; -कच्चान १.८; -कस्सप  
१.१, ६८; ६.१७, १८; -कवि  
निग० २; -किरिया ३.३३;  
६.३२; -कुसल ३.६७; -गज  
३.६६३; -गोसिगसुत्त १.७१;  
-चित्त ३.५१, ५५; -चेतिय ३.  
५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;  
-जनसम्मत्त ५.११३; -तिस्स  
३.२०३, ४२५; -तुला (Sim.)  
३.२२९; -थेर ३.१९४; -दत्त-  
त्थेर [मोरवापीवासी] ३.५०४,  
५८७, ६३५; -धम्म १.५; -  
धम्मरक्खितत्थेर ३.५८७, ६१३,  
६४२; -धातुकथा १.५; -धातु-  
निधान ६.१७, १८; -नया(वीसीति)  
३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-  
-तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-  
गजा ५.१३०; -पकरण १.११,  
१७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;  
५.९४; ६.१; -पञ्ज १.८०;  
-पठवी १.६८; ५.११५; -पठवी-  
कम्पन १.८४; -पधान १.८७; -प्रि-  
हारतो ४.९; -पुण्णम(सुत्त) १.६६;

-बोधि १.२७; -बोधि-निदान १.  
७४; -बोधिपल्लक १.४४, ७७, ८१;  
-बोधिमण्ड १.७५; -ब्रह्मा १.३४,  
८८; ३.३२१; -भूत ३.८४,  
६३२; ४.१-१२; -भेरी ४.५६;  
-भेसज्जदान ५.१३०; -मच्छ १.  
३१; -मातिका ३.५९४; -मुखं  
(पूत्वा) १.७१; -मुग्गर ३.४६६;  
मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११  
-योयो (Sim.) ३.२१५; -राजा  
(Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा  
४.५; -रोहणमुत्तत्थेर ३.३८९;  
-वड्ढकी ३.१९२; -वारा ३.१,  
३०९, (तयो) ३.३०८; -वाल  
३.१६५; -विकार ४.१०; -वि-  
पाक ६.३१; -विपाकचित्त ३.५८४-  
६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च)  
१.८५; -विहार १.१; -विहार-  
वासो निग० २; -वीर १.८५;  
-वेदल १.६६; -वेय्याकरण निग०  
२; -संघरक्खितत्थेर ३.५९१; -स-  
न्तुट्ठो ५.१४६; -सम्मत्त ५.११३,  
११५; -समुद्ध १.५४, ५५; (Sim.)  
१.२५; (Sim.) ३.६०२ -सकुल-  
दायिसुत्त ३.३८६; -सावज ३.  
१४३; -सीवत्थेर ३.४८१, ५८६;  
५.१३९  
महालि २.१५  
महिन्द १.१, १०  
महिस ३.२८  
मही ३.२७७  
महेसक्ख १.४१  
महेसी १.१, २७; निग० २  
मस्सु-राटिका ४.६३  
मामधिक ४.२४  
माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३;  
५.१००; -पितरो (Sim.) ६.१२  
मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२;  
३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२,  
१०४, ११८; -ठपन ३.९२, ११५;  
५.११९; महा- ३.५९४  
मातु, ५.५१; -कुच्छि १.८६; -गाम  
(Sim.) ४.६१; ५.१३६; -घा-  
तक ५.३७; -सन्तक १.८१  
मातुच्छा ३.२४७  
मालुलथेर ५.११  
मातुलानी ३.२४७  
मान ३.५२८; -अनुसय ३.४८७;  
-अभिसमय ३.१३; -मद ५.१३६  
भानत्त ५.१२९  
मानस ३.२७४  
मायाकार (Sim.) ४.८  
मार ३.९; -बल १.८७; -सेना १.४४  
मारिस ५.१४  
मालुतो ४.४  
मालुवल्ता ३.६०१  
मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जतु-  
दारु-, लोह- ४.५३.  
मिगपोतक ३.१८९  
मिच्छत्तानियत २.३१  
मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिट्ठि  
३.५४२; -दिट्ठिकुसल ३.५५६;  
-संकप्प ३.५४२.  
मित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१;  
-संथव ३.४८  
मिद्ध ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

# INDEX

उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२  
मिलपित्वा ४.८२. मिलायिषु ६.१८  
मुख, -आदान १.३७; उल्लौकिक- ५.  
१६; -मत्त ३.६५; -वटि ३.१७७  
मुचलिद १.८८  
मुद्रसच २.५७; ३.२३३; ५.१३२  
मुद्रिक-मल ५.१३६  
मुष्टिकापुत्त ३.१३  
मुर्तिग ३.७८, ६६१  
मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४०  
मुत्तक, मातिका- ४.१३; नामतो- ५.  
११४  
मुत्ता, -आवुणन (Sim.) ३.२१; -हार  
१.८८  
मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६  
मुखा ३.११२  
मुहुत्तिक ३.१४६  
मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;  
५.२; -परियायसुत्त १.४६, ६३;  
-मवंग ३.५९५, ६०८, ६१०,  
६४३, ६४४; ५.४१; -यमक  
१.१६  
मूलह ३.५९०  
मेघ (Sim.) ५.७९, १०७  
मेचकपट (Sim.) १.३२  
मेज्झ ३.५५४  
मेण्ड (Sim.) ३.१८०  
मेत्ता १.४९; ३.२९९; -कार ५.४५;  
-पुब्बभाग ३.५८५  
मेत्तायन ५.४५  
मेत्तेय्य ५.४२; ६.९  
मेघति ५.७९  
मेरय ५.८७

मोगलान १.७२; ३.५२०  
मोगलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०  
मोघ ५.७७; -पुरिस १.५८; -वार  
३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,  
६१०, ६३६, ६४३  
मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तत्थेर  
३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१  
मोहो ३.५४४  
यक्ख ३.२७०; -, यक्खिनी ४.८  
यट्ठिकोटि ३.२७०  
यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध  
१.५२; -कम्मपूजण-चतुत्थ  
६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;  
-धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;  
-रुत्त ३.२५६ -लाम ५.५८,  
८९, ९०  
यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,  
६४०, ६४५; -वाह ३.६०६,  
६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.  
६०७  
यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय  
१.२९, ४२  
यमक १.४, १६; -प्पकरण १.२९,  
३०, ७३; ५.३९  
यमुना ३.२७७  
याग ५.१००  
यागु ३.४४९  
याथाव, -गहणकुसल ३.२४५; -मान  
५.६४. -समाव ३.२४२.  
यान (Sim.) गोण-, भन्त-, ३.५६८  
यापन ३.२९१  
याम १.३३  
यायन्त ३.३८

# INDEX

यावदेव ५.१३७  
यिद्ध ५.१००  
युग ३.९७  
युगन्धर १.१; ४.५  
युगलकानि (छ) ३.५४६  
युत्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग० २  
युत्ति १.६  
यूप-उत्सापन (Sim.) ३.२८४  
यूसपिवन (Sim.) ३.६१७  
ये-वा-पनक ३.९९, २५२, २५४,  
२५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,  
५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,  
५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७  
योग २.४, ४६; ३.७१  
योगिनिय ५.४६  
योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४  
योजना ३.१७३  
योनि ३.२१९; -सो २.५८  
योन्नन ३.२४४  
रक्खस ३.२१५  
रक्खितत्थेर ३.३८९  
रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९  
रजनीयसह ३.७८  
रजुट्टानट्टान ३.२८१  
रज्जन ३.३५; ५.४७  
रण, रणन्ति २.५२  
रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,  
२५२; -आवलि (Sim.) १.४४;  
-घर १.७९; -त्तय १.१  
रतनसुत्त १.६६  
रत्तकम्बल (Sim.) १.३२  
रय २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग  
(Sim.) ३.४७३

रथिक २.२४; ४.२४  
रस ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;  
उच्छु- ३.६०६; -वत्थु ३.८३  
रस्मि १.३०, ३२, ३३, ४१  
रागचरित ३.४१७  
राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;  
-महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;  
-वल्लभ (Sim.) ३.१९८  
राजगह १.७३, ८७  
राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;  
५.३२; ६.३; -अरह १.७३;  
दिट्ठदीसो- ३.४५९; पण्डितो- ३.  
२६४; हत्थिकलन्धगतो- ३.४४६  
राजायतन १.८८  
रासिवट्टक १.८१  
राहुल, -कुमार १.८७; -त्थेर ३.४८७  
रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;  
-छाया (Sim.) ४.५१; -पुष्क  
(Sim.) ३.६५९  
रुधिर ३.६२८  
रूपन २.४२  
रूप २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;  
-उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;  
४.१-११९; -कोट्टासा (छन्नवुत्ति)  
४.२; -माव ५.९२; -राग ३.५२८;  
-विमत्ति १.१०. ११; -सञ्जा ३.  
४२८; -सन्तति ६.२०  
रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९  
रूपानि, छब्बीवति- ४.११२; पञ्च-  
वीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२  
रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद  
१.७२  
रूपावचर २.५२; ३.११३; -किरिया

# INDEX

३.६६६; -कुसल ३.२२६-४२६;  
-चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,  
३३; -विपाक ३.६५१  
रूपिनी २.४२. रूपी ३.३९६  
रुद्धि ३.३०, ४४१  
रे ४.२४  
रेवत १.८०  
रोग ३.१६४; -रूप ४.११२  
लक्ष्मण ३.३२; ५.२७; -सम्मिस्सित  
४.३७  
लघु १.३७  
लंगति, लंगी ३.५५४;  
लंघक, -नट ५.१३६  
लञ्छन ३.१८६  
लट्टी ३.९७  
लतापुष्प (Sim.) १.३८  
लाखा ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२  
लातव्य २.१०  
लावु ३.२८६  
लाम ३.५४४; ५.६९  
लामक ३.४६१; ५.६४  
लिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -तो १.  
११; ५.२; -नानत्त ३.३६;  
-सञ्ज्ञा ३.३८  
लुञ्जन-पलुञ्जन २.४२; ४.३०  
लुलित ३.२१४  
लूय ३.७०  
लेखा ३.३५  
लेडु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०  
लेण ३.६०२; ४.४५  
लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;  
५.१००; -जेट्ट निग० ३; -तारक  
५.२७; -धम्म ३.३७; -धातु

१.३३, ३४; ३.२२६; -नाथ  
१.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;  
-पाल ३.२४७, २५८  
लोकिय १.५५; २.४२; -देसना ३.  
४५, ४६; -धम्मा २.४२  
लोकुत्तर २.४२; ३.११३; -कुसल ३.  
४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-  
६५७  
लोल ५.७०. लोलुप ३.६६१  
लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६  
वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-  
रक्खण १.५८  
वक्कलि ५.१९  
वग्गसंगह १.६८  
वग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८  
वंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेखा-,  
नङ्गलकोटि- ३.२९७; -भाव  
३.२९६  
वचन निग० २; अतीत- ५.४३  
वचनत्थकोसल्लय १.४७, ४८, ४९  
वचीमेद १.३६  
वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५  
वजिर ५.१०९; -उपमजाण ३.५८९,  
५९०; -उपमा २.५४  
वज्र ३.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;  
-सञ्जिता ५.९५  
वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८  
वञ्चना-पञ्चा ३.५४६  
वटुमक ६.९  
वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;  
५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.  
५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो  
२.५२; -माणि ३.५६९; -मूल

# INDEX

२.५२; ५.११६; -सेतु ३.५१३  
वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१  
वड्डकि ३.१८८; महा- ३.१९२  
वड्डि ४.८०, ८१  
वण ४.९७  
वण्ट ३.५९८; ६.२२  
वण्ण ५.६९; -पोक्खरता १.८१;  
-भणन ३.३४८  
वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पन्न ५.  
६८; -सीस ३.७८, ८०  
वत्तकालक ३.२०४  
वत्तन ३.३५, २९१  
वत्तनियसेनासन ६.१८  
वत्तमानुपन्न ३.४०, ४२  
वत्थ, किलिट्ठ- (Sim.) ३.५३४-५३६  
वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;  
-काम ३.३३१-३३२; ५.९९;  
-दुक ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;  
-विसदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति  
३.३२४  
वत्थूनि, किलेसानं ५.१०१  
वनच्छाया (Sim.) ३.२२९  
वपयन्ति १.४४  
वमनविरेचन ३.४२४  
वम्भन ५.१२३  
वय ४.८५; -धम्म १.४४  
वलञ्जन १.७३; ३.६५३, ६६०;  
४.३०. वलञ्जेन्ति ५.१२६  
वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८  
वलि ४.८२. वल्लि ३.१६४  
ववत्थपेत्वा १.६८  
ववत्थानं ५.५८  
ववत्थापन ४.३२, ३३  
ववत्थित ३.१०३  
वसवत्तिता ३.२३  
वसी १.१  
वसुन्धरा ४.४  
वस्सावासिक ५.१४६  
वहन्त ३.४५  
वा ३.३५९  
वाचनामग्ग १.११, १४, १६, ४३  
वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.१०;  
-बुद्धि (Sim.) ३.३७१  
वात्ता, तयो- ३.५१०  
वात्तिगण ४.५९  
वाद् ५.९९; -युत्ति (अट्टमुखा) १.६  
वादिवर, निग० २  
वानं ५.१४९  
वापित ५.१०  
वामनक ६.१२  
वायाम ३.१४९; ४.११  
वायोधातु ३.८४; -प्पकोप ४.१०  
वार ३.११३  
वारा (तेरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,  
६०, ९४  
वालण्डुपक, चुण्णतेल- ३.२०१  
वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -चुण्ण  
४.३७  
वासना ३.२२७  
वासी ३.१०५, १६५  
वासुदेव-आयतन ३.२७५  
विकल ३.३९  
विकारमहत्त ४.१  
विकुब्बन, इद्धि- ३.३८९  
विकम्भमन १.५३; ३.३८०  
विगतपच्चय १.१७



## INDEX

- विघात १.५९; ३.१३०; -पक्खिक ५९, ६५, ६७, ६८, ७०  
५.९४  
विघासाद १.७२  
विचार ३.३४१  
विजम्भिका ३.५५७  
विजमानकवत्थु ३.७५, ७९  
विजा (अट्ट) २.५३, ५८; (तिस्सो) १.५९; -भाणिनो २.५३  
विजितसंगाम ३.५३८  
विज्जु ४.३२; ५.१०७; -उपमा २.५४; -ओमास ३.२१  
विज्जनपतोद (Sim.) ३.२८८  
विज्जत्ति, काय- ३.९५, ९८, १००, १०१; वची- ३.१०८, १११  
विज्जाण २.४२; -अपगम ६.१०; -द्वारानि ३.१३७; पञ्च- ३.१३७, १७२  
विज्जेय्य ५.५७, ५८  
वितक २.२२; ३.३४१  
वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१  
वित्त (Sim.) ३.२१६  
वित्थम्भन ४.९३  
वित्थारकथा ३.११५  
विधा ४.२३  
विधुपयन्त १.४४  
विद्धंसेसि ५.१०७  
विनतक ४.५  
विनय १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; -अट्टकथा ३.१४३; -आचार ३.५६१; -धर ५.११३, ११५; -परियाय ३.४५; -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०  
विनायक १.१  
विनिम्भोग ३.२७७; ५.३१  
विपचन ३.५८५  
विपचनीक ५.११७; -सात २.५५  
विपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०  
विपन्नता ५.५४  
विपरिणामधम्म ३.७  
विपल्लव ३.५५२  
विपल्लास ३.२९२; ४.१०७  
विपस्सना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; -गोचर ३.५०८; -जाण ३.४७०; -नियम ३.५०१, ५०२; -परिवास ३.४६९, ४७०  
विपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.४१; -अन्तर १.७२; -अव्याकृत ४.१; -अहेतुकमनोविज्जाणधातु ५.१३२; -उद्धार ३.६३५; -उद्धारकथा ३.५८७-६५०; -कथा ३.५७१-६५८; -कम्म ५.४१; -चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वा-दस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; -त्तिक २.१९; ५.१०; -दान २.३१; दुविध-५.४१; -धम्मधम्म २.१९; धुव-अद्धव- ५.४२; -पचय १.१७; -माव २.१९; -मनोधातु ५.१३२; -मनोविज्जाणधातु ३.५९८, ६२०; -समाव २.१९  
विष्कार १.८७  
विष्पटिसार ५.९६  
विष्पयुत्त १.१३; -पचय १.१७  
विष्फन्दित ५.४८

## INDEX

- विमंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२; ३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१, ३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१, ४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा ५.५५, १४५; उमतो- १.६६; (द्वे विमंगा) १.४६; -पकरण १.१२, ३०  
विभक्त ३.२५७-२६२  
विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७  
विभवदिष्टि २.५५  
विभाजन ५.१  
विभावना १.५२; ३.३२७, ४७०  
विभाविनो ३.४५४  
विमति, -च्छेदना ३.६; -पक्खन्त ३.६  
विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३  
विमानवत्थु १.४६  
विमुत्ति २.५८; ५.१४९  
विमोक्खकथा ३.३९५-३९८  
विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७; तिविधा-३.१६३; -तय ३.४७२; समुच्छेद- ३.१६६  
विरल ३.५२५; -वापितक्खेत्त ३.५२५  
विरवन्त ३.६०२  
विराग २.१५; ३.३४७  
विरिय, -आधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२  
विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६  
विलोकगाहिता ५.११७  
विलोकेन्त ४.७०  
विवट ३.३६६  
विवण्णेतुकाम १.७०  
विवर ३.६०३  
विविच्छ ५.७३  
विवेकज ३.३३५  
विवेचित ५.१०७  
विसंवादन ३.१४८  
विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५; -निपात (Sim.) ३.५६२; -स-सट्ट ३.५६२  
विसंखत, विसंखार १.४४  
विसद ४.६१, ६३  
वि-समाग ५.१२०; -आरम्भणत्त ३.४१०  
विसम ३.३६१; ४.४१  
विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्गाह ३.६१५, ६२७  
विसाख ४.२४  
विसाखपुण्णमा १.८७; -सी १.७९  
विसाण ४.९०  
विसाहट ३.२८२  
विसाहार ३.२८२, ५५१  
विसुकायिक ३.५५२  
विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्पत्त ५.१४२  
विसुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४, ३९९  
विमुं ३.३३२; ५.११०  
विसेस ३.१७२  
विस्सकम्म १.८७  
विस्सजन १.६७, ७१  
विस्सट्ट ३.५३८, ५३९  
विस्सासिक ३.१५१  
विहरति ३.३३८  
विहार ५.११२

# INDEX

वीचि (Sim.) ३.२०२; ४.८४; ५. १०४  
 वीजन ४.२८, ९४  
 वीणा ३.३७०; ४.५६  
 वीतिक्रम १.२७, ५३; ५.९५  
 वीतिवत्त १.२९  
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;  
 -चित्त ५.१३५; भवंग-३.५९४  
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६.  
 ११; -अधिपतेय्य ३.३४  
 वीहि ४.८४  
 वुडान ५.१२९; -गामिनी विपस्सम्भ  
 ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७;  
 ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५  
 वुट्टिधारा ४.११८  
 वुट्टपब्बजित ५.१९  
 वुट्टि, -गवेसन ३.५०५; -प्पत्त २.२७  
 वुत्तिहेतु ३.४५९  
 वृषसम ३.३४१  
 वेकल ३.१९  
 वेतन ३.२६४, ६०६  
 वेति ४.८५  
 वेदना २.३, १६, २३; ३.३६७;  
 -तिक ५.८  
 वेदल, चुल्ल-; महा- १.६६  
 वेदेहमुनि १.१  
 वेमव्य ३.२८७  
 वेमतिक ३.५५६  
 वेमानिक ३.६११  
 वेय्यत्ति निग० २  
 वेय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २  
 वेय्यावच्च ३.३१४, ३१५, ३१८  
 वेय्यावटिक ३.३१५, ३१९  
 वेरमणी ३.१६८  
 वेरी ३.२४५  
 वेल्न्त (वेला+अन्त) १.४०  
 वेलयन, वेलायति ३.४७७  
 वेवचन ५.४०, १२३  
 वेवाणियं १.८५  
 वेसारज्ज ३.३८४; -जाण १.७२  
 वेहफल १.३३  
 वेळुरिय ४.५४  
 वोकार ३.१९४; चतु-; पञ्च-३.१९४  
 वोकिण्ण ३.४७, २३८  
 वोट्टपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७  
 वोदान ३.३१, ४७२  
 वोस्सजन ३.६०४  
 वोहरीयति ५.११२  
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;  
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;  
 तप्पचयभाव- ४.११६; -तो ३.  
 १४३; -देसना १.५२; ३.११;  
 -नान्त ३.३६; -मत्तक ३.१६  
 वोहारिक, अ-(अव्वोहारिक) ३.१२२,  
 १३२, १३३, १३५  
 संयुत्त, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया)  
 १.३७; -निकाय १.४६, ६१,  
 ६३ अ; -माणक ६.१९; -संगह  
 १.६३ अ, ६६, ६८  
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४-  
 ७६; संयोजनानं उप्पत्ति ६.३५  
 संयोजनिय २.४४  
 संवट्टनारी ५.१२४  
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ट)-  
 ३.१४१; -असंवर १.५२; -द्वा-  
 रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

# INDEX

संवेग १.८७; २.५८  
 संवेजनियट्टान २.५८  
 संसट्ठ ३.४७, ४८  
 संसन्दन ३.५, १६९  
 संसन्दियमान १.८  
 संसादेत्ति १.७१  
 संसार, -वट्ट १.२५; ३.४७१, ५१५  
 ५१९; -सागर १.२४  
 संसीदन ३.५५७  
 संसुद्धगहगिक १.८१  
 संहीरति ६.२१  
 स-उत्तर २.५२  
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;  
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५  
 सकट (Sim.) ३.९७  
 सकलाराम ५.६८  
 सकलिका ४.५८  
 सांकचक ३.५२९, ५३०  
 सर्कि ५.४७  
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०  
 सकच्चदान ६.५  
 सकपवट्ट १.६६  
 सकायदिट्ठि ५.१३  
 सकखरा ४.९७; -कठल ५.८९  
 सकखलि, कण्ण- ३.५९८; ४.९७  
 सक्खिमव्वता ३.२७५  
 सकयराजकुल १.८५  
 सखिलभाव २.५६  
 सगायकवग्ग १.६६  
 स-गारव निग० १  
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२  
 सगुणेन ३.४८४  
 सग्ग २.१५  
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८  
 संकम्पि १.६८  
 संकर १.४९; -ट्टान ४.४४  
 संकार ३.३७०; ५.७१  
 संकिल्लस २.२१; -पक्ख २.१०  
 संकुटित ५.७४  
 संकोचन्त ४.७०  
 संखत २.४२; ३.९८; ४.११२,  
 ११७, ११९  
 संखा (छब्बीसति) ४.११२  
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;  
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.  
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा  
 ३.४९७, ४९८; -माजनिय १.६६;  
 -यमक १.१६  
 संगति (तिण्ण) ३.१८२  
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-  
 ३०६; ३.४८२  
 संगहित १.१३; ४.२४  
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०  
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६  
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७  
 संघरत्तित ३.४२५  
 संघ-रतन ५.२८  
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०  
 संघुट्ट ५.१४३  
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिया  
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-  
 ज्जत्ति १.१४; -विभग्ग १.१२;  
 ३.५२८  
 सच्चयमक १.१६  
 सच्चिकत, -निरोध १.५८; -परमत्थ  
 १.६

## INDEX

- स-जेटुक ५.११७  
सज्ज ३.१२०  
सज्जाय ४.४५  
सञ्चित-पेय्यालं १.२७  
सञ्जातपमोद १.६८  
सञ्जाति ४.२४. सञ्जाति ३.१२५  
सञ्जा ३.१८८; चतुचत्तालीस- ३.  
४३१; तिस्सो-३.२४३; -नानत्त  
३.३६; -मय ५.४१  
सणिकं ४.४३  
सण्ठपेतव २.३६  
सण्ठान ४.२३. सण्ठिति ३.५६७  
सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(ता)  
३.१५२; -वाचा ५.१२३  
सतपत्त १.८  
सति २.५७; ३.२५०; -उत्पाद ३.  
३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा  
३.३५६, ३५७; -विष्णवास २.५७  
सतिपट्टान १.३; ३.५२८; चतु-१.७५;  
-विभंग १.१२  
सतुत्पाद (सति+उत्पाद) ३.७१  
सतो ३.३५५  
सत्त ५.६२, १००, ११२; ६.५, ७  
सत्तुंगपरिणाम ३.४९३, ४९७  
सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२  
सत्ताह, अनिमिस-, चंकमन- १.८८  
सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०  
सत्थ, स- (अवचर) ३.२६  
सत्थकं ३.५४२  
सत्थमुख ४.१०  
सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२,  
३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.  
३६८; ६.२
- सद्, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान  
३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७  
सहायतन ३.८१  
सद्धम्म १.१; निग० १  
सद्धिन्द्रिय ३.२१३  
सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २  
सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिघ २.३८  
सन्तक ३.५४२  
सन्तजन ३.३७३  
सन्तति, -पञ्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२,  
२३; -वार ६.१९  
सन्ततिमहामत्त ६.३२  
सन्तत्त ४.१०; ५.११  
सन्तानसम्बद्ध ६.२८  
सन्तीरण ३.६०॥  
सन्थर, सुमनसुप्फ- १.२७  
सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०  
सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०  
सन्निट्टान ३.११४, १९७; ५.९४;  
निग० १; सन्निट्टापक ३.१६१  
सन्निपात ३.१७९, १८२  
सन्निवेशसिद्ध ४.५३  
सपत्त ३.४०४; लद्धोकास- ३.५६२  
सप्प ३.२७०; (Sim.) ३.३५३  
सप्पन्चय २.४; २.४२  
सप्पटिघ २.३८  
सप्पटिस्सव ३.२४०  
सप्पदेस २.६, ७  
सप्पाय ३.३७७  
सप्पिण्ड ५.७८  
सप्पकालिक ५.६१  
सप्पञ्जुतजाण १.२८, २९, ७२, ८७  
सप्पञ्जु, -बुद्ध १.७३; -बोधिसत्त

## INDEX

- ३.५८५, ५८६  
सप्पञ्जु १.१८; ५.७७, १००  
सप्पत्थपादकचतुत्थ ६.६-११, ३३  
सप्पनिमित्त २.३६  
सप्पसो ३.४२७  
सप्पासव ५.५९  
सप्पहाचारी ३.५९  
सप्पभाग ५.९८  
सप्पावधारण २.१३  
सप्पक (मम्म) ३.१९१  
सप्पजा ३.५५८  
सप्पतिकम्प ३.४२८  
सप्पतिकि ५.७४  
सप्पथ २.५७; ३.५४५; तिविध-  
३.२८२; -निमित्त २.५७  
सप्पन्तरपञ्चय १.१७  
सप्पन्तपट्टान १.२३, २७  
सप्पन्तपासादिका ३.१४३, १४४  
सप्पन्नाहार ३.४४५  
सप्पय ३.१३-२४; सक-, पर- निग०  
२; -निदिस ३.१, २; -ववत्थान  
३.५४०  
सप्पवाय ३.१४, १८  
सप्पाधि ३.३६९; -ज ३.३४६; ति-  
विध- ३.२०७; -सप्पदा १.५९  
सप्पान ४.४१; -अट्टकथा ३.१२२,  
१२८, ५३१; -आधिकरण ३.२८३;  
-कथा १.४  
सप्पापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; -कु-  
सलता, -बुट्टान-कुसलता २.५६  
सप्पापन्न ५.१०५  
सप्पारम्भ ३.२८४  
सप्पाहित २.३६
- सप्पिण्ड ३.११६  
सप्पुट्टान ४.११२, ११३, ११८  
सप्पुदयसम्भ १.६९  
सप्पुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६  
सप्पुद् १.४०; महा- १.२६  
सप्पुधान ४.११२; -मत्त ३.१९  
सप्पुरोध ५.७९, ८३, ८४  
सप्पुसट्टानि ४.५०  
सप्पुसरण ३.२७५  
सप्पकम्पि १.६८  
सप्पजञ्ज २.५७; ५.१४२  
सप्पज्जानो ३.३५५  
सप्पटिच्छन्न ३.६००  
सप्पत्त ४.४२, ४३; -गौत्तर ४.४५, ४६  
सप्पत्ति १.४१, ५७, ६०  
सप्पदान, पिट्ठक- १.५०  
सप्पयुत्त १.१३; २.१८; -पच्चय १.  
१७; -धम्म २.५३  
सप्पयोग १.१३; -वचन ५.८८  
सप्पराय २.५४  
सप्परायिक ३.१३; ५.५९  
सप्पवक्क ३.५४१; -ता ५.११८  
सप्पवेधि १.६८  
सप्पसादन ३.३४२, ३४३  
सप्पिण्डन ४.३  
सप्प ३.११२, १५०  
सप्पस्सा (छ) ३.१३८  
सप्पल १.८०  
सप्पाहन्त ४.९४  
सप्पुक ५.८९  
सप्पुद्ध १.१, ९; ४.११२  
सप्पुज्जसम्भानि (सत्त) ३.११७, ६५७  
सप्पमवक्क ४.११२

# INDEX

सम्भार ३.१४३, १४४, १४७, १४९,  
१५१, १५६; ४.४१  
सम्मिन्न ३.६२८; अ- ३.६२८-३३  
सम्भेद ३.२४७  
सम्मत्तनियत २.३१  
सम्मपधान १.३; ३.५२८; ५.६;  
-विभंग १.१२  
सम्मसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६,  
११९  
सम्मसितट्टान १.३०  
सम्मा (Sim.) ३.१८०  
सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिट्ठि १.  
६६; २.३२; -सम्बुद्ध १.५, ६,  
९, १९, ३८, ४०, ४१, ४२, ४४;  
३.३८३; ६.२  
सम्मिञ्जन्त ४.७०. सम्मिञ्जेन्त ३.९५  
सम्मुखाविनयो ३.२८२  
सर १.४२; -कुत्ति १.३९; -मञ्ज  
३.५७, ७८, ७९; -मेसज्ज ३.७८  
सर (Sim.) ३.२७९, ६०२  
सरज ५.१०६  
सरण १.११, १८; २.५२; ५.१०६  
सरण ३.२८६; ५.१४६  
सरमू ३.२७७  
सरस, -तो ३.४८९; -माव ३.५२  
सराव ५.६१  
सरिक्ख ३.२८०; -क ५.१०; -ता  
३.३०२  
सरीरट्ठक ४.१०९; ५.४४  
सलक्खण १.५५  
सलन ३.२९. सलयन्ति २.१०  
सलाक ३.८६; -मत्तं ५.१४६  
सल्लाप ४.५६  
सवण ५.११९. सवन ५.४६  
सवति १.४८  
स-विचार ३.३३५  
सविज्जाण ४.११३  
सवितक्क ३.३३५  
सविभात्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,  
५६८, ५७३, ५७८  
सस (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;  
४.९०, ११७  
स-संखार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,  
५६५  
ससम्भार ५.१३१; -सोत ४.३५  
सस्स (Sim.) १.४८  
सस्सत, -अभिनिवेस ३.४७३ -गहण  
५.६२; -दिट्ठि २.५५  
सस्सिरिक १.७१  
स-सीस ३.५९८  
सहजात ३.११४; -पच्चय १.१७  
सहजेकट्ठ ५.४, ५  
सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -मू  
२.४९  
सहम्पति (ब्रह्मा) १.८८  
सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४  
सळायतन ५.५९  
साकेतपञ्च ३.५८८, ६३५, ६४२  
साखव्य २.५६  
साखा, -पलास १.८; -भंगमुट्ठि ३.६०३  
सागरा, चत्तारो १.२४-२९  
साटक ३.२१०; ५.१३९  
साटिका ३.४५५, ४५६  
साट्टकथा (स+अट्टकथा) १.८८  
सातं ३.२७२, ५६४; ५.११७  
सातिसार १.७

# INDEX

सादु-रस ३.८३  
साधक १.६२  
साधारणफल ३.१९  
साधु, -कार १.६८, ७१; -कारी ५.१८  
सान २.१०  
सापतेय्य ३.२२१  
सामग्गी ३.१९, २४; खण- ३.२०;  
पच्चय- ३.१५  
सामञ्ज ५.११२; -फल ३.४६८  
सामायिकपरिसा १.६९  
सामि, -भाव ३.१८५; -वचन ४.  
१२, २९  
सामुक्कसिक १.१८  
सारक्खा ३.१४६  
सार, -अस्थिक, -गवेसि १.८  
साराथि (Sim.) ३.२५४  
सारम्मण २.५; २.४९  
साराणीयधम्म ३.६६१  
सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,  
७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;  
५.९६; ६.१  
सारूप्य ३.६६१  
साला-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९  
सालि-बीज ५.१०  
सावज्ज २.१३; ५.१३७  
सावत्थि १.४१; ३.६०२  
सासन १.५१, ६२, ६८, ७१  
सासव २.४३; -कम्मनिव्वत्त २.२०  
साहत्थिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३  
साळव, कपिट्ट- ब्रदर- ४.५९  
सिक्खा १.५१, ५३; -पद १.३, २७;  
३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;  
-पदविभंग १.१२  
सिक्खितसिक्खा १.७८  
सिगाल ५.१८, १४१  
सिग्गव १.८०  
सिगाल (Sim.) ४.४९  
सिगिवेर ४.५९  
सिघाटक ३.१९४  
सित ५.१३१  
सिधिलकरण १.४७  
सिद्ध, उपनिषाय-, सन्निवेस- ४.५३  
सिद्धय १.२९  
सिनेह १.७०; ५.३७; -पव्वतुत्तम  
४.५; -मत्त ३.३२१  
सिनेह (Sim.) ४.३५, ३७  
सिन्धुवार ४.५२  
सिप्पिक ३.२६४, ४४६  
सिप्पिका ५.८९  
सिब्वति ५.४८  
सिम्बलिरुक्ख ४.६  
सिरिमा (सम्बुद्धो) १.१  
सिरिवट्ठक २.५४  
सिरी १.८७  
सिरीस ४.६  
सिलोक ५.१३६  
सिव ३.१३२  
सिस्सानुसिस्स १.८०  
सीताहरण ३.१५३, १६१  
सीतूदक ४.४१  
सीमा ३.१९१  
सील १.५९; -आचार निम० २;  
-कखन्ध १.५८; -विपत्ति २.५७;  
-सम्पदा २.५७  
सीवधिका (नव) ३.४२६  
सीहलदीप ३.१६४

# INDEX

सुसुमार (Sim.) ४.४५  
सुकट ५.१००  
सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्ख  
१.४२; ५.११०  
सुक्ख, -मत्त ६.१८; -विपस्सक ३.  
४९८  
सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६;  
-विहार ३.६६६; -संफत्त १.५९;  
-सील ३.५८९, ५९०, ५९१  
सुखुम १.२७, ३२; -रूपुक ४.१४  
सूचि ४.९७; -विज्जन ५.१२४  
सुजाता १.८७  
सुञ्ज १.८५  
सुञ्जत ३.५३९, ६५३, ६५४; -भाव-  
निस्सत्त ४.३०; -वार ३.१, ३०७-  
३०८, ४८२, ५२८, ५६४  
सुञ्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७  
सुञ्जत्त २.३६  
सुत्त ३.६१; -विरहित ५.११८  
सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)  
३.६१५-६१७; ५.४८; -क  
५.४८; नो- (नामिका) १.६६;  
-पद १.८६; -समाग १.४८  
सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३  
सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -माज्जिय १.३,  
१२; -पिटक १.४६, ५३, ६८  
सुत्तन्तिक १.१८; -कथा ४.२९;  
-देसना ३.३०४; -परियाय ३.  
४८४, ४८६, ४९०, ६५२  
सुत्तपिटक १.५०, (५१)  
सुदत्त १.८०  
सुदस्सन ४.५  
सुद्ध, -अट्टक ४.११४; -रूप ५.२६

सुद्धावास १.३३  
सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५  
सुद्धिकनवक ३.३७४  
सुमल (Sim.) ५.५१, ५२; -लुद्धक  
३.६०३  
सुपच्चक १.३९  
सुपण्ण ३.६११  
सुप्प ५.६१. सु-प्पटिपन्न १.५९  
सुभ ३.३९७; -विमोक्ख ३.३९७  
सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार  
(Sim.) ३.३२४; ६.३२  
सुमनदेवत्थेर १.७६  
सुमुख ४.५२  
सुमेध १.८१, ८३  
सुरा ५.८७  
सुराजानो निग० १  
सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.  
४३, ५४; -आवट्टपुण्ण ३.६०१  
सुस्तवाचा ५.१२१  
सुरेपित ३.५६४  
सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८;  
-आलिङ्ग १.८, ७१; -खचित ३.  
७४; -दुब्बण्ण ३.३९१; -वण्ण  
४.५४  
सुसानमूमि ३.१२७  
सूकरमंस ५.९५  
सूचनतो १.४८  
सूचि ३.१०५  
सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८  
सूनभाव ३.४१७  
सुप-व्यञ्जन ४.१८६  
सूर १.४४; ३.४७०, ५०८; -भाव  
३.४८०

# INDEX

से ५.२४  
सेख ३.६४६, ६४८  
सेक्ख १.७९; २.२७  
सेतपच्छाद ५.१२४  
सेतम्बज्जण ५.१३०  
सेतु, -घात ३.४७७; -समुग्धात ३.५१४  
सेद १.८५; ४.९४  
सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;  
-अंग ३.२११, ४७३; -निगम  
१.८७; -व्यूह ४.११८  
सेम्ह ३.६२८  
सेलमय १.३९  
सेवाल ३.२१३, २१४; ५.२२  
सोण ५.१८; -क १.८०; -सिगाल  
३.४१७  
सोत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;  
-पतित ४.२२  
सोतापत्तिमग्ग २.२४; -जाण ५.३४  
सोत्थिय १.८७. सोमित १.८०  
सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय  
१.६९; -जाण १.६६  
सोरच्च २.५७  
सोवच्चस्सता २.५५  
सोवत्थिकत्तय ३.३५३  
सोलसकमग्ग ३.६३४  
हस्ति ४.२४  
हथ (Sim.) ३.२१६; -प्पदेस २.  
१०; -प्पसार ३.५४५; -मुद्दा  
३.१३६  
हत्थारोह ४.२४  
हत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत  
(Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त  
४.९९, ११८  
हृदयकथु- ३.५६२, ५८०, ५८१,  
६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)  
३.६१८, ६३३  
हन्द १.४४  
हय ३.४८  
हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२  
हरीटक ४.५९  
हवे १.४४  
हसनक-चित्तानि ३.५६५  
हसित ५.१३१; -उप्पद ६.१५, ३२  
हस्साविप्पय ३.१४८  
हासयमान ३.६६१  
हितूपचार ३.५८६  
हिम ४.५३. हिमवा ४.५  
हिरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७  
हीन २.३०  
हीलित ३.२३९  
हुत ५.१००  
हेट्ठतो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४  
हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन  
३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;  
-गोच्छक २.४; -पच्चय; १.१७;  
-वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;  
-संपयुत्त २.३९; -सो ४.२१  
हेतु-धम्मा २.३९

## Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in ३.११५, १८२, ३०३.]

१

Para.	Line	For	Read
२	३	Add to note 7—S.v. 177	
५	२	मोगलिपुत्त	मोगलिपुत्त
६	throughout	सच्छिकत्य	सच्चिकत्य
८	२	परिसं	पुरिसं
८		To note 14, add—Cf. DCm. ii.449	
१७	८	Drop । (दण्ड) after अविगतपच्चयो ति	
१८	८	ठेपन्तो	ठपेन्तो
४९	६	Add to note 3—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—म० १.२०.	
७१	note २	सुवण्णालिंग	सुवण्णलिंग
७३	५	Add a foot-note on विसयो	See ६.२.

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	"	Add a note : (ब्रह्मचारी) नो परिशायी स्यान्न गायन्तो न नर्तनो न स-रणो. न निष्ठीवेत । (गोपथब्राह्मण, पूर्वभाग २.७)	
५३	११	On पहानेकद्वता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

३९८

## CORRECTIONS AND ADDITIONS

३

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पटिवेधो, add a foot-note— = DCm i.31-32, = MCm. i.7-8, = SCm. i.9-10, = ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर... वस्सवति ...	पर... वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेत्वा चरितव्वपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा-गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्पन्नं... दुप्पटिविनीदनीयं” [अ० ३.१८५]; “उप्पन्नपुप्पन्ने पापके.....अन्तरधापेती” [सं० ५.३२२] ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ६.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15.	
५४	note ३	अ० या०	अ० यो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्तितो
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४-६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय, p.7; मध्यमकवृत्ति (Bib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-सिवादयो add a foot-note—Cf. Ud- Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरणं.	
१३२	३-४	On परिमण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि- परिमण्डं (अ० यो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	२-९२	३-९२
१३९	५	उप्पन्नो	उप्पन्नो
१४०	४	संखे	संखे <sup>३</sup> , and add a foot- note—३ सि०,म०-संख्यं.

३९९



CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
१४२	१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादानं
१४३-४४		On the last line, add a foot-note—= MCm. i.198-99= SCm. ii.145; Cf. समन्त० ii.370-71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयेद्वानं
१४६	१	Add to foot.note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCm. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्थ	यमत्थं
१६५	३	वेदितब्बा	वेदितब्बा
१६५	७	गुरुनो	गुरुनो
१८२	२	संगतिया	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती”ति
२०३	३	महाचेतियं	महाचेतियं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	९	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add— MCm.i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२३४	५	हिरि	हिरि <sup>१</sup> and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end— Also MCm. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in MCm. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	६ from below	Read “वत्तारो सम्मणधाना-इध भिक्खु ...	
२६८	५ from below	Read वित्तं पग्गह्वाति पदह्ती” [वि०२०८] ति	
२७२	६	कथ	कथं
२७४	५	तुम्हं	तुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf. सं० १.७६	
२८९	६	एकोमासा	एकोभासा
३०३	last	च लब्भन्ति	न लब्भन्ति
३१०	last	On पाकतिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३५, ६४२.	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii.999-दिट्ठुजुगत; also see Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२५.	
३१६	२-६	किं पनेवं...वेदितब्बा — not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती’ति	होती’ [दी०अ०३.१०००] ति ।
३१८	१	To foot note 3, add—also A. iv. 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm. iii. 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्खिणाविसुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	जाणाधिगमत्थाय	जाणाधिगमत्थाय
३४४	६	पुन वुत्तं अवितकं...	पुन वुत्तं ‘अवितकं ...
३४९	२	On उपेक्खा, add a foot-note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On सा, add a foot-note—Cf. VinCm. I.151	
३६१	६	After दोमनस्सिन्द्रियस्स, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अपरभागे	अपरभागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५२३	
३८५	३-४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग...	विस्सट्ठ अंग...
४१५	५	पवत्तति	पवत्तन्ति

## CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
४४६	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३	last, foot-note 2, 3rd line	पैप्पलादकमिति ।	पैप्पलादकमिति” ।
४६३	”	p.131—भारद्वाज—	p.131—“भारद्वाज—
४७५	५	अपिलम्बपुम्ब	अ-पिलम्बपुम्ब
४७७	२	उरुवेलायं	उरुवेलायं
४८४	५	Add a foot-note on सगुणतो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५, Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७	last but one	Add to foot-note 9— The author of सच्चसंखेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p. 23, Verses 357-358).	
५०७	last but one	विसु० २२.१२९-३०	विसु० २१.१२९-१३०; २२.४, १५-१७.
६०३	३	On आह, add a foot-note— See DhpCm. iii. 38-43; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol. 29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनालि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नालियन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवनं
६२७	After the end	(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जच्चन्धादीनं, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp. 99-100).	
६५९	२	किरियां	किरिया

## CORRECTIONS AND ADDITIONS

४

Para.	Line	For	Read
१२	१	[§ ५८९]	[§ ५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संगह, add a foot-note—See Dhātukathā- Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयरूप see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वार (fem.)	
५२	८	सामवणकामं	सामवण कामं
५४	last but one	To note 5, add—reads हेमवण for सामवण कहापणो...वुत्तं तं	कहापणो,...जतुमासको —ये ...वुत्तं तं and add a foot-note—See Vin. iii. 238; DCm. i. 78; SCm. iii. 304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichel Lectures, 1921), pp. 76-166.
६४	last	[वि०...]	[विन०...]
६५	१	On इमेसु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also = SCm. ii. 11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुट्टसक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCm. i. 208.	
९८	६	To foot-note ३, add—३.२०३; also विसु० ३.३०४; ४९५.	
११२	६	To foot-note ३, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विसु० ११.१०५,	विसु० ११.१०५;

CORRECTIONS AND ADDITIONS

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[ ]	[Cf. सं० ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—Jā v. 146.	
१९	४-५	सह-चरन्तो	सह चरन्तो
२२	१२-१३	“यं चतुर्षं ... पद्मानाया [ ] ति	यं चतुर्षं ... सन्ताने “दिष्टि- गतानं पद्मानाया” [§२७७] ति...
२४	२	सप्पुरिधम्मे	सप्पुरिसधम्मे
३२	२	On the word दस्सन, add a foot-note—Cf. SCm. iii. 55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७-५२	५.४७ ५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणट्टेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii. 977-978.	
११७	२	नामं	नाम
१२३	२	खुसन...	खुंसन...
१३३	last but 2	संवर	संवरं
१४२	३	दिट्ठ पादान	दिट्ठुपादान

६

२	२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७३.
७	६	अभिञ्जान अभिञ्जानं

Index

Page ३५८	कपिट्ट ४.४९	कपिट्ट ४.५९
Page ३८६	लघक, -नट	लघक, नट-